

X4
A476

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

000108343

מאמרים		
	גלית אילון ודניאלה אריאלי	ביקורת אמפתית: בחינה מחודשת של תפקיד הסוציולוג המבקר
	אבנר מולכו	טענת ההסללה: מקרה מבחן בסוציולוגיה ביקורתית
	יריב פניגר ויוסי שביט	המחיר הדמוגרפי: שיעורי ילודה והישגים במבחנים בינלאומיים
	עידו יואב	לעכל את הזר: על האתיקה של חוויית זיהוי הזר ברחוב הישראלי
	אראלה גנן ונורית אלפסי	ירושלים של כסף: משילות עירונית, יזמות עסקית ועיצוב המרחב
	דני קפלן	ניתוח ניאור-מוסדי של עליית מוזיקה מזרחית לייט ברדיו הישראלי בשנים 1995-2010
	שלומית גיא	לנצח, אבל ברוח הכדורגל: כדורגל אנגלי ומשמעויות של מערכ ותרבות

ביקורות ספרים

כרך יג, מס' 1
תשע"א 2011

פרדס הוצאה לאור

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית
המכון למחקר חברתי (ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ

עורך: חיים חזן

עורכי מדור ספרים:
מיכל פגיס, כנרת להד ושלמה פִּישר

חברי המערכת:
אבי גוטליב, אסתר הרצוג, ורד ויניצקי-סרוסי, הדס מנדל,
גילה מנחם, אילנה סילבר, משה סמיונוב, חאלד פוראני, רונן שמיר

רכזות המערכת:
מיה ולנשטין, עידיית פסט

כתובת המערכת:
סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל אביב, תל' 03-6408964, פקס' 03-6409215
אתר סוציולוגיה ישראלית: www.socis.tau.ac.il
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

כתב העת מופץ לחברי האגודה הסוציולוגית הישראלית

ניתן לרכוש את כתב העת ולהירשם כמנוי בפרדס הוצאה לאור,
ת"ד 45855, חיפה 31458, תל' 04-8641939
www.pardes.co.il

הפקה: פרדס הוצאה לאור
עריכת לשון: כנרת יפרח ונורית קרשון
© כל הזכויות שמורות
פרדס הוצאה לאור, 2011

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך י"ג

חוברת מס' 1

תשע"א – 2011

π

פרדס הוצאה לאור

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת דו־שנתי, אשר נוסד בשנת 1998 ככתב עת המוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא להוות במה למחקרים המנהלים שיה עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, תוך הפניית מבט לישראל ולחומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממוגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, המשקפות את רבגוניותה של הסוציולוגיה. כמו כן, מציע כתב העת מסות ודיונים העוסקים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר היום הסוציולוגי והשמים דגש על המציאות בישראל. בנוסף, מתפרסמות תגובות על מאמרים אשר הופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזה עתה ראו אור ויש בידם לתרום להבנת החברתי בישראל.

הנחיות למתברים:

- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו, בעברית או בכל שפה אחרת.
- מאמרים שיתקבלו במערכת יעברו שיפוט אקדמי־אנונימי על־ידי קוראים מומחים.
- יש להגיש את המאמר בפורמט Word באמצעות הדוא"ל, לכתובת: socis@post.tau.ac.il
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה, כולל הערות שוליים ורשימת מקורות מלאה. על המאמר לכלול תקציר בן כ־100-120 מילה בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (וללא שם המחברים/ות) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחברים, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/מקצועי של המחברים.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על־פי כללי ה־APA.
- כתבי־היד חייב להיות בעברית. כתבי־יד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי־דופן. אם כתבי־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחברים לדאוג לגרסה בעברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

תוכן העניינים

7		דבר העורך
		מאמרים
9	ביקורת אמפתית: בחינה מחודשת של תפקיד הסוציולוג המבקר	גלית אילון ודניאלה אריאלי
29	טענת ההסללה: מקרה מבחן בסוציולוגיה ביקורתית	אבנר מולכו
55	המחיר הדמוגרפי: שיעורי ילודה והישגים במבחנים בינלאומיים	יריב פניגר ויוסי שביט
81	לעכל את הזר: על האתיקה של חוויית זיהוי הזר ברחוב הישראלי	עידו יואב
107	ירושלים של כסף: משילות עירונית, יזמות עסקית ועיצוב המרחב	אראלה גנן ונורית אלפסי
135	ניתוח ניאו-מוסדי של עליית מוזיקה מזרחית לייט ברדיו הישראלי בשנים 1995-2010	דני קפלן
161	לנצח, אבל ברוח הכדורגל: כדורגל אנגלי ומשמעויות של מערב ותרבות	שלומית גיא

תגובות

183 סא"ל ירון ניר, מפקד מדרשת ירושלים
התייחסות למאמר "באנו לשחרר את מאידנק"

186 אבנר בן-עמוס ותמי הופמן
תגובת הכותבים לתגובה על מאמרם "באנו לשחרר את מאידנק"

ביקורות ספרים

189 דימיטרי שומסקי על:
במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית
יהודה שנהב

193 אפרת בן-זואב על:
Yizhak Rabin's Assassination and the Dilemmas of Commemoration
Vered Vitnizky-Seroussi

197 דניאל ממן על:
כוחות מניעים: כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזרחיות בישראל
דני רבינוביץ ואיתי ורד

200 יובל יונאי על:
בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי
דניאל ממן וזאב רוזנהק

204 דניאל ממן על:
Media and New Capitalism in the Digital Age: The Spirit of Networks
Eran Fisher

207 מרב כץ-קמחי על:
הנה זה בא: כיצד נשרוד את שינוי האקלים
דני רבינוביץ

210 תמר אלאור:
מי מוכן לסחוב על גבו את הסרט הזה?
התבוננות בטרילוגיית הסרטים של רון עופר ויוחאי חקק על החברה החרדית

- רבקה נריה בן שחר על:
**Yeshiva Fundamentalism:
Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World**
Nurit Stadler
214
- תמר אלאור על:
חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית
נסים ליאון
218
- עידו תבורי על:
לזרום נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון "העידן החדש" בישראל
דלית שמחאי
222
- תמר כתריאל על:
New Rituals, Old Societies: Invented Rituals in Contemporary Israel
Nissan Rubin
225
- סיגל גולדין על:
Embodying Culture: Pregnancy in Japan and Israel
Tsipy Ivry
227
- ארז כהן על:
Perspectives on Israeli Anthropology
Esther Hertzog, Orit Abuhav, Harvey E. Goldberg & Emanuel Marx (Eds)
230
- אורי רם על:
ליקוי מאורות התבונה
מקס הורקהיימר
233
- דברי תגובה לביקורת של ראובן שפירא על הספר
הקיבוץ על דרכים מתפצלות
מנחם טופל
237

דבר העורך

הסוציולוגים המכריזים על עצמם כ"ביקורתיים" ומבקריהם מבית ומחוץ עושים לכאורה שירות נאמן לשגשוגו ולתסיסתו של שדה הדעת שעליו אנו אמונים. מלבד ההיבט של הכאה על חטאים אמיתיים או מדומים, ההשפעה המזככת של הוויכוח והעוררות האינטלקטואלית שבהתנצחות הפנימית, יש בפרויקט ההתפכחות הזה משום גילוי נאות בצד גילוי לב של חוקרים המבקשים לחשוף את מקורות תלמודם ולהתמודד עם הנחות היסוד של משנתם. ואולם, ככל תנועה אידיאולוגית-תיאולוגית הצוברת תאוצה ממסדית ומונעת מכוח שכנוע פנימי בצדקת דרכה, כך גם הזרמים הללו בסוציולוגיה העכשווית עוברים מכיתות חוקרים לכנסייתיות, כשהשיח הפנימי הופך לעיקר, ואילו הבחינה הביקורתית באמת, הטלת ספק מתוך עימות הוגן עם גישות אחרות, נעשית לטפל. בכל זה אין רבותא. מאז ומעולם התבצרו יצרני הדעת והסידיהם בסדנאות הייצור של עצמם אגב שהם מפיקים עוד ועוד מאותו הדבר שבו הם מורגלים ואותו הם מיטיבים לייצר ולמחזר. אלא שהפולמוס בין ה"ביקורתיים" למבקריהם מוביל לתופעה חדשה, שאינה תלויה בעמדה התיאורטית המנחה גישה זו או אחרת, אלא בעצם מעשה ההתערטלות האקדמית של הסרת הקסם המודעת מן "הפוליטי". תופעה חדשה זו היא דחיקתו של הפואטי על ידי עוצמתו הכובשת של הפוליטי. הפואטי אינו בהכרח סגנון כמו-שירי, צחצוחי שפה לשמם או להטוטנות לשונית לתפארת. הפואטי הוא השיח הפנים-טקסטואלי בין רובדי משמעות, קולות מתחלפים, דהווי הקשרים והתכתבות בין טקסטים. זוהי פואטיקה העושה צדק לא פואטי עם ליבת המעשה הסוציולוגי, שעיקרו ייצוג נאמן ככל האפשר של שדה מחקר, גם אם מתוך מבט, ממד או מדד מסוימים. דווקא המשחקיות המשוקעת בפואטיקה הטקסטואלית בין הגלוי לנסתר, בין הקשירה לפרימה ובין אמירה להיפוכה עשויה ליצוק אל תוך המחקר אמינות והוגנות בהבנת ההגיונות הלא תמיד עקביים ואחידים המכוננים את המציאות הנחקרת.

אנתרופולוגים עמדו זה מכבר על טיבה המתעתע של הלוגיה שבאנתרופולוגיה, ועל כן פיתחו שיטות מחקר שיינתנו ביטוי למורכבות השדה, לריבוי פניו ולהשתנותו המתמדת. מכאן אף התחבטותה והתבוססותה האינסופיות של הדיסציפלינה האנתרופולוגית בסוגיות של ייצוג, תרגום ואי ודאות מובנית. כך מתעצב הטקסט האתנוגרפי לתמונה רב שכבתית של חיים עגולים המזמנת פרשנויות מרובות, אך שומרת על מסגרת, קומפוזיציה ומסר אקדמיים מובהקים. אלא שבשנים האחרונות הפכה האיכות האנתרופולוגית הפואטית הזאת ל"איכותנות", שמשמעה הוא התנאות זמינה ומיידית בפירותיו של עץ הדעת האנתרופולוגי-סוציולוגי, שהפכו בזכותה לנגישים לכל דכפין. שפע ספרות המסעות הנרטיבית המציף את שוק המתודולוגיה, ההופך בעטייה לשווה לכל נפש, רווי פואטיקה של נחקרים, אך נעדר ברובו פואטיקה של חוקרים. להפך, ראיית העולם העשירה של מרואיינים, מדובבים, משוחחים למיניהם, משמשת לעתים תנא דמסייע לטיעונים פוליטיים האמורים לטלטל

את סדר היום החברתי, לקבול עליו או לשאוף להמירו באחר. ברור שיש במהלך זה של צריכת מתודולוגיית מדף חטופה מסימני הזמן הפוסטמודרני של קוצר רוח מחקרי, כמו של אמונה ב"דוגריות" המילולית ושל "תוכו כברו" של משתפי הפעולה המשיחים לפי תומם או כאנוסים על פי הדיבור של החוקר אותם. חרף ההצצה הנרטיבי מעניק תחושה של עולם ומלואו הניבטים דרכו, אך למעשה הוא משקף הרף עין של זמן ומקום מפוקחי חוקר ושפטי מחקר.

עם תחילת כהונתי בעריכת סוציולוגיה ישראלית התפתיתי ליוזם הוצאת גיליון מיוחד שיידרש לשיח הגרוס על מחנאות שיטות המחקר ועל הדרכים להבחין ביניהן ולהתאימן לנושאים ולשאלות הניצבות ברומו של עולמנו המחקרי. שיתוף הפעולה הרפה שבו נתקלתי וההסתייגות מצעם העיסוק במה שנתפס כחדרי החדרים של המעבדה המחקרית ריפו את ידי. אותם כוכים ומרתפים של בית היוצר האקדמי שרק האסתטיקה, המרהיבה לפרקים, של תוצריהם מוצגת לעינו המשתאה של הקורא, לא נראו כראויים לתור ולסיקור, פן יפרצו מהם רוחות הרפאים המחוללות את ראשית המחקר, אך מתנדפות עם סיומו.

המסקנה המתבקשת מסירוב משותף זה של כמותניים ואיכותניים לחלוק עם קוראי כתב העת את כור מחצבתם של מחקריהם הייתה שהחלוקה בין כמותנות לאיכותנות שגויה מעיקרה. עליה להתחלף בהבחנה בין שיטות פתוחות המובילות למחשבה יצירתית, חתרנית ומשדדת מערכות ובין תבניות ומתכונות סגורות המשעקות דגמי חשיבה רווחים ומעקרות חידוש וחדשנות. הראשונות הן בגדר פוליטיקה מחקרית שראשיתה מבשרת על אחריתה, ואילו האחרונות הן בחזקת פואטיקה של דעת סוציולוגית שתחילתה אינה מעידה על המשכה. יודעי ח"ן שביניכם ודאי זוכרים, לטובה או לרעה, את הבחנתו המעמדית של הסוציולוגינגוויסט הבריטי בזיל ברנשטיין (Bernstein, 1971-1973) בין צופנים תרבותיים משוכללים (elaborated codes), המוכמנים בשפה האופיינית למעמדות האריסטוקרטיים בכריטניה ומאפשרים את גמישותם ואת שליטתם האימפריאלית, ובין צופנים מוגבלים (restricted codes) של מעמד העובדים, האחראים לקיבעונו הפוליטי-חברתי המוכפף. חשיבה טרום פוסט-קולוניאלית זו עשויה להטרים דיון נחוץ על שפת המחקר וההבטחות או המגבלות הטמונות בה, וזאת מחוץ לקופסה של איכות לעומת כמות או פוזיטיביזם כנגד פנומנולוגיה. העתקת מרכז הכובד מהאפריורי המקבע של הפוליטי אל האפוסטריורי המשחרר של הפואטי עשויה להוציא את העוקץ מוויכוח הסרק בין אלה הקרויים ביקורתיים ללא ביקורתיים, ולהעמידו על נוכחותם או היעדרם של הגילוי, ההפתעה, הגירווי, העניין והמתח שבמחקר. ואולי בכך יחדל אף הניסיון הנואל להיות צלה של רוח מדעי הטבע או ההד החלול של ההיסטוריה, הפילוסופיה והספרות.

אלה אינם היגים בעלמא אלא קני המידה שעל פיהם נבחרו מאמרי הבעד והנגד על הביקורתיות הסוציולוגית הכלולים בחוברת זו.

מקורות

Bernstein, B. (1971-1973). *Codes, class and control*. London: Routledge and Kegan Paul.

ביקורת אמפתית: בחינה מחודשת של תפקיד הסוציולוג המבקר

גלית אילון* ודניאלה אריאלי**

תקציר. מאמר זה מבקש להעלות לדיון את שאלת יחסה של הסוציולוגיה הביקורתית כלפי האחר שלה: האחר המבוקר. על בסיס קריאה בכתביהם של מישל פוקו והומי באבא אנו מראות שתפיסות פוסט-סטרוקטורליסטיות ופוסט-קולוניאליסטיות מצביעות על הצורך לבחון מחדש את תפקידו של המבקר ואת האוריינטציה שלו כלפי מושאי הביקורת, או במילים אחרות, הן מניחות תשתית לשינוי בתרבות הביקורת. בצד ההמשגה התיאורטית של מופעיו המורכבים של הכוח התוו שני ההוגים הללו עקרונות של ביקורת הנשענת על אמפתיה שאינה מתוחמת לצד אחד, או ליתר דיוק, להבניה של צד אחד. המושג "ביקורת אמפתית" שאנו מציעות מבקש להדגיש היבט זה כקו מנחה בפרקטיקה הביקורתית. המושג מסמן את האפשרות להתגבר על הפרדוקסליות המאפיינת את השיח הביקורתית, שאמנם מבקש לפרק דיכוטומיות ודפוסי חשיבה דואליים, אך מאשרר אותן שוב ושוב בפרקטיקה הביקורתית שלו עצמו.

מאמר זה הוא בגדר ניסיון לחשוב מחדש על תפקידה של הסוציולוגיה הביקורתית, ובייחוד זו הנשענת על חשיבה פוסט-סטרוקטורליסטית ופוסט-קולוניאליסטית. סוציולוגיה ביקורתית עוסקת, רובה ככולה, בסוגיות של כוח ושליטה, ואנו איננו מערערות על חשיבותה או על תרומותיה. עם זאת, אנו מבקשות להתמודד עם תחושה של מלכוד הקשורה בה: מצד אחד, השיח הביקורתי הוא שיח משנה מציאות המבקש להיטיב עם העולם, לעתים על ידי חשיפת המנגנונים המורכבים המשמשים להדרתו של האחר ולהפחתת ערכו. מצד שני, מהלכי הפירוק והביקורת החוזרים ונשנים נוטים להעמיד את השיח הזה כמעין שוט אינטלקטואלי היוצר מרחב אנטגוניסטי בין המבקר ובין האחר שלו, מושא הביקורת, האחר המבוקר. בכך הופך השיח הביקורתי לשיח שמבנה תפיסת עולם אנטגוניסטית ומאשרר אותה שוב ושוב. במרוצת השנים עבר המושג "כוח" שינויים מרחיקי לכת. בעבר התייחסו אליו חוקרים כמהות גלויה הנמצאת במוסדות שלטון, בשדות מלחמה, בקצות פירמידות וכן הלאה, אך בעשורים האחרונים, עם התפתחותן של רגישויות פוסט-סטרוקטורליסטיות ופוסט-

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והחוג לסייעוד, המכללה האקדמית עמק יזרעאל

סדר שמות הכותבות הוא אלפביתי; תרומתן של שתי הכותבות שווה.

אנו מודות לעורך חיים חזן ולסוקרות האנונימיות של מאמר זה על תרומותיהם. כמו כן, אנו מודות להרס מנדל ולשלמה גץ על הערותיהם החשובות.

קולוניאליסטיות, החלו חוקרים לראות בכוח גורם חמקמק הדבק בכל היבט של החיים: משתחל ליצירות אמנות, מהדהד מתצורות ארכיטקטוניות, מתפתל בין מילים, נדחק בין ניגודים בינאריים, אוזח בשתיקות. השינויים שחלו במושג "כוח" מחייבים, בעינינו, בחינה מחודשת של תפקיד הביקורת ביחס אליו. כסוציולוגיות, כמבקרות, עלינו לשאול את עצמנו לא רק מהו כוח, כיצד הוא פועל והיכן הוא נמצא, אלא גם כיצד נבחר לגשת אליו, מאיזו עמדה נתבונן בו, ומאיזה מקום נרצה להתנסח מולו. כדי לשמר ואף לחזק את אונה של הביקורת ואת תרומותיה, עלינו לבחון מחדש את הבחירות הפרשניות שלנו כמבקרות.

בחרנו להתחיל את הבחינה המחודשת של תפקיד המבקר בקריאה נוספת של שני מקורות תיאורטיים קנוניים העוסקים בכוח, במופעיו ובמשמעויותיו, האחד מזווית פוסט־סטרוקטורליסטית, והאחר מזווית פוסט־קולוניאליסטית: האנתולוגיה של מישל פוקו/כוח/ידע (Foucault, 1980) (*Power/Knowledge*), וספרו של הומי באבא מיקום התרבות (*The Location of Culture*) (Bhabha, 1994). שני המקורות האלה אינם אלא שתי דוגמאות מתוך ספרות ענפה, אך הם משמשים הצדקה למאמרי ביקורת רבים, ולנוכח מרכזיותם וריבוי השימוש בהם נראה שאפשר לראות בהם דוגמאות בולטות ומרכזיות בתחום. הקריאה המחודשת שלנו אינה מתמקדת באופן שבו המקורות הקנוניים שבחרנו ממשיגים כוח – רבים עשו זאת לפנינו – אלא בבחינת האופן שבו שני התיאורטיקנים ניגשים לביקורת הכוח ורואים את תפקיד המבקר ביחס לאחר המבוקר. אנו נטען שבצד ההמשגה התיאורטית של מופעיו הדיסקורסיביים והתרבותיים המורכבים של הכוח, אותם מובנים הדורשים מהלכים של פענוח וחשיפה, הותוו בטקסטים הללו עקרונות שיכולים להצמיח ביקורת הנשענת על הבנה ולא על אנטגוניזם, כוו המונחת על ידי אמפתיה יותר מאשר על ידי התנגדות והנגדה. הבחינה המחודשת של שני הטקסטים הקנוניים שבחרנו תדון אפוא בחומרים שוודאי מוכרים לרבים, אך תבקש להדגיש בתוכם יסודות שמזמינים שינוי בתרבות הביקורת שבתוכה פועל המבקר.

המאמר מורכב משלושה חלקים. בחלק הראשון נטען שכל ביקורת היא בעצם אינטראקציה עם אחר מבוקר ועם אחרות מבוקרת. בחלק השני של המאמר נבדוק איך רואים פוקו ובאבא את האופן שבו על החוקר הביקורתי לגשת לאינטראקציה הזאת. בהקשר זה נדון בדרך שבה המשיגו שני התיאורטיקנים את תפקיד המבקר ונראה כיצד מושג הכוח הדיסקורסיבי והתרבותי שהם מקדמים מחייב התמקמות ביקורתית חדשה. בחלק השלישי של המאמר נציע את המושג "ביקורת אמפתית" כדי לייצג את ההתמקמות הזאת. נדגיש בהקשר זה את הצורך להתנער מתרבות כתיבה ביקורתית אנטגוניסטית ונדון בתרומתה של חשיבה אמפתית לקידום מטרות ביקורת הכוח.

כתיבה ביקורתית כאינטראקציה עם אחר ועם אחרות

אחד המסרים התיאורטיים הבולטים של המחשבה הפוסט־סטרוקטורליסטית הוא שמדעני חברה אינם יכולים לייצג באופן ישיר, פשוט או אובייקטיבי איזו מציאות עצמאית המתנהלת מחוץ להם. כפי שהדגישו פוקו (2005) ודרידה (1972) (Derrida), המאמץ להציג מציאות חיצונית באופן רציונלי ואובייקטיבי אינו אפשרי ולו משום שהאמצעי המאפשר לחוות ולהבין את העולם, השפה, הוא מקובע ומדויק הרבה פחות ממה שאנו נוטים להאמין. לפי

גישה זו, מילים מייצרות משמעות לא דרך התקשרות ישירה לאובייקטים שהן מתייחסות אליהם, אלא דרך מערכות יחסים סבוכות ומותנות פוליטית עם סימנים לינגוויסטיים אחרים במערכת ההסמלה (Derrida, 1972; ראו גם Calás, 1993, pp. 307-311). לפיכך, כל טענה על העולם החברתי היא רק קריאה אפשרית אחת, תלויה הקשר, וייתכנו מלבדה עוד אינספור אפשרויות של משמעות (Brown, 1990; Manning & Cullum-Swan, 1994, pp. 467-468).

הקריאה תלויה ההקשר היא אפוא מהלך של ייצוג. מאחר שתהליכי ייצוג מאופיינים בנטייה לייצר רושם של קוהרנטיות בנוגע לחוויה אנושית שהיא לעולם רבגונית ומורכבת (S. Hall, 1990), הם כרוכים עקרונית בהבניית אחרות ובכפייתה על האחרים המתוארים (S. Hall, 1997a, 1997b). כתבים פוסט־קולוניאליסטים אכן מדגישים זאת שוב ושוב. בעקבות תיאוריו המפורסמים של סעיד (2000) על האופן שבו השיח המערבי מכפיף את האחרים שלו לאסטרטגיות ייצוג המשרתות את ההגמוניה התרבותית של המערב, כתבים שונים הדגישו את חשיבות ההכרה בכך שאף ניסיון לייצג אנשים אינו יכול לחמוק מהפוליטיקה של שליטה דרך ידע או לבודד עצמו משיחים הגמוניים (לדוגמה, Bhabha, 1994; Spivak, 1988). אף מהלך של ייצוג אינו מתאר רק את המציאות החברתית שהוא עוסק בה, אלא גם מבנה אותה באופן שנוטה להמעיט בערכם של סוגים שונים של אחרים.

טיעון זה יפה לטקסטים ביקורתיים לא פחות מאשר לטקסטים אחרים. גם תיאורים ביקורתיים הם מהלכים של ייצוג, וככאלה הם מאופיינים בנטייה להבנות את האחרים ואת האחרות שהם דנים בהם: הן את האחרות של אלה שהם מבקשים לדבר בשמם או למענם (ראו לדוגמה, Krumer-Nevo & Benjamin, 2010) והן את האחרות של אלה שהם מבקרים. לטענתנו, דווקא משום שלביקורת הסוציולוגית יש תפקיד מרכזי כל כך בקידום המודעות למורכבותם של מופעי כוח, חשוב שהיא תבחן את משמעותן של אסטרטגיות ייצוג האחרות שלה עצמה. לנוכח כל מה שידוע לנו על ייצוג ועל הבניית אחרות, עלינו לבחון מחדש את האופנים שבהם אנו נגשים לאחרים שלנו, האחרים המבוקרים, ואת המיקום שלנו ככותבים ביקורתיים ביחס לאלה שאנו מייצגים.

זרם הכתיבה שנחשב דומיננטי ביותר בסוציולוגיה הביקורתית עד להשתרשותם של זרמים פוסט־סטרוקטורליסטיים ופוסט־קולוניאליסטיים היה הניאו־מרקסיזם, ואולי בראש ובראשונה זה של הוגי אסכולת פרנקפורט (Shalin, 1992). בהתאם למודל המרקסיסטי הקלאסי שפיתחו מרקס ואנגלס הציגה אסכולת פרנקפורט את האחר המבוקר כמי שהאינטרסים המטריאליים שלו הם המקור לאי צדק חברתי ולתודעה כוזבת. השילוב בין התפיסה המטריאלית המרקסיסטית ובין הפסימיות הוובריאנית על תפקודה של המחשבה התבונית ככלוב ברזל יצר בקרב חלק מהוגי האסכולה עמדה ביקורתית כמעט נואשת, כזו שאדורנו כינה "מדע מלנכולי" (Ibid., esp. pp. 239-244). עמדה ביקורתית זו תיארה דיכוי חובק כול שבמסגרתו איבדו בני אדם את האינדיבידואליות שלהם, והחברה כולה איבדה משמעות אנושית (לדוגמה, Horkheimer & Adorno, 1972). הפרויקט הביקורתי של חברי האסכולה ביטא עמדה לוחמנית ואנטגוניסטית כלפי לפיתתה של האחרות המבוקרת, ומתוך עמדה זו הופקה התובנה הביקורתית אגב מאמץ של המתבונן לנתק עצמו באופן מוחלט ממושא ההתבוננות שלו ומכל מה שקשור אליו, כולל התרבות, השפה והאמנות (לדוגמה, מרכוזה, 1972; Horkheimer & Adorno, 1972).

יש לציין שעמדה ביקורתית מתנתקת ואנטגוניסטית כזו מאפיינת גם זרמים ניאור-מרקסיסטיים אחרים (ראו בהקשר זה דיון אצל Durham & Kellner, 2006). למרות הברלים תיאורטיים בהמשגת אופן פעולתם של מנגנוני הכוח הקפיטליסטי, אופן השפעתם על הפרט והחברה, או פוטנציאל ההתנגדות להם, כתביהם של חוקרים ניאור-מרקסיסטים רבים נוטים להתכונן באחר המבוקר מתוך נקודת מוצא של מלחמת הטוב ברע או הצדק באי צדק, וכן להעמיד את המבקר כנציגם של החלשים, המנוכרים או חסרי האונים!¹ בלב הכתיבה הניאור-מרקסיסטית עומדת מחויבות – לעתים מפורשת ומודעת (לדוגמה, Hutnyk, 2004) – לשמר הנגדה אנטגוניסטית בין המעמד הקפיטליסטי ובין השכבות שהוא מנצל ומחליש. חשוב להדגיש: בכל הקשור לזרמי החשיבה שהוזכרו, עמדה ביקורתית זו היא בעלת היגיון תיאורטי מוצק. עם זאת, הלך המחשבה הזה אינו היחיד האפשרי, ואפילו בתוך מסורת הכתיבה המרקסיסטית קיימים זרמי מחשבה המאתגרים אופן זה של ייצוג האחר המבוקר. דוגמאות בולטות לכך הן עבודותיו של ריימונד וויליאמס (למשל, Williams, 1977), שביקש בין השאר לתאר את מורכבותה ואת רבגוניותה של התודעה הבורגנית הנאבקת במובנים רבים עם עצמה ועם משמעויותיה הרגשיות והחברתיות (ראו גם Eldridge & Eldridge, 1994), או עבודתם של אברקרומבי וטרנר (Abercrombie & Turner, 1978), שהראו שהמעמד הדומיננטי נשלט על ידי האידיאולוגיה הדומיננטית הרבה יותר מאשר שולט דרכה, וכן שהאידיאולוגיה הזאת רחוקה מלהיות אחידה או מונוליטית. אם כן, הייצוג הניאור-מרקסיסטי של כוחו של האחר המבוקר כחובק כול ספג לא מעט ביקורת גם מכותבים שצמחו מתוך מסורת חשיבה זו עצמה.

עם זאת, את האתגר הקשה ביותר לתבנית הייצוג הניאור-מרקסיסטית הציגו יורשיו של ובר, ובראשם מישל פוקו. כפי שנראה בהמשך, חשיבתו של פוקו ערערה לחלוטין את הדיכטומיות הבסיסיות של הביקורת הניאור-מרקסיסטית – חלש-חזק, מדוכא-מדכא, נשלט-שולט וכן הלאה – וכן את הנרטיב הפוליטי המרקסיסטי האוניברסלי הקושר בין אידיאולוגיות דומיננטיות, תודעה כוזבת ואינטרסים של קבוצות חזקות. פיתוחים פוסט-קולוניאליסטיים מאוחרים, ובייחוד זה של הומי באבא, הדגישו את האמביוולנטיות האינהרנטית הטבועה בכל הבחנה דיכטומית כזו. ברצוננו להדגיש את המורכבות הביקורתית כאן: עבודתו של באבא מאופיינת באמביציה סוציאליסטית (Bhabha, 1994, pp. 41-47) ומכוונת נגד הקפיטליזם הקולוניאלי, ולמרות זאת, כמה הוגים מרקסיסטים מבקרים בחריפות את כתביו ואומרים שהפרובלמטיזציה שהוא עורך לדיכטומיות המרקסיסטיות מלמדת שהוא התנתק לגמרי מרוח המרקסיזם (Ahmed, 1995; Huddart, 2006, pp. 149-170; Hutnyk, 2004). אם כן, הפרובלמטיזציה שנעשית לגישה הביקורתית הדיכטומית והאנטגוניסטית היא בין המסרים התיאורטיים שהתווה הפוסט-סטרוקטורליזם של פוקו (ואחרים) ושפותחו על ידי זרמי חשיבה פוסט-קולוניאליסטיים שניזונו ממנו, והיא מסמלת ניתוק של ממש מתבניות הייצוג הניאור-מרקסיסטיות.

ובכל זאת, לא היה די במסרים התיאורטיים האלה כדי לשחרר את אחיזתן של מוסכמות

1 הנקודה המרכזית שאנו מבקשות להתמקד בה קשורה לאופן ייצוג האחרות בכתיבה הניאור-מרקסיסטית. דיון בסוגיות אחרות הקשורות לגישות הניאור-מרקסיסטיות השונות ולהבדלים ביניהן חורג מתחומו של מאמר זה.

חשיבה דיכוטומיות ומהותניות, והידע נותר כרוך בהן ברמה האפיסטמית (Spivak, 1988). עניין זה בולט גם בהקשר של הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית. אף שאנו מצויים בעיצומו של מה שאורי רם (2006) מכנה בכותרת ספרו "הזמן של ה'פוסט'", הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית, זו שנשענת במידה רבה על עבודותיהם של פוקו ובאבא, מוצאת עצמה נשבת שוב ושוב בכבלי החשיבה הקטגוריאליים שהיא מבקשת להשתחרר ולשחרר מהם (ראו דיון אצל שמיר, 2008, עמ' 24). ספרו של רם מתאר את הישגיה של הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית כמי שהציגה את "האינטרס העצמי של ה'ישוב הוותיק' אל נוכח 'אחרים' שנושלו מאדמתם ומזכויותיהם או שנדחקו לשוליים הפוליטיים החברתיים והתרבותיים" (רם, 2006, עמ' 59). עוד הוא טוען שהישגים אלה, ובעיקר בעידן הנוכחי, זה של ה"פוסט", קשורים בכך שהיא הצליחה להשתחרר מ"לפיתת האידיאולוגיה הלאומית ומאחיות האידיאולוגיה המדענית" (שם, עמ' 118). לדבריו, אחד מהמאפיינים היסודיים של הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית הוא שהפרופיל הביקורתי שלה נסמך על הנגדה בין ממסדיות לביקורתיות ומתבטא בהתמקמות מתעמתת של המבקר ביחס למושאי הביקורת שלו, האינטרסים המיוחסים להם והערכים והאידיאולוגיות המשרתים אותם (לדוגמה, שם, עמ' 73-74).

תיאור זה של מטרותיה והישגיה של הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית מהדהד את תבניות הייצוג הדיכוטומיות המסורתיות. עולה ממנו שאף כי הסוציולוגיה הביקורתית נשענת על תיאוריות פוסט-סטרוקטורליסטיות, פוסט-קולוניאליסטיות וכן הלאה לשם הצגת מורכבות סיפוריהן של זהויות וקבוצות מוחלשות או מנושלות והצפה של נקודות ראותן, עדיין האופן שבו היא מייצגת את סיפורם של האחרים שלה (קרי מושאי הביקורת) נותר משוקע בתבניות ייצוג שהן במידה רבה פְּרֵה־פּוּסְט, קרי תבניות ייצוג שממשיגות את האחר המבוקר כמי שמובל על ידי אינטרסים עצמיים, מבקש להטמיע אידיאולוגיות לופתות ומייצג ניגוד בסיסי הן לעומת קבוצות מוחלשות והן לעומת מבקריו הסוציולוגים.

אין להבין דברים אלה כערעור על תרומתה של הסוציולוגיה הביקורתית של ה"פוסט" או לראות בכך עדות למגבלות התיאוריות עצמן. להפך, בהתאם להבחנות התיאורטיות, הסוציולוגיה הביקורתית הישראלית היא חלק בלתי נפרד מהשיח שבו היא משתתפת, ואין פלא שהיא עצמה כרוכה בקוריו. חוויות החולשה והנרדפות שנתלוו לכתיבה הסוציולוגית הביקורתית בראשית ימיה, התחושה שעליה להיאבק על מקומה אל מול הגמוניה ממסדית, והמחויבות העמוקה לקבוצות המוחלשות שבשמן דיברה ופעלה (שם) יצרה, כך נראה, תודעת כתיבה נלחמת, וזו מבנה את עצמה כמי שעומדת כמעט לבדה על משמר החלשים, המדוכאים או חסרי האונים אל מול כוח עצום המבקש להשתיקה. יתר על כן, הסוציולוגיה הביקורתית, ובעיקר זו המאפיינת את "הזמן של ה'פוסט'", מעולם לא התקשטה ביומרות של ניטרליות חסרת פניות, ובהתאם לזרמים התיאורטיים שבשמן דיברה אכן אופיינה במודעות עצמית גבוהה לאופן שבו גם היא עצמה (כמו מושאי הביקורת שלה) אינה אלא "פעילות חברתית מעורבת" או "מחויבת" (שם, עמ' 75).

ואולם, אנו טוענות שמודעות עצמית זו מחייבת התייחסות גם לשאלת הייצוג של האחרים של הסוציולוגיה הביקורתית עצמה, אותם אובייקטים של ביקורת שהיא מייצגת בכתביה. כאמור, אנו מבקשות להעלות סוגיה זו לדיון דרך קריאה מחודשת של שני טקסטים תיאורטיים בולטים שמשמשים במידה רבה מקור השראה לסוציולוגיית ה"פוסט" הישראלית (ובכלל). הקריאה המחודשת שלנו מבקשת להדגיש את תפיסותיהם של פוקו ובאבא באשר

לתפקיד המבקר, ובייחוד באשר לאוריינטציה שלו כלפי אלה שהוא מבקר. בצד שאלת המשגתו התיאורטית של הכוח עומדת שאלת ההתמקמות של המבקר ביחס אליו: כיצד אפשר לגשת למלאכת ייצור השיח הביקורתית? כיצד המבקר יכול למקם את עצמו מבחינה רגשית, ערכית או תפיסתית ביחס לאחר שהוא דן בו?

בחלק הבא נראה ששני הכותבים הקנונים שבחרנו במאמר זה – פוקו ובאבא – אכן נתנו דעתם על שאלות אלה. ניתוחנו יראה שכתביהם מקדמים שינוי בתרבות הביקורת ובאוריינטציה הנורמטיבית והרגשית שממנה יש לגשת לאינטראקציה עם האחר המבוקר תוך כדי גיבוש הטיעון והכתיבה הביקורתיים.

ההתמקמות הביקורתית ביחס לאחר המבוקר: גישותיהם של פוקו ובאבא

נראה שאין צורך להכביר מילים על השפעתם של מישל פוקו והומי באבא בתחום הכתיבה הביקורתית בתוך הדיסציפלינה הסוציולוגית ומעבר לה. עבודתו של פוקו היא התשתית היסודית והשלמה ביותר לחקר מופעיו הדיסקורסיביים של הכוח במערב; הומי באבא הוא בין ההוגים הפוסט-קולוניאליסטים הבולטים בימינו, ועבודתו על ההיברידיות התרבותית המאפיינת את השיח הקולוניאליסטי ואת תוצריו וגלגוליו החברתיים והתרבותיים העניקה נקודת מבט תיאורטית וכלי ניתוח שהשפיעו רבות על ניתוחים ביקורתיים של הקולוניאליזם בעבר ובהווה.

אף שעבודתו של הומי באבא ניוונה מהשקפתו של פוקו ומהאוריינטציה התיאורטית שלו, הרי שקיים הבדל עקרוני בין הפרויקטים הביקורתיים של השניים: הביקורת של פוקו פועלת דרך חשיפה היסטורית של תרבות המערב, דהיינו דרך חפירת עומק אל תוך העבר (גנאלוגיה), ואילו הביקורת של באבא מתמקדת בזירה הבין תרבותית, דהיינו עובדת לרוחב, חוקרת את הצדדים או השוליים של תרבות המערב ומתמקדת בחשיפת מורכבות המפגש של תרבות זו עם האחרים שלה. יש לציין שבאבא אף מבקר בחריפות את האופן שבו פוקו מטפל (ובעצם אינו מטפל) בשיח הגזעני ובמשמעותו במודרניות המערבית (ראו לדוגמה, Bhabha, 1994, pp. 355-360).

בדיון שלהלן נתמקד כאמור באופן שבו ממשיג כל אחד מהם את תפקיד המבקר. הקריאה שלנו תדגיש את האפשרויות שפותחה כל תיאורטיקן לדיון ביקורתי שנקודת המוצא שלו אינה הרחקה אנטגוניסטית והזרה רגשית של האובייקט הנתון לביקורת. תחילה נציג את גישתו של כל אחד מהם בנפרד, ולאחר מכן נערוך דיון אינטגרטיבי.

מישל פוקו: אתגר ההתגברות על פיתוייה הדיסקורסיביים של כתיבה ביקורתית
הצורך להגדיר מחדש את תפקיד המבקר נמצא בלב טענותיו של מישל פוקו באנתולוגיה כוח/ ידע (Foucault, 1980). כפי שנסביר להלן, פוקו מדגיש שלושה פיתויים דיסקורסיביים השלובים זה בזה שעל השיח הביקורתי להילחם בהם: ראשית, הנטייה לזהות כוח עם אדם, קבוצה או מעמד מסוימים והנטייה לזהות חולשה עם אדם, קבוצה או מעמד אחרים. שנית, הנטייה לראות בכוח גורם שלילי בלבד, דהיינו אמצעי ישיר וחד ממדי של ניצול, דיכוי או הכפפה של חלשים. ושלישית, וכתוצאה משני אלה, הנטייה של מבקרים להציג את עצמם כקול המצפון והצדק ולעסוק

בהאשמות. נוסף על כך, בספרו של פוקו אפשר למצוא לא רק דיון בדברים שעל המבקר להימנע מהם, אלא גם אינדיקציות למיקום הראוי שממנו צריך המבקר להתנסח. נקודת המוצא של מלחמתו של פוקו בשלושת הפיתויים הדיסקורסיביים של הכתיבה הביקורתית היא שכוח אינו אמצעי דיכוי ואיחיד ומאוחד. לפי פוקו, הכוח מרושת ורב ערוצים (Ibid., p. 98), "מכונה שאינה בחזקתו של איש" (Ibid., p. 156)². מאחר שהוא אינו מורכב מרצונות ואינו נובע מאינטרסים (Ibid., p. 188), יש להשתחרר מהנטייה לראותו כמכונן מגבוה על ידי אדם, קבוצה או מעמד.³ לפיכך אל לה לביקורת להתפתות לפיתוי הראשון ולהניח קיומה של איזו כתובת ברורה, איזה מקור כוח אחיד וברור שאפשר להצביע עליו ולומר, הנה, זהו שורש כל הרע. יתר על כן, לתפיסתו של פוקו, אין "שורש הרע": הכוח אינו זרימה של שליליות גורפת, מכחישת צדק או מכחישת אמת שמקורה בחזקים ויעדה דיכוי החלשים. לפי פוקו, החזק אינו בהכרח אדיש ל"אמת": "הייתה זו מטרת הומניסטית לחשוב שברגע שמישהו משיג כוח הוא מפסיק לדעת", הוא כותב בציניות ומדגיש את הפשטנות הביקורתית שבאה לידי ביטוי בתפיסה זו: "[כאילו] הכוח הופך אנשים למשוגעים, אלה השולטים הם עיוורים, ורק אלה [האינטלקטואלים] ששומרים על המרחק מכוח, שאינם מסובכים בדיכוי, הספונים בחדריהם הקרטזיאניים, במדיטציות שלהם, רק הם יכולים לחשוף את האמת" (Ibid., p. 51). ולא זו בלבד שהחזק אינו בהכרח אדיש לאמת, אלא שהחלש אינו בהכרח קורבן חסר אונים: הן המדכא והן המדוכא אחוזים במערך הכוח ואחוזים בו. "... לכל אינדיבידואל יש מידה של כוח", הוא טוען, "ולכן הוא יכול גם לפעול ככלי להעברת כוח רחב יותר" (Ibid., p. 72), או: "האינדיבידואלים [...] נמצאים תמיד בעמדה שבה הם נתונים לכוח ומפעילים אותו בה בעת" (Ibid., p. 98).

על כן, בכל הקשור לביקורת הכוח בהקשריו הדיסקורסיביים – דהיינו באותם הקשרים מרובי ערוצים ומשמעויות הדורשים פרשנות ופענוח – הפיכת החזק לרוע הצרוף והחלש לקורבן צרוף אינה משרתת דבר, פרט, אולי, להעצמת כוחו של המבקר, המצליח במהלך אינטלקטואלי אחד להסוות את הידע-כוח שלו כאי כוח, כאילו היה קולם של החלשים חסרי האונים. בעצם, טוען פוקו, סוד אחיזתו של הכוח בחלשים זהה לסוד אחיזתו בחזקים: גם פה וגם פה אין זו רק אחיזה דכאנית אלא גם, ולא פחות מכך, אחיזה מאפשרת, כזו שמשמשים בה בערבוביה דחפים של שליטה עם תשוקות של אמת:

אילו היה ביכולתו של הכוח רק לדכא, אילו פעל רק באמצעות צנזורה, הדרה, חסימה ודיכוי נוסח הסופר-אגו הגדול, אילו היה מפעיל את עצמו רק בדרך שלילית, הוא היה שברירי מאוד. אנו מתחילים להבין שאם הכוח חזק, זה רק משום שהוא משפיע ברמת התשוקה וברמת הידע. במקום למנוע ידע, הכוח מייצר אותו [...] העובדה שהכוח מושרש כה חזק והקושי לחמוק מאחיזתו הם השלכות של כל הקשרים הללו. לכן הנטייה לצמצם מנגנונים של כוח לתחום הדיכוי נראית לי לא ראויה, וייתכן אף מסוכנת (Ibid., p. 59).

2 כל הציטוטים, כאן ובהמשך, הם תרגומים שלנו, ג"א וד"א.

3 למעשה, אפשר לומר שהקשר הסיבתי בין כוח ובין אדם, קבוצה או מעמד פועל בכיוון ההפוך דווקא: הכוח מכונן את האדם, הקבוצה או המעמד כמערך של רצונות ואינטרסים, ולא להפך.

זהו אפוא הפיתוי הדיסקורסיבי השני שעל הביקורת להימנע ממנו: הנטייה לדון בכוח רק במונחים של דיכוי.

מאחר שפוקו אינו מוכן לזהות את הכוח ואת החולשה עם אדם, קבוצה או מעמד מתוחמים (הפיתוי הראשון) ואינו מוכן לראות בכוח גורם שלילי וכאני בלבד (הפיתוי השני), הוא אף "מסרב בכל תוקף לקבל את תפקיד המומחה, השופט או העד האוניברסלי" (Ibid., p. 65) (הפיתוי השלישי). תפקידו של האינטלקטואל אינו לשפוט או להטיף מוסר, אלא להעניק כלים לניתוח; לאפשר פרספקטיבה על ההווה דרך חשיפת הזירות שבהן קונסטלציות של כוח השרישו עצמן עמוק בהיסטוריה, אך בשום אופן לא להתיימר לדעת או להגיד מה צריך להיעשות (Ibid., pp. 62, 133). אנחנו כבר לא נמצאים בעידן של מה שפוקו מכנה "האינטלקטואליות האוניברסלית", שבו "האינטלקטואל מה'שמאל' דיבר כמומחה לאמת או לצדק, ואף הוכרה זכותו לדבר כך", ושבו "להיות אינטלקטואל משמעו להיות התודעה/ המצפון של כולנו" (Ibid., p. 126). פוקו אומר שעל האינטלקטואל לצאת לדרך מנקודה מקומית וצנועה יותר, להקשיב לאנשים שהוא חוקר (Ibid., p. 136), וכן לא לדבר בשם האמת אלא על האמת: על הסטטוס שלה ועל תפקידה הכלכלי והפוליטי (Ibid., see p. 132).

המבקר אינו יכול אפוא לצמצם עצמו לתפקיד ה"קל" של שליחת אצבע מאשימה (לדוגמה, Ibid., p. 189). תפקיד המבקר לשחרר מערכי ידע מכבליהם ההיסטוריים כדי שאפשר יהיה לערער עליהם או להתנגד להם (לדוגמה, Ibid., p. 85). אם כן, נראה שתפקידו אינו להאשים, אלא להפך: לשחרר את אחיותו של שיח האשמה, לדחות את הנטייה לדון בכוח במונחים של חזק וחלש, פושע וקורבן. במקום לאמץ את מושג הכוח השיפוטי והשלילי או לדבר בשמו, הוא טוען שיש לשאול מדוע תרבויות המערב התעקשו כל כך לראות את הכוח מבעד למונחים אלה וסירבו לחשוב עליו כעל גורם טכני וחיובי (Ibid., p. 121).

ובכן, פוקו מצביע על שלושה פיתויים דיסקורסיביים שיש להתנער מהם: הנטייה לייחס לכוח מוצא ברור ויעד ברור, הנטייה לראות בו רוע צרוף, והנטייה לעסוק בשיפוט ובזיהוי אשמים. מלבד זאת, עבודתו מציעה כאמור אינדיקציות למיקום הראוי שממנו על המבקר להתנסח. ראשית, עבודתו מכוונת את המבקר לפעול מתוך עמדה רפלקסיבית עמוקה ולהבין שה"אמת" שעליו להגות בה היא גם האמת שלו עצמו. הכרה עמוקה בכך שכל ידע הוא חלק ממערך הכוח מחייבת את הביקורת למודעות עצמית גם ביחס לסטטוס ולתפקיד של הידע שלה, ובכלל זה ביחס לכוחניות שלה עצמה. על הביקורת להיות מודעת לאופן שבו היא עצמה נוטה לכונן מלחמה דרך ניתוחי הכוח (Ibid., p. 123) ולהבנות לעצמה מקום מועדף בתוכה. לפי פוקו, חוקרים ביקורתיים צריכים לבדוק עם עצמם מהן שאיפות הכוח שלהם או אילו תוצרים של כוח הם מבקשים לעצמם דרך הדיבור בשם הסוציולוגיה, המדע או הצדק (לדוגמה, Ibid., pp. 84-85). כמו כן, כפי שהוסבר, עליהם להיות רפלקסיביים ולהישמר מהפיתויים הדיסקורסיביים שייתכן שמובילים אותם אל תוך מלכודות הידע-כוח מהן הם מבקשים להשתחרר ולשחרר (לדוגמה, Ibid., p. 86).

חשוב לציין שפוקו מיישם רפלקסיביות כזו הלכה למעשה. הוא מעלה שוב ושוב ביקורת כלפי דברים שאמר או חשב בעבר (לדוגמה, Ibid., pp. 183, 196-197), מדגיש את האופנים שבהם הוא שינה ועדיין משנה את דעתו (לדוגמה, Ibid., p. 77) ואומר שדבריו פתוחים לשינויים גם בעתיד (לדוגמה, Ibid., p. 92). נכונותו לבקר את עצמו ולהדגיש את

השינויים בגישתו ואת התיקונים בעמדותיו מעבירה מסר ברור בדבר הצורך לאמץ נקודת מבט שמכירה באפשרות השינוי הן של העצמי והן של האחר ונושאת באחריות להתיר לשינוי כזה מקום אמיתי, למשל על ידי הימנעות מניסוח שהופך שינוי להודאה בפשע, לסימן של חולשה או לאקט של ויתור. אימוץ הרפלקסיביות כנקודת מוצא לביקורת טומן אפוא בחובו זרע של סובלנות והבנה: כולנו יכולים לטעות ולהשתנות, כולנו מחפשי דרך. זאת ועוד, תפיסתו של פוקו שידע מכל סוג, כולל כמובן ידע המגולם בניתוח ביקורתי, הוא חלק ממערך הכוח, מזמינה מודעות לכך שהכוח אחוז בכלנו ומתבטא בכלנו: כולנו חלק ממערך הידע-כוח, כולנו מקיימים אותו ומוגדרים על ידו, יהא אשר יהא מקומנו החברתי. במובן זה, כולנו חלק זה מזה. זוהי אינדיקציה מרכזית נוספת למיקום הביקורתי הפוטנציאלי הנכון לפי פוקו: מאחר שכולנו חלק ממערך הכוח, ומאחר שאין בינינו מישהו בעל זהות או מאפיינים שמקורם מחוץ למערך זה (לדוגמה, *Ibid.*, pp. 74, 141-142), הדיון בכוח מעלה על פני השטח דווקא את המחבר בינינו כבני אדם. במילים אחרות, ביקורת הכוח קשורה לא רק בחשיפת האופנים שבהם אנשים מתנהגים כאילו הם נעדרים זה מזה (הפרדות, הבחנות, הדרות, הכפפות וכיוצא באלה), אלא גם במודעות לאופנים הבסיסיים שבהם אנשים נוכחים זה בזה וקשורים זה בזה.

הומי באבא: ביקורת כפתיחה של מרחב שלישי

שפת הביקורת אפקטיבית לא משום שהיא שומרת על הפרדה נצחית בין מושגי האדון והעבד, הסוחר והמרקסיסט, אלא במידה שהיא מתגברת על בסיסים נתונים של התנגדות ופותחת את מרחב התרגום: מקום של היברידיזם [...] שבו ההבניה של אובייקט פוליטי שהוא חדש, לא זה ולא האחר, מייצרת ניכור משמעותי מהציפיות הפוליטיות שלנו ומשנה את תצורות ההכרה שלנו ברגע הפוליטי. האתגר הוא [...] לא למהר ליצור אחידות של אנטגוניזם חברתי או של ניגוד (Bhabha, 1994, p. 37, ההדגשה במקור).

זהו אפוא לב לבו של תפקיד המבקר על פי באבא: פתיחת מרחב של תרגום, או, כפי שהוא מכונה במקומות אחרים בספרו, מרחב שלישי. פתיחת המרחב השלישי משמעה הצפה של הבין-לבין התרבותי, דהיינו של רובדי המשמעות הסבוכים והנרחבים הקיימים בין זהויות וקטגוריות חשיבה, בין האדון לעבד, בין הסוחר למרקסיסט, בין השחור ללבן, בין הגבר לאישה וכן הלאה. זהו המרחב שבו מילים מאבדות את השליטה על מה שהן באות לייצג: מרחב שבו תהליכים של תרגום ושעתוק מולידים משמעות שאי אפשר לקבע, כזו שהיא לא בדיוק המקורית, אבל גם לא לגמרי אחרת. לכן זהו מרחב שמאפשר לראות את המובן מאליו בכל פעם מזווית קצת שונה.

לפי באבא, העמדה הביקורתית אמורה להתמקם במרחב הזה כאסטרטגיה ומתוך מודעות. עליה לראות עצמה כאמצעי של תרגום והעברת משמעות ולרתום את כוח השינוי הטמון בעובדה שכל מה שנאמר עובר בהכרח דרך המרחבים השלישיים שבין אנשים, זמנים ומקומות. במילים אחרות, על הביקורת להישען על כך שהשפה לעולם אינה נשלטת עד הסוף, ולכן ייצוגים דומיננטיים, סמכותיים ככל שיהיו, אינם יכולים לקבע משמעות, והם

פתוחים לתרגום ולמשא ומתן. על הביקורת לנצל זאת כדי לפתוח אפשרויות פוליטיות ותרבותיות חדשות בלב הייצוג הקולוניאלי (לדוגמה, pp. 48-49. Ibid.). אם כן, תפקידה של הביקורת לגייס את האמביוולנטיות התרבותית ואת ההיברידיות שהכוח מבקש להדחיק, וכך להניע את השתנותה של התודעה הפוליטית.

ביקורת שבאה מתוך המרחב השלישי ומדברת עליו ערה לשלל הרבדים של כל הגדרה, ייצוג ומיקום חברתיים ולאמביוולנטיות המתלווה אליהם. לפי באבא, האמביוולנטיות אינהרנטית לחוויה האנושית, שהיא לעולם רבת פנים, ולכן ההתמקדות באמביוולנטיות היא התמקדות במורכבות חווייתית שהבחנות וייצוגים דומיננטיים מבקשים להסתיר. לשון אחר, מדובר בהתנסחות ביקורתית המבוצעת מתוך מודעות לאיזו רקמה אנושית בסיסית שאינה מתירה אף פעם להפריד עד הסוף בין הבעד לנגד, בין הימין לשמאל ובין החזק לחלש. לפיכך הסיטואציה הקולוניאלית אינה מוצגת בספרו של באבא כדיכוי פשוט וחד ממדי אלא כאינטראקציה מורכבת ורבת פנים. דמותו של האחר המבוקר, הקולוניאליסט, מצטיירת כרדופה על ידי הפערים והאמביוולנטיות התרבותיים שהיא מבקשת להדחיק. כך, מתחת לדימוי הכוח הכול יכול, מתחת לכיטויי האגרסיביות, נחשפת חוויה פסיכולוגית מסוכנת ומסוכסכת עם עצמה, הנשענת על זהות לא יציבה ומפוצלת וכרוכה בחרדה ובאי נוחות ביחס למטרותיה, לטענותיה ולהישגיה (ראו Huddart, 2006). יכולתו של באבא להראות לקורא לא רק את חוויותיהם ומצוקותיהם של האובייקטים של הקולוניאליזם (the colonized) אלא גם את אלה של סוכניו (the colonizers) מניחה תשתית לפרקטיקה ביקורתית היוצאת מתוך הבנה של מורכבות החוויה האנושית ומבקשת להשתחרר הן מההצגה הקוטבית של יחסים והן מהאנטגוניזם הכרוך בהצגה כזו. ההתנסחות הביקורתית הזאת היא מחאתית מפני שהיא מבקשת להישען על אותה מורכבות אנושית שהכוח הקולוניאלי מבקש להדחיק.

המחויבות לצאת מהתפיסה הקוטבית כרוכה במחיר. האמביוולנטיות האינהרנטית האורבת לכל ניסיון לערוך הבחנה בינארית בין העבד לאדון, בין השחור ללבן, אורבת גם לניסיון לערוך הבחנה בינארית בין הטוב לרע או בין הצדק לאי צדק. בהתאם לכך, המבקר אינו יכול עוד להציב עצמו כמלאך מושיע המדבר את האמת של ההתנגדות הרדיקלית, הטהורה. "האנליטיקה של האמביוולנטיות", כותב באבא, "מעמידה בסימן שאלה עמדות דוגמטיות ומוסרניות כלפי משמעותם של דיכוי ואפליה" (Bhabha, 1994, p. 9). כל מה ש"מקלקל" את ההבחנה הקולוניאלית בין האני לאחר, "מקלקל" גם את תמונת הראי הביקורתית של ההבחנה הזאת. במקום לתת יד למאמץ התרבותי לעצור את הערכוביה וההיברידיות או להתכחש להן, על הביקורת להציפן דווקא.

במובן זה, המשמיה הביקורתית של התחברות לחוויה תרבותית שמורכבותה לעתים מודחקת מחייבת התייחסות שאינה מתוחמת מראש, כזו המסוגלת להכיל גם מופעים אנושיים שחוקרים ביקורתיים רבים, כך נראה, אינם אוהבים לגעת בהם: כמיהת החלש להידמות לחזק, לחקות אותו, לאמץ את מנהגיו, חוסר האונים והבהלה העמוקה בלב לבו של הכוח, פרנויית השליטה, החרדה הכרוכה בתשוקה לזכות באהבת האחר ועוד. ספרו של באבא נוגע ברבדים הרגשיים העמוקים הכרוכים בשליטה הקולוניאלית ומבקש להדגיש שניתוחים ביקורתיים שמעמידים את הקולוניאליסט לשיפוט נורמטיבי או פדגוגי דיכוטומי, או, לחלופין, מכפיפים אותו לאינטרסים תיאורטיים כאלה או אחרים, פועלים על פי אותן הנחות העומדות ביסוד השיח הקולוניאליסטי עצמו: הם משתפים פעולה עם הכחשת האמביוולנטיות הטבועה בכל

מאמץ לקבע ייצוגים שיפוטיים כאלה. על פי באבא, מתחייב כאן שינוי באופן שבו המבקרים עצמם מייצגים את הקולוניאליסטים, את סוכני הכוח, ומכאן שיש לאמץ סגנונות כתיבה המדגישים את הצד הפתוח, התהליכי והמשתנה של זהויות, ייצוגים וידע (Huddart, 2006, pp. 45, 50). חשוב לציין שבאבא מיישם את הלכתו למעשה, ובספרו בא לידי ביטוי המאמץ הרגשי הנלווה לפרויקט האינטלקטואלי שלו. אנו מסכימות עם הודרט (Ibid., p. 75) הטוען כי "הקריאה הביקורתית של באבא אינה נוטה להיפך לריטואל של הורדת המסכות של הכותבים שעמם הוא מתווכח מבחינה פוליטית: הוא אוהב את הכותבים שאת כתביהם הוא קורא".

בהמשך לכך, עבודתו של באבא מלמדת שהחוקר הביקורתי צריך להיות ער גם למורכבות ולאמביוולנטיות של מקורות הכוח שלו עצמו ולעמדה המוסרית שהוא מבקש לעתים לדבר בשמה. עליו להכיר בכך שסדרי העדיפויות שלו – כמו הדברים שהוא מדבר בשמם: אנשים, קהילה, מעמד, מגדר וכדומה – אינם משקפים אובייקטים פוליטיים אחידים והומוגניים, בדיוק כמו שהאחר המבוקר (הכוח הקולוניאלי) אינו אחיד והומוגני (Bhabha, 1994, pp. 103, 38). כפי שמסביר באבא, אחד הביטויים לכך שהאחרות המבוקרת אינה מוחלטת או חד ממדית הוא שכל מטרה ביקורתית שהמבקר מציב לעצמו מובנית בצל ההשקפה שהיא מבקשת למחוק וניוונה ממנה (Ibid., p. 39). במילים אחרות, אין לו למבקר כל סיבה או תירוץ להמשיך ולאחוז בניגודים, וודאי שלא ללכות אותם. "האם אנחנו צריכים ליצור תמיד ניגודים כדי ליצור דיון ביקורתי?" הוא שואל, וממשיך:

האם אנו לכודים בפוליטיקה של מאבק שבה הייצוג של האנטגוניזמים החברתיים ושל סתירות היסטוריות חייב ללבוש צורת ניגודיות של התיאוריה מול הפוליטיקה? האם המטרה של חופש הידע היא ההיפוך הפשוט בין מדכא למדוכא, בין מרכז לפרiferיה, בין דימוי שלילי לדימוי חיובי? האם הדרך היחידה להיחלץ מהדואליות הזאת היא להציג התנגדות קרת לב או המצאה של מיתוס-נגד של טוהר רדיקלי? (Ibid., pp. 28-29)

התשובה לשאלות אלה מופיעה במובאה שבה פתחנו את הדיון בבאבא: שפת הביקורת אפקטיבית לא משום שהיא שומרת על הפרדות והבחנות קרות לב, אלא משום שהיא פותחת מרחב של תרגום, מרחב שמסביר משמעות, שמבקש לכאר חוויה אנושית, ושאינו נרתע מהצפת האמביוולנטיות הטמונה גם בדואליות שבשמה הביקורת עצמה מבקשת לעתים לדבר.

דיון: לעבר שחרור אחיזתם של דיכוטומיות ואנטגוניזמים

בצד תרומתם לחקר הכוח, מישל פוקו והומי באבא מניחים תשתית לשינוי בהמשגת תפקיד המבקר. הקריאה שהצגנו של שניים מספריהם מעלה שניתוח הכוח בהקשריו הדיסקורסיביים והתרבותיים מזמן התקממות ביקורתית חדשה, המבדילה עצמה בכוונה תחילה מהעמדה הביקורתית המסורתית שאפיינה זרמים מרכזיים בחשיבה המרקסיסטית. בראש ובראשונה מדובר בהתעלות מעל לקטגוריות חשיבה דיכוטומיות ואנטגוניסטיות, כולל אלה היוצרות הנגדה בין המבקר ובין מושא הביקורת שלו. חשוב להדגיש שאין פירוש הדבר ויתור מראש

על הביקורת או עיקורה ממשמעות. אדרבה, הן לפי פוקו והן לפי באבא, התקבעות בצד כזה או אחר של הדיכוטומיות הדומיננטיות היא זו שמעקרת את הביקורת ממשמעותה, שכן כוחה של הביקורת נעוץ דווקא ביכולתה להשתחרר ולשחרר מכוח אחיזתן של דיכוטומיות אלה. עבודתו של כל אחד משני ההוגים מדגישה היבט אחר בהשתחררות הזאת. לפי פוקו, הפוטנציאל לשחרר את אחיזתן של הדיכוטומיות הדומיננטיות נעוץ קודם כול במאמץ מודע להתנער ממוסכמות חשיבה המייחסות לכוח שליליות גורפת ותולות אותו במקור מובחן (אדם, קבוצה או מעמד). במקום המוסכמות האלה יש לאמץ מושג רחב ומורכב הרבה יותר של כוח שנמצא בכל מקום, מושג הקושר בינינו ומנכיח אותנו זה בזה לא פחות מאשר הוא מפריד, מפצל ומכפיף. עבודתו של באבא מצביעה על ההכרח לפתח הבנה עמוקה של האחר הנחקר, הבנה הקשובה לשלל הרבדים של החוויה התרבותית, ובייחוד לנטייתה של החוויה הזאת להדהד בין הקטבים של קטגוריות החשיבה והייצוג הדומיננטיים, בין הניגודים וההבחנות, באופן שמביא לידי ביטוי אמביוולנטיות והיברידיות אינהרנטיות. מושג האמביוולנטיות האינהרנטית של באבא מעלה למודעות את קיומו של יסוד משותף בחוויה האנושית הקולוניאלית – זה שהכוח אוזו בו אך מבקש להדחיקו בה בעת – ובמידה רבה הופך את היסוד הזה לנקודת המוצא הראויה לניתוח הביקורת.

המודעות ליסודות הקושרים בינינו והמשותפים לנו יכולה כשלעצמה לווסת את תהליך ההזרה האינטלקטואלי ולאפשר קצת יותר מקום לרגש ולהבנה בבניית הטיעון הביקורתי. עבודתו של באבא מדגישה פוטנציאל זה ביתר שאת. פתיחת מרחב התרגום שהוא מציע פירושה פתיחת האפשרות לגעת בחוויה התרבותית של האחר ולהתחבר לניואנסים הרגשיים הדקים ביותר שחווים אנשים שונים ביחס לתבניות וייצוגים תרבותיים דומיננטיים. הפרויקט הביקורתי של באבא הוא פרויקט של חשיפת אמביוולנטיות מודחקת שהיא לעתים חסרת ייצוג, של פענוח חוויה תרבותית שחורגת מהדרכים שבהן אלה שרוחקים ממנה (מבחינה תרבותית, אידיאולוגית וכן הלאה) מבקשים לראות אותה. זהו במידה רבה פרויקט של בניית אמפתיה, ולא פרויקט של התקפה או התנגחות.

עניין זה מהדהד את מאמציו של פוקו להדגיש שהמבקר אינו שופט או מושבע, והמבוקר אינו בבחינת נאשם. ההתמקמות הביקורתית חייבת להיות אחרת: מצד אחד, עליה להיות מסוגלת להסתכל מבחוץ על השיח המחפש אשמים וקורבנות ולהסביר את מקורותיו בלי לשחק על פי כללי המשחק שלו. מצד שני, עליה להכין את משמעויותיו הסובייקטיביות "מבפנים" ולהכיר בשלל השלכותיו על האנשים הממוקמים בעמדות שונות ביחס אליו. אם כן, גם במובן הפוקויאני מהלך ההזרה האינטלקטואלי מוסת על ידי הבנה שאינה מוחלת באופן בלעדי על צד (וליתר דיוק, על הבניה של צד) כזה או אחר. תהליך הניתוח הפרשני מחייב יכולת להתחבר לאופן שבו אלה שבהם אנו דנים תופסים וחווים את משמעות מעשיהם ואת העולם החברתי שהם חיים בו.

לבסוף, עבודותיהם של פוקו ובאבא מצביעות אף על חשיבות ההכרה בקיומם של תהליכי השתנות תמידיים. שני התיאורטיקנים מוחים נגד הנטייה להבנות הומוגניות וקביעון אנושי וחברתי במקומות שאלה אינם קיימים. האחר המבוקר, כך עולה מעבודת שניהם, יכול להיתפס כריבוי הנמצא תמיד בתהליכים של שינוי. עבודתו של פוקו מדגישה שגם המבקר עצמו יכול לשנות את עמדותיו. ההכרה באופי התהליכי של העולם החברתי הופכת את הפרויקט הביקורתי לכזה המחויב לא רק לייצר אינטלקטואליות "גבוהה", אלא, ולא פחות

חשוב מזה, לאפשר שינוי: ליצור, במונחיו של פוקו, ידע-כוח ביקורתי שהוא פרודוקטיבי ומאפשר (ראו בהקשר זה Knights & Vurdubakis, 1994), ובמונחיו של באבא, לפתוח את מרחב התרגום לאפשרויות של שינוי תצורות ההכרה שלנו ברגע הפוליטי. לסיכום, התנערות מקטגוריות חשיבה אנטגוניסטיות ומוסרניות, מאמץ להבין חוויה ורגש, השתחררות משיח ההאשמה והכרה באפשרות השינוי של כל אחד, כל אלה הם מאפייני התפקיד של המבקר שאליו מכוונים פוקו ובאבא. בעקבותיהם נציע לסוציולוגיה הביקורתית לחפש דרך לשינוי בתרבות הביקורת וליצירת ביקורת אמפתית. החלק הבא של עבודתנו יעסוק בקשר שאנו מציעות בין ביקורת לאמפתיה.

ביקורת אמפתית

בלב כתיבה של פוקו ובאבא עומד המאמץ להנכיח את האנשים שמדברים עליהם (ואליהם) כאנשים שהם מורכבים יותר מקטגוריות מופשטות ומייצוגים מורחקים ומרחיקים. מטרתם, בין השאר, לחלץ את הביקורת מנטייתה להתחפר בדיכוטומיות אנטגוניסטיות. במובן זה שני ההוגים מקדמים שינוי בתרבות הביקורת וקוראים לביקורת שאינה נזקקת לאנטגוניזם כלפי האחר המבוקר.

אפשר לומר אפוא שבמאמץ הפרשני שלהם, הן פוקו והן באבא מחילים את צו ההבנה (Verstehen) הוורבריאני גם על מושאי הביקורת. מקס ובר, שגישות ה"פוסט" הן במידה רבה יורשותיו, הדגיש את ההכרח לגשת לתהליך הניתוח והייצוג הפרשניים מתוך מחויבות להבין את אלה שעומדים במרכז הדיון ואת הכוונה והמשמעות שביסוד מעשיהם ופעילויותיהם בעולם החברתי (Weber, [1921] 2004, וכן ראו לדוגמה, J. Hall, 1991; Munch, 1991). ובר כתב שכל פרשנות נסמכת על הבנה אינטלקטואלית ועל "חוויה מחודשת אמפתית" (empathetic re-experiencing), כלומר על היכולת האינטואיטיבית להבנות מחדש ומתוך אמפתיה את משמעות התנהגותו וחוויותיו של זה שאנו מבקשים להבין (Whimster, 2004, p. 303). ובר גם הוסיף שככל שהפער בין הערכים של אלה שאנו מתבוננים בהם ובין הערכים שלנו גדול יותר, כך המהלך האמפתי נעשה מאתגר יותר, וגוברת הנטייה להישען על המהלך האינטלקטואלי לבדו. ובכל זאת, טען ובר, גם כשאנחנו מבקשים לפרש התנהגות המונעת מתוך ערכים הרחוקים מאתנו או מתוך רגשות שעוצמתם עולה בהרבה על שלנו, אנו בכל זאת מסוגלים לחוות אמפתיה ולהבין את הרגשות האלה, וכן לעמוד באופן אינטלקטואלי על האוריינטציה ועל אמצעי הפעולה של השחקנים המונעים על ידם (Weber, [1921] 2004, pp. 313-314).

דבריו של ובר מדגישים בעינינו את העובדה שמאחר שהמהלך הביקורתי נשען מעצם טיבו על פערים ערכיים, יש להקדיש תשומת לב מיוחדת לאתגר של אימוץ העמדה האמפתית. במובן זה, יישום הצווים התיאורטיים הפוסט-סטרוקטורליסטיים והפוסט-קולוניאליסטיים של פוקו ושל באבא מחייבים את המבקר להעמיד את האמפתיה, את היכולת להבין ולחוש את חוויותיו ואת רגשותיו של האחר (ראו בהקשר זה למפרט, 2008; Lempart, 2006).

כנקודת מוצא וכצו פעולה מרכזי⁴ הצעתנו היא לכנות סוג זה של התמקמות ביחס לאחר המבוקר "ביקורת אמפתית", קרי ביקורת שמשדלת להשתית את האינטראקציה עם האחר שלה על התקרבות אליו מבחינה תודעתית, חווייתית ורגשית, ועל הניסיון להבין ואף לחוש את מצוקותיו ואילווציו ולהתנסח מולו שלא על בסיס התכשורת או היאטמות למורכבות חווייתו והקשרי חייו. כפי שחוקרים ביקורתיים רבים כבר הדגישו שוב ושוב, אופקים אידיאולוגיים, בדומה לזהויות, אינם סגורים כפי שהם נראים או כפי שהם מיוצגים, והמחויבות הביקורתית – ובפרט זו הנשענת על הגות פוסט-סטרוקטורליסטית – היא בראש ובראשונה לפרוץ את אשליית הסגירות שלהם (לדוגמה, לקלאו ומוף, 2004; Laclau, 1996; Scott, 1992). צו המודעות הוובריאנית לכך שבסופו של דבר האנשים שאנו דנים בהם הם אנשים שאפשר וצריך לנסות להבינם באופן אמפתי הוא תזכורת לחוסר ההיתכנות של הבדל מוחלט בין סובייקטים, אידיאולוגיות וזהויות. במילים אחרות, רעיון האמפתיה מדגיש את אפשרות התנועה בין הקצוות וההתעלות מעליהם, גם בהקשר ביקורתי.

להערכתנו, אין דרך אחרת להגיע להבנה של עמדת הסובייקט (subject position) של זה שדנים בו, כפי שפוקו ודאי היה מנסח זאת, או של החוויה רבת הפנים שלו, כפי שבאבא היה מנסח זאת. גם כשאנו מבקשים לפרק את עמדות הסובייקט ואת החוויות של אלה שבהם אנו דנים, גם כשאנו מבקשים לעמוד על הגורמים המחוללים אותן ועל סוגי הארטיקולציה המייצרים אותן, וגם כשאנו מבקשים להציף את ההשפעות הדכאניות שלהן, עלינו לזכור את צו המודעות הוובריאנית שלפיו עדיין מדובר באנשים שאפשר לנסות להבינם באופן אמפתי, גם בהקשר פרשני ביקורתי. היכולת להפיק את המרב מהתיאוריות של פוקו ושל באבא, להעשיר ולהעמיק את התובנות שאפשר לפתח באמצעות התשתית החשיבתית שהם הניחו בכתביהם, כרוכה במחויבות אמפתית.

למעשה, מדובר בהרחבה של צו פעולה ביקורתי עתיק. מאז ומעולם הייתה החשיבה החברתית הביקורתית קשורה קשר הדוק לאמפתיה, ובמידה רבה אף דיברה בשמה: השיח הביקורתי המרקסיסטי על כל גלגוליו ביקש להעלות למודעות את חוויותיהם, ובעיקר את כאבם וסבלם, של המדוכאים או המנוצלים ולהביא לתיקון המצב. עם פירוקן הפוסט-סטרוקטורליסטי של הדיכטומיות הביקורתיות של מדכא-מדוכא, מנצל-מנוצל, ועם ההכרה בכך שהכוח הוא בכל מקום, אין סיבה להמשיך ולקיים את מוטיב החלוקה שאפיין את השיח הביקורתי המסורתי: אמפתיה לחלשים, שכלתנות מתנגחת לחזקים. במובן הפוסט-סטרוקטורליסטי והפוסט-קולוניאליסטי של פוקו ושל באבא, השליחות הביקורתית הופכת להיות שליחות של חשיפה אמפתית, כזו המחויבת להעלות לדיון מופעים של כוח ודיכוי מתוך עמדה של הבנה שאין לה הצדקה תיאורטית להצטמצם לצד אחד (וליתר דיוק, להבניה של צד אחד).

במונחים מהסוציולוגיה והאנתרופולוגיה של הרגש אפשר לראות ברעיון הביקורת האמפתית הגדרה מחודשת של חוקי ניהול הרגש הביקורתי או שינוי בעבודת הרגש הכרוכה

4 למפרט (2008; Lempart, 2006) הגדיר את היכולת לחוש את סבלו של האחר כחמלה. הוא גם מצביע על הקונטציות הפטרוניות שמתלוות למושג "חמלה" במסורות דתיות ומציע את המושג "חמלה רדיקלית" כמייצג חמלה שהיא צו פעולה. זירות שבהן קיים דיון בדבר השתתת פרקטיקה מקצועית על אמפתיה וחמלה הן למשל הזירה הבית ספרית (למפרט, 2008) וזירת הסיעוד (ראו לדוגמה, von Dietze & Orb, 2001).

בכתיבה ביקורתית (לדוגמה, Clark, 1997; Hochschild, 1983; Lutz, 1988). חשוב להדגיש שאין מדובר בהסכמה עם מושא הביקורת, בהתכחשות לתחושות הרחייה והרתיעה מפרויקטים דכאניים, או בביקורת שהיא במובן כזה או אחר פחות ביקורתית כלפי יחסי כוח וניצול שראויים לחשיפה ולגינוי. בצד חשיפת הכוח וגינויו נדרשת, לטענתנו, מחויבות לאמפתיה. גם בעת שאנו מגנים מופעים דיסקורסיביים ותרבותיים כדכאניים, עלינו לנסות לנקוט מאמץ רפלקסיבי להיות בעת ובעונה אחת גם בעמדת המתבונן מבחוץ וגם במקום של זה שבו מתבוננים, גם בעמדת המבקר וגם בעמדת המבוקר, ולנסח את הטענות בהתאם. המאמץ לגשת לביקורת מתוך עמדה אמפתית משלב שיח של שכל, רגש ותודעה: זהו מאמץ להתחבר לחוויה הרגשית של אובייקט הניתוח ולעמוד באופן אנליטי על מורכבותה, מתוך בחירה להתמקם תודעתית לא במרכז שלי עצמי אלא במרחב שביני לבין האחר, במרחב שבו, כך טוען באבא, פועם הלב החי, המתהווה והיוצר של ההוויה והדיון החברתיים. אכן, במונחי של באבא אפשר לראות בביקורת האמפתית שאנו מציעות כאן מעין מרחב שלישי של דיון, המאפשר לדבר מתוך התווך שבין זה שמדבר ובין זה שעליו מדברים, דהיינו מתוך מאמץ להבין, ולא להרחיק, את האחרות המבוקרת ואת המורכבות הטבועה בה. במאמר שפורסם בסוציולוגיה ישראלית מבקש שמיר (2008) להעלות לדיון את עיוניו של בובר על המרחב הבינאנושי. "הסוציולוגיה של החברתי נוטה לוותר על הבינאנושי", כותב שמיר (שם, עמ' 26) ומבקש להעלות את חשיבותה של "סוציולוגיה שתרה אחר אפשרות אחרת של הבנה; כזו שמתחמקת, אם אפשר לומר כך, מאחיות הקטגוריות" (שם, עמ' 25). בהקשר של סוציולוגיה ביקורתית, דבריו נוגעים לחקר חסרי הכוח, למודרים, אך הוא עצמו מכיר בפרובלמטיות של שיח ביקורתי המבקש מצד אחד לפרק דיכוטומיות, ומצד שני מוצא עצמו שובי באחיזה שלהן שוב ושוב. כך הוא כותב:

גם הסוציולוגיה הביקורתית – זו המציעה ניתוח של דיכוי או ניצול או הדרה או השתקה על בסיס מעמדי, אתני, לאומי ומגדרי – גם בשעה שהיא עוסקת באחרות, גם בשעה שהיא מציעה מתודולוגיה אמנציפטורית, גם בשעה שהיא מפרקת את הכוח ומאתרת את הגיונו או סוכניו, אפילו כשהיא מציעה ניתוח חברתי מנקודת המבט של המוכפפים והמושחקים, היא מעוגנת רובה ככולה באפיסטמולוגיה הקטגורית של "החברתי" (שם, עמ' 27).

שמיר, בעקבות בובר, עוסק בבינאנושי הטמון במבט פנים אל פנים, ואילו הביקורת האמפתית שאנו מבקשות לקדם מבקשת להתחבר אסוציאטיבית למבט שאינו נזקק לממשות של קשר עין. אך הנקודה החשובה כאן היא הניסיון לחפש דרך להשתחרר מאחיות הדיכוטומיות. אנו טוענות שהסוציולוגיה הביקורתית אינה יכולה לצמצם את המחויבות הבינאנושית שלה לצד אחד בדיכוטומיה שהיא עצמה מציגה כהבניה בעייתית ומבקשת לפרק: עליה להיות מיושמת ביחס לכל מושאי הכתיבה; ביחס לכל האחרויות בהן היא נוגעת. לנוכח ההתפתחויות התיאורטיות שערערו את דיכוטומיות העל הביקורתיות ואת הנטייה להכפיף מורכבות לאינטרסים תיאורטיים ולנרטיבים מוסריים מוכנים מראש, קיים הכרח לאזן את מהלך ההרחקה הביקורתי האינטלקטואלי במהלך של התקרבות אמפתית אל החוויה רבת הפנים של המבוקר; של אותו סובייקט שהתיאוריה כבר הכירה בו כמי שהוא לא בדיוק אדון

ולא בדיוק עבד, וכמי שמתמודד עם חייו בעזרת משאבי הידע־כוח העומדים לרשותו בזמן ובמקום שבהם הוא נמצא.

מעבר לשאלת ההצדקה התיאורטית לביקורת אמפתית עומדת גם שאלת התועלת הפרקטית שלה. אפקטיביות הביקורת הסוציולוגית בעולם החברתי שכלפיו היא מושמעת יכולה, לטענתנו, להיתרם מעמדה אמפתית הרבה יותר מאשר מעמדה אנטגוניסטית הנשענת על שכלתנות קרה ומתנתקת. בספרו הזמן של ה'פוסט' מגדיר אורי רם (2006) את מטרת העל של הסוציולוגיה הביקורתית באופן הבא:

על הסוציולוגיה הביקורתית מוטל להנהיר את אפשרות קיומם של סולידריות חברתית ושל שיתוף כלכלי בתנאים של דמוקרטיה פוליטית ושל פלורליזם תרבותי. מוטל עליה להנהיר את התנאים הנחוצים למעבר מקונפליקט לאומי בן מאה שנים לתחילתו של דו־קיום, ואת ההשלכות החברתיות של מעבר כזה. (שם, עמ' 114)

הנהרת אפשרות קיומם של סולידריות ודו־קיום מחייבת גם את הסוציולוגיה הביקורתית להתנער מתבניות ייצוג אנטגוניסטיות. בחירה במסר האמפתיה ויישום אידיאל זה כחלק בלתי נפרד מהשפה הביקורתית מאפשרים להעלות על הדעת תרבות כתיבה היוצאת מבסיס של הבנה ואז חושבת ומתנסחת מתוכו. החשיפה ברוח פוקו או התרגום ברוח באבא צריכים, לתפיסתנו, לצאת משם ולהיאמר משם כדי לקבל את מלוא עוצמתם, ולהישמע.

הביקורת האמפתית היא אפוא בחירה פרשנית הנשענת על לוגיקה תיאורטית כמו על רציונל פרקטי. יש להזכיר שכל ביקורת היא בחירה פרשנית. יתר על כן, לבחירה הפרשנית הזאת יש תוצאות בעולם; ביקורת שהבחירה שמניעה אותה – גם אם באופן לא מפורש – היא אנטגוניסטית, מאשררת בסופו של דבר קטגוריות חשיבה אנטגוניסטיות ונותנת להן משנה תוקף. פריצת מעגל הקסמים של הידע־כוח הזה, פריצת קונוונציות החשיבה והייצוג האלו, מחייבת גם את המבקר לבחור.

אכן, להערכתנו, הבחירה היא לב העניין. אתגר הביקורת האמפתית אינו פשוט, בין השאר בגלל שורשיה של תרבות הכתיבה הביקורתית, סוג הפיתויים הדיסקורסיביים שהיא מציבה והאופנים שבהם הכוח ספוג (גם) בה. אם כן, כיצד אפשר לעמוד באתגר? לא נוכל לתת כאן מרשמי פעולה סגורים; כפי שטען שמיר (2008) בהשראת הסוציולוגיה הבוריאנית, כל מרשם פעולה, כל הגדרה קטגוריאלית של עשה־אל תעשה, חשוב־אל תחשוב, היא בעצם צעידה אל מחוץ למרחב הבינאושי. מאמר זה הוא אפוא רק צעד ראשון לעבר חיפוש של שיח ביקורתי אחר, ולא מצע מוגמר ושיטתי.

אך במסגרת הצעד הראשון הזה אנו מבקשות להציע שהחיפוש אחר שיח ביקורתי אחר צריך להישען על שני יסודות עיקריים. ראשית, עליו להישען על כתיבה של פוקו ושל באבא לא רק כתשתית תיאורטית הנוגעת לניתוח מופעיו הדיסקורסיביים והתרבותיים של הכוח, אלא גם כדוגמאות לכתיבה ביקורתית המבקשת לייצג את האחר המבוקר מנקודת מוצא המשתחררת בכוונה ובמודעות מקונוונציות כתיבה שהן במידה כזו או אחרת אנטגוניסטיות, מתנתקות, מרחיקות, מנגידות ומקבעות. שנית, עליו להישען על הכרה בכך שכתובה ביקורתית העוסקת בחשיפת מופעיו הדיסקורסיביים והתרבותיים של הכוח מחייבת מאבק פנימי כלשהו בין המבקר לבין עצמו. במילים אחרות, הצו האמפתי כורך את

המאבק הביקורתי מול האחר המבוקר במאבק שלנו, כמבקרים, מול עצמנו, ומחייב אותנו לפנות לביקורת רק לאחר שאנו מתמודדים בתוך עצמנו עם הנטייה לתחרותיות, ביטול, התנצחות, הכפפה, הרחקה וכיוצא באלה. גם אם הדרך הזאת נדמית ארוכה או מסורבלת, ברור שהתשתית התיאורטית להתקדמות בכיוון הזה הונחה כבר על ידי התיאורטיקנים שבכתביהם דנו במאמר זה.

על סמך כתבים אלה אנו מבקשות להציע את השאלות הבאות כשאלות מנחות לברור העצמי הזה שיש, להערכתנו, לקיימו בכל פעם מחדש: עד כמה אנחנו מצליחים להישאר קרובים למקום האמפתי, המחויב להבנה של כל נחקריו, בעת בניית הביקורת וניסוחה? עד כמה אנחנו מכירים בתהליכיות הן של האנשים שאנחנו דנים בהם והן של עצמנו, ועד כמה אנחנו מתירים מקום לשינוי? עד כמה אנחנו פועלים מתוך מאמץ להבין את סבלו וחוויותיו הן של החלש-שהוא-גם-חזק והן של החזק-שהוא-גם-חלש? עד כמה אנחנו מתנסחים מתוך ניסיון שלא לנכס בלעדיות על הכוונה לצדק או על הכוונה לטוב? עד כמה אנחנו מדברים על האובייקטים של הביקורת שלנו כאנשים שלמים?

מקורות

- למפרט, ח' (2008). חינוך אמפתי כביקורת הנאו-קפיטליזם. תל אביב: רסלינג.
לקלאו, א' ומוף, ש' (2004). הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. תל אביב: רסלינג.
מרכוזה, ה' (1972). האדם החד ממדי. תל אביב: ספרית פועלים.
סעיד, א' (2000). אוריינטליזם. תל אביב: עם עובד.
פוקו, מ' (2005). הארכיאולוגיה של הידע. תל אביב: רסלינג.
רם, א' (2006). הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל אביב: רסלינג.
שמיר, ר' (2008). על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי. סוציולוגיה ישראלית, 10(1), 32-7.

- Abercrombie, N. & Turner, B. S. (1978). The dominant ideology thesis. *British Journal of Sociology*, 29(2), 149-170.
Ahmed, A. (1995). The politics of literary postcoloniality. *Race and Class*, 36(3), 1-20.
Benjamin, W. (1969). *Illuminations*. New York: Schocken.
Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London and New York: Routledge.
Brown, R. H. (1990). Rhetoric, textuality, and the postmodern turn in sociological theory. *Sociological Theory*, 8(2), 188-197.
Calás, M. B. (1993). Deconstructing charismatic leadership: Re-reading Weber from the darker side. *Leadership Quarterly*, 4(3/4), 305-328.
Clark, C. (1997). *Misery and company: Sympathy in everyday life*. Chicago: Chicago University Press.
Derrida, J. (1972). *Positions*. Chicago: Chicago University Press.

- Durham, M. G. & Kellner, Douglas M. (Eds.). (2006). *Media and cultural studies: Keywords*. Malden, MA: Blackwell.
- Eldridge, J. & Eldridge, L. (1994). *Raymond Williams: Making connections*. London: Routledge.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews & other writings 1972-1977* (Ed. C. Gordon). New York: Pantheon.
- Hall, J. R. (1991). Max Weber's methodological strategy and comparative lifeworld phenomenology. In P. Hamilton (Ed.), *Max Weber: Critical assessments* (Vol. II) (pp. 1-11). London: Routledge.
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222-237). London: Lawrence and Wishart.
- (1997a). The spectacle of the 'other'. In S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural representation and signifying practices* (pp. 223-290). London: Sage.
- (1997b). The work of representation. In S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural representation and signifying practices* (pp. 13-74). London: Sage.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: The commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: California University Press.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1972). *Dialectics of enlightenment*. New York: Continuum.
- Huddart, D. (2006). *Homi K. Bhabha*. London: Routledge.
- Hutnyk, J. (2004). *Bad marxism: Capitalism and cultural studies*. London: Pluto Press.
- Knights, D. & Vurdubakis, T. (1994). Foucault, power, resistance and all that. In J. M. Jermier, D. Knights & W. R. Nord (Eds.), *Resistance and power in organizations* (pp. 167-198). London: Routledge.
- Krumer-Nevo, M. & Benjamin, O. (2010). Critical poverty knowledge: Contesting othering and social distancing. *Current Sociology*, 58(5), 693-714.
- Laclau, E. (1996). The death and resurrection of the theory of ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1(3), 201-220.
- Lempart, K. (2006). *Traditions of compassion: From religious duty to social activism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lutz, C. A. (1988). *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll and their challenge to Western theory*. Chicago: Chicago University Press.
- Manning, P. K. & Cullum-Swan, B. (1994). Narrative, content, and semiotic analysis. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 463-477). Thousand Oaks: Sage.
- Munch, P. A. (1991). 'Sense' and 'intention' in Max Weber's theory of social action. In P. Hamilton (Ed.), *Max Weber: Critical Assessments* (Vol. II) (pp. 12-22). London: Routledge.

- Scott, J. W. (1992). Multiculturalism and the politics of identity. *October*, 61(Summer): *The Identity in Question*, 12-19.
- Shalin, D. N. (1992). Critical theory and the pragmatist challenge. *The American Journal of Sociology*, 98(2), 237-279.
- Spivak, G. C. (1988). Subaltern studies: Deconstructing historiography. In R. Guha & G. C. Spivak (Eds.), *Selected subaltern Studies* (pp. 3-34). New York: Oxford University Press.
- von Dietze, E. & Orb, A. (2001). Compassionate care: A moral dimension of nursing. *Nursing Inquiry*, 7(3), 166-174.
- Weber, M. ([1921] 2004). Basic sociological concepts. In S. Whimster (Ed.), *The essential Weber: A reader* (pp. 311-358). London: Routledge.
- Whimster, S. (2004). Introduction. In S. Whimster (Ed.), *The essential Weber: A reader* (pp. 295-311). London: Routledge.
- Williams, R. (1977). *Marxism and literature*. Oxford: Oxford University Press.

טענת ההסללה: מקרה מבחן בסוציולוגיה ביקורתית

אבנר מולכו*

תקציר. מאמר זה הוא ניסיון לבחון את הסוציולוגיה הביקורתית בישראל, וזאת באמצעות התרכזות במקרה מבחן אחד – הטענה המוצגת במחקרים ביקורתיים כי הפערים החינוכיים בין העדות בישראל נובעים ממה שמכונה מדיניות הסללה בחינוך העל יסודי בעשורים הראשונים לעצמאות המדינה, וכי מדיניות זו כוונה ליצירת מעמד פועלים מזרחי. לאחר בחינה דקדקנית של המחקרים הביקורתיים בנושא ופרישת הרקע ההיסטורי של החינוך והכלכלה בתקופה ההיא מתברר כי טענת ההסללה חסרה ביסוס אמפירי וכי היא נגועה בדמגוגיה ולוקה קשות בהצגה ההיסטורית של הדברים ובמתודולוגיה המשמשת את החוקרים. הכשלים הללו נובעים, אבקש לטעון, מהיצמדות לתפיסה המוסרית העומדת מאחורי הסוציולוגיה הביקורתית של החינוך, תפיסה שנראה כי היא משפיעה גם על מחקרים ביקורתיים אחרים.

המחלוקת בין הסוציולוגיה הביקורתית לזו המכונה ממסדית אינה מעוררת עוד את תשומת הלב שזכתה לה עד לאחרונה. לאו דווקא משום שהצדדים מצאו דרך לגשר בין הגישות, אלא במידה רבה משום שהלהט שכך לאחר שהסוציולוגיה הביקורתית תפסה את מקומה בשדה האקדמי והתמסדה בו במקום מכובד. למעשה לא זו בלבד שהגישה הביקורתית התקבלה לממסד, אלא שבכמה עניינים חשובים הדעות הביקורתיות הן הנפוצות היום באקדמיה. קריאה בעיתונות היומית מגלה הד חזק להשקפות הביקורתיות גם בחוגים רחבים יותר. למסקנות שהמחקר הביקורתי הגיע אליהן, כמו גם להלך הרוח שלו, יש היום בלא ספק נוכחות בולטת בשיח הציבורי.

הטענות נגד הסוציולוגיה הביקורתית, במידה שהן עדיין מושמעות באופן מסודר ובמרחב הציבורי, נוגעות להשקפת העולם שלה, או לעמדתה הפוליטית-האידיאולוגית (לדוגמה שגיב, 2010), אך בכל הנוגע לערכו של המחקר כשלעצמו נראה שכבר אין מערערים עליה. הסתת הוויכוח לשאלות האידיאולוגיות היא במידה רבה אישור לערכם המחקרי של החיבורים הביקורתיים. ואולם האישור הזה, אבקש לטעון, דורש בחינה מחודשת. מטרתו במאמר זה היא לבחון את המחקר הביקורתי לאו דווקא דרך השאלות הגדולות, אלא בעיקר

* המאמר מתבסס על עבודת דוקטורט שנכתבה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב. ברצוני להודות לכל מי שקראו גרסאות מוקדמות של המאמר ועזרו לשפר אותו: אניטה שפירא, קובי מצר, ברק בן-נתן, יאיר לוי, ארנון לוי, עזר וירבה וכן הקוראים האנונימיים של המאמר. האחריות על הנאמר כאן מוטלת כמובן עליי בלבד.

דרך השאלות האמפיריות יותר – הנתונים שהוא משתמש בהם והרקע ההיסטורי שהוא נשען עליו. לשם כך התרכזתי במקרה מבחן אחד מתחום חקר ההיסטוריה של החינוך בישראל. הטענה הביקורתית בדבר הקשר ההיסטורי בין מדיניות החינוך ובין הפערים החברתיים בישראל עומדת על כמה מרכיבים. כאן אתרכו באותו חלק של הטענה שעורר את מרב תשומת הלב, זה העוסק בפנייה למסלולי הלימוד העל יסודיים. לשם הקיצור והנחות אכנה את החלק הזה טענת ההסללה: הטענה שמדיניות ממשלתית מפלה בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, שהייתה מושפעת מאידיאולוגיה אנטי־שוויונית, היא שגרמה לכך שלאשכנזים יהיה ייצוג גבוה בתיכונים עיוניים ואילו למזרחים ייצוג גבוה בתיכונים מקצועיים, ושבגללה נוצרה הפרדה כלכלית־מעמדית החופפת לקווים עדתיים, הפרדה ששרדה לפחות עד שנות התשעים. באמצעות בחינה יסודית של טענה זו אנסה להצביע על תופעות כלליות יותר המופיעות, כך נראה, גם בתחומי מחקר אחרים בסוציולוגיה הביקורתית.

כמובן, כמו בכל ניסיון להתרכו במקרה מבחן אחד, קיים פער הכרחי בין המסקנות הקונקרטיות של המחקר ובין מסקנות רחבות יותר. עם זאת, עליי לציין שהתרכזתי דווקא במקרה הזה מקרית לחלוטין, ונבעה ממחקר היסטורי שערכתי על החינוך העל יסודי בימי ראשית המדינה, שעסק בתחומים אחרים לגמרי משאלת הפער העדתי. אפשר שבמקרה נגעתי בחוליה חלשה במיוחד במחקר הביקורתי, אבל יהיה מפתיע למדי אם דווקא טענה מקובלת כל כך תימצא יוצאת דופן לרעה מהבחינה הזאת. על כל פנים אין כוונתי לטעון שהכשלים המתגלים בסוציולוגיה הביקורתית של החינוך מאפיינים את הסוציולוגיה הביקורתית כולה, אלא רק לעורר את תשומת לבם של הקוראים לבעיות הטמונות בגישה הזאת, ולהצביע על הצורך במבט מחודש על מחקרים ביקורתיים בתחומים אחרים.

מעצם טבעה עבודה כזאת נדרשת במידה רבה לטיפול בפרטים הקטנים, גם ברקע ההיסטורי שהיא מציגה וגם בהצבעה על הכשלים בטענה שבה היא דנה. מפאת קוצר היריעה איאלץ לתמצת פרטים אלה ככל האפשר, ואולם מאחר שהרקע ההיסטורי המובא במחקרים על ההסללה לוקה מאוד בחסר, ההצגה ההיסטורית תצריך אריכות שאי אפשר להימנע ממנה. מסיבה זו גם לא אתעכב על כל עניין ועניין בטענה, אלא אסתפק בכמה דוגמאות שיאירו את הבעיות האופייניות לה. תקוותי היא שהקוראים ישתכנעו כי אין מדובר בהיטפלות לכמה שגיאות פעוטות מהסוג שקיים בכל מחקר, אלא שהביקורת המובאת כאן נוגעת בנקודות המהותיות ביותר לטענה.

בחלקו הראשון של המאמר אציג את טענת ההסללה כפי שהיא מופיעה אצל דובריה. בחלקו השני אנסה להראות את הכשלים בטענה, המתבררים מתוך המחקר ההיסטורי של החינוך בישראל ובעולם. בחלק השלישי אעסוק בכשלים המתגלים במחקר כשלעצמו, כשלים שאינם קשורים לנושאו הספציפי דווקא. בחלק האחרון אסתמך על כל הממצאים הללו כדי להצביע על כמה מאפיינים בולטים במחקר הביקורתי של החינוך ובכלל, ואציע להם הסבר מסוים, המבוסס על מה שנראה בעיניי כמאפיין מרכזי של הגישה הביקורתית בסוציולוגיה: הדחף המוסרי, העשוי להראות כמו עניין שולי, עד שעומדים על השלכותיו. עליי להדגיש שנושא המאמר הוא המחקר הביקורתי על החברה הישראלית, לא החברה עצמה. לא חקרתי את הפערים החברתיים בישראל, ואין ביכולתי לטעון דבר על היווצרותם. כוונתי אינה להסביר כיצד נוצר הפער או לפסול את הקישור המקובל בין קיומם של מסלולי

השכלה שונים ובין סיכויי ניעות, אלא להראות כי הדרך שבה הוצג הקשר מעוותת ללא תקנה, הן מבחינת הרקע ההיסטורי הלקוי והן מבחינת המשמעויות המיוחסות לו. המטרה היא להצביע על דרכי הפעולה של המחקר הביקורתי על החינוך, מתוך תקווה שיהיה בכך כדי לשפוך אור גם על תחומים אחרים של המחקר.

עוד עליי לציין כי מאמר זה אינו בשום פנים בחזקת כתב הגנה על הממסד או על הציונות או על מפא"י, או על כל גורם אחר שנוהגים להאשימו בתחלואי החברה הישראלית. למיטב הבנתי מדיניות החינוך העל יסודי של ממשלת ישראל, אם הייתה מדיניות כזאת בכלל, הצטיינה בעיקר בעיוורון ובאוזלת יד. אך כפי שאנסה להראות, לא במדיניות הזאת טמון ההסבר להיסטוריה של החינוך בישראל ולהשפעותיו החברתיות.

טענת ההסללה

טענת ההסללה זוכה היום להסכמה רחבה. ברוך קימרלינג (2001, עמ' 55) כתב כי משנות עלייתם ארצה "המזרחים היו קורבנות של ההגמוניה הציונית-אחוסלית ושל שיח העל שלה [ו...]נתבו למסלולי לימוד, מגורים ותעסוקה שוליים". סמי שלום שטרית (2004, עמ' 78) כתב כי "המדינה, במדיניותה הבלתי שוויונית, לא אפשרה למזרחים לימודים עיוניים, ועד 1961 לא הקימה כמעט בתי ספר על יסודיים לתלמידים המזרחים". יואב פלד וגרשון שפיר (2005, עמ' 113) כתבו על "הקמתה של מערכת הסללה (tracking) מורכבת שהפנתה את התלמידים 'הטובים', רובם אשכנזים, לבתי ספר תיכוניים עיוניים המובילים לתעודת בגרות והשכלה גבוהה, ואילו את התלמידים 'החלשים', המזרחים ברובם, לבתי ספר מקצועיים", מסוף שנות החמישים.

גם היסטוריונים, וכאלה שאינם מזוהים עם הגישה הביקורתית דווקא, קיבלו את עיקר הטענה. דוגמה לכך היא אבי בראלי (Bareli, 2007, p. 213), שכתב על "מדיניות החינוך של מפא"י" בשנות החמישים, שעמדה בניגוד למדיניות השוויונית הכללית של המפלגה. לדבריו, "מדיניות ההסללה החינוכית, שיושמה בחינוך העל יסודי בידי שר החינוך זלמן ארן, הפנתה את בוגרי החינוך היסודי לזרמים שונים, המובילים או שאינם מובילים לתעודת בגרות" (תרגום שלי, א"מ). מדיניות זו, טען בראלי, הביאה לידי כך שתלמידים רבים חסרו את הכישורים הדרושים להתחרות בשוק העבודה בשנות השבעים, ובכך היה לה חלק חשוב ביצירת התנאים שהובילו לימים לאי שוויון מבני בישראל. למיטב ידיעתי איש לא ערער על הטענה, וגם היסטוריונים של החינוך מקבלים את עיקרה (למשל צמרת, 2005).

הטענות הללו נשענות כולן על שני המחקרים הביקורתיים היחידים שנכתבו על ההיסטוריה של החינוך בישראל. עיקר הסימוכין בהן הם לספרו של שלמה סבירסקי, חינוך בישראל, מחוז המסלולים הגבדלים (1990). עוד מחקר ששימש בסיס לטענה הוא מאמרם של יוסי יונה ויהודה ספורטא מ-2002, "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל", שגרסה מורחבת שלו יצאה באנגלית שנתיים אחרי הגרסה העברית (Saporta & Yonah, 2004). לצורך הבנת הטענה נפנה כעת לשני המחקרים הללו.

מטרתו של סבירסקי במחקרו על תולדות מערכת החינוך בישראל, כפי שהוא מסביר במבוא, היא להסביר את הפערים הגדולים בייצוגם של בני קבוצות שונות בהשכלה הגבוהה

בתחילת שנות השמונים, על ידי בחינת ההיסטוריה של החינוך בישראל. לטענתו, הסיבה העיקרית לפערים היא שלאשכנזים הוקמה מערכת חינוך טובה יותר, בעיקר בגלל תפיסת הממסד בנוגע ליכולותיהם האינטלקטואליות של המזרחים. "הבסיס העיקרי להבדלה העדתית בין בתי הספר הוא בקביעה תרבותית, שקיבלה גושפנקא מדינתית, לפיה תלמידים ותלמידות מזרחים הם בעלי יכולת לימודית נמוכה מזו של בני גילם האשכנזים" (סבירסקי, 1990, עמ' 11). אמנם בשנות החמישים היו מי שניסו לקדם את השוויון בחינוך, אבל לנוכח הטיעונים המדעיים לכאורה נגד המזרחים "נסתתמה בינתם הסוציאליסטית של אנשי תנועת העבודה ושל התנועות משמאל לה". טיעונים אלה עיוורו, לדבריו, גם את עיניהם של ראשי המזרחים, וכך הם תמכו באידיאולוגיה המפלה של טיפוח תלמידים מזרחים (שם, עמ' 103). תהליך ההתנערות מהמורשת השוויונית כוון מלמעלה: "מה שמתואר כ'כישלונם של המזרחים במערכת החינוך בישראל' איננו אלא ביטוי אחד של הצלחת הפרולטריוזיה של המזרחים" (שם, עמ' 212). ועוד הוא אומר:

סיפורה של מערכת החינוך הישראלית הוא סיפור של החלטות קבוצתיות שנתקבלו בנסיבות היסטוריות נתונות; דהיינו, לא מדובר כאן בתהליכים שהיו תוצאה של יד המקרה [...] אלא בתהליכים שכיוונם הכללי נקבע על ידי קבוצות מאורגנות, אשר פעלו לפי מיטב הבנתן את האינטרס הקבוצתי שלהן במצב ההיסטורי הנתון (שם, עמ' 213).

ומכאן המסקנה: "יהודים [...] הצליחו, במדינתם העצמאית למנוע חינוך גבוה ממרבית האוכלוסייה, היהודית והלא יהודית כאחד" (שם, עמ' 215).

ההפרדה בין סוגי התיכונים השונים היא חלק מהתיאור הכללי הזה, והיא מוסברת כהתחזקותו של חזון "הרצליאני" של חברה היררכית, במקביל למדיניות של תיעוש בשנות השישים. אלה דחקו את המורשת הסוציאליסטית של ישראל, שהייתה בעלת משקל מסוים עד אז. הפרדתם של האשכנזים והמזרחים למסלולי לימוד שונים היא תוצאה של ההיסטוריה הזאת: היעלמות הסוציאליזם מפני התפיסה ההיררכית, שבה שולבו התפיסות המפלות כלפי המזרחים. כך הופנו האשכנזים לתיכונים עיוניים, המובילים להכנסה גבוהה ולעמדות כוח, ואילו המזרחים הופנו לתיכונים מקצועיים.

יונה וספורטא, בגרסה האנגלית של מאמרם, מציינים שמחקרם הוא חלק מהאסכולה שגם סבירסקי שייך אליה, הגורסת כי "הפער הסוציו אקונומי בין יהודים מזרחים ואשכנזים התפתח בעיקר כתוצאה מהפליה שיטתית נגד יהודים מזרחים" (Saporta & Yonah, 2004, p. 252, תרגום שלי, א"מ). למערכת החינוך היה לטענתם תפקיד מכריע ביצירת הפער. עיקר המאמר הוא פיתוח של הטענה שמאחורי החינוך הקדם מקצועי (שיעורים מקצועיים במסגרת השנתיים האחרונות של בית הספר היסודי) בסוף שנות החמישים אמנם עמדו "רציונלים פדגוגיים אוניברסליים" (כלומר כאלה הנוגעים לכל התלמידים) ומודרניסטיים, אבל אלה כללו בתוכם באופן בלתי נמנע גם מניעים פרטיקולריים. הללו גברו לבסוף, וכך קרה שהחינוך הזה נטש את יעדיו האוניברסליים, יושם למעשה בעיקר בקרב מזרחים ויצר מהם מעמד פועלים מובהק.

זהו אם כן עיקרה של טענת ההסללה. לפני שאפנה להתמודד אתה ברצוני להדגיש בה

שלוש הנחות מוצא, המשותפות לכל ניסוחיה. ראשית, שיעור המזרחים והאשכנזים בסוגי החינוך השונים הוכרע על ידי הממסד הפוליטי. כלומר, ההיסטוריה של המערכת – הן מבחינת התפתחות המוסדות והן מבחינת הרכב הלומדים בהם – היא פועל יוצא ישיר של מדיניות ממשלתית מכוונת. שנית, בקביעת המדיניות הייתה חשיבות מרכזית לאידיאולוגיה החברתית – השוויונית או ההיררכית. שלישית, בנוסף לאידיאולוגיה גם הדימויים המקובלים בנוגע למזרחים שיחקו תפקיד חשוב. במילים אחרות, הפער בייצוגם של מזרחים ואשכנזים בחינוך מוצג כתוצר של תפיסה א־שוויונית, שהופנתה כלפי המזרחים והכתיבה מדיניות ממשלתית מפלה נגדם.

החינוך העל יסודי בישראל: רקע היסטורי

הבעיה העיקרית בטענת ההסללה נוגעת להנחת היסוד הבסיסית ביותר שלה – אחריותה של הממשלה למבנה מערכת החינוך. באופן מפתיע, אולי, מראשית ההתיישבות הציונית ועד אמצע שנות השישים הממסד הפוליטי כמעט לא היה מעורב בחינוך העל יסודי, ובשום מובן אי אפשר לומר שהכריע את מבנה המערכת או את הרכב הלומדים בה (Molcho, 2010). עד סוף שנות השישים החקיקה הישראלית כלל לא נגעה בחינוך העל יסודי. עד אמצע העשור לא עלה תקציב החינוך העל יסודי על 4% מתקציב משרד החינוך, כך שבידי הממשלה לא היו האמצעים הדרושים לעודד סוג חינוך מסוים או קבוצות אוכלוסייה מסוימות. בהיעדר סנקציות חוקיות או תקציביות, לממשלה לא היו כלל אמצעים לכוון את המערכת לפי רצונותיה.

והדברים אינם אמורים רק בעניין פרוצדורלי. בפועל המערכת התפתחה מאז ראשית ימיה באופן הפוך לשאיפותיו של הממסד. הנהגת היישוב הייתה כמעט מאוחדת בדעתה כי מסיבות חינוכיות וכלכליות יש לפתח את החינוך המקצועי, ובעיקר החקלאי, וכי החינוך העיוני הוא בעיקרו בעל ערך כלכלי שלילי, דעה שהשתמרה עד שנות השישים. ואולם לאורך כל קיומו של היישוב היהודי בישראל היה החינוך העיוני חלקה העיקרי של המערכת – כ־70% מהתלמידים בחינוך העל יסודי בשנות החמישים. חינוך מקצועי כמעט לא התקיים בארץ עד אמצע שנות השלושים, וגם אחר כך נותר שיעור התלמידים בחינוך זה רק מעט יותר מ־20%, שיעור שלא השתנה בהרבה עד אמצע שנות השישים. החינוך החקלאי, יקיר תנועת העבודה, היה שולי לפחות מאז שנות הארבעים. רק ארבעה מוסדות חקלאיים התקיימו בכל היישוב, ושיעור התלמידים בהם לא עלה על 1.5% לימים עלה שיעורם במעט, אבל אז כבר נחשבו התיכונים החקלאיים בעיקר כמוצא אחרון לתלמידים שלא התקבלו לתיכונים אחרים. במילים פשוטות, המערכת התפתחה בלי כל קשר לממסד ולשאיפותיו. במהלך שנות החמישים התכנסו כמה וכמה ועדות ממשלתיות כדי לגבש פתרון לבעיית חוסר השליטה הממשלתית במערכת, וזאת בלא הצלחה. כמו שניסח זאת בתמציתיות שר החינוך אבא אבן ב־1962, "האזרח בגיל 14-18 נעלם כליל מעיני המחוקק ואינו משמש נושא לדאגתו

1 שיעורי התלמידים המובאים כאן הם מתוך האוכלוסייה העירונית, שהייתה אז כ־75% מכלל האוכלוסייה היהודית. בקיבוצים לא היו תיכונים אלא מוסדות המשך, שסיפורם אינו רלוונטי לנושא הנידון כאן.

ואחריותו. זוהי תופעה נדירה מאוד בעולם". זהו מצב מדאיג בפני עצמו, אך העיקר בו הוא השלכותיו המעשיות:

אין בידי הממשלה, להלכה או למעשה, שום מעמד ביוזמה להקמתם של בתי ספר על יסודיים. משרדנו קורא בעיתון על הקמת גימנסיה פה ובית ספר מקצועי שם [...] אין בידי המשרד אפשרות להמליץ על הקמת מוסד מסוג אחד להבדיל מסוג אחר, לאור שיקולי מדיניות חינוכית לאומית.²

במילים אחרות, בשום מובן בעל משמעות אי אפשר לטעון שהמערכת היא תוצאה של מדיניות מכוונת.

נקודת המפתח להבנתה של התפתחות המערכת היא שהחינוך העל יסודי היה בעיקרו מוצר הנקנה בכסף, ולכן מוכתב על ידי ביקוש והיצע. סוגי התיכונים השונים הוקמו לפי הביקוש של ההורים, שברובם העדיפו חינוך עיוני. כמעט כל התיכונים בתקופת היישוב היו פרטיים. לאחר קום המדינה התפשט נוהג של התאחדות קבוצות הורים באגודות רשומות, שבאמצעותן שכרו את המורים ואת האמצעים הדרושים להקמת תיכון. מקצת התיכונים האלה אומצו מאוחר יותר על ידי הרשות המקומית. במקומות אחרים הרשויות המקומיות הן אלה שהקימו את התיכון, בניגוד לשאיפותיו של משרד החינוך, אבל גם תיכונים אלה נסמכו בעיקר על מימון פרטי – שכר הלימוד. הרשויות פעלו כאן לפי רצון ההורים, ובניגוד לרצון הממשלה. התמיכה הממשלתית בחינוך העיוני הייתה זניחה בכל המקרים. הסיבה להקמת תיכון עיוני במקום מסוים היא שדי הורים רצו בכך והיו בעלי אמצעים להגשים את רצונם. על כן, יהיו אשר יהיו האידיאולוגיות והתפיסות המקובלות במערכת הפוליטית באתן שנים, או השיח הציבורי על החינוך, לפחות עד אמצע שנות השישים כל אלה כמעט אינם רלוונטיים להבנת ההיסטוריה של התפתחות החינוך העל יסודי, שעוצב לא על ידי מדיניות כלשהי, אלא על ידי מה שאפשר לכנותו "יד נעלמה" (Ullmann-Margalit, 1978): הצטברות של החלטות פרטיות רבות יוצרת תבנית הנראית לכאורה כמו פרי תכנון, אבל מאחוריה אין שום גורם מתכנן ומבצע (agent).

ההתערבות הממשלתית המשמעותית הראשונה במערכת הייתה תכנית שכר הלימוד המודרג מ-1958 (מולכו, 2010, פרקים 8-9), שהכרעה עליה נפלה בידי ועדה ציבורית, בניגוד גמור לשאיפותיו של שר החינוך. התכנית העניקה הנחות בשכר לימוד בתיכונים עיוניים בלבד, על פי הכנסות המשפחה. רק ב-1964, לאחר סחבת ממושכת, הורחבה התכנית גם לתיכונים מקצועיים. לאחר שנה הורחבה התכנית עוד, כך שבפועל משפחות דלות אמצעים ומשפחות השוכנות באזורי פיתוח זכו לחינוך חינם, עיוני או מקצועי. רק אז זכתה הממשלה בכלי ממש, גם אם מוגבל בהשפעתו, להכוונת החינוך העל יסודי.

ההיסטוריה הזאת אינה תואמת כמובן את טענת ההסללה. המחזיקים בה עשויים לטעון שאין לכלל זה חשיבות רבה, מכיוון שממילא המדינה הקימה עבור האוכלוסיות החלשות רק תיכונים מקצועיים או מקיפים, כך שאין משמעות להקלות שניתנו לחינוך עיוני. אבל,

2 הרצאת שר החינוך בפני הכנסת על תקציב המשרד, יולי 1962. ארכיון החינוך היהודי, מכל מדיניות, שנות השישים.

כאמור, מי שהיה אחראי להקמת התיכונים העיוניים, בלי יוצא מן הכלל, היו ההורים ולא המדינה.

המצב הזה החל להשתנות מאמצע שנות השישים, כאשר המדינה החלה להתערב יותר בחינוך העל יסודי, אך גם מעורבות זו לא הגיעה לכלל שליטה ממשלתית במערכת. אין כאן תכנית מכוונת מראש שקרמה עור וגידים. נכון יותר לתאר את ההתערבות כשורה של כישלונות שבסופה התבססה תוצאה בלתי מתוכננת. תכנית שכר הלימוד המודרג היא דוגמה לכך. הוועדה הציבורית החליטה על צעדים שעמדו בניגוד גמור למדיניות המשרד, שתמך בעידוד החינוך המקצועי והחקלאי ובעצירת "הנהירה החולנית לבתי הספר התיכונים [העיוניים]"³, כפי שכינה זאת זלמן ארן בפני הוועדה.

החינוך הקדם מקצועי הוא עוד מקרה של חוסר תכנון. התכנית יושמה לראשונה ב-1957, מתוך שאיפה שבוגריה יוכלו להירשם ישירות לשנה השנייה בתיכון מקצועי. מסיבות בלתי מובנות למשרד החינוך עצמו, לא כך קרה, וכל הטעם בחינוך הקדם מקצועי אבד. מה שהציל את הפרויקט היה כישלון נוסף של המשרד: התיכונים הדו שנתיים. משנת 1958 ניסה המשרד לקדם את הקמתם של תיכונים עיוניים שלא יתרכזו בהכנות לבחינות הבגרות, ובכך ירסנו את אותה "נהירה חולנית". הניסיונות נכשלו כולם, מהסיבה הפשוטה ש"ההורים אינם מסכימים"⁴. התכנית הכושלת להקמת תיכונים דו שנתיים זכתה לחיים חדשים לאחר עוד התפתחות בלתי מתוכננת. למשרד התברר שבאזורי הפיתוח זכו המסגרות האלה להצלחה מסוימת, אך הללו התרכזו, בניגוד לתכנית, דווקא במסלולים מקצועיים. כך נוצר הקשר בין התיכונים הדו שנתיים לחינוך הקדם מקצועי. המסגרות הדו שנתיים נראו כהמשך אפשרי למסגרות הקדם מקצועיות, וב-1961 הוחלט שהאחרונות יופעלו רק במקומות שיש בהם תיכונים דו שנתיים, במסגרת ארבע שנתית.

גם התכנית הזאת מעולם לא התגשמה, אבל היא התגלגלה לתכנית אחרת שהחלה להתפתח בנפרד באמצע העשור: תיכונים מקיפים (אישי-שלום רוזנברג, 1988, פרק 11). ב-1964 התכנסה לראשונה ועדה בנושא. המלצותיה נגעו בעיקר לאזורי הפיתוח. כשנשאל נציג הוועדה מדוע בעצם מתוכננים התיכונים החדשים בערי הפיתוח, הציג תשובה פשוטה ומאלפת: "במקומות שנקבעו עובדות אין אפשרות לשנות דברים מיסודם. אפשר במקומות שיוצרים יש מאין או במקומות שמוכנים להשתלב בתכניתנו"⁵.

הורים בעלי אמצעים דאגו לחינוך עיוני לילדיהם. הממשלה העדיפה שיירשמו ללימודים מקצועיים, אבל בהיעדר אמצעי כפייה או עידוד לא היה ביכולתה לשנות את המגמה. ארן דווקא ניסה לעגן את זכותה של המדינה להחליט על סוג בית הספר שאליו יישלח התלמיד בהמלצות הוועדה לשכר הלימוד המודרג, אבל הוועדה סירבה בנימוק שצעד זה אינו דמוקרטי. לפחות עד אמצע שנות השישים חסרה ממשלת ישראל כל אמצעי לעצב את החינוך העל יסודי כרצונה.

3 ישיבת הוועדה הציבורית לבדיקת החינוך התיכון במדינה, 21 בנובמבר 1956, גנוך המדינה, גל 1369/2.

4 עדות מיכאל זיו, ראש המחלקה לחינוך תיכון במשרד החינוך, ועדת החינוך של הכנסת, 24 ביוני 1959. גנוך המדינה, כ 105/11.

5 עדות נציג ועדת סמילנסקי בפני ועדת הקבע לחינוך העל יסודי. מצוטט אצל אישי-שלום רוזנברג (1988, עמ' 174).

אין מחקר היסטורי מפורט דיו על תקופות מאוחרות יותר, אבל לא סביר לטעון שאחרי שרשרת הכישלונות הממושכת הצליחה פתאום הממשלה להשיג שליטה מלאה במערכת. אותם גורמים שעיצבו את המערכת עד אז לא נעלמו בן לילה. לא תיתכן שליטה מלאה במערכת שאינה חובה ואינה חנינם. לכל היותר אפשר לומר שבשלב מאוחר יותר ניסתה הממשלה לעודד מגמות מסוימות, אבל כלל לא ברור מה הייתה מידת השפעתה. לפחות עד יישום המלצות ועדת רימלט במהלך שנות השבעים, ואולי אף עד חקיקת חוק לימוד חנינם בתיכון בסופן, יהיה קשה לטעון שהמערכת אכן התעצבה לפי רצון הממשלה, וגם אחרי כן יש להביא בחשבון את מקומן של המשפחות בעיצוב המערכת.

בניגוד לתמונה העולה מהכתיבה הסוציולוגית בנושא, מתברר אפוא כי המדינה חסרה כוח מעשי, וגם כאשר השיגה כוח כלשהו לא עמדה מאחוריו איזו מדיניות מושכלת. במקום הלווייתן רב העוצמה והיכולת מתגלה גוף רפה שרק מגיב במידות משתנות של הצלחה למציאות שקבעו אחרים. כדי להבין כיצד קרה ששיעור האשכנזים בחינוך העל יסודי היה גבוה משיעור המזרחים עלינו לבחון את התנהלותן של המשפחות השונות – שהרי הן, כאמור, אלה ששלחו את הילדים לתיכון. ומכיוון שכידוע המשפחות האשכנזיות היו מבוססות יותר, הן יכלו ביתר קלות לממן את לימודי ילדיהן ולוותר על ההכנסות שאלה יכלו להשיג בעבודה. אין הדברים אמורים ביד מכוונת שהפנתה את האשכנזים לחינוך עיוני ואת המזרחים לחינוך מקצועי. הייצוג הגבוה של האשכנזים בחינוך העיוני נובע מהעובדה ששיעור גבוה יותר של הורים אשכנזים שלחו את ילדיהם לתיכון עיוני – ההורים, לא הממשלה.

כאן עשויה לעלות הטענה שעצם אי התערבותה של הממשלה היא היא המדיניות הממשלתית, ושההסללה בפועל היא למעשה תוצאה מכוונת של הימנעות מפעולה. טענות כאלה, שלפיהן כל התפתחות היסטורית יש לנתח כאילו נהגתה במערכת הפוליטית, הן לכל הפחות בעייתיות. אם במחקרים על ממשלות דיקטטוריות ממש עולים ספקות רציניים מאוד בנוגע למידת כוחו של השליט, קל וחומר שיש לשאול זאת גם על דמוקרטיות, ובפרט כשהדברים אמורים בתופעות כלכליות מעיקרן, המתרחשות בשוק חופשי רבוב. ודאי שבמקרה שלפנינו יהיה קשה לטעון שהממשלה נמנעה בכוונה מפעולה. מדוע שהממשלה תעדיף שלא להתערב? כדי לטעון כך עלינו להתעלם קודם כול מכל הניסיונות להתערב במערכת ולפטור אותם כמעין העמדת פנים, ואז עלינו לנסות להסביר מדוע ראשי החינוך יעדיפו לשמר את חוסר שליטתם במערכת. קשה לחשוב על סיבה לאי התערבות מכוונת מול הדומיננטיות המתמדת של החינוך העיוני, שעליה נאמר שוב ושוב שהיא הרת אסון.

במקרה שלנו טענת אי ההתערבות המכוונת מטעה במיוחד, וזאת בגלל הכשל העיקרי השני של טענת ההסללה – ההבנה השגויה של מניעי הממשלה, ומעל לכול של הקשר בין חינוך לשוויון. טענה כזאת מניחה שמניעי הממשלה בשנות החמישים היו אמורים להיות דומים למניעים המקובלים היום: יש לכוון את מדיניות החינוך כך שתביא לידי שוויון חברתי באמצעות קידום יכולתם של בני עניים להשיג חינוך שיאפשר להם להגיע למשרות מכניסות. מדיניות כזאת, ממשיכה הטענה, גם תעלה את רמת ההשכלה במדינה בכלל, וכך תתרום לפיתוח המשק.

סבירסקי פותח את ספרו בקביעה כי "במחצית הראשונה של המאה [העשרים]", נראה בית הספר כ"מוסד העומד, כביכול, מחוץ לחברה ופועל להגברת השוויון בין המעמדות, מתוך כך שהוא מעניק לכל תלמידה ותלמיד הזדמנות שווה להצליח בלימודים ולטפס בסולם

החברתי" (סבירסקי, 1990, עמ' 7). סבירסקי אינו מביא סימוכין לקביעה זו, ודומה שהיא טריוויאלית עד כדי כך שאינה מצריכה הוכחה. הטענה שלפיה מאז לידתה של מערכת החינוך המודרנית נתפס החינוך בעיקר כאמצעי להשגת שוויון ופיתוח המשק מופיעה היום במחקרים סוציולוגיים רבים ונראית כמובנת מאליה. כך הוא יכול להציג את התפתחות מדיניות החינוך כחלק מדחיקת הסוציאליזם והשוויוניות, ולטעון כי כל צעד שאינו תואם מדיניות חינוך שוויונית מהסוג שלו מטיפים היום הוא עדות לבגידה בעקרונות האוניברסליים של החתירה לשוויון. כך אפשר גם לטעון שאי התערבותה של המדינה במערכת מעידה על מדיניות אנטי-שוויונית מכוונת. ואולם, מבחינה היסטורית הקישור בין חינוך לשוויון הוא עניין חדש למדי, בייחוד באירופה, שהייתה מקור ההשפעה המרכזי למערכת החינוך של ישראל, כמו גם למחשבה הפוליטית הרווחת בה (מולכו, 2010, פרקים 5-7).

בכל הקשור להשלכות הכלכליות שררה בישראל הסכמה מלאה לפחות עד שנות השישים של המאה העשרים באשר למטרתה של מערכת החינוך: "פרודוקטיביות" (רשף ודרור, 1999, עמ' 170-172). פירושה של זו מעולם לא נוסח באופן מסודר, אבל הכוונה היא שיש להפנות כמה שיותר תלמידים לחינוך החקלאי והמקצועי, מכיוון שכך יתפתחו הענפים של הכלכלה המכונים פרודוקטיביים – חקלאות ותעשייה לעומת שירותים. יש לציין שלשאיפה הזאת, הנפוצה כל כך, מעולם לא היה ביסוס תיאורטי של ממש. ההבחנה הגורלית בין מקצועות פרודוקטיביים לשאינם פרודוקטיביים אינה מקובלת במדע הכלכלה המודרני, ואילו אסכולות כלכליות קודמות לא עסקו בחינוך.

בניגוד למה שנדמה לעתים, השאיפה לפרודוקטיביות אינה מעידה על נטייה סוציאליסטית, ושאיפה זו זכתה לתמיכה מכל הקשת הרעיונית והפוליטית בציונות. הקריאה להפנות עובדים ממגזר השירותים לתעשייה ולחקלאות אינה מתיימרת כלל לתרום לשוויון הכנסות או להגברת השליטה המרכזית באמצעי הייצור, מטרתם המוסכמת של סוציאליסטים באמצע המאה העשרים. היא אינה סותרת סוציאליזם, כמובן, אבל גם אינה נובעת ממנו.

למעשה סוציאליסטים לא ראו בחינוך כלי חברתי. ומדוע שיעשו זאת? במחצית הראשונה של המאה העשרים רק אחוזים ספורים של בני הנוער באירופה המשיכו ללימודים על יסודיים, ובפרט ללימודים המובילים להשכלה גבוהה, מצב שלא הייתה סיבה מיוחדת לשנותו בכלכלה של אז. גם אם היו מי שתמכו בפתחת הגימנסיומים לילדי מעמד הפועלים, לא עמדה מאחורי גישה זו שאיפה ליצור חברה שוויונית יותר. במקרה הטוב היה הדבר בבחינת תרומה למיעוט קטן של נערים, לא כלי משמעותי להגברת השוויון. עד שנות השישים לערך סוציאליסטים באירופה ובישראל לא עסקו כמעט בחינוך במובן הזה, ובוודאי לא ריכזו בו את מאמצייהם לשינוי חברתי.⁶ הם התרכזו בפיתוח מדיניות רווחה ושמירה על פער הכנסות קטן. שוויון בחינוך אינו תורם אף לא לאחת מהמטרות האלה. במונחים הפופולריים היום, חינוך נועד לתת לעניים חכות, ואילו הסוציאליסטים ביקשו לתת להם דגים.

הקישור התיאורטי המוכר לנו כל כך היום בין חינוך לשוויון נוצר עם לידתה של תיאוריית ההשקעה בהון אנושי. בשנים 1958-1964 התפרסמו מחקרי היסוד של התחום

6 לדיון מפורט ראו מולכו (2010, פרק 6). מטבע הדברים חוקרים אינם מתרכזים בשאלה מה לא נעשה אלא מה כן נעשה, כך שהתעלמותם של הסוציאליסטים מהחינוך לא זכתה לתשומת לב רבה. לדיון מטוים בנקודה זו ראו (Cavazza (1964); Sassoon (1996, p. 128).

החדש הזה, כולם, מעניין לציין, מאת כלכלנים הקשורים למחלקה לכלכלה באוניברסיטת שיקגו (Bowman, 1966; Sobel, 1978; Teixeira, 2000). עד אז מדע הכלכלה על כל ענפיו והאסכולות השונות בו לא עסק באופן מסודר בחינוך. התיאוריה החדשה (ועמה כמה מחקרים כלכליים חדשים קרובים) יצרה תחום מחקר חדש, שהתפתח עד מהרה גם בישראל, במחלקה הראשונה ללימודי כלכלה במדינה, שהקים דן פטיניקין, גם הוא מאוניברסיטת שיקגו (Molcho, 2011).

השלכה אחת של התיאוריה היא ההבנה שחינוך תורם לצמיחה, ולכן יש לעודדו ככל האפשר. בניגוד לתפיסה הישנה שביטאה חשש מעודף של מה שכונה עובדים אינטליגנטים שאינם פרודוקטיביים, המהווים רק מעמסה כלכלית, על פי התפיסה החדשה ההשקעה בחינוך כמוה כהשקעה הוגית, וידע הוא גורם בצמיחה. בייחוד רלוונטי כאן החינוך העיוני, המוביל להשכלה גבוהה ומקדם את הטכנולוגיה, במובן שבו משתמשים במונח במדע הכלכלה, כלומר הידע הקיים בחברה והמהווה מרכיב חשוב בקביעת התוצר, בין שמדובר במדעים מדויקים ובין שמדובר בתחומים כמו גיהול או שיווק.

פן אחר של התיאוריה הוא הקישור החזק בין השכלה להכנסה הפרטית. כפי שהראו המחקרים, קיים מתאם גבוה בין מספר שנות לימוד ובין הכנסה. רכישת חינוך היא אחת ההשקעות הרווחיות והבטוחות ביותר שיכול אדם להשקיע. מכאן נובע כי הבטחת אפשרויות החינוך של בני השכבות הנמוכות היא אחת הדרכים הפוריות ביותר להבטחת ניעות חברתית. ובמשק שבו קצב ההתקדמות הטכנולוגית יעלה את הביקוש להשכלה, הדבר יאפשר ניעות רחבת היקף.

אין הדברים אמורים רק בהתפתחות תיאורטית, אלא גם בהתפתחות כלכלית ממש. התיאוריה הזאת תקפה אך ורק במשק קפיטליסטי תחרותי ומתקדם. במשק חקלאי או במשק המצוי בשלבים מוקדמים של תיעוש, ידע אינו מקדם את הצמיחה, ומבחינת הפרט במשק כזה יש ביקוש נמוך להשכלה, וההשקעה בחינוך אינה כדאית במיוחד. במשק שבו השכר נמצא בפיקוח מרכזי השומר על דרגות הכנסה דומות לבעלי דרגות השכלה שונות, חינוך ממילא אינו אמצעי להגברת שוויון. בישראל של שנות החמישים השכלה אכן לא הייתה אמצעי מוצלח במיוחד להבטיח הכנסה גבוהה. למעט במקצועות ספורים כמו רפואה וראיית חשבון, פערי ההכנסה בין בוגרי חינוך יסודי לבוגרי השכלה גבוהה היו שוליים. נוסף על כל זה, שכר הלימוד בתיכון היה בערך כשכר חודשי ממוצע של פועל, והרישום לתיכון משמעו היה שלילת ההכנסה האפשרית של הנערים בתקופה שבה בני נוער רבים אכן עזרו בפרנסת המשפחה. מבחינה כלכלית גרידא הרווח הצפוי מההשקעה היקרה בחינוך תיכון היה אפוא נמוך מאוד (קלינוב, 1966).

במילים אחרות, הקריאה לשוויון בחינוך, שנראית לנו היום מובנת מאליה, היא עניין חדש, ולפני לידתו של הקפיטליזם המתקדם והתיאוריה הכלכלית התואמת אותו לא היה קשר חזק בין חינוך לשוויון. גם התפיסה הרואה בהרחבת ההשכלה העיונית השקעה בפיתוח כלכלי לא יכלה להתפתח קודם, במשק שאינו מתקדם דיו.

כך נוצר הקישור בין חינוך לשוויון. וזהו שוויון במובנו הליברלי: שוויון הזדמנויות, לא שוויון הכנסות. עקרונות הצדק הליברליים אינם רואים בעיה מיוחדת בהבדלי הכנסות הנובעים מהצלחה שונה במשק תחרותי, אך הם אינם יכולים להסכים לכך שילדים יזכו לנקודת התחלה שונה בחיים, או שהעושר יחולק על פי מאפיינים שאינם אינדיבידואליים.

נובעת מכך נטייה לראות בהשקעה בחינוך כלי רב עוצמה בהגברת הניעות, העשוי להתגבר גם על פערים ברקע המשפחתי. לעתים נטייה זו נראית כאמונה בלתי מוגבלת ביכולתה של השקעה כספית להבטיח הצלחה בלימודים, ומכאן חשיבותה הרבה של המדינה בהבטחת הזדמנויות חינוך שוות בפועל לכול, עיקרון בעל חשיבות עצומה בארצות הברית (Brown, 1988, pp. 241-242; Rae et al., 1981, pp. 64-67). רק מאמצע שנות השישים ואילך החלו סוציאליסטים אירופאים לרכו את מאמצייהם בשוויון הזדמנויות ולדאוג לחינוך, כחלק מההסתגלות הכללית שלהם לכלכלת השוק (Lipset, 1974). כאמור, אין כאן שוויון סוציאליסטי כל עיקר. ואכן קשה להבין איזה פירוש יכול להיות לשוויון בחינוך מלבד שוויון הזדמנויות. הרי איש אינו טוען שכל הילדים שווים ביכולותיהם או בנטייתיהם. הדאגה לשוויון בחינוך היא בעלת משמעות רק בתפיסה ליברלית-קפיטליסטית.

כאן אנו נוגעים בנושא רב חשיבות בשאלת מטרתה של המערכת, נושא שטרם נחקר כראוי, ואוכל להתייחס אליו בקצרה בלבד. עד סוף שנות החמישים של המאה העשרים השאלה המנחה במרבית הדיונים על ההרכב הרצוי של מערכת החינוך לא הייתה חברתית, כלומר איזה חינוך יתרום לניעות, אלא חינוכית: איזו מערכת תהיה הטובה ביותר לעיצוב דמותו של התלמיד. לשאיפה לבניית דמות היהודי החדש היה כידוע מקום מרכזי בהשקפות החינוכיות של התקופה, ואחד הנימוקים העיקריים בזכות החינוך החקלאי והמקצועי היה יכולתו לטפח בתלמיד תכונות אופי רצויות. יש לציין שלצד הקריאות המוכרות האלה היו גם אישי חינוך בולטים שגילו אהדה רבה לטיפוח חינוך עיוני בסגנון הגימנסיות האירופאיות וניסו למצוא מקבילה עברית לחינוך הקלאסי הנהוג שם. הנימוקים לכך היו קשורים בעיקרם לחישולה של האישיות, של התבונה והמוסר, כמו גם חישול מידות אזרחיות הדרושות לקיומה של דמוקרטיה. קיים כמובן הבדל חשוב בין שאיפות מסוג זה לשאיפות לעיצוב יהודי חדש, אבל יש לשים לב דווקא למשותף להן: את תכנון מערכת החינוך הנחתה השאלה אילו מידות או תכונות אופי יטפח החינוך בקרב התלמידים.

שאיפות מוכרות אלה נעלמו כמעט לגמרי מהשיח החינוכי, בוודאי מהשיח המפותח במדעי החברה. באפיון גס אפשר לומר שמדובר בעלייתה של גישה ליברלית, שהתפתחה בארצות הברית בחצייה השני של המאה העשרים, בעיקר בניסוחו של ג'ון רולס, גישה המונעת מתוך תפיסה מסוימת של הגינות (fairness): השאלה המנחה את הדיון היא איזה חינוך יהיה ההוגן ביותר, מבחינת מתן הזדמנות שווה להצליח בלימודים. גלגול זה של הליברליזם מתעלם ככוונה משאלת המידות האישיות הראויות (Sandel, 1996). על כל אדם להגדיר לעצמו, ואולי לילדיו, מהם החיים הראויים ומהן המידות הטובות המבטיחות את קיומם. המדינה צריכה רק להבטיח שיוכל לקיים את ערכיו, לא להציב אותם בשבילו.

צד אחר של המחשבה הזאת הוא שלילתה העקרונית של כל הבחנה בין בני אדם המבוססת על השתייכות לקבוצה מסוימת, לעומת מאפיינים אינדיבידואליים. מכאן תשומת הלב הרבה לשאלת השוויון בייצוג. לצד התיאוריה הכלכלית החדשה של החינוך, עלתה מכאן דרך חדשה לבחינת מדיניות החינוך. האינדיקציה הברורה ביותר לכישלון מדיניות ליברלית היא מתאם בין הצלחה חינוכית ובין מאפיינים קבוצתיים, ויהיו אלה מאפיינים מגדריים, אתניים, גיאוגרפיים או אחרים. אין בכך דבר שיתרום לשוויון הכנסות, או בכלל לחברה שאינה היררכית, אלא רק לחברה שלא יהיה בה מתאם בין הכנסה ובין מאפיינים קבוצתיים כמו מגדר או מוצא. גישה זו היא, כך נראה, זו שמנחה גם את הסוציולוגיה הביקורתית של החינוך.

ההבדל בין הגישות החינוכיות העיקריות שרווחו עד שנות השישים לאלה שבאו אחריהן הוא אפוא הבדל מהותי: העיקרון המנחה את הדיון השתנה מהצורך בטיפוח המידות לצורך בניעות. אין ההבדל נוגע לכלכלה ולשוויון בלבד, אלא לעצם מהותו של החינוך. במחקר הקיים אין מתייחסים להבדל הזה כמעט. העניין היחיד הקשור לו שטופל במחקר הוא המעבר מדאגה ל"שוויון פורמלי" לדאגה ל"שוויון מעשי", שחל בערך בתחילת שנות השישים (פלד, 1981). לפי תיאור זה מטרתה של המדיניות השתנתה משוויון הזדמנויות – כל הילדים יזכו ליחס שווה – לשוויון בתוצאות: החשוב הוא הישגים דומים, ויש לנקוט אמצעים מיוחדים למען קידום אוכלוסיות שהישגיהן הלימודיים נמוכים יותר. גם סבירסקי שותף להצגה הזאת, אם כי לפיו מדובר בהבדל בניסוח בלבד, והוא חסר חשיבות מעשית.

ואולם הצגת הדברים כך מסתירה את משמעותו העמוקה יותר של השינוי. לא רק סוג השוויון השתנה, אלא בעיקר חשיבותו. המעבר ל"שוויון מעשי" הוא חלק מאימוץ השוויון כמטרתה של מערכת החינוך. עד שנות השישים השוויון בחינוך לא היה, ולא יכול היה להיות, מטרה, אלא לכל היותר תנאי שיש לשמור עליו במילוי מטרות חינוכיות. למערכת החינוך היו מטרות אחרות, חינוכיות. בהשגת המטרות הללו היה צריך לשמור על שוויון, במובן זה שאין להפלות בין התלמידים בגלל סיבות שאינן רלוונטיות ללימודים. המערכת לא הייתה אמורה להביא לשוויון. הרי בלי ההנחה שלפיה חינוך הוא ערובה להכנסה גבוהה אין טעם מיוחד לראות בחינוך אמצעי לתיקון חברתי. מערכת החינוך אינה אמורה אפוא ליצור שוויון, אלא רק לשמור על שוויון בפעולתה.

יש לדאוג גם לכך שתלמידים עניים מוכשרים יזכו לחינוך טוב, ולכן יש להעניק להם מלגות מיוחדות או הקלות בשכר הלימוד. ואולם אין זו דאגה לשוויון דווקא. גם אצילים אירופאים או גבירים יהודים תמכו בילדים עניים מוכשרים, בלי כל ימרה לתרום לשוויון. הדאגה כאן היא לכך שלא תהיה תלות בין כישרון ובין היכולת לפתח אותו. לשם כך יש לתמוך בתלמידים מוכשרים במיוחד, לא בכל הילדים. זו עדיין תפיסה המנחה מספר מוגבל של תלמידים שימשיכו לחינוך גבוה, ולא ניסיון להעלות ככל האפשר את מספרם. זו תפיסה שתכונה היום אליטיסטית: ההשכלה הגבוהה נועדה למספר מוגבל של תלמידים.

זאת גם התפיסה שהנחתה את הדיון על השוויון בישראל בשנות החמישים בהקשר של מזרחים לעומת אשכנזים. הדאגה העיקרית הייתה שמא ייווצרו בישראל שני עמים, עליון ותחתון. כדי למנוע זאת אין צורך להביא לשוויון בין כל הפרטים, מטרה שכלל אינה אפשרית או רצויה על פי תפיסה זו, אלא יש להבטיח את קיומה של אליטה מזרחית. סבירסקי (1990, עמ' 83) מצטט את הפרופסור לחינוך עקיבא ארנסט סימון כמנסחה הבולט של האידיאולוגיה המצדיקה את "עלייתו של התיכון העיוני כמוסד חינוך לאשכנזים מן המעמד הבינוני והגבוה". אך סימון (1953) שילב בדבריו גם אזהרה מפני הסכנה של חלוקה עדתית, אם כי במובן שונה מזה המקובל היום. הוא לא הוטרד מייצוג שונה, אלא מאובדן האליטה המזרחית:

יש ביניהם אנשי עלית של ממש [...] אבל דווקא הם, ברובם הגדול, אינם מוכנים לשרת את עדתם, אלא שואפים לרוב להשתמש ב"עיליתיות" שלהם כדי להשתחרר מעדתם ולהיכנס אל תחומה של העלית הקיימת ביישוב הוותיק, במקום להישאר בתוך הציבור ממנו הם באו, ולהעלותו יחד איתו (שם, עמ' 60).

אין כאן אות לחולשתו של הסוציאליזם בישראל. מהמעט שנכתב בנושא עולה שגם סוציאליסטים באירופה חשבו באופן דומה. הרפורמה בחינוך שהנהיג הלייבור בבריטניה מיד לאחר מלחמת העולם השנייה הניחה מערכת חינוך היררכית ואליטה מצומצמת. הוגי המדיניות היו אינטלקטואלים חניכי המערכת האליטיסטית, וכמי שהכירו בחשיבותו של חינוך מעולה, לא רצו לבטל אותו. המטרה הרצויה הייתה שגם ילדי מעמד הפועלים יוכלו להתקבל לתיכונים היוקרתיים (Fieldhouse, 1994; Francis, 1995; Steele & Taylor, 2008). בניגוד להצגה המקובלת בסוציולוגיה של החינוך, שלפיה השכלה הייתה ועודנה כלי שמטרתו להכין את התלמיד לעבודה, ולכן כלי כלכלי מעיקרו, לפחות עד אמצע המאה העשרים היו רבים שראו בחינוך כלי המיועד מיסודו לפיתוחו האינטלקטואלי של התלמיד (Oakeshott, 1971).

תפיסה כזאת מניחה שיכולותיהם של כל הילדים אינן בהכרח שוות, ועשויה לגלוש להבחנות קבוצתיות, וכך נראה שאכן קרה. ואולם בפני עצמה אין הכרח שתפיסה זו תוביל להפליה. נכון יותר יהיה לומר שהיא מובעת משיקולים שאינם דווקא הדאגה לשוויון, ואין היא נזהרת מפני אי שוויון בפועל. ואכן, כישלונה בעניין הזה תרם להצתת העניין הליברלי בחינוך. כך אמנם גברה הדאגה לשוויון בחינוך, אבל גם נעלמו הדאגות הקודמות, כמו קיומו של חינוך מעולה שאינו מתאים לכל ילד. היום עצם הרמיזה שיש הבדלים בין כישוריהם של ילדים אינה מקובלת. במקומות שבהם שרדה הדאגה לחינוך המכונה אליטיסטי הדבר נעשה מתוך מסורת שהשתמרה, ולא בזכות הצדקות אינסטרומנטליות.

המעבר ל"שוויון מעשי" הוא המעבר לשוויון שהוא בבחינת המטרה הראשית של המערכת. עד שנות השישים לא יוחסה לחינוך מטרה כזאת, ודאי לא באירופה. היום היא מקובלת על הכול, מהימין האמריקאי ועד השמאל האירופי. הגישה הליברלית לחינוך זכתה לניצחון מלא, והיא מקובלת גם על מבקריה. עצם העובדה ששאלת השוויון היא השאלה שדרכה חוקרים, ממסדיים וביקורתיים כאחד, בוחנים את הצלחתה של מערכת החינוך מעידה על כוחה העצום של התפיסה הזאת. אין הכרח שכך ייבחן החינוך. זו תוצאה של תפיסה מסוימת, אידיאולוגיה שהתפתחה בעולם ליברלי.

וכאן אנו מגיעים לבעיה השלישית בטענת ההסללה. בעיני האוחזים בה נראה כי הפער בהישגים החינוכיים הוא תוצאה של תפיסה מסוימת בנוגע ליכולתם המנטלית של המזרחים, שהביאה לתיוגם של המזרחים כבלתי מתאימים לחינוך עיוני. על פי טענת ההסללה הפערים החינוכיים בין המזרחים לאשכנזים אינם נובעים אפוא מהבדלים ממשיים כלשהם, אלא מהתפיסות המקובלות לגביהם.

שוב, ברור שאותם קשיים כלכליים ואחרים של מהגרים המגיעים למדינה חדשה הקשו עליהם לשלוח את ילדיהם לחינוך על יסודי. אך מלבד הגורם הכספי קיים גורם נוסף הקובע אם הילד יישלח לתיכון או לא, והוא עצם השאיפה לרכוש חינוך עיוני, בייחוד בזמן שבו יתרונותיו הכלכליים רחוקים מלהיות ברורים. ב-1957 כ-40% מהעולים החדשים המזרחים מעל גיל 14 היו אנאלפביתים. 72% מהם לא סיימו בית ספר יסודי (הלמ"ס, 1958, לוחות 27-28). לפי סקר מאותה שנה (אורתר, 1957), 30% מילדיהם של מי שלא סיימו בית ספר יסודי שאפו להמשיך ללימודים עיוניים, לעומת 78% מילדיהם של בעלי השכלה גבוהה. 42% מילדיהם של העולים החדשים המזרחים שאפו להמשיך ללימודים עיוניים, לעומת 55% של העולים החדשים האשכנזים. השיעור הגבוה ביותר של שאפים להשכלה עיונית היה בקרב

אשכנזים ותיקים: 69%. הנתונים הללו תואמים היטב מגמה עולמית מוכרת: ילדיהם של משפחות בלתי משכילות נוטים פחות לרכוש השכלה בעצמם.

כאן יש להזכיר עובדה תמוהה במקצת בנוגע למחקר הסוציולוגי הביקורתי על הפערים החינוכיים בישראל – היעדר התייחסות לכתיבתו על החינוך של הסוציולוג הבולט ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים שעסק בתחום, פייר בורדייה.

במאמר מאוחר כיוון בורדייה את דבריו ישירות נגד תיאוריית ההשקעה בהון אנושי והמדיניות המשתמעת ממנה, שלפיה השקעה כספית ממשלתית בחינוך די בה להבטיח שוויון הזדמנויות (Bourdieu, 1986). הביקורת שלו על הגישה המקובלת היא שזו אינה מתחשבת בצורות הון שאינן נמדדות בפשטות כהשקעה כספית. סיכויי ההצלחה של התלמיד עומדים בויקה ישירה למה שהוא מכנה הון תרבותי שהשקיעה בו משפחתו. כפי שהשקעה בשכר לימוד בתיכון טוב תגדיל את סיכוייו של תלמיד להתקבל למסלול רצוי באוניברסיטה, כך הזמן והכסף שהשקיעה המשפחה בחינוך הילד בבית תורמים להצלחתו, גם אם השקעה זו אינה כה פשוט למדידה. האפשרות לעכב את היציאה לשוק העבודה, ההיכרות עם תרבות גבוהה, הזמן שיכלו ההורים להקדיש לילד בבית, ציפיות ההורים מהילד וציפיותיו של הילד מעצמו, כל אלה משפיעים על הסיכוי שהילד ימשיך לחינוך תיכוני. במילים אחרות, הרקע המשפחתי, ובו נכללת גם עצם השאיפה לרכוש חינוך, הוא בעל חשיבות גדולה בקביעת שיעור ההרשמה לתיכון עיוני. בורדייה אינו מנסה כמובן להגן על אי שוויון בחינוך, אבל מדבריו עולה במפורש כי פערים בחינוך הם גם תוצאת השפעתה של הסביבה הביתית, קביעה שזכתה לפיתוח גם אצל סוציולוגים אחרים (Sewell & Hauser, 1975).

יונה וספורטא אינם מתייחסים לאפשרות שייצוגם הנמוך של הילדים המזרחים בחינוך העיוני קשור לרקע שלהם. סבירסקי דווקא מתייחס לכך בקצרה, אך פוטר את העניין כבעל חשיבות שולית לעומת תהליכים חברתיים כלליים (סבירסקי, 1990, עמ' 86). טענותיו של בורדייה, שבדודאי אינו חוקר מוקצה בסוציולוגיה הביקורתית, עשויות לעורר קושי בגישה כשל סבירסקי, ולמעשה אינן זוכות להתייחסות במחקרים הביקורתיים על החינוך בישראל. מבחינתם הייצוג השונה של אשכנזים ומזרחים בחינוך העיוני והמקצועי הוא תוצאת החלטה של משרד החינוך.

כל האמור לעיל אינו מספק הסבר מלא לפערים החינוכיים, אבל הוא פוסל לגמרי את טענת ההסללה. מעל לכול פוסל אותה עצם חוסר המעורבות של הממשלה. הממשלה כמעט לא פעלה בתחום עד אמצע שנות השישים, ותוצאותיהן של פעולותיה המצומצמות היו בלתי מתוכננות. מבנהו בפועל של החינוך העל יסודי לא היה תוצאת תכנון בשום רמה, ארצית או מקומית, ואין לדבר על ניתוב או הפניה של קבוצה כלשהי לסוג מסוים של חינוך. גם בהמשך הייתה שליטתה של הממשלה במערכת מוגבלת, ויהיה קשה לטעון שהפערים העדתיים משנות השמונים ואילך נוצרו מאותה שליטה חלקית וחדשה.

גם אם נתייחס כאן רק למטרותיה של המדינה, נמצא שאלה שונות לגמרי מהמטרות שמקובל לציין. עד שנות השישים הייתה המטרה העליונה פרודוקטיביזציה. ארן, עוד קודם שהיה שר חינוך, גילה תמיד התלהבות לנושא, גם לנוכח טענות חזקות נגד התועלת שבגישה זו. גם כאשר התברר כי החינוך העיוני הוא המועיל ביותר למשק, האובססיה שלו ושל אחרים לחיזוק החינוך המקצועי לא פחתה, ומה גם שעד אז היה שיעור התלמידים הממשיכים לחינוך עיוני מהגבוהים באירופה, שני רק לשוודיה (מולכו, 2010, פרק 1), כך

שחיוזוק החינוך העיוני לא נראה דחוף במיוחד. סבירסקי ציין, בצדק, שהחינוך המקצועי של אז היה כמעט בלתי רלוונטי למשק, אך אין פירוש הדבר שמדובר באמתלה של התומכים בו למטרה נסתרת. כידוע, אין זה נדיר שפוליטיקאים שוגים בהבנת המציאות, וארן לא היה חסין מהבחינה הזאת. כשם שכל תפיסת הפרודוקטיביזציה הייתה בלתי מבוססת, כך הייתה גם תפיסתו בנושא החינוך המקצועי.

אין כאן גם עניין של "דיאלקטיקה" בין רציונל אוניברסלי לרציונל פרטיקולריסטי, כלשונם של יונה וספורטא. אילו היה הדבר בידי הממשלה, מרבית האוכלוסייה, מכל העדות, הייתה עוברת לחינוך מקצועי. הדבר שקבע היכן אכן תקים הממשלה תיכונים מקצועיים היה מידת כוחה בשוק החינוך. מול קבוצות מבוססות "אין אפשרות לשנות דברים מיסודם". אפשר רק במקומות שבהם האוכלוסייה לא יכלה להקים בעצמה תיכונים.

במובן מסוים היה כאן גם "רציונל פרטיקולריסטי", שבבסיסו הרצון להעניק השכלה כלשהי לילדי המזרחים. הרי האפשרויות שעמדו לפניהם היו לא רק חינוך מקצועי או עיוני, אלא גם האפשרות לא ללמוד כלל. באמצע שנות השישים כ-40% מקבוצת הגיל המתאימה לא המשיכה לחינוך על יסודי. הניסיונות המוקדמים להקל על עולים חדשים בלימודים העיוניים לא עלו יפה, ופחות ממחציתם הצליחו לסיים תיכון. מבחינת משרד החינוך, חינוך מקצועי היה דרך להעניק להם חינוך כלשהו. לכך הצטרפה גם האובססיה הישנה בדבר חשיבות החינוך המקצועי, שמאמצע העשור ואילך לוותה גם ביכולת פעולה של הממשלה.

אין זו הכוונת אשכנזים לחינוך העיוני והכוונת מזרחים לחינוך המקצועי, אלא ניסיון לספק חינוך למי שאחרת לא היו זוכים לשום חינוך. מרביתם היו מזרחים. לכן גם נציגי המזרחים תמכו בהגברת החינוך המקצועי. סבירסקי מציין זאת כעיוורון שלהם. אולי בראייה לאחור היה כדאי יותר לפעול למען חינוך עיוני, אבל מבחינתם היה היגיון רב בפנייה לחינוך המקצועי. ראוי לזכור בהקשר הזה שגם בחינוך המקצועי היו מרבית התלמידים אשכנזים. ב-1964 שיעורם היה כ-62% (למ"ס, 1965, לוחות כ/17 ו-כ/18). העלייה בשיעור המזרחים מתוך סך תלמידי החינוך המקצועי במחצית השנייה של שנות השישים, שסבירסקי מצביע עליה כאינדיקציה למדיניות המכוונת נגד המזרחים (סבירסקי, 1990, עמ' 100), נובעת ככל הנראה מעלייה בשיעור התלמידים המזרחים שהמשיכו בלימודיהם העל יסודיים בכלל, ולא משום שהוסטו לשם מהחינוך העיוני.

וכאן עולה הטענה מדוע לא עשו יותר למען צמצום הפער. אפשר כמובן להצטער על ההיסטוריה העגומה הזאת, ואפשר לטעון שהממשלה הייתה יכולה לפעול אחרת, אבל התנהלות הממשלה בשנים ההן אינה מראה בשום אופן על ניסיון ליצור "מעמד פועלים על בסיס אתני". תנאי לכך שחינוך יהיה אמצעי לניעות הוא משק קפיטליסטי ותעשייה מתקדמת. אלה החלו להתפתח בישראל רק בשנות השישים, ואין לצפות להבנה מידית של מהפך דרמטי כל כך בתפיסת עולמם של אנשי החינוך בישראל. גם באירופה החלו הממשלות לפעול כך רק אז. השאלה ההיסטורית העולה כאן אינה מדוע לא פעלה הממשלה יותר למען שוויון בחינוך, אלא מדוע החלה לפעול כך בכלל משנות השישים ואילך. המפתח למענה על שאלה זו הוא ההתפתחות הטכנולוגית והכלכלית ועלייתה של מחשבה חדשה, ליברלית, השונה לגמרי מהתפיסות הקודמות, גם הסוציאליסטיות.

עד אז מחשבת החינוך הונעה מתפיסות חינוכיות שאמנם אינן מקובלות היום, אבל יש בהן בכל זאת היגיון מסוים שאינו זר לגמרי גם לנו. לנגד עיניהם של ראשי החינוך אז עמדו עוד מטרות

מלבד השוויון: הם חשבו על חינוך ועל שמירה על רמת לימודים וטיפוח תרבות גבוהה. ייתכן שאפשר לשלב בין כל המטרות האלה, אבל אפילו היום לא ברור לגמרי כיצד אפשר לעשות זאת. השיפוט הערכי של אותה אידיאולוגיה לפי הקריטריון הבלעדי – והחדש – של הקטנת אי השוויון נסמך על עמדה מסוימת מאוד ומפגין מידה רבה של אנכרוניסטיות ודוגמטיות. ולא זו בלבד, אלא שמערכות חינוך אינן כול יכולות. ממחקרים מקיפים שנערכו על מדיניות השוויון בחינוך בעולם עולה כי הכישלון הוא כלל עולמי, כישלון שהוסבר לרוב כתוצר של השפעת הסביבה הביתית (Mortimore, 1972; Jencks et al., 1972; Brain, 2005). בישראל הייתה ההשקעה בחינוך בשנות החמישים (שכמו במרבית מדינות העולם בעת ההיא באה לידי ביטוי בחינוך היסודי בלבד) הגבוהה בעולם ביחס לגודל האוכלוסייה (Offer, 1967, p. 33). אין זו משימה פשוטה להביא לשוויון חינוכי בקרב אוכלוסיות שונות כל כך – במשאביהן ובנטייתיהן – כמו אלה שהתקיימו בישראל בעשורים הראשונים למדינה. מי שמאמין באומניפוטנטיות של הממשלה ייחס את הפערים לכוונותיה בלבד. אחרים עשויים להתחשב גם במציאות הנקבעת על ידי גורמים אחרים.

כשלים מתודולוגיים בטענת ההסללה

יונה וספורטא מצהירים שמחקרם בוחן ארץ לא נודעת, את תכנית החינוך הקדם מקצועי. אך גם בסופו של המחקר נותרים מרבית חלקיה של אותה ארץ לא נודעים. הנתונים היחידים המופיעים במאמר הם מספרי התלמידים בחינוך הקדם מקצועי בשנים 1957-1962, המבוססים על אסופת מקורות שפרסם משרד החינוך בשנות התשעים, ושיעור התלמידים הממשיכים לתיכון מקצועי או לעבודה במקצוע, הלקוחים מתוך נאום של ארן ב'1958. המאמר מתחלק בערך ביחס שווה בין החלק של ההקדמה והדיון התיאורטי ובין החלק האמפירי. אך גם כמחצית מהפרק "עובדות ורציונלים" מוקדש לניתוח של האידיאולוגיה המתגלה בדבריהם של אנשי חינוך שונים מתוך כנס אחד על הנושא, וביתר הפרק נסקרים עוד כשבעה מסמכים, שרובם הם התרשמויות של אנשי חינוך.

עליי לציין כי ניסיונותיי לברר את התפתחות המערכת לא הניבו תוצאות מספקות, כך שנאלצתי לוותר על פרסום מחקר בנושא. אפילו הפרטים הבסיסיים ביותר על התכנית, כמו עד מתי נמשכה או היכן פעלה, אינם ברורים, וניסיוני בחקר החינוך העל יסודי לימד אותי להיזהר מהסתמכות בלעדית על הצהרותיהם הפומביות של ראשי החינוך. מסמכים אחדים מ-1963 מראים כי משרד החינוך ראה בתכנית כישלון גמור והורה לבטל אותה.⁷ עדותם האישית של יונה וספורטא על עברם במערכת החינוך מראה שכנראה התכנית המשיכה בכל זאת. אך מעבר לכך אין במאמרם שום מידע על התפתחות המערכת, והמעט הקיים על שלביה הראשונים אין בו כדי לבסס טענות כלשהן על תולדותיה ובוודאי לא על השפעותיה הרחבות יותר. מבחינה אמפירית אין במאמר כמעט ולא כלום. תחת זאת המחברים מציגים ניתוח של המניעים שעמדו מאחורי התכנית, ניתוח המבוסס

7 סיכום דיון בעניין החינוך הקדם מקצועי, 28 ביוני 1963. גנוך המדינה, גל 4780/6; פרטיכל ועדת הפיקוח על בתי הספר התיכוניים, 28 ביוני 1963, גנוך המדינה, גל 1845/14.

כאמור בעיקר על כמה נאומים בכנס מוקדם על הנושא, ואחריו בא דיון תיאורטי ארוך. הטענות מרחיקות הלכת שלהם על עיצובה של החברה הישראלית נשענות בסך הכול על ניתוח הצהרות של כמה אנשי חינוך, לא ראשי המערכת אפילו. מבחינת המחברים די בניתוח החסר מאוד הזה כדי לקבוע כי התכנית "הייתה חוליה מרכזית בהתפתחותו המואצת של החינוך המקצועי בישראל בסוף שנות החמישים ובשנות השישים" (יונה וספורטא, 2002, עמ' 69), וכי ניתובם של ילדי המזרחים לתכנית "תרם באופן משמעותי ליצירתו של הריבוד המעמדי בישראל וליצירת מעמד הפועלים על בסיס השתייכות אתנית" (שם, עמ' 101).

אצל סבירסקי חולשתו של הבסיס האמפירי חמורה פחות, אך היא בכל זאת משמעותית. הדיון בהפרדה בין המסלולים העיוניים למקצועיים מצומצם לארבעה עמודים (סבירסקי, 1990, עמ' 97-101). המתבססים כולם על ספרות משנית, בעיקר בנוגע לקביעות מספריות שאין בהן כדי להעיד על מדיניות, ובנוגע לכמה שאלות היסטוריות שאינן רלוונטיות במישורן לטיעון, כמו ההיסטוריה של רשת אורט ברוסיה. אין בפרק מקורות ראשוניים הנוגעים למדיניות משרד החינוך והיכולים להעיד על מטרותיו. למרות זאת אין הוא מהסס לסכם את הדיון בקביעה כי "מדיניות המסלולים הנפרדים, הקרויה 'מדיניות הפיתוח', הצליחה תוך שנים לא רבות להכניס שיעור ניכר מקרב בני הנוער המזרחים למסגרת של לימוד תיכוני, אלא שמסגרת זו הפכה למסגרת מזרחית ייחודית" (שם, עמ' 101). ייתכן שחלקים אחרים בספר מבוססים יותר, אבל בפרק הזה החלק האמפירי רחוק מלהיות מספק.

הפער בין הראיות האמפיריות ובין המסקנות הנגזרות מהן עצום. ליתר דיוק מדובר בשתי מדרגות של פער: פער בין הנתונים האמפיריים ובין המסקנות באותם מחקרים שהציגו את הנתונים (סבירסקי ויונה וספורטא במקרה שלנו), ופער בין המחקרים האמפיריים לכאורה ובין המחקרים המקיפים יותר הנסמכים עליהם, כמו פלד ושפיר. אלה מקבלים באופן בלתי ביקורתי לחלוטין את עבודותיהם של סבירסקי ושל ספורטא ויונה, ורואים במסקנותיהם עובדות היסטוריות מבוססות היטב. הפער המכוון בחינוך מוצג אצלם כחלק חשוב בהיווצרותה של החברה הישראלית בכלל.

וכך הטענות המקובלות היום כאילו מדיניות מכוונת בחינוך יצרה את הפער החברתי בישראל מבוססות כולן בסך הכול על שני מחקרים, שהם רעועים מאוד גם מבלי להתחשב בהשגות שהעלינו בנוגע להם בסעיף הקודם. יש כמובן טעם רב במחקרים המשרטטים תמונה רחבה ונשענים לשם כך על מחקרים אמפיריים קפדניים אחרים. כך אמור המחקר להתקדם, וגם הסוציולוגיה הביקורתית מקבלת כנראה את השיטה הזאת. אבל כשהבסיס האמפירי הוא עד כדי כך לקוי, אף טענה הנשענת עליו אינה יכולה להיות מוצקה.

עוד בעיה מתודולוגית קשורה לנטייה המרקסיסטית המוצהרת של סבירסקי ושל יונה וספורטא, המנתחים את ההיסטוריה כמאבק בין קבוצות. החוקרים הללו מניחים שאת התפתחות מערכת החינוך יש לפרש כתוצר של מאבק כזה, שיש בו מנצחים ומפסידים. בהתאם לכך מחקרים מתרכזו בגורם שאותו הם מתארים כמי שעיצב לכאורה את המערכת לפי האינטרסים שלו. אותו גורם עשוי להיות קבוצת אנשים מוגדרת, כמו, נאמר, מפלגת השלטון, או קבוצה מופשטת יותר, כמו זו המכונה המעמד השליטי. הקבוצות האלה הן יחידות חברתיות שאין מפקקים בקיומן או ביכולתן לפעול יחד כקבוצה. לא כאן המקום לדון בשאלה עד כמה ההנחה הזאת תקפה בהיסטוריה בכלל, אבל במקרה שלנו יש טעם רב להתייחס אליה בזהירות.

ניקח לדוגמה טענה כמו: "סיפורה של מערכת החינוך הישראלית הוא סיפור של החלטות קבוצתיות [...] תהליכים שכיוונם הכללי נקבע על ידי קבוצות מאורגנות, אשר פעלו לפי מיטב הבנתן את האינטרס הקבוצתי שלהן" (סבירסקי, 1990, עמ' 213). מיהן, אם כן, הקבוצות המאורגנות הללו? האשכנזים? האם אפשר בכלל לראות בכלל המהגרים השונים בחברה חדשה כמו ישראל קבוצה שיש לה אינטרס וזהות משותפים (Bareli & Cohen, 2008)? ומיהו המעמד השליט שיונה וספורטא מדברים עליו? האם אפשר לטעון רצינות כי כל אותם הורים ששלחו את ילדיהם לתיכון העיוני, בלי סיוע ממשלתי ואגב קשיים כספיים כבדים, הם מעמד שליט?

אפילו נניח לצורך העניין שיש טעם לנתח חברת מהגרים צעירה כמו זו שהייתה בישראל כחברה המורכבת מקבוצות ברורות כלשהן, עלינו גם להראות כיצד הן מאורגנות ופועלות יחד. כפי שראינו, אי אפשר לתאר את התפתחות החינוך העל יסודי בישראל כתהליך שנשלט מלמעלה. משפחה ששולחת את ילדיה לתיכון עיוני אינה עושה זאת מתוך ראיית האינטרסים של המעמד, אלא מתוך אינטרס פרטי. ההצטרבות של האינטרסים האלה היא שיצרה את מערכת התיכונים, ולא "החלטות קבוצתיות", כמאמר סבירסקי.

אולם גם אם נתעלם מכך ונניח שהמערכת היא פרי תכנון שיושם בפועל, האם אפשר לתאר את האנשים השונים במוסדות השלטון של ישראל כמי ששייכים לקבוצה חברתית ברורה הפועלת במשותף למען האינטרסים הפרטיים שלה? חברי הוועדה שהחליטה על תכנית שכר הלימוד המודרג, אנשי אקדמיה ברובם, הביאו לסבסוד הלימודים לבני משפחות נמוכות הכנסה, וזאת בניגוד לדעה המקובלת במפא"י, שהתנגדה להרחבת החינוך העיוני. באיזה מובן אפשר לומר שמי משתי העמדות האלה פעלה למען האינטרסים של "המעמד השליט"? ואם לא הם, מיהם אותם אנשים שהיו אמורים לקדם את האינטרסים האלה?

כהכללות רחבות עשוי בהחלט להיות טעם בטענות על מאבקים בין קבוצות, ובמקרים מסוימים טענות כאלה גם קולעות למטרה כתיאור היסטורי קונקרטי. אבל כדי שיהיה טעם לדבר על אינטרסים של קבוצה עלינו לברר אם הפרטים השונים המרכיבים אותה לכאורה אכן חשבו ופעלו כקבוצה בעלת אינטרסים משותפים. אסופת האנשים ששלחו את ילדיהם לתיכון אינה יוצרת קבוצה כזאת. אף לא ברור, כאמור, כיצד מעמדות בעלי תודעה נוצרים מהר כל כך בחברות מהגרים הטרונגניות.

וגם אם נניח שיש טעם לדבר על קבוצות במקרה שלנו, הרי שיש להראות כיצד האינטרסים שלהן תורגמו לכדי מדיניות. בלי הצבעה על המנגנון שדרכו אינטרסים של קבוצה מופשטת הופכים למציאות, טענות כאלה לוקות בחסר. אין זה דבר מובן מאליו שמעמד הוא ישות המסוגלת לתכנן ולבצע, ובלא גוף מאורגן שיפעל עבורו, כמו ממשלה, לא ברור כיצד הוא אמור לדאוג לאינטרסים הקבוצתיים שלו. יש כמובן טעם רב לדבר בהכללות כגון "מעמד הבורגנות בבריטניה של המאה ה-19 דאג להבטחת זכויות הקניין", וייתכן גם שיש טעם לדבר כך על המקרה הישראלי, אבל אין לקבל הנחות כאלה כאקסיומות. יש לתת עליהן דין וחשבון, מהסוג שאינו קיים בסוציולוגיה הביקורתית.

לניתוח ההיסטוריה כמאבק בין קבוצות מתלווה נטייה נוספת – לייחס כל תופעה במציאות ליד מכוונת. הנטייה הזאת אינה ייחודית למחשבה הביקורתית, אך היא מופיעה בה בעוצמה רבה במיוחד. על פי החוקרים הביקורתיים אפשר להסביר את ההיסטוריה של מערכת החינוך לפי ניתוח כוונותיה של הממשלה או ניתוח האינטרסים של בעלי כוח כלשהם.

עולה מכאן הטיה מתודולוגית בעייתית למדי, הנובעת מההנחה שכדי להבין היסטוריה של מערכת חברתית יש לבחון בראש ובראשונה את מערכת קבלת ההחלטות הפוליטית. לעתים אף נראה שהמחקר מסתפק בכך ואינו מפנה את מבטו אל החברה עצמה. מעבר למתודולוגיה מתגלה כאן גם תפיסה קיצונית למדי בנוגע לעצם הבנת פעולתה של המערכת הפוליטית, ושל התכנון האנושי בכלל, בעולם המציאות. נראה כי מקובל לחשוב כמובן מאליה ששאיפותיהם ותכניותיהם של מקבלי ההחלטות הן אכן אלה שעיצבו בפועל את ההיסטוריה. אין כאן זכר לתובנה של מקס ובר (1962, עמ' 68), שלפיה "עובדת היסוד של ההיסטוריה האנושית [...] היא] שהתוצאה הסופית של העשייה הפוליטית לעתים קרובות, לא, כמעט בדרך כלל, אינה תואמת לכוונתה הראשונה, ולעתים אף סותרתה". גם לא ניתן מקום למושג סוציולוגי מקובל (או שהיה לפחות מקובל) כמו תוצאות בלתי מתוכננות (unintended consequences). הסבר מסוג יד נעלמה, שנראה הולם את התפתחות החינוך העל יסודי בישראל, נראה זר לגמרי למחשבה הביקורתית.

בין שהמתכנן לכאורה הוא גוף מאורגן ובין שהוא קבוצה תיאורטית, קריאה בסוציולוגיה הביקורתית מעלה תמונה של גורמים כול יכולים, בעלי ידע וכוח מושלמים המאפשרים להם להכתיב את ההיסטוריה. ככלל, אם משהו קרה, סימן שזה היה רצונו של בעל כוח כלשהו, שאותו על המחקר לחשוף. אי אפשר להפריך השקפת עולם כזאת, אבל אפשר להפנות אליה את תשומת לבו של הקורא ולקוות שיתעורר בו ספק באשר לתקפותה.

עניין נוסף הקשור לכך הוא הנטייה להתרכז בדימויים, בתפיסות ובאמונות. אלה מוצגים כבעלי חשיבות עליונה, ולאורם מוסברות גם תופעות כמו פערי השכלה או הכנסה, שבוודאי אינן נחשבות לעניין של תפיסה. טענות המסבירות תופעות חברתיות כתופעות התלויות במאפיינים חברתיים נחשבות מהותניות, ולכן נדחות על הסף. ואולם היום ההתנגדות למהותנות חזקה עד כדי כך שהיא פוסלת גם הסברים שאין בהם שום טענה על מהות כלשהי. אפילו טענות המתייחסות למאפיינים סטטיסטיים של קבוצה מסוימת בזמן מסוים, כמו שיעורי ההשכלה בקרב העולים המזרחים, אינן נחשבות רלוונטיות. האי שוויון מוצג כתוצאה של תפיסות בנוגע למזרחים, ולא כדבר הקשור למאפיינים חברתיים שלהם, כמו היעדר השכלה.⁸

אצל סבירסקי נראה כי מתקיימת דיכוטומיה מוחלטת בין שני סוגי ההסברים לפער העדתי, דיכוטומיה שבאה לידי מיצוי בכותרת של מחקרו "לא נחשלים אלא מנוחשלים" (1981): או שהפער נובע מתכונות אימננטיות של המזרחים, או שהם הפכו לנחשלים בידי אחרים, מכוח דימויים שהתפתחו על המזרחים, נושא שמוקדשים לו חלקים נרחבים בספרו הנידון כאן. דיכוטומיה כזו אינה מותרת מקום לרקע הביתי, לקשיי הקליטה, להבדלים

8 במאמר מוסגר ראוי לציין כי הסברים מהותניים נחשבים לבלתי קבילים רק כשהם נוגעים לתופעות שליליות. אין בעיה מיוחדת לטעון כי תרבותם של העולים מרוסיה בזמננו הביאה אותם להשקעה גדולה יחסית בחינוך. אבל צדה האחר של הטענה הזאת הוא שהשקעתם של מגזרים אחרים בחינוך היא קטנה יחסית, וזו כבר טענה שאינה מקובלת. יש בתופעה המחקרית הזאת כדי להטיל ספק בשלילה הגורפת של הסברים מהותניים, ולהצביע על הסיבות האידאולוגיות העומדות מאחורי המגמה הזאת. יש גם מקום לטעון שהבדלים תרבותיים דומים בנטייה לרכישת השכלה התקיימו בין אשכנזים למזרחים בשנות החמישים של המאה העשרים, אך קצרה היריעה מלהידרש כאן לנושא. ראו מולכו (2010, פרק 4).

בנטייה לרכישת השכלה, ולמורכבות ההיסטורית בכלל. היא גם מעניקה כוח עצום לדימויים: אלה לא רק שימרו הבדלים, אלא ממש יצרו אותם. גם כאן מדובר בהשקפה תיאורטית שאי אפשר להפריכה, וקצרה היריעה במסגרת זו מכדי לבחון ביסודיות את הטענה המקובלת בנוגע להשלכות של תיוג התלמידים המזרחים כטעוני טיפוח, אבל יש לשאול מה כוחה של הטענה המסבירה את הישגיהם החינוכיים של המזרחים רק על סמך הדימוי שלהם בעיני אחרים.

לא יקשה לזהות את המוטיבציה מאחורי ההצגה הזאת של הסיבות לפער. במידה רבה היא ההצגה ההופכית לזו שהייתה מקובלת בסוציולוגיה של שנות החמישים והשישים של המאה העשרים, והיא מעצימה, כך מקובל לטעון, קבוצות חלשות בזמננו בכך שהיא מעודדת אותן לראות באחרים את האחראים למצבם. ואולם מעבר לניסיון להפוך את ההצגה הישנה של הדברים, מתגלה בה נטייה מרכזית של הסוציולוגיה הביקורתית שעליה אבקש לעמוד כעת.

מוסר ואשמה בסוציולוגיה הביקורתית

לעתים קרובות נאמר על מחקרים במדעי האדם שהם בעלי זיקה כלשהי לעמדות או לאינטרסים פוליטיים, ואולם במקרה שלנו יהיה מועיל יותר לבחון את המחקר דרך זווית מעט שונה: כמחקר המזוהה לא בהכרח עם עמדה פוליטית מסוימת, אלא עם עמדה מוסרית דווקא. חוקרים ביקורתיים לבטח לא יתנגדו להצגתם כמי שפועלים למען מטרה מוסרית. במרכזה של העמדה הזאת עומד השוויון כקריטריון המוסרי העליון. סוג השוויון המבוקש אינו תמיד זהה, ואפשר לזהות דאגה לשוויון הכנסות כמו גם לשוויון בייצוג, הקשור יותר לשוויון הזדמנויות. סוגי השוויון האלה אינם עולים תמיד בקנה אחד זה עם זה, אך אין המחקרים מתעכבים על ההבדלים ביניהם. שתי הדאגות מוצאות ביטוי משותף בהתנגדות להיררכיה מכל סוג.

באפיון המחקר הביקורתי כמחקר הנובע מדאגה מוסרית נעוץ הגורם שברצוני להצביע עליו כהסבר לבעיות השונות שראינו בטענת ההסללה: הלהט המוסרי. גם מחקרים אחרים עשויים להיות מונעים במידות משתנות משיקולים מוסריים, אבל כמחשבה הביקורתית אלה זוכים לעמדה בלעדית כמעט, לעומת מה שאפשר לכנותו, בהיעדר מונח טוב יותר, החתירה לאמת. לכך היה אפשר לקשור כמובן גם את העוינות הביקורתית לעצם הרעיון של אמת במדע, אלא שבנושאים שבהם אנו עוסקים כאן מראים כל המחקרים ניסיון ברור להציג היסטוריה של "מה שקרה באמת", ולפיכך נראה ששאלת היתכנותו של גילוי האמת אינה רלוונטית לדיון.

עצם קיומו של המניע המוסרי, הרווח בכל ענפי מדעי האדם, אינו מהווה טיעון נגד המחשבה הביקורתית. הבעיה מתחילה כשהוא מוביל לזעם קדוש הפועל במקרה הזה לפי כלל אצבע ברור: שוויוני – טוב; היררכי – רע. לא רק היררכיות מעמדיות נוקשות נראות פסולות, אלא כל דירוג שהוא. הקיום האנושי נמדד לפי אמת המידה הבלעדית של השוויון. וכך נעלמה ההתייחסות לחינוך במובן המקורי של המילה, כלומר פיתוח תרבותם של התלמידים וטיפוח קווי האישיות הנחשבים לרצויים. זאת ועוד, אין שום עיסוק או דאגה

לשמירה על רמת הלימודים, וכל ניסיון כזה נתקל בעוינות. אליטיזם בחינוך, כלומר מסגרות חינוך שאינן מתאימות לכול, הוא רעיון מוקצה. שוויון הוא המטרה, ואין בלתי, גם אם נראה שמדובר בשאיפה ערטילאית יותר מאשר ביעד ממשי, ואין מתעכבים על השאלה כיצד בדיוק אפשר ליישב בין שוויון הכנסות לשוויון הזדמנויות.

בצירוף הנטייה להבנת ההיסטוריה כתוצר של תכנון של קבוצות שולטות מתנקז הזעם הקדוש לכדי ראיית עולם מניכאית המחלקת את העולם לקורבנות ולאשמים. במידה רבה המחקרים הסוציולוגיים מהסוג הזה נראים ככתב אישום נגד הגורם המתואר כמי שאחראי למצב.

אמנם גם סבירסקי וגם ספורטא ויונה מצהירים שאין מטרתם להצביע על אשמים מסוימים, אבל תחת זאת הם מצביעים על אשם מופשט יותר. אצל סבירסקי אלה "קבוצות מאורגנות". אצל ספורטא ויונה זהו "המעמד השליט", הנעזר או המשתמש, גם אם באופן "בלתי מודע", ב"מערכת ערכים ואמונות הגמונית" המשפיעה על תודעתם "של המנצל והמנוצל, המדכא והמדוכא" (עמ' 96) (כאמור, היום נראה שמערכת הערכים ההגמונית מניחה שמטרת החינוך היא קידום השוויון, עובדה שקשה להסבירה בשיטתם של ספורטא ויונה). כפי שאפשר לראות אצל כל מי שהסתמכו עליהם ועל סבירסקי, אי אפשר לקרוא חיבור על מנצלים ומנוצלים מבלי להגיע לבסוף לרושם שהיה כאן גורם שפעל נגד המזרחים, ושאחראי להיסטוריה העגומה של מערכת החינוך. ואין זו האשמה במחדל אפילו, אלא במעשה. לא זו בלבד שהאחראים לא פעלו די הצורך כדי להקטין את הפערים, אלא שפעולותיהם ממש יצרו אותם.

הבנת המחקר הביקורתי כניסוח כתב אישום המיועד לקדם מטרות מוסריות מעלה הסבר טוב לבעיות שראינו קודם – ההתעלמות מהרקע ההיסטורי ומהמציאות החברתית והביסוס האמפירי הרעוע. מכיוון שמטרת המחקר אינה לנסות להבין את ההיסטוריה של החינוך אלא להצביע על האשמים במצב הנוכחי, אין צורך בבחינה מדוקדקת של המקורות. די בכמה נתונים שישרתו את הטיעון. ייתכן בהחלט שאין זו הטעיה מכוונת, אלא שעצם מידת השכנוע של החוקרים בתיאוריות שלהם פוטרת אותם מלחפש נתונים נוספים. מכל מקום התוצאה, כמו שראינו, היא מחקר לקוי.

עליי להדגיש שאין כוונתי לומר שהמחקר אינו מאוזן או הוגן, או שאינו רגיש לגוונים מוסריים. גם אם בטענות האלה יש מן האמת, הן מובילות על פי רוב לדיון עקר ולעתים סנטימנטלי. טענתי נוגעת אך ורק לפגיעה באיכותו של המחקר, בהצלחתו לתת בידי הקורא תמונה סבירה של ההיסטוריה שאותה הוא מתיימר לפרש, לפי אמות מידה מקצועיות, המקובלות, לפחות לכאורה, גם אצל החוקרים הביקורתיים. במבחן הזה מחבריה של טענת ההסללה כושלים לחלוטין.

יותר משהוא ניסיון אינטלקטואלי להבין את ההיסטוריה של החינוך, המחקר הביקורתי היום הוא אפוא מסע לחיפוש עוולות. וכאן יש לשים לב – לא בעיות חברתיות אלא עוולות: המחקר הביקורתי מבקש לאתר בעיות מסוג מסוים, המתאפיינות בכך שהן נגרמות על ידי גורם מסוים ופוגעות בגורם מסוים אחר (טענות נגד רמת הישגים נמוכה, לדוגמה, לא ייחשבו לביקורתיות). בהתאם להצהרתם כי מטרתם היא תיקון החברה ולא הבנתה בלבד, נראה כי החוקרים הביקורתיים מונעים מהרצון לחפש את אותן עוולות שלשיטתם הן שורש הרע בחברה. חוקר הרואה עצמו כמגן החלכאים, ויותר מכך, כאביר הצדק והמוסר, לא יטרד מדי

מהצורך לבסס את מחקרו, ואף לא ינסה לבחון אספקטים נוספים של תחום המחקר. מחקר כזה ייטה מטבעו לעיוותים, כמו שאכן קרה במקרה שלנו.

התמונה שהקורא מקבל מתעוותת אף יותר בעזרת אמצעי נפוץ וחשוב מאוד במחקר הביקורתי שממעיטים לתת עליו את הדעת, והוא השימוש בכלים רטוריים למיניהם על מנת להעצים את תחושת האשמה. כזו היא לדוגמה טענתו של סבירסקי בדבר אפשרויות פעולה אחרות מאלה שנגקטו, כלומר אלה שלטענתו התיישבו "עם תמונת החברה הבלתי שוויונית" (סבירסקי, 1990, עמ' 92). אפשרות אחת שהוא מציין שהיה אפשר לבחור בה היא גיוס של עוד משאבים לטובת חינוך העולים כך שתוענק להם רמת לימודים גבוהה והם יגיעו להישגים דומים לאלה של תושבי האזורים המבוססים. ההצעה הזאת היא אמנם סבירה על פניה, אבל כאמור ההשקעה בחינוך כבר אז הייתה גבוהה במיוחד, וגם אם נניח שהקטנת פערים אמורה להיות מטרתו העיקרית של החינוך, ספק רב אם השקעה נוספת הייתה משנה בהרבה את המצב בקצב הדרוש. כמו שהראו בורדייה ואחרים, לבית השפעה גדולה על חינוכו של הילד. ועוד דבר – האם אין ההצעה הזאת כרוכה בתיוגם של המזרחים, פעולה שסבירסקי תולה בה אשם כה כבד?

האפשרות השנייה שסבירסקי מציע, וזו שנראה כי הוא מייחס לה חשיבות רבה יותר, היא הקמת מערכת חינוך נפרדת למזרחים, בשליטה ממשית של הקהילה השכונתית או העירונית, שתעניק לילדי העולים תכנית לימודים ההולמת יותר את צורכיהם, בשפה השגורה בביתם, ערבית בחלק מהמקרים. אכן, ייתכן שיש יתרונות לשיטה כזאת בימינו, אבל קשה להאמין שמישהו יטען ברצינות שהיה כדאי לפעול כך בשנות החמישים. כמו שסבירסקי כותב בהמשך, "התפרקותם של היהודים המזרחים מן המסגרות הקהילתיות שלהם; [וגם] כישלונן המתמשך של התארגנויות מזרחיות" (שם, עמ' 213) פגעו ביכולתם להעלות את הישגיהם החינוכיים. לפיכך מפליא הדבר שסבירסקי מצר על כך שלא נתנו בידי הקהילות המזרחיות לשלוט בחינוך. האם באמת הקמת מערכת חינוך נפרדת למזרחים הייתה מועילה לשוויון? דומה שצעד כזה היה מספק לידי סוציולוגים ביקורתיים חומר רב למחקר, שבו היה מוצדק הרבה יותר להאשים את המדינה באפליה מכוונת. מדיניות כזאת אולי תואמת השקפות מסוימות בנות זמננו, אבל הטענה שהיה אפשר ליישם אותה בשנות החמישים מעידה על ניסיון לעורר בקורא תחושה שנעשה כאן עוול באמצעות העלאת אפשרויות פעולה אחרות מאלה שנגקטו, אפשרויות המתבררות כבלתי אפשריות רק בקריאה קפדנית מאוד המלווה ברקע ההיסטורי הדרוש, שאותו אין המחבר מביא.

יתרה מזו, כל הדיון של סבירסקי במדיניות ההסללה למסלולי תיכון שונים נגוע בדמגוגיה. הדיון מופיע בהמשך לניתוח של משנתו החברתית ההיררכית של הרצל, המוצג אצל סבירסקי כחסיד של "רפובליקה אריסטוקרטית". לאחר ש"הציונות ההרצליאנית", כפי שהוא מכנה אותה, הגשימה את חזונו המדיני, טוען סבירסקי, היא החלה להגשים בשנות השישים גם את "תמונת החברה" ההיררכית שלו (שם, עמ' 89-90).

סבירסקי אינו טוען שיש קשר סיבתי כלשהו בין חזונו של הרצל ובין מדיניות החינוך של ממשלת ישראל. הוא רק מביא את שני הנושאים בסמיכות זה לזה. ככל הידוע לי, איש מעולם לא טען כי להרצל הייתה השפעה על המדיניות הכלכלית והחברתית של ישראל, או על האידיאולוגיות החברתיות הרווחות בה, ויהיה מפתיע למדי לגלות השפעה כזו על ישראל של שנות השישים. מכיוון שגם סבירסקי אינו טוען לכך, לא ברור מדוע בכלל הרצל

מופיע בפרק. באותה מידה היה אפשר להסתמך על הצהרותיו של הרצל בזכות מונרכיה חוקתית כדי לטעון לקיומה של מגמה מלוכנית בציונות, ולהסביר קריאות נוסח "אריק מלך ישראל" ותנועות ימין קיצוניות דוגמת "מדינת יהודה" התומכות במלוכה לישראל כמגמות הרצליאניות.

ומדוע יש צורך בהרצל כדי להסביר את שורשיהן של תפיסות היררכיות? מרבית האידיאולוגיות המוכרות, וחשוב מכך, גם המסורות הנהוגות, מניחות סוג כלשהו של היררכיה, בוודאי בחינוך. גם סוציאליסטים מסורים הניחו שיש מסגרות של חינוך מעולה שאינן מתאימות לכול ושיש לשמרן כך. כאן אפשר לציין שגם לאחד העם, יריבו הגדול של הרצל, היה חזון חברתי היררכי מאוד. יוצאות הדופן הן ההנחות האנטי-היררכיות של סבירסקי. הרצל פשוט אינו רלוונטי כאן.

בפרק הסיום כבר כותב סבירסקי כי "תמונת החברה" ההרצליאנית שהלכה והשתלטה על ישראל בשנות החמישים והשישים, ואשר היום שולטת בכיפה [...] הובילה להקמתה של חברה יהודית מעמדית" (עמ' 215). הקורא, שאינו מתעכב לתהות כיצד בדיוק השתלטה האידיאולוגיה הזאת מווינה של סוף המאה ה-19 על ישראל של שנות השישים, אינו יכול שלא להתרשם כי מדובר בטענה מבוססת שלפיה חזונו של הרצל הוא האחראי לפערים העדתיים.

אפשר רק לנחש מדוע סבירסקי משלב בכלל את הרצל בהיסטוריה של החינוך בישראל. הסבר אפשרי הוא שכך אפשר להרחיב ולהעמיק את ההאשמה: הפערים הכלכליים בישראל אינם סתם תופעה המוכרת בכל כלכלה מודרנית, אלא חלק מהאידיאולוגיה הציונית המגונה. כבדרך אגב משורבבת למחקר על החינוך גם טענה נגד הציונות בכלל.

אין לפטור את השימוש ברטוריקה המאשימה כעניין שולי לטיעון המהותי. כיוון שהטיעון הוא עד כדי כך לקוי, הרטוריקה היא שנותנת לו את עיקר כוחו. על ידי פריטה על נימת האשמה התיאור זוכה לקבלה ולתהודה שספק אם היו מתעוררים בעקבות טיעון מתון יותר, וסביר הרבה יותר, בדבר תולדות הקשר בין החינוך לפערים העדתיים בישראל. אפשר ללמד זכות על טענה בנוסח "ממשלת ישראל לא פעלה תחילה למען השוויון בחינוך, וכשכבר פעלה עשתה זאת באופן בעייתי, עובדה שתרמה להשתמרות הפערים הכלכליים בין העדות". טענת ההסללה, לעומת זאת, כמו שהיא מופיעה במחקרים שסקרנו כאן, אינה ניתנת להגנה.

סיכום

סקרתי כאן מרכיב אחד בלבד של המחקר הביקורתי על התפתחות החינוך בישראל, ואף על פי שהוא המרכיב העיקרי מבחינת התהודה שזכה לה, אין בביקורת שהוצגה כדי לפסול את כל הטענות שהועלו בנושא הזה. בהתחשב בהיקף העבודה שהייתה דרושה כדי לברר את הכשלים בטיעון הזה בלבד, יהיה צורך ביריעה רחבה בהרבה מזו האפשרית כאן כדי לברר גם את המרכיבים האחרים. ועם כל זאת, לנוכח הכשלים הבולטים במקרה שנבדק, יש בהחלט מקום להפנות עין ביקורתית גם כלפיהם.

סקירה זו מעוררת לכל הפחות חשד כי בעיות מאותו סוג קיימות גם במחקרים ביקורתיים

אחרים, בייחוד אלה העוסקים בשאלות היסטוריות. אם בחינה מדוקדקת של טענה אחת, שנבחרה במקרה, מגלה כשלים מהותיים כל כך, בהחלט יהיה סביר לחשוב שגם טענות אחרות לוקות בבעיות דומות. אותה נטייה להאשמה באה לידי ביטוי במחקרים ביקורתיים רבים, ותעיד על כך הנוכחות הכמעט קבועה של מונחים כמו "קורבנות", "דיכוי", "אפליה" וכדומה, המרמזים על תפיסה שלפיה המציאות מוכתבת על ידי גורם אינטרסנטי כלשהו. ייתכן כמובן שהמחקר אכן יגלה היסטוריה כזו, אבל דומה כי הטענה שלפיה המפתח להבנת כל ההתפתחויות החברתיות טמון בהבנת מנגנוני הכוח בחברה ובזיהוי השולטים בהם אינה ניצבת בסופו של המחקר אלא בתחילתו, כהנחת מוצא אקסיומטית. עם כל ההתפתחויות התיאורטיות שידע המחקר הביקורתי במאה האחרונה, נראה כי במקרים רבים השאלה העומדת ברקע היא עדיין זו שטבע לנין: "מי את מי?", מי הוא השולט, ואת מי הוא מדכא או מנצל. למעשה המילה "ביקורתי" במונח "סוציולוגיה ביקורתית" אינה מתפרשת היום במובנה המקורי, המכוון אל היכולת לבחון את ההנחות המקובלות בתחום מסוים או בחברה מסוימת, אלא היא מצביעה בעיקר על הנטייה למתוח ביקורת על גורם כלשהו, גם אם מופשט וערטילאי כמו הממסד או הציונות.

עמדת ההגנה על הצדק שהמחשבה הביקורתית מאמצת פועלת באופן דומה בהרבה מקרים. אין הכרח שעמדה מוסרית חזקה, אפילו שמאלית מובהקת, תוביל לניתוח כזה. מרקסיסט אדוק כמו אריק הובסבאום הצליח לכתוב את ההיסטוריה של התקופה המודרנית כולה מבלי להזדקק לכל אותם אמצעים רטוריים המקובלים אצל החוקרים הביקורתיים, ומבלי לבסס את ניתוחו על חיפוש אשמים. זו עשויה להיות דוגמה טובה לסוג המחקר הרצוי להיסטוריה של ישראל, טובה יותר מהדוגמה המוצעת במחקר הביקורתי של החינוך.

מקורות

- אורת, ג' (1957). התוכניות לעתיד וההישגים הלימודיים של גומרי ביי"ס יסודי בתשט"ז. מגמות, ח(1), 56-70.
- איש-שולם רוזנברג, ח' (1988). מחקר היסטורי של הגורמים שהשפיעו על הקמתם ודפוסי התפתחותם של בתי הספר המקיפים בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- ובר, מ' (1962). הפוליטיקה בתורת מקצוע. תל אביב: שוקן.
- יונה, י' וספורטא, י' (2002). החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל. בתוך ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצאפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל (עמ' 68-104). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- למ"ס (1958). שנתון סטטיסטי לישראל לשנת תשי"ח. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (1965). שנתון סטטיסטי לישראל לשנת תשכ"ד. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מולכו, א' (2010). שינוי והמשכיות בחברה הישראלית בעשור הראשון בראי החינוך העל-יסודי. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- סבירסקי, ש' (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח

- סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. חיפה: מחברות למחקר ולבקורת. – (1990). חינוך בישראל, מחוז המסלולים הנבדלים. תל אביב: ברירות. סימון, ע' (1953). על בעיית העלית. בעיות בית הספר התיכוני. ירושלים: איגוד בתי הספר התיכוניים.
- פלד, א' (1981). אידאולוגיה ועוצמה פוליטית – מולידיה של מדיניות חינוך: קווים במדיניות חינוכם של ילדים מקופחי-חינוך בישראל, 1980-1940. מגמות, כ"ח(2-3), 365-355.
- פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי. הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תרגום: מ' אלפון. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צמרת, צ' (2005). זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני 'עדות המזרח'. בתוך א' בראלי, ד' גוטוויין וט' פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עמ' 295-326). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- קימרינג, ב' (2001). קץ שלטון האחוסלים. ירושלים: כתר.
- קלינוב, ר' (1966). רווחיות ההשקעה בחינוך בישראל. ירושלים: מכון פאלק.
- רשף, ש' ודרור, י' (1999). החינוך העברי בתקופת הבית הלאומי, 1919-1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
- שגיב, א' (2010). תוגתו של השמאל הרדיקלי. תכלת, 38, 76-108.
- שטרית, ס"ש (2004). המאבק המזרחי בישראל. בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה 1948-2003. תל אביב: עם עובד.
- Bareli, A. (2007). Mamlakhtiyut, capitalism and socialism during the 1950s in Israel. *The Journal of Israeli History*, 26(2), 201-227.
- Bareli, A. & Cohen, U. (2008). Distributive justice and a rising middle class: Conflict between MAPAI and white-collar professionals before the 1955 general elections in Israel. *Israel Affairs*, 14(2), 255-276.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). New York: Greenwood.
- Bowman, M. J. (1966). The human investment revolution in economic thought. *Sociology of Education*, 39(2), 111-137.
- Brain, S. (2005). Can education change society? In G. McCulloch (Ed.), *The RoutledgeFalmer reader in history of education* (pp. 139-150). London and New York: Routledge.
- Brown, P. (1988). *Egalitarianism and the generation of inequality*. Oxford: Clarendon press.
- Cavazza, F. L. (1964). The European school system. Problems and trends. *Daedalus*, 93(1), 394-415.
- Fieldhouse, R. (1994). The Labour government's further education policy 1945-51. *History of Education*, 23(3), 287-299.
- Francis, M. (1995). A socialist policy for education? Labour and the secondary school, 1945-51. *History of Education*, 24(4), 319-335.

- Jencks, C. et al. (1972). *Inequality: A reassessment of the effect of family and schooling*. New York: Basic Books.
- Lipset, S. M. (1974). Education and equality: Israel and the United States compared. *Society*, 11(3), 56-66.
- Molcho, A. (2010). The formation of secondary education in Israel, 1948-1964. *Journal of Israeli History*, 29(1), 25-45.
- (2011). Productivization, economics and the transformation of Israeli education, 1948-1964. *Israel Studies*, 16(3), forthcoming.
- Mortimore, P. (1997). Can effective schools compensate for society? In A. H. Halsey et al. (Eds.), *Education, culture, economy and society* (pp. 476-487). Oxford: Oxford University press.
- Oakeshott, M. (1971). Education: The engagement and its frustration. *Journal of Philosophy of Education*, 5(1), 43-76.
- Ofer, G. (1967). *The service industry in a developing economy. Israel as a case study*. New York: Praeger.
- Rae, D., Yates, D., Morone, J. & Fessler, C. (1981). *Equalities*. Cambridge, MA: Harvard University press.
- Sandel, M. J. (1996). *Democracy's discontent*. Cambridge, MA: Belknap.
- Saporta, I. & Yonah, Y. (2004). Pre-vocational education: The making of Israel's ethno-working class. *Race, Ethnicity & Education*, 7(3), 251-275.
- Sassoon, D. (1996). *One hundred years of socialism: The west European left in the twentieth century*. New York: New Press.
- Sewell, W. H. & Hauser, R. M. (1975). *Education, occupation, and earnings: Achievement in the early career*. New York: Academic Press.
- Sobel, I. (1978). The human capital revolution in economic development: Its current history and status. *Comparative Education Review*, 22(2), 278-308.
- Steele, T. & Taylor, R. (2008). R. H. Tawney and the reform of the universities. *History of Education*, 37(1), 1-22.
- Teixeira, P. N. (2000). A portrait of the economics of education, 1960-1997. *History of Political Economy*, 32(Supp.), 257-287.
- Ullmann-Margalit, E. (1978). Invisible-hand explanations. *Synthese*, 39(2), 263-291.

המחיר הדמוגרפי: שיעורי ילודה והישגים במבחנים בינלאומיים

יריב פניגר* ויוסי שביט**

תקציר. מחקרים בינלאומיים מראים שהישגי התלמידים בישראל נמוכים בהשוואה למדינות מפותחות. כמו כן, בישראל שיעורי ילודה גבוהים מאוד לעומת אלה של רוב המדינות המפותחות. כתוצאה מכך, המשפחות הישראליות גדולות יחסית, והצפיפות בכיתות גבוהה. שני משתנים אלו מוכרים בספרות המחקר כגורמים שמגבילים הישגים לימודיים. במחקר זה אנו מנתחים את נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006 ומראים שגודל האוכלוסייה הצעירה בישראל, הקשור לשיעורי ילודה גבוהים, מסביר את רוב הפער בין ציוני התלמידים הישראלים ובין הממוצע הבינלאומי. ההשפעה שיש לגודל האוכלוסייה הצעירה על ציוני התלמידים נמצאה קשורה הן לגודל המשפחות והן לצפיפות בכיתות. מחקרים רבים מחפשים את ההסבר לרמת ההישגים הנמוכה במשתני מערכת החינוך עצמה. המחקר הנוכחי מראה שלהקשר החברתי והדמוגרפי שבו פועלת מערכת החינוך בישראל תרומה חשובה להבנת הישגי התלמידים הישראלים בהיבט השוואתי.

מבוא

תוצאות המבחנים הבינלאומיים שבהם השתתפה ישראל בשני העשורים האחרונים מראים שהישגי התלמידים הישראלים נמוכים מההישגים של עמיתיהם במדינות מפותחות. ממצא זה חוזר על עצמו בעקביות בכל אחד ממחקרי PISA, אשר מודדים יכולת בהבנת הנקרא, במתמטיקה ובמדעים, ובמחקרי TIMSS, אשר מודדים יכולת במתמטיקה ובמדעים. אף שתוצאות אלו זכו לחשיפה תקשורתית רחבה ועוררו דיון ציבורי ופוליטי, לא נעשה עד כה ניסיון מחקרי מפורט להסביר את מיקומה הנמוך לכאורה של ישראל בקרב המדינות שנטלו חלק במבחנים אלו. מטרת עבודתנו היא לנתח את נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006 בניסיון להבין מדוע ההישגים הממוצעים של תלמידי ישראל במבחנים בינלאומיים נמוכים יחסית

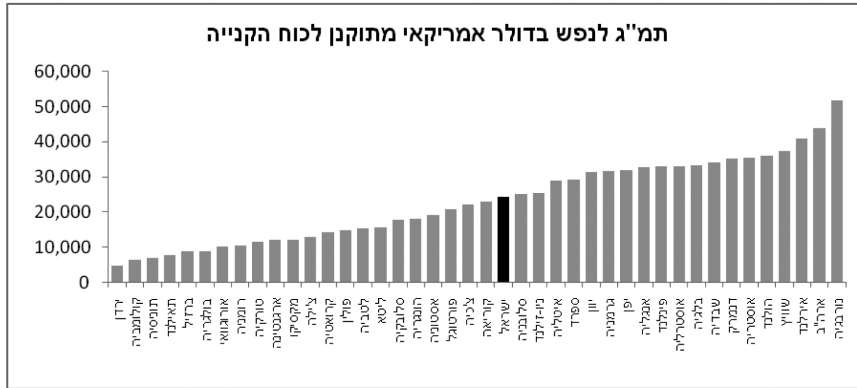
* המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ומרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל
 ** חוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, ומרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל
 מחקר זה מומן על ידי מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל והוצג בפגישת התכנית למדיניות חינוך במרכז טאוב. אנו רוצים להודות לחברי התכנית על הערותיהם המועילות לטיוטת המאמר. גרסה קודמת של המאמר הוצגה במפגש קבוצת המחקר בנושא ריבוד ואי שוויון (RC28) של האגודה הסוציולוגית הבינלאומית שהתקיימה באוניברסיטת חיפה במאי 2010.

לאלה של מדינות מפותחות מבחינה כלכלית. בהמשך לכך אנו מבקשים להצביע על כיווני מדיניות שעשויים לשפר את הישגי התלמידים בישראל. יוגב, ליבנה ופניגר (2009) ניתחו את נתוני PISA 2000 והראו שההבדלים בין המדינות בהישגים לימודיים קשורים קשר הדוק לרמת הפיתוח הכלכלי שלהן ולשיעור האוכלוסייה בגיל בית הספר. יתר על כן, מחקרם מלמד שאת רוב השונות בין המדינות בציונים הממוצעים (כ-80%) אפשר לנבא באמצעות שני משתנים אלו. במחקר הנוכחי אנו נשענים על ממצאיהם של יוגב ועמיתיו כנקודת מוצא שממנה אנו מעוניינים להתקדם ולהציע הסבר מפורט יותר לתוצאות של התלמידים הישראלים במבחנים הבינלאומיים. ראשית, בניגוד ליוגב ועמיתיו, שביצעו ניתוח ברמה האגרטיבית בלבד (רמת המדינה), אנו משתמשים במתודולוגיה של מודלים היררכיים שמאפשרים בחינה סטטיסטית של משתנים מסבירים ביותר מרמת ניתוח אחת. בנייתו שיוצג בהמשך אנו בוחנים את השפעתם של משתנים ברמת התלמיד ומשפחתו (משתני מיקרו) ושל משתנים ברמת המדינה (משתני מאקרו). שנית, אנו מעוניינים לבחון איזה משני המשתנים שעליהם הצביעו יוגב ועמיתיו (קרי רמת הפיתוח הכלכלי ושיעור האוכלוסייה הצעירה במדינה) הוא המשתנה הרלוונטי יותר למקרה הישראלי. לאחר איתורו, ככוונתנו לבחון ביתר פירוט מהם המנגנונים המסבירים את פעולתו.

הסברים ברמת המאקרו להבדלי הישגים בין מדינות

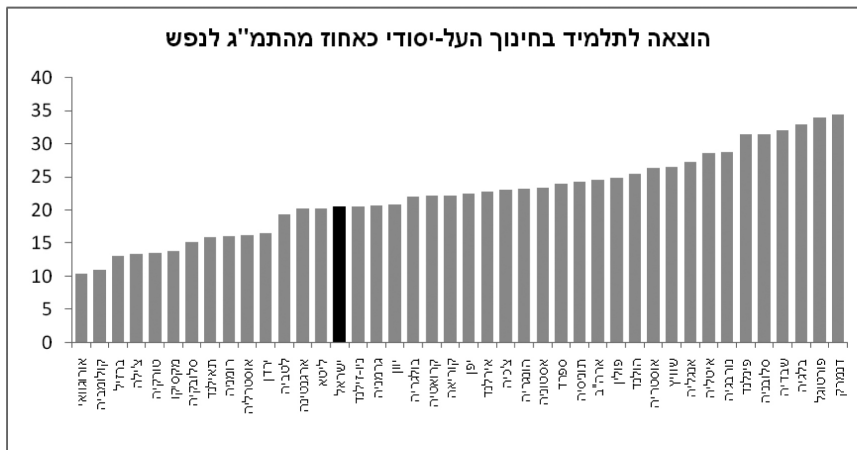
את רמת הפיתוח הכלכלי במדינה מקובל למדוד באמצעות התוצר המקומי הגולמי (להלן התמ"ג) לנפש. נשאלת אפוא השאלה מדוע התמ"ג לנפש קשור סטטיסטית לרמת ההישגים של תלמידי בתי ספר. הסבר נפוץ לכך הוא שרמת הפיתוח הכלכלי משפיעה על יכולת המדינה לממן בנדיבות את עלויות מערכת החינוך ולהשקיע במשאבי חינוך שעשויים להשפיע על הישגי התלמידים. המחקר הישראלי מראה שההוצאה הלאומית לחינוך לתלמיד אמנם נמוכה במונחים דולריים בהשוואה למדינות ה-OECD, אבל במונחי כוח קנייה היא דווקא גבוהה יחסית (בן דוד, 2003). תרשים 1 מראה את מיקומה של ישראל בקרב המדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006 על פי דירוג התמ"ג לנפש בשנת 2006 (מתוקן על פי כוח הקנייה). תרשים 2 מראה את מיקומה של ישראל בקרב המדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006 על פי ההוצאה לתלמיד בחינוך העל יסודי המחושבת כאחוז מתוך התמ"ג לנפש. משני תרשימים אלו אפשר ללמוד, כצפוי, שישראל אינה נמנית עם המדינות העשירות ביותר, וכן שרמת ההוצאה לתלמיד במדינה אינה גבוהה בקנה מידה בינלאומי.

תרשים 1. התמ"ג לנפש בשנת 2006, מתוקן לכוח הקנייה, במדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006

* מקור: סוכנות הפיתוח של האו"ם, מתוך <http://hdr.undp.org/en/statistics/data>

תרשים 2. הוצאה לתלמיד בחינוך העל יסודי כאחוז מהתמ"ג לנפש במדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006

* מקור: אונסק"ו, מתוך <http://stats.uis.unesco.org/unesco/ReportFolders/ReportFolders.aspx>

מחקרים השוואתיים אחדים מדווחים באופן מפתיע שהקשר בין ההוצאה הממוצעת לתלמיד במדינות השונות ובין ממוצע ההישגים הלימודיים בהן הוא חלש ואף שלילי (Wößmann, 2001). לעומת זאת, במחקר אחר (Fuchs & Wößmann, 2004) נמצאה השפעה חיובית של רמת ההוצאה הלאומית לחינוך לתלמיד על הישגי תלמידים. ההבדל העיקרי בין המחקרים הוא בשיטת הניתוח. המחקרים שמצאו קשר חלש או שלילי ניתחו נתונים ברמת המדינות והגדירו את המשתנה התלוי כהישג הממוצע של תלמידים ברמת המדינה, ואילו המחקר המאוחר יותר ניתח נתונים ברמת התלמידים והמדינות בו בזמן, והמשתנה התלוי בו הוגדר כהישג האינדיבידואלי של התלמיד. מחקר גדול אחר שניתח את נתוני מחקר PISA 2006 באמצעות מודלים היררכיים מצא שלרמת המימון הממשלתי לבית הספר (על פי

דיווחי מנהלים) אין השפעה מובהקת על הישגי תלמידים לאחר פיקוח סטטיסטי על הרקע החברתי-כלכלי שלהם ומשתנים אחרים (OECD, 2007, Ch. 5).

ההוצאה לחינוך לתלמיד מושפעת מהמבנה הדמוגרפי של המדינה. במדינות בעלות שיעור פרייון גבוה, ילדים בגיל בית ספר מהווים אחוז גבוה יחסית מכלל האוכלוסייה, ונדרשת הוצאה לאומית גדולה למימון מערכת החינוך. הפרייון של אוכלוסיית ישראל גבוה מהממוצע העולמי, וגבוה במיוחד בהשוואה למדינות מפותחות מבחינה כלכלית. הדבר בא לידי ביטוי בשיעור הפרייון הכולל (TFR – total fertility rate), שמודד את מספר הילדים הממוצע שאישה עתידה ללדת במהלך חייה. בישראל עמד ה-TFR בשנת 2008 על 2.96 (למ"ס, 2009, לוח 3.14). לעומת זאת, הממוצע העולמי עמד אז על 2.58, ממוצע האיחוד האירופי עמד על 1.51, והממוצע בארצות הברית עמד על 2.05 (CIA, n.d.). ה-TFR בישראל גבוה גם בהשוואה למדינות השכנות לה: בלבנון, בירדן ובמצרים הוא עמד בשנת 2008 על 1.85, 2.39 ו-2.66 בהתאמה, ורק בסוריה הוא היה גבוה מזה של ישראל ועמד על 3.14 (Ibid.). אם כן, כ-28% מאוכלוסיית ישראל משתייכת לקבוצת הגיל 0-14, לעומת 15.4% (כמחצית!) באיחוד האירופי ו-20% בארצות הברית.

במדינות בעלות פרייון גבוה קבוצת הילדים בגיל בית ספר גדלה בקצב מהיר משנה לשנה ומחייבת גידול מתמיד בתקציב הפיתוח של מערכת החינוך. למשל, בין שנה ל-1989-1990 לשנה ל-1999-2000 גדל מספר התלמידים בכיתה א' בישראל מ-70 אלף ל-84 אלף (גידול של 20%), ובשנה ל-2006-2007 הוא הגיע ל-96 אלף, גידול של עוד 14% (אם כי הוא נמצא כנראה במגמת ירידה מאז) (למ"ס, 2009). באיחוד האירופי (לפי גבולותיו הנוכחיים) מספר הילדים בגיל 0-14 קטן בשנים 2007-2000 ב-6%.

הנתונים הללו ממחישים לא רק את החשיבות המתודולוגית של תקנון ההוצאה לחינוך לפי מספר התלמידים במערכת, אלא גם את הדינמיות הרבה של המבנה הדמוגרפי. מערכות חינוך נדרשות לתקצב לא רק את השנתונים הנמצאים בטיפולן ברגע נתון, אלא גם את תלמידי העתיד. במדינות עם פרייון גבוה על מערכות החינוך לתכנן ולבנות מבנים, לגייס ולהכשיר מורים ועוד. בישראל, על המבנה הדמוגרפי שלה, תלמידי העתיד מטילים עול תקציבי ניכר על מערכת החינוך של היום.

תרשים 3. שיעור האוכלוסייה שגילה פחות מ-15 במדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006

* מקור: סוכנות הפיתוח של האו"ם, מתוך <http://hdr.undp.org/en/statistics/data>

כפי שמראה תרשים 3, שיעור האוכלוסייה הצעירה בישראל הוא מהגבוהים בקרב המדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006. רק בארבע מדינות שיעור האוכלוסייה הצעירה גדול יותר מישראל: ירדן, מקסיקו, קולומביה ותורכיה. בישראל אחוז התושבים שגילם נמוך מ-15 גבוה יותר מאשר בברזיל, ארגנטינה, תוניסיה, תאילנד וכל מדינות אירופה, אמריקה הצפונית ומזרח אסיה.

אלא שישראל אינה הומוגנית מבחינת רמת הפרייון. שיעור הפרייון הכולל בקרב מוסלמיות בישראל אמנם ירד מאוד בעשורים האחרונים, אך הוא עדיין גבוה יחסית לשיעור הפרייון הכולל של יהודיות, נוצריות ודרוזיות. טולדנו, זוסמן, פריש וגוטליב (2009) מראים שקיימים גם הבדלים ניכרים בשיעור הפרייון הכולל בין בדויות שמתגוררות בדרום הארץ ובין שאר האוכלוסייה המוסלמית בישראל. בקרב היהודים בולטים ההבדלים בין חרדים (Remennick, 1996) מצוטט אצל Landau, 2003) ובין דתיים שאינם חרדים (4.5) (Friedman & Feldman, 1993) ובין חילונים (2.2) (טולדנו ועמיתים, 2009).

במחקר PISA 2006 אין נתונים על גודל המשפחה. על פי נתוני מחקר PISA 2000 (הנתונים בישראל נאספו בשנת 2002), גודל המשפחה הממוצע בחינוך הממלכתי-יהודי היה 3.4 ילדים, במגזר הממלכתי-דתי – 4.6, ובמגזר הממלכתי-ערבי – 4.8 (ללא האוכלוסייה הבדווית שהמדרג שלה לא היה מייצג די הצורך). השוואה בינלאומית על בסיס נתוני PISA 2000 מלמדת שגודל המשפחה במגזר הממלכתי-יהודי בישראל דומה לזה שבאירלנד ובארצות הברית וגדול יותר מזה שבכל המדינות המפותחות האחרות. אם מביאים בחשבון את כלל האוכלוסייה בישראל, הרי שלפי נתוני PISA 2000, רק בשתי מדינות, אינדונזיה ופרו, גודל המשפחה עולה על זה הקיים בישראל.

יש המייחסים את הפרייון הגבוה של יהודים, ובעיקר יהודים דתיים וחרדים, לציווי היהודי הדתי "פרו ורבו". הפרייון הגבוה של נשים מוסלמיות מיוחס לעידוד שניתן גם באסלאם לריבוי ילודה (Landau, 2003). נוסף על כך, יש התולים את הפרייון הגבוה בקרב מוסלמיות בעובדה שמעטות

מהן ממשיות ללמוד אחרי בית הספר התיכון, וכן בשיעורי ההשתתפות הנמוכים של מוסלמיות נשואות בשוק העבודה. ואכן, הצמצום הרב בשיעור הילודה שהתרחש בעשורים האחרונים מיוחס לגידול בשיעורי ההשתתפות של מוסלמיות בהשכלה הגבוהה (טולדנו ועמיתים, 2009).

רמת הפיריון הגבוהה בישראל קשורה כנראה גם למדיניות עידוד הילודה המתבטאת בעיקר בקצבאות הילדים. עד שנת 2002 תמכה מדיניות הקצבאות במשפחות גדולות על ידי קצבאות הולכות וגדלות עבור כל ילד נוסף במשפחה. בשל ריבוי ילדיהן, משפחות חרדיות וערביות נהנו מאוד ממדיניות זו. בתחילת שנות השבעים פוצלה הקצבה לשני מרכיבים: מרכיב אחד אוניברסלי ומרכיב אחר ייחודי למשוחררי צבא וקרוביהם ששולם ליהודים ולדרוזים, אך נמנע מרוב האוכלוסייה הערבית. ברבות השנים זכו גם חרדים ועולים חדשים יהודים שלא שירתו בצבא למרכיב הייחודי למשוחררי צבא, אך האפליה נגד ערבים נמשכה עד שנת 1992, אז בוטלה קצבת הילדים ליוצאי צבא. בשנת 2002 נחקק חוק הלפרט שנתן העדפת יתר למשפחות גדולות במיוחד (חמישה ילדים ומעלה) ללא הבחנה דתית-לאומית, אך שנה אחת לאחר מכן, ביוזמת שר האוצר נתניהו, צומצמו הקצבאות למשפחות בכל הגדלים ב-50% ויותר (שם). עוד מראים טולדנו ועמיתיה צמצום זה גרם לירידה מסוימת בילודה בקרב משפחות מוסלמיות מרובות ילדים ובקרב משפחות חרדיות, ומסיקים מכך שעד 2002 תשלומי הקצבאות אכן עודדו ילודה.

מדיניות עידוד הילודה בישראל באה לידי ביטוי גם בשיעורי השימוש בטכנולוגיות של הפריה מלאכותית. מדיניות הבריאות בישראל מאפשרת בעצם לכל דורש כמעט נגישות לטיפולי פוריות במימון ביטוח הבריאות הלאומי (Shalev & Gooldin, 2006). שיעורי השימוש בטכנולוגיות אלו בישראל הם הגבוהים בעולם. למשל, מחקר השוואתי על 48 מדינות מצא שבשנים 1995-1998 בוצעו בישראל יותר מחזורים של טיפולי פוריות למיליון נפש מכל מדינה אחרת במדגם, ובהפרש ניכר. יתרה מזאת, מאז ועד 2006 הוכפל שיעור הטיפולים הללו בישראל (נוי ומישורי, 2009).

מחקרים רבים מראים שמספר האחים והאחיות במשפחה קשור ביחס הפוך להתפתחותם הקוגניטיבית והישגיהם ההשכלתיים של בני המשפחה (ראו למשל, Blake, 1989; Park, 1989; Steelman, Powell, Werum & Carter, 2002). לפי השערת דילול המשאבים (Blake, 1989), ילדים שגדלו במשפחות קטנות נהנים מנתח גדול יותר של משאבי המשפחה בממוצע (כולל תשומת לב הורית), ואלה משפרים את התפתחותם הקוגניטיבית. מחקרים מגלים שההשפעה השלילית של מספר האחאים על הישגים חינוכיים ועל יכולת קוגניטיבית אינה ליניארית (ראו למשל Blake, 1989; Shavit & Pierce, 1991): ההישגים הלימודיים של בנים ובנות יחידים נמוכים מאלה של אחאים במשפחות של שניים-שלושה ילדים, אך אחאים נוספים מעבר לכך משפיעים לרעה על ההתפתחות הקוגניטיבית. החיסרון של ילדים יחידים יוחס לכך שרבים מהם גדלו במשפחות שעברו גירושין או במשפחות שבהן נפטר אחד ההורים. קשיים אלו מונעים לעתים ממשפחות ללדת ילדים נוספים, וגם משפיעים לרעה על התפתחותם הקוגניטיבית של הילדים.¹

1 יש טוענים שההשפעה השלילית של גודל המשפחה חזקה יותר כשמרווח הגילים בין האחאים קטן, כי אז הם מתחרים בו בזמן על משאבי המשפחה. לעומת זאת, כשחלק מהאחים מבוגרים, הם יכולים לתרום למאגר המשאבים הקוגניטיביים ולהשתתף בחינוכם של הצעירים, ולכן ההשפעות השליליות חלשות יותר (Zajonc & Markus, 1975). ואולם, טענה זו אינה עומדת תמיד במבחן אמפירי (Retherford & Sewell, 1992).

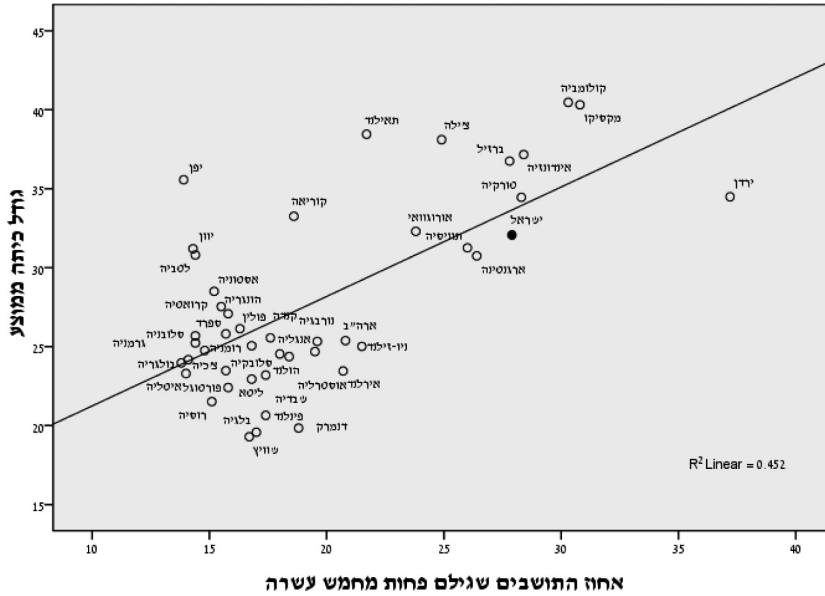
מידת הנזק שגורם ריבוי אחאים תלויה במידה רבה בהקשר התרבותי-חברתי-כלכלי של המשפחה. ראשית, בקהילות דתיות מסוימות, כגון בבתי ספר קתוליים בארצות הברית ובקהילות חרדיות יהודיות, לא נמצאה השפעה שלילית של מספר האחאים על הישגים (Blake, 1989; Coleman & Hoffer, 1987). כמו כן, שביט ופירס (Shavit & Pierce, 1991) מצאו שלמספר האחאים השפעה שלילית ניכרת על הישגים חינוכיים בקרב ישראלים יהודים, אבל רק מעטה בקרב ישראלים ערבים. הם ייחסו את חולשת ההשפעה בקרב הערבים להתגייסות המשפחה המורחבת לעזרת המשפחה הגרעינית וטענו שסיוע זה מצמצם את דילול המשאבים הכרוך בריבוי ילדים. פארק (Park, 2008) ערך מחקר השוואתי על השפעת מספר האחאים על הישגים לימודיים בלשון של בני 15 בעשרים מדינות מפותחות. הוא מצא שעוצמת ההשפעה השלילית קטנה יותר במדינות שיש בהן תמיכה ציבורית חזקה בילדים, קצבאות ילדים אוניברסליות ותקציבים ציבוריים גדולים לחינוך ולמשפחות. כמו במקרה של המשפחה המורחבת, גם המדינה הסוציאל-דמוקרטית מסייעת כנראה למשפחות להתמודד עם דילול המשאבים הקשור בריבוי ילדים (Ibid.).

להיקף האוכלוסייה הצעירה במדינה יכולה להיות השפעה על הישגים לימודיים גם דרך גודל הכיתות שבהן לומדים התלמידים. כפי שמראה תרשים 4, מנתוני מחקר PISA 2006 עולה שיש קשר ברור בין שיעור האוכלוסייה הצעירה במדינה לגודל הכיתה הממוצע. תרשים זה מראה שבישראל אחוז גבוה של תושבים צעירים ומספר גבוה יחסית של תלמידים בכיתה. למעשה, תרשים 4 מלמד שבכל הקשור לגודל האוכלוסייה הצעירה במדינה ולגודל הכיתות, מדינת ישראל דומה לקבוצת המדינות המתפתחות יותר מאשר לקבוצת המדינות המפותחות.

גודל הכיתות אינו רק תוצאה של העומס הדמוגרפי על מערכת החינוך אלא גם של מדיניות החינוך.² בארצות הברית למשל ניכרת בשני העשורים האחרונים מגמה ברורה של הקטנת כיתות, ומקצים למטרה זו משאבים רבים (Loveless & Hess, 2007). תומכי הקטנת הכיתות טוענים בין השאר שכיתות קטנות מאפשרות למורים להשקיע זמן רב יותר בכל תלמיד ועשויות לשפר את האקלים הלימודי בכיתה ולתת מענה טוב יותר לשילוב תלמידים עם צרכים מיוחדים בצד קידום תלמידים בעלי יכולת גבוהה במיוחד.

2 הדיון במאמר זה מתמקד במספר התלמידים בכיתה ולא ביחס מורה/תלמידים, שגם הוא משמש מדד לגודל כיתה. בספרות המחקר נמתחה ביקורת על השימוש במדד השני, מפני שהוא כולל מורים מקצועיים ומורים לחינוך מיוחד שנמצאים בבית הספר אך אינם קשורים בהכרח ללימודיהם של כלל התלמידים. זהו מדד רלוונטי לבחינת התקצוב של בתי הספר, אך לא למאפיינים של למידה. לעומת זאת, גודל הכיתה בהיבט של מספר התלמידים הנמצאים בה עשוי להיות גורם חשוב באיכות ההוראה ובאקלים הלמידה בכיתה. ראו דיון בנושא זה אצל אכילס ועמיתיו (Achilles, Finn & Pate-Bain, 2002).

תרשים 4. הקשר בין אחוז בני 15 ומטה באוכלוסייה ובין מספר התלמידים הממוצע בכיתה בקרב מדינות שהשתתפו במחקר PISA 2006

* מקור: עיבוד המחברים לנתוני סוכנות הפיתוח של האו"ם ולנתוני מחקר PISA 2006

הקשר בין גודל הכיתה ובין הישגי תלמידים הוא אחד הנושאים הנחקרים ביותר בתחום מדיניות החינוך. ואף על פי כן, לא הושגה עד כה תמימות דעים בדבר מידת ההשפעה של גודל הכיתה על ההישגים. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שתלמידים אינם מוצבים בכיתות באופן אקראי, ויש גורמים רבים המשפיעים על ההצבה. למשל, במערכות חינוך רבות מקובל לרכז תלמידים חלשים בכיתות קטנות, מתוך הנחה שלימוד בכיתות קטנות יביא לשיפור בהישגיהם. כתוצאה מכך אפשר לאתר קשר חיובי בין גודל הכיתה להישגי התלמידים: בכיתות גדולות ההישגים גבוהים, ואילו בכיתות קטנות ההישגים נמוכים. מובן שקשר זה אינו מעיד על סיבתיות אלא מושפע ממשנתה חיצונית (Wößmann, 2007). לביא (Lavy, 1995) מצא קשר חיובי בין גודל הכיתה להישגים אך תלה את חלקו הגדול בקשר החיובי שבין גודל הכיתה להרכב החברתי-כלכלי של אוכלוסיית התלמידים. בישראל (ובייחוד בקרב האוכלוסייה היהודית) כיתות גדולות נפוצות יותר בבתי ספר המשרתים אוכלוסיות מבוססות, ומאחר שתלמידים מרקע חברתי-כלכלי חזק נוטים להגיע להישגים גבוהים יותר, קיים קשר חיובי מדומה בין גודל הכיתה להישגי התלמידים. השערה זו זוכה לאישוש במחקרם של אנגריסט ולביא (Angrist & Lavy, 1999), שהכניסו משתנה עזר³ כדי לפקח סטטיסטית

3 קושי מרכזי בנייתוח רגרסיה הוא שהטעות (e) נמצאת במתאם עם אחד או יותר מהמשתנים הבלתי תלויים (X), וכך עלולה להיגרם הטיה באומדני מקדמי הרגרסיה. אחת השיטות להתגבר על קושי זה היא להכניס משתני עזר. משתנה עזר הוא משתנה המתואם עם משתנים בלתי תלויים (בהינתן המשתנים האחרים במשוואה) אך אינו מתואם עם הטעות. משתנה העזר (Z) אמור להשפיע על המשתנה התלוי (Y) אך ורק בשל השפעתו על X ולא בשל הקשר בינו לבין e. כך, אם נמצא קשר בין Z ל-Y אפשר לייחסו ל-X.

על הסלקציה החברתית-כלכלית של בתי ספר וכיתות. בניכוי הסלקציה הם מצאו השפעות שליליות של גודל הכיתה על הישגי תלמידי בית הספר היסודי בחשבון ובקריאה. הדרך הטובה ביותר לנסות וללמוד על סיבתיות בכל הקשור לגודל כיתה והישגים לימודיים היא באמצעות מערך מחקר ניסויי שבמסגרתו מבוצעת הצבה אקראית של תלמידים בכיתות קטנות וגדולות. אלא שמערכי ניסוי כאלה נדירים ביותר. בארצות הברית בוצעו עד כה שני ניסויים כאלה בהיקף רחב יחסית. הניסוי הגדול ביותר והמוכר ביותר בספרות המחקר הוא פרויקט STAR שבוצע בשנות השמונים במדינת טנסי שבארצות הברית. המחקר הקיף כשבעים בתי ספר יסודיים, ובמסגרתו הוצבו כמה אלפי תלמידים באופן אקראי לכיתות קטנות (עד 17 תלמידים) ולכיתות רגילות (עד 25 תלמידים). בקרב רוב החוקרים שניתחו את ממצאי הניסוי שררה הסכמה שהצבה לכיתות קטנות תרמה לשיפור בהישגים (Finn, Pannozzo & Achilles, 2003), אם כי חוקרים אחדים הצביעו על בעיות מתודולוגיות במחקר שמערערות לדעתם את מהימנות תוצאותיו (Hanushek, 1999). מחקר דומה במאפייניו אך מצומצם יותר בהיקפו בוצע במדינת ויסקונסין שבארצות הברית. פרויקט זה, שזכה לכינוי SAGE, התמקד בכתי ספר יסודיים המשרתים תלמידים משכבות אוכלוסייה חלשות מבחינה חברתית. ממצאי המחקר היו דומים באופן כללי לאלה של STAR, ונמצא בו שהצבה לכיתות קטנות תורמת לשיפור ההישגים (Smith, Molnar & Zahorik, 2003).⁴ לסיכום, השערתנו היא שרמת הפיריון במדינה משפיעה על גודל המשפחות ועל צפיפות הכיתות, ואלה משפיעים לרעה על הישגי התלמידים. רמת הפיריון, גודל המשפחות והצפיפות בכיתות גבוהים במיוחד בישראל, ונתון זה עשוי להשפיע לרעה על הישגי התלמידים בה.

הסברים להבדלים בהישגים בין המדינות, הנעוצים ברקע המשפחתי של התלמידים

מחקרים רבים מראים שרוב השונות בין תלמידים היא בתוך מדינות ולא ביניהן, ובתוך בתי הספר ולא ביניהם. כמובן, אין להסיק מכך שלאפיוני מערכות החינוך של המדינות ולאופן פעולתם של בתי הספר אין חשיבות, אך חשוב להדגיש שהרקע החברתי שממנו מגיעים התלמידים הוא בעל השפעה מכרעת על הישגיהם. הבדלים בהישגים הממוצעים בין מדינות יכולים להיות אפוא תוצאה של הבדלים במאפייני אוכלוסיית התלמידים. כפי שכבר ציינו, גודל המשפחה הוא אחד המשתנים החשובים המשפיעים על הישגי תלמידים. משתנה חשוב אחר הוא כמובן מצבן הכלכלי של המשפחות. המחקר מראה

4 שני מחקרים אלו, STAR ו-SAGE, התמקדו בשאלה האם הקטנת כיתות מגודל רגיל לגודל קטן יותר מועילה לתלמידים. במחקרים אלו לא נבדקה השפעת הלימודים בכיתות גדולות יותר. רדי ולי (Ready & Lee, 2007) בחנו שאלה זו באמצעות נתונים תצפיתיים מתוך מחקר ארוך (longitudinal study) אמריקאי, המבוסס על מדידת הישגים של תלמידים בכיתות הגן ובית הספר היסודי. מסקנתם העיקרית באשר לקשר שבין גודל הכיתה להישגים הלימודיים הייתה שלילימודים בכיתות גדולות (מעל 26 תלמידים) יש השפעה שלילית לעומת לימוד בכיתות רגילות או קטנות. במחקרם לא נמצא הבדל של ממש בין לימודים בכיתה רגילה ובין לימודים בכיתה קטנה.

שלמידת העושר של המשפחה יש חשיבות בהבנת פערים השכלתיים, בעיקר כאלה שנוצרים לפני הכניסה לשלב חינוך החובה ולאחר היציאה ממנו. במילים אחרות, המחקר מלמד שהיכולת הכלכלית של המשפחה משפיעה בעיקר על יתרונות השכלתיים הנוצרים בגיל צעיר. לדוגמה, דאנקן ועמיתיו (Duncan, Yeung, Brooks-Gunn & Smith, 1998) הראו שלחיים בעוני, בייחוד בגיל הצעיר ביותר (0-5), השפעות שליליות ארוכות טווח על הישגים לימודיים. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא מוכנותם הנמוכה יחסית של ילדים ממשפחות עניות כשהם נכנסים למערכת החינוך הציבורית. ילדים אלה נתונים במצב של פיגור לעומת ילדים משכבות אוכלוסייה מבוססות יותר, ובשל מנגנונים הקשורים בפעולת בית הספר, פערים אלה אינם נסגרים, ולעתים הם אף מתרחבים במשך שנות בית הספר היסודי, חטיבת הביניים והתיכון (Entwisle, Alexander & Olson, 2005).

הסבר אחר שניתן לפערים קוגניטיביים בין ילדים צעירים משכבות אוכלוסייה שונות קשור ליכולת השפתית. מחקרים מראים שילדים ממשפחות עניות ומקבוצות מיעוט מסוימות (למשל שחורים בארצות הברית) מגיעים לשלב גן החובה ובית הספר היסודי עם יכולות שפתיות נמוכות במידה ניכרת מאלה של ילדים ממעמד הביניים, וכן שהבדל זה יכול להסביר חלק ניכר מההשפעה של מעמד חברתי-כלכלי על הישגים לימודיים בכיתות הנמוכות (Durham, Farkas, Scheffner-Hammer, Tomblin & Catts, 2007). הבדלים ביכולת השפתית של הילדים קשורים להבדלים בחשיפה לשפה תקנית, שאופיינית יותר להורים בעלי השכלה גבוהה ולכאלה שמועסקים במקצועות צווארון לבן. מאחר שמערכת החינוך פועלת על פי כללי השפה התקנית, לילדים שנחשפו אליה מגיל צעיר יש יתרון ניכר על פני חבריהם שנחשפו אליה במידה מועטה. יכולת שימוש מתקדמת בשפה תקנית, וכן ההתפתחות הקוגניטיבית של ילדים, מושפעות גם מהרגלי קריאה. המחקר מלמד שהורים ממעמדות מבוססות תורמים להישגים הלימודיים של ילדיהם דרך הקניה ופיתוח של הרגלי קריאה (De Graaf, De Graaf & Kraaykamp, 2000). בעשור האחרון הצביעו כמה מחקרים סוציולוגיים על כך שהרגלי קריאה קשורים לרקע המעמדי של משפחות וילדים. אחת העבודות הבולטות והמצוטטות ביותר בתחום זה היא עבודתה של אנט לארו (Lareau, 2000, 2003). במחקר אתנוגרפי ניסתה לארו להסביר כיצד מתבצעת ההעברה הבין דורית של יתרונות השכלתיים. טענתה המרכזית היא שקיים הבדל ניכר בין האופן שבו הורים ממעמד הבינוני והגבוה מגדלים את ילדיהם ובין האופן שהורים ממעמד נמוך עושים זאת. הורים ממעמדות מבוססות פועלים באופן מושכל כדי לקדם את ההתפתחות הקוגניטיבית של ילדיהם, ואילו הורים ממעמדות נמוכים נוטים לאמץ הורות שנחשבת טבעית יותר ומתערבת פחות. יכולתם הכלכלית העדיפה של הורים ממעמד מבוסס מאפשרת להם להעניק לילדיהם חוגים מגוונים ופעילויות תרבותיות שמעודדות התפתחות קוגניטיבית ואימוץ תפיסות חיוביות כלפי השכלה בכלל. ילדים ממעמד נמוך, לעומת זאת, זוכים להשתתף אך במעט מהפעילויות האלה.

אם כן, המחקר הסוציולוגי מלמד שהתמקדות בנעשה בבית הספר בלבד אינה יכולה לאפשר לנו הבנה טובה של פערים לימודיים, ושאי אפשר להותיר את המשפחות מחוץ לניתוח, שכן רמת ההישגים במדינות השונות יכולה להיות מושפעת ממאפייני המשפחות השייכות לאוכלוסיית המדינה. למשל, במדינות שבהן יש שיעור גבוה יחסית של משפחות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, צפויה גם רמה נמוכה יחסית של הישגים לימודיים.

שיטת המחקר

כדי לעמוד על ההשפעות של המשפחה ושל המאפיינים הדמוגרפיים של המדינה על הישגי התלמידים במבחנים בינלאומיים אנו משתמשים במודלים היררכיים, המאפשרים הכללה סימולטנית של משתנים בלתי תלויים בכמה רמות ניתוח. הניתוח התבצע באמצעות תוכנת HLM שפותחה לצורך ניתוחים היררכיים. מודלים היררכיים (או ניתוח רב רמות) פותחו כדי להתמודד עם מצבים שבהם התצפיות מקובצות באשכולות. אחד המקרים המובהקים של תופעה זו הוא תלמידים המקובצים בבתי ספר. ניתוח רב משתני רגיל (למשל באמצעות הגרסה ליניארית) מתעלם בעצם מהעובדה שלתלמידים הלומדים באותו בית ספר יש מאפיינים משותפים שעשויים להשפיע על ממצאי הניתוח. מודלים היררכיים פותחו כאמור כדי לענות על בעיה זו וכדי לאפשר אומדן סימולטני של משתנים ביותר מרמת ניתוח אחת (ראו עוד על כך אצל Raudenbush & Bryk, 2002)

כבסיס לניתוח זה אנו משתמשים בנתוני PISA משני גלי איסוף נתונים: 2000 ו-2006 (Adams & Wu, 2002; OECD, 2007). גל איסוף הנתונים המוקדם כלל 43 מדינות, והגל המאוחר כלל 57 מדינות. עם זאת, מאחר שלא יכולנו לאסוף נתוני מאקרו רלוונטיים על כל המדינות, המספר של המדינות הנבדקות בפועל במחקר שלנו נמוך יותר (ראו בהמשך ביתר פירוט). מחקר PISA מתמקד בתלמידים בגיל 15 שרובם לומדים בכיתה י'. כל התלמידים שהשתתפו במחקר PISA 2000 נבחנו בהבנת הנקרא, ותת מדגמים נבחנו גם במתמטיקה ובמדעים. במחקר PISA 2006 כל התלמידים נבחנו בשלושת התחומים. במחקר הנוכחי אנו מתמקדים רק בהבנת הנקרא, אם כי חשוב לציין שיש מתאמים גבוהים יחסית בין הציונים בשלושת התחומים הללו.⁵ כמו כן, קיימים מתאמים גבוהים יחסית ברמת המדינה בין התוצאות של מבחני PISA, תוצאות מבחני TIMSS ומבחנים קוגניטיביים אחרים. למעשה, הדירוגים הבינלאומיים שהתקבלו במסגרת מחקרים בינלאומיים אלה הם דומים ויציבים למדי על פני זמן (Lynn & Mikk, 2007, 2009; Wu, 2009).

במאמר זה איננו עוסקים בשאלה החשובה מה בעצם מודד מבחן PISA. יוזמי המחקר מדגישים שמבחן זה אינו מתמקד בחומר הנלמד בתכנית הלימודים הרשמית אלא במה שלדעתם תלמידים בגיל 15 אמורים לדעת בכל אחד מתחומי הידע שנבדקו. גולדסטין (Goldstein, 2004) מצביע בהקשר זה על הפרדוקס הטמון בדו"חות של PISA: מצד אחד, המבחן אינו אמור לשקף ידע מסוים שנלמד בבתי הספר, ומצד שני הוא אמור לשמש כלי הערכה למערכות חינוך. מאחר שקיימת שונות בין מדינות בתכניות הלימודים, הבדלים בהישגי התלמידים יכולים להיות גם תוצאה של הבדלים בחומר הנלמד. למשל, אם המבחן כולל נושא שלא נלמד במדינה מסוימת טרם ביצוע המבחן, קיימת סבירות גבוהה שהישגי התלמידים בנושא זה במדינה זו יהיו נמוכים מהישגי תלמידים החיים במדינות שבהן החומר כן נלמד לפני מועד הבחינה (Wu, 2009). לדעתנו, המבחן בהבנת הנקרא, שבו אנו מתמקדים, מושפע פחות מבעיה זו לעומת המבחנים במתמטיקה ובמדעים, משום שהוא תלוי פחות בתכנית הלימודים.

5 לדוגמה, במבחן PISA 2006 המתאם בין הציון בהבנת הנקרא לציון במתמטיקה הוא 0.80, המתאם בין הציונים במתמטיקה ומדעים הוא 0.88, והמתאם בין הציונים בקריאה ומדעים הוא 0.85.

מלבד מבחני ההישג, התלמידים שהשתתפו במחקר PISA מילאו שאלון מפורט על משפחותיהם ובתי הספר שלהם. את משתני המיקרו במחקר לקחנו מתוך שאלון זה, ובצדם אנו משתמשים במשתני מאקרו ממאגרי מידע בינלאומיים.

משתנים

המשתנה התלוי: הישג התלמיד בחלק הכנת הנקרא במבחני PISA 2000 או PISA 2006. ההישג מדווח בסולם מתוקנן שבו ממוצע תלמידי מדינות ה-OECD הוא 500, עם סטיית תקן של 100. הממוצע של כלל התלמידים שהשתתפו במחקר (כלומר תלמידים ממדינות ה-OECD וממדינות נוספות שלקחו חלק) מעט נמוך יותר, וסטיית התקן מעט גבוהה יותר. במחקרי PISA נעשה שימוש במתודולוגיה של OECD, 2009, pp. 99-101).⁶ עבור כל תלמיד חושבו חמישה plausible values בהכנת הנקרא. אנחנו משתמשים רק ב-plausible value הראשון. הקורלציה בין חמשת ה-plausible values גבוהה מאוד ועומדת על כ-0.91.

המשתנים הבלתי תלויים:

משתנים ברמת המדינה:

לוגריתם טבעי של התוצר המקומי הגולמי לנפש – התמ"ג לנפש נלקח מתוך נתוני סוכנות הפיתוח של האו"ם (UNDP, 2010). בנייתוח של PISA 2000 הנתונים מתייחסים לשנת 2001, ובנייתוח של PISA 2006 הנתונים מתייחסים לשנת 2006.

אחוז האוכלוסייה הצעירה במדינה – נלקח גם הוא מנתוני סוכנות הפיתוח של האו"ם. בנייתוח של PISA 2000 הנתונים מתייחסים לשנת 2003, ובנייתוח של PISA 2006 הנתונים מתייחסים לשנת 2006.

הוצאה ממוצעת לתלמיד בחינוך העל יסודי – נלקח מתוך נתוני ארגון אונסק"ו של האו"ם (UNESCO Institute for Statistics, n.d.). המדד מחושב כהוצאה הציבורית לתלמיד בחינוך

6 שיטת plausible values משמשת חוקרים שמעוניינים לאמוד תכונה כלשהי (למשל הכנת הנקרא), אך אין באפשרותם לכלול במבחן את כל הפריטים הנדרשים כדי לאמוד אותה במדויק. על כן הם כוללים במבחן מדגם של פריטים (למשל מאה פריטים מתוך אינסוף הפריטים האפשריים), ועל סמך תשובות הנחקרים מחשבים עבור כל נחקר כמה ערכים של המשתנה. ערכים אלה מתפלגים באופן שתואם את התפלגות התכונה הנמדדת. ב-PISA חושבו לכל נחקר חמישה plausible values. אף לא אחד מהם אינו הערך האמיתי של הנחקר, אבל הם אמורים להתפלג סימטרית סביב הערך האמיתי. יתר על כן, ההבדלים ביניהם קטנים מאוד. רשמית החוקרים נדרשים לאמוד את המודלים עבור כל אחד מהערכים הללו ולהשוות את תוצאות הניתוחים. בפועל, חוקרים בוחרים אקראית באחד ה-plausible values כמשתנה תלוי. כך עשינו גם אנו.

7 בדקנו גם משתנה של ההוצאה לתלמיד בחינוך היסודי וקיבלנו תוצאות דומות בסך הכול. מאחר שהתלמידים שנבחנו ב-PISA לומדים בחינוך העל יסודי, אנו סבורים שנכון יותר להשתמש במשתנה המתייחס לרמת חינוך זו.

העל יסודי כאחוז מתוך התמ"ג לנפש. זוהי דרך חישוב מקובלת במאגרי מידע בינלאומיים להשוואה בין מדינות המתבססת על נתון יחסי (אחוז) ולא על נתון בערכים מוחלטים (למשל דולר). חישוב זה מבטא את מחויבותה של מדינה לתקצב את מערכת החינוך שלה על כל שלביה. מספר תלמידים ממוצע בכיתה – ב־PISA 2000 חושב הממוצע על פי דיווחי התלמידים על מספר התלמידים בכיתה שבה למדו לשון. ב־PISA 2006 לא היה דיווח של תלמידים בנושא זה, ולכן חושב המשתנה על פי דיווחי המנהלים לגבי מספר התלמידים הממוצע בבית ספרם בשיעורי לשון. ישראל – משתנה דמה המבחין בין ישראל לשאר הארצות.

משתנים ברמת הפרט:

בנות – משתנה דמה המבחין בין בנות (הערך 1) ובנים (הערך 0).
גיל – גיל התלמיד/ה בשנים, כולל חלקי שנים. אף שהדגימה של PISA מתבססת על קבוצת האוכלוסייה בגיל 15, יש הבדלי גיל בין התלמידים, שיכולים להגיע לכדי שנה שלמה. ספרות המחקר מלמדת שהישגי תלמידים מושפעים מגילם, ולכן חשוב לפקח על משתנה זה. **השכלת אם והשכלת אב** – על פי דיווחי התלמיד/ה קודרו השכלת האם והאב על סולם הכולל שבע קטגוריות, מהיעדר השכלה כלשהי ועד השכלה אקדמית מלאה (תואר ראשון לפחות). אנו מתייחסים לסולמות אלו כסולמות אינטרווליים.
משלח יד ההורים – משלחי ידם של ההורים כפי שדווחו על ידי התלמיד/ה קודרו לסולם משלח היד. אנו משתמשים בערך ISEI (Ganzeboom, De Graaf & Treiman, 1992) המבטא את היוקרה התעסוקתית של משלח היד. אנו משתמשים בערך ISEI הגבוה יותר מבין שני ההורים.
משאבים לימודיים בבית התלמיד/ה – מדד שנבנה על ידי רכזי מחקר PISA ובודק, על סמך דיווחי התלמידים, את הימצאותם של פריטים הקשורים ללימודים בבית התלמיד/ה (כגון שולחן כתיבה, מחשב, תוכנות, מילון ועוד). מדד זה חושב באופן דומה ב־PISA 2000 וב־PISA 2006 (OECD, 2007).
מספר ספרים בבית – התלמידים התבקשו לדווח על מספר הספרים בביתם בסולם של שבע קטגוריות בשנת 2000 (מקטגוריה של אין ספרים ועד ליותר מ־500 ספרים), ושש קטגוריות בשנת 2006 (מקטגוריה של 0-10 ספרים ועד ליותר מ־500 ספרים). אנו מתייחסים לסולמות אלו כסולמות אינטרווליים ורואים במשתנה זה מדד להון התרבותי של המשפחה.
מספר אחאים – מספר האחים והאחיות של התלמיד/ה לפי דיווחו/ה. נתון זה מופיע רק במחקר PISA 2000.
ילד/ה יחיד/ה – משתנה דמה שמייצג תלמידים שאין להם אחים ואחיות. אפשר לחשב נתון זה רק במחקר PISA 2000.
מספר התלמידים בכיתה – לפי דיווחו/ה של התלמיד/ה על מספר התלמידים בכיתתו/ה בשיעורי לשון.

ניתוח

הניתוח בוצע כאמור בתוכנת HLM, שפותחה לצורך ניתוח של מודלים היררכיים. המודלים שלנו כוללים שתי רמות ניתוח: רמת הפרט ורמת המדינה. במסגרת הניתוח הרצנו סדרה של מודלים סטטיסטיים שמטרתם לבחון את השפעת גורמי המדינה והמשפחה על הישגי התלמידים באופן כללי, ועל הישגי התלמידים הישראלים בפרט. בכל המודלים השתמשנו במשקלות דגימה ברמת התלמיד, כך שמספר התלמידים בכל מדינה יהיה זהה.⁸ מודלים אלו נבדקו עבור 34 מדינות על בסיס נתוני PISA 2000 ועבור 41 מדינות על בסיס נתוני PISA 2006.⁹ לפני סדרת ניתוחים אלו הרצנו גם מודל ללא משתני פיקוח (unconditional model), והוא אינו מופיע כאן. מטרתו הייתה לבחון כיצד מתפלגת השונות בין רמות הניתוח. בהתבסס על נתוני PISA 2000 מודל זה הראה שכ-21% מהשונות בין ציוני התלמידים מקורה ברמת המדינה, ואילו שאר השונות מקורה ברמת התלמיד. בהתבסס על נתוני PISA 2006 מודל זה הראה שכ-19% מהשונות נובעים מרמת המדינה, והשאר מרמת הפרט. ניתוח זה מלמד שרוב ההבדלים הנצפים במחקרי PISA הם תוצאה של הבדלים בין תלמידים, ורק חלק קטן מהשונות קשור במאפייני המדינות.

כעת נעבור לבחינת השפעתם של משתני פרט ומדינה על ההישגים.¹⁰ לוח 1 מציג תשעה מודלים של ניתוח היררכי שנועדו לבחון השפעות אלו. המודל הראשון, מודל הבסיס, אומד את הפער בין ממוצע ההישגים של תלמידי ישראל ובין הממוצע הבינלאומי ללא פיקוח על משתני הפרט. במודל 2 הוספנו פיקוח על משתני הרקע המשפחתי של התלמיד (מין, גיל, השכלת ההורים ומשלח היד שלהם, המשאבים הלימודיים בבית ומספר הספרים בבית). מטרת מודל זה היא לבחון אם משתנים ברמת המשפחה, המוכרים בספרות המחקר כבעלי השפעה על הישגים לימודיים, יכולים להסביר את המיקום הנמוך יחסית של התלמידים הישראלים בדירוג הבינלאומי. במודלים 3-5 אנו בוחנים בנפרד כל אחד ממשתני המאקרו. השאלה שעליה עונים מודלים אלו היא אם הוספת פיקוח על משתנה מאקרו מסוים משפיעה על המקדם "ישראל", המודד את הפער בין ממוצע ההישגים של תלמידים ישראלים ובין הממוצע הבינלאומי. כפי שנראה בהמשך, רק המשתנה של גודל האוכלוסייה הצעירה מצליח להסביר את הפער לרעת ישראל. במודלים 6-9 אנו מנסים להציע הסבר מפורט יותר לחשיבות

8 המשקלות נבנו על ידי רכזי מחקר PISA ונמצאים בקובץ הנתונים. אנו ביצענו תקנון למשקלות כדי שהמשקל של כל המדינות בניתוח יהיה זהה. מידע נוסף על המשקלות ועל אופן התקנון אפשר למצוא בפרסומי ה-OECD (Adams & Wu, 2002; OECD, 2007, 2009).

9 מדינות שלא נכללו בניתוח הן מדינות קטנות מאוד וחלקי מדינות (למשל ליכטנשטיין, לוקסמבורג והונג קונג) או מדינות שלגביהן היו חסרים נתונים ברמת המאקרו.

10 חשוב להדגיש שכלוח 1 אנו מציגים ממצאים המתבססים על המדגמים המלאים של תלמידי ישראל ושאר המדינות שהשתתפו במחקרנו זה. בניתוחים נפרדים בדקנו אם התוצאות שונות כשממייטים מהניתוח את האוכלוסייה הערבית בישראל. ממוצע ההישגים של התלמידים הערבים בישראל נמוך במידה ניכרת מממוצע התלמידים הלומדים בחינוך היהודי (כ-3/4 סטיית תקן), והשמתם אכן משפרת במעט את מיקומה של ישראל בדירוג ההישגים הבינלאומיים, אך התברר שאין בכך כדי לשנות את מסקנות המחקר.

של גודל האוכלוסייה הצעירה בישראל. לשם כך אנו בודקים אם שני המשתנים שבהם אנו מתמקדים – מספר האחאים וגודל הכיתה – הם שהופכים את המבנה הדמוגרפי של ישראל לנטל כבד על מערכת החינוך. במודלים 6 ו-7 אנו בודקים כל אחד משני המשתנים הללו בנפרד. לאחר מכן, במודל 8, אנו בוחנים את שני המשתנים יחד, ובמודל 9 אנו מחזירים גם את הפיקוח על גודל האוכלוסייה הצעירה. מטרת מודל 9 לבדוק אם המשתנים של מספר אחאים וגודל הכיתה מתווכים סטטיסטית את השפעת המשתנה של אחוז הצעירים במדינה.

לוח 1. תוצאות ניתוח היררכי של נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006

מודל 2		מודל 1		
PISA 2006	PISA 2000	PISA 2006	PISA 2000	
456.01**	478.95**	474.57**	493.11**	משתנים קבועים
				משתנים ברמת המדינה
				ישראל
-35.84	-33.31	-16.4	-10.77	לוג התמ"ג לנפש
				אחוז אוכלוסייה צעירה
				הוצאה לתלמיד
				גודל כיתה ממוצע
				משתנים ברמת התלמיד
				גיל
14.22**	17.46**			ספרים בבית
14.87**	12.57**			משלח יד ההורים
1.02**	0.98**			השכלת האם
2.41**	4.50**			השכלת האב
1.96**	3.23**			משאבים לימודיים בבית
12.47**	9.85**			בנות
37.16**	27.72**			מספר אחאים
				ילד/ה יחיד/ה
				גודל כיתה
				מספר מדינות
41	34	41	34	מספר תלמידים
264,920	131,316	264,920	131,316	
				מרכיב השונות
				בין מדינות
1,204.71	1,284.84	2,310.22	2,381.52	בין תלמידים
7,454.15	6,523.65	9,402.07	8,204.20	

* $p < 0.05$

** $p < 0.01$

לוח 1 (המשך). תוצאות ניתוח היררכי של נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006

מודל 4		מודל 3		
PISA 2006	PISA 2000	PISA 2006	PISA 2000	משתנים
455.21**	478.52**	457.22**	478.66**	קבוע
				משתנים ברמת המדינה
-13.38	-1.40	-46.55*	-36.55	ישראל
		41.04**	49.98**	לוג התמ"ג לנפש
-2.59*	-3.77*			אחוז אוכלוסייה צעירה
				הוצאה לתלמיד
				גודל כיתה ממוצע
				משתנים ברמת התלמיד
14.22**	17.47**	14.22**	17.42**	גיל
14.87**	12.56**	14.87**	12.57**	ספרים בבית
1.02**	0.98**	1.02**	0.98**	משלח יד ההורים
2.41**	4.50**	2.41**	4.50**	השכלת האם
1.96**	3.23**	1.96**	3.23**	השכלת האב
12.46**	9.85**	12.46**	9.83**	משאבים לימודיים בבית
37.16**	27.72**	37.16**	27.71**	בנות
				מספר אחאים
				ילד/ה יחיד/ה
				גודל כיתה
41	34	41	34	מספר מדינות
264,920	131,316	264,920	131,316	מספר תלמידים
				מרכיב השונות
1,038.93	1,092.67	610.99	480.94	בין מדינות
7,454.15	6,523.65	7,454.15	6,523.65	בין תלמידים

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

לוח 1 (המשך). תוצאות ניתוח היררכי של נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006

מודל 6		מודל 5		
PISA 2006	PISA 2000	PISA 2006	PISA 2000	משתנים
455.65**	478.90**	455.90**	479.30**	קבוע
				משתנים ברמת המדינה
-25.42	-21.78	-31.16	-35.40	ישראל
				לוג התמ"ג לנפש
		2.67**	2.68**	אחוז אוכלוסייה צעירה
				הוצאה לתלמיד
-2.44*	-4.25**			גודל כיתה ממוצע
				משתנים ברמת התלמיד
14.22**	17.79**	14.22**	17.45**	גיל
14.87**	12.21**	14.87**	12.57**	ספרים בבית
1.02**	0.94**	1.02**	0.98**	משלח יד ההורים
2.41**	4.24**	2.41**	4.50**	השכלת האם
1.96**	2.90**	1.96**	3.23**	השכלת האב
12.46**	9.30**	12.46**	9.85**	משאבים לימודיים בבית
37.16**	26.47**	37.16**	27.72**	בנות
				מספר אחאים
				ילד/ה יחיד/ה
	1.62**			גודל כיתה
41	34	41	34	מספר מדינות
264,920	131,316	264,920	131,316	מספר תלמידים
				מרכיב השונות
1,045.53	1,127.87	933.34	1,050.33	בין מדינות
7,454.15	6,412.94	7,454.15	6,523.65	בין תלמידים

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

לוח 1 (המשך). תוצאות ניתוח היררכי של נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006

מודל 9	מודל 8	מודל 7	
PISA 2000	PISA 2000	PISA 2000	משתנים
479.18**	479.25**	479.37**	קבוע
			משתנים ברמת המדינה
-1.08	-14.35	-25.04	ישראל
			לוג התמ"ג לנפש
-1.94			אחוז אוכלוסייה צעירה
			הוצאה לתלמיד
-3.37*	-4.11**		גודל כיתה ממוצע
			משתנים ברמת התלמיד
17.64**	17.64**	17.32**	גיל
12.48**	12.48**	12.85**	ספרים בבית
0.91**	0.91**	0.94**	משלח יד ההורים
3.60**	3.60**	3.82**	השכלת האם
2.65**	2.65**	2.96**	השכלת האב
8.85**	8.85**	9.35**	משאבים לימודיים בבית
26.76**	26.76**	27.97**	בנות
-6.48**	-6.48**	-6.90**	מספר אחאים
-3.25**	-3.25**	-3.99**	ילד/ה יחיד/ה
1.56**			גודל כיתה
34	34	34	מספר מדינות
131,316	131,316	131,316	מספר תלמידים
			מרכיב השונות
1,108.80	1,117.07	1,261.73	בין מדינות
6,350.51	6,350.51	6,453.39	בין תלמידים

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

מודל 1 מלמד שהישגי התלמידים הישראלים מעט נמוכים יותר מהממוצע הבינלאומי הן בנתוני PISA 2000 (פער של 11 נקודות) והן בנתוני PISA 2006 (פער של 16 נקודות).¹¹ במודל השני אנו מוסיפים פיקוח על משתני הפרט הבאים: גיל התלמיד, מין, השכלת ההורים, משלח ידם של ההורים, המשאבים הלימודיים בבית ומספר הספרים בבית. מלבד משתנה המין, כל שאר המשתנים מורכזו סביב הממוצע הבינלאומי שלהם, ומרכיב הטעות שלהם קובע לערך אפס (fixed effect). משמעות הדבר שאנו אומדים מודל שבו אם עבור תלמיד ממוצע (כלומר כזה שכל ערכי המשתנים שלו זהים לממוצע הבינלאומי), מגורים במדינת ישראל קשורים ברמת הישגים נמוכה או גבוהה יותר מזו הקיימת בשאר המדינות. מודל 2 מראה שהפער לרעת תלמידי ישראל גדל ביותר מ־20 נקודות לעומת הפער במודל 1. כעת, עבור תלמיד ממוצע, מגורים במדינת ישראל מנבאים ציון נמוך בכ־35 נקודות מהממוצע בשאר המדינות. נתון זה כמעט זהה בשני גלי איסוף הנתונים של PISA, ופירושו שהתלמידים הישראלים מגיעים להישגים נמוכים יותר מאלו שהיו מצופים מהם על סמך הרקע המשפחתי שלהם.

באופן כללי, משתני הפרט מלמדים שלבנות הישגים גבוהים יותר בממוצע מאשר לבנים, ושהגיל, השכלת ההורים, משלח ידם של ההורים, המשאבים הלימודיים בבית ומספר הספרים בבית קשורים בקשר חיובי עם ההישג של התלמיד/ה בהבנת הנקרא. כל המקדמים נמצאו מובהקים מבחינה סטטיסטית, והשפעתם על הציון בהבנת הנקרא מתיישבת עם ממצאי מחקרים קודמים, כפי שהראינו בסקירת הספרות לעיל. הוספת משתני הפרט למודל הקטינה את מרכיב השונות בין התלמידים בכ־20% ואת מרכיב השונות בין המדינות בכ־45%. משמעות הדבר שלמשתני הפרט חשיבות רבה להבנת ההבדלים בציונים בין תלמידים ובין מדינות.

בשלב הבא אנו עוברים לבדוק את הקשר שבין רמת הפיתוח הכלכלי במדינה ובין הישגי התלמידים. במודל השלישי הוספנו ברמת המדינה את לוגריתם התמ"ג לנפש ממורכז סביב הממוצע שלו. על פי ממצאי הניתוח, למשתנה זה השפעה חיובית ומובהקת על הישגי התלמידים. ההשפעה נמצאה חזקה יותר בנתוני PISA 2006, כנראה כתוצאה מהרכב שונה מעט של מדינות. לאחר הוספת הפיקוח על התמ"ג לנפש גדל מעט הפער בין התלמידים הישראלים ובין שאר התלמידים. כלומר תלמידי ישראל מגיעים להישגים נמוכים יחסית לאלו שהיו מנובאים להם על בסיס רמת הפיתוח של המדינה. אך מעניין לציין שהתמ"ג מסביר את חלק הארי של השונות בין המדינות, והכללתו מורידה את מרכיב השונות בין המדינות בכ־50%. עם זאת, הפער לרעת תלמידי ישראל אינו מוסבר על ידי התמ"ג. אפשר לומר אפוא שעל פי הנתונים שבידינו, רמת הפיתוח הכלכלי אינה הגורם המרכזי להישגים הנמוכים יחסית של התלמידים הישראלים.

כעת אנו עוברים לבחון אם גודל האוכלוסייה הצעירה במדינה יכול להסביר את ההישגים הנמוכים יחסית של תלמידי ישראל. המודל הרביעי בלוח 1 מלמד שלאחר פיקוח

11 ברצוננו להדגיש שאין חשיבות אמיתית למובהקות המקדם של המשתנה "ישראל". מטרת משתנה זה היא לבחון את מקומם של התלמידים הישראלים ביחס לממוצע הבינלאומי, וכן לבדוק כיצד מיקום זה משתנה לאחר פיקוח על משתני פרט ומדינה הנכללים בניתוח. הממוצע הבינלאומי נקבע על ידי הרכב המדינות המשתתפות בניתוח, שאינן מהוות מדגם מייצג (או מדגם כלשהו) של מדינות העולם.

על אחוז התושבים במדינה שגילם פחות מ-15 שנים נעלם כמעט כל הפער לרעת התלמידים הישראלים על פי נתוני PISA 2000, ואילו על פי נתוני PISA 2006 הפער מצטמצם במידה ניכרת. במילים אחרות, נראה ששיעור האוכלוסייה הצעירה בישראל מסביר היטב את ההישגים הנמוכים יחסית של התלמידים הישראלים.¹²

מטרתנו הבאה היא לנסות ולהסביר מהם המנגנונים המתווכים בין גודל האוכלוסייה הצעירה בישראל ובמדינות אחרות ובין הישגי התלמידים. המודלים הבאים מתמקדים בשלושה הסברים. ההסבר הראשון נעוץ ברמת התקצוב לתלמיד. מדינות עם אוכלוסייה צעירה גדולה עשויות להשקיע פחות בכל תלמיד, משום שתקציב החינוך שלהן מתחלק בין תלמידים רבים יותר. המודל החמישי בוחן השערה זו. ממצאי המודל מלמדים שאכן יש קשר חיובי בין ההשקעה לתלמיד ובין ההישג הממוצע, אלא שקשר זה אינו מסביר את ההישגים הנחותים של תלמידי ישראל בהשוואה לממוצע הבינלאומי.

המודל השישי בוחן את השאלה האם אפשר לתלות את הממוצע הנמוך של התלמידים הישראלים בגודל הכיתות במדינה. במקרה זה קיים הבדל בין המודל המבוסס על נתוני PISA 2000 למודל המבוסס על נתוני PISA 2006. בנתוני המחקר של שנת 2000 קיימים נתונים גם לגבי גודל הכיתה ברמת התלמיד וגם לגבי גודל הכיתה הממוצע ברמת המדינה. בנתוני המחקר של שנת 2006 אנו משתמשים רק בנתוני ממוצעי המדינות מפני שנתונים אלו מבוססים על דיווחי המנהלים, המתייחסים לכלל בית הספר ולא לכל תלמיד בנפרד. מודל זה מלמד שגודל הכיתה הממוצע במדינה קשור בקשר שלילי עם הישגי התלמידים, כלומר במדינות עם כיתות גדולות יותר ההישגים נטים להיות נמוכים יותר. ממצא זה דומה בשני בסיסי הנתונים שעליהם אנו עובדים. המודל המתייחס ל-PISA 2000 מלמד שברמת הפרט יש קשר חיובי בין גודל הכיתה להישגים. ממצא זה מוכר ממחקרים קודמים, והוא נובע, כפי שהוסבר קודם, מנטייתם של בתי ספר להציב תלמידים חלשים יותר בכיתות קטנות יותר, וכן ממדיניות של אפליה מתקנת הנהוגה במדינות רבות, שלפיה בתי ספר המשרתים אוכלוסיות חלשות מקבלים תקצוב גבוה יותר, ולכן יכולים לקיים כיתות קטנות יותר.¹³

ביחס לישראל שני ניתוחים אלו מראים שפיקוח על הגודל הממוצע של הכיתות במדינה מסביר חלק מהפער לרעת ישראל. על פי שני בסיסי הנתונים, פער זה מצטמצם מרמה של כ-35 נקודות במודל הבסיס לרמה של 20-25 נקודות לאחר הפיקוח על גודל הכיתות, כלומר התלמידים הישראלים מושפעים לרעה מגודל הכיתות שבהן הם לומדים.

במודל השביעי אנו בודקים אם גודל המשפחה יכול להסביר את הפער לרעת ישראל. במקרה זה אנו מנתחים רק את נתוני PISA 2000, משום שרק בו צוין הנתון של מספר האחים. במודל זה הוספנו למשתני הפרט משתנה שמודד את מספר האחים, וכן משתנה

12 בניתוח נפרד שאינו מופיע כאן הכנסנו לניתוח הן את משתנה גודל האוכלוסייה הצעירה והן את משתנה התמ"ג. גם בניתוח זה הוספת משתנה גודל האוכלוסייה הצעירה הקטינה את הפער, אך הוא לא נעלם לגמרי.

13 בניתוחים נפרדים שאינם מופיעים כאן הכנסנו במודל המבוסס על PISA 2000 את המשתנים ברמת הפרט וברמת המדינה, כל אחד בנפרד. תוצאות ניתוח זה הראו שכיוון ההשפעה היה זהה לזה המופיע במודל 6, כלומר קשר חיובי ברמת הפרט וקשר שלילי ברמת המדינה. הכנסת שני המשתנים יחד חיזקה את השפעת המשתנה ברמת המדינה.

דמה של ילד יחיד במשפחה. משתנה מספר האחאים מורכז סביב הממוצע הבינלאומי שלו, וערך הטעות קובע לאפס, כפי שעשינו בניתוח עם משתני פרט רציפים אחרים. משתנה הדמה הוכנס למודל בצורתו המקורית. ממצאי הניתוח מלמדים שלמספר האחאים יש קשר שלילי עם ההישגים הלימודיים, וגם להיותו של ילד בן/בת יחיד/ה במשפחה יש השפעה שלילית חלשה על ההישגים. שני ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים אחרים בתחום, כפי שהצגנו בסקירה לעיל. אם בוחנים את השפעת הפיקוח על משתנים אלו על הפער בין התלמידים הישראלים ובין שאר התלמידים מגלים שגם מספר האחאים הוא גורם שיכול לסייע בהבנת חולשתם של התלמידים הישראלים במבחנים הבינלאומיים: הפער לרעת ישראל הצטמצם מרמה של 35 נקודות לרמה של כ-25 נקודות לאחר הפיקוח על גודל המשפחה של התלמיד/ה. כלומר גם גודל המשפחה, ולא רק גודל הכיתות, פועל לרעת התלמידים בישראל.

למודל השמיני החזרנו את משתנה גודל הכיתות כדי לבחון כיצד הוא פועל עם משתנה גודל המשפחה על הפער בין הממוצע של התלמידים הישראלים ובין הממוצע הבינלאומי. מודל זה מלמד שפיקוח על שני המשתנים יחד מחזיר את הפער בין תלמידי ישראל לשאר התלמידים פחות או יותר לרמתו ההתחלתית במודל הבסיס, שלא כלל פיקוח על משתני הפרט. פירוש הדבר שאפשר להסביר את הממצא שתלמידים ישראלים מגיעים להישגים נמוכים יותר משל תלמידים בעלי פרופיל דומה במדינות אחרות בכך שהם גדלים במשפחות גדולות יותר ולומדים בכיתות צפופות יותר. כפי שהסברנו קודם, שני משתנים אלו מוכרים בספרות כמשתנים שמגבילים התפתחות קוגניטיבית והשכלתית.

המודל התשיעי כולל את כל המשתנים שנמצאו משפיעים ביחס למקרה הישראלי: גודל האוכלוסייה הצעירה במדינה, גודל הכיתות וגודל המשפחה. השוואת מודל זה למודל הרביעי, שכלל רק את גודל האוכלוסייה הצעירה במדינה, מלמדת שגודל הכיתות וגודל המשפחה מתווכים חלק ניכר מההשפעה של משתנה גודל האוכלוסייה הצעירה במדינה. המקדם של משתנה זה הצטמצם מסדר גודל של 3.7 לסדר גודל של 1. ממצא זה אינו מפתיע כמובן: מדינות עם שיעור פריון גבוה ואוכלוסייה צעירה רחבה מאופיינות במשפחות גדולות יותר, וכפי שהראינו בתרשים 4, גם בכיתות גדולות יותר.

סיכום ודיון

לסיכום, מחקרים בינלאומיים מראים בעקביות שהישגי התלמידים בישראל נמוכים בהשוואה לאלה של תלמידי מדינות מפותחות, והנושא מטריד מאוד את הציבור ואת שלוחיו במערכת הפוליטית. במחקר זה התמקדנו בגורמי מאקרו ומיקרו שעשויים להסביר תופעה זו. כידוע, רמת הפריון במדינה משפיעה על גודל המשפחות ועל צפיפות הכיתות בה, והללו משפיעים לרעה על רמת הישגי תלמידים. בישראל, רמת הפריון, גודל המשפחות והצפיפות בכיתות גבוהים במיוחד, ואלה, כך שיעורנו, מסבירים את מיקומה יחסית למדינות אחרות בהיררכיית ההישגים העולמית.

ניתוח נתוני PISA 2000 ו-PISA 2006 אישש את השערתנו. מצאנו שבפיקוח על גודל האוכלוסייה הצעירה במדינה (שנמצא במתאם של 0.93 עם שיעור הפריון הכולל), ההישג

הממוצע של תלמידי ישראל במבחני הבנת הנקרא זהה כמעט לחלוטין לממוצע של שאר המדינות במדגם, שרובן מפותחות. לגודל האוכלוסייה הצעירה במדינות השפעה שלילית מובהקת על הישגי תלמידיהן. כפי ששיערנו, השפעה שלילית זו מוסברת במידה רבה על ידי שני משתנים: מספר האחים במשפחה וגודל הכיתה הממוצע במדינה.

מספר האחים והאחיות במשפחה קשור ביחס הפוך להתפתחותם הקוגניטיבית ולהישגיהם ההשכלתיים. לפי השערת דילול המשאבים (Blake, 1989), ילדים שגדלו במשפחות קטנות נהנים מנתח גדול יותר, בממוצע, של משאבי המשפחה, ואלה משפרים את ההתפתחות הקוגניטיבית שלהם. באופן דומה, מחקרים מראים שממוצע ההישג בכיתות גדולות מאוד נופל במידה ניכרת מהממוצע בכיתות בינוניות או קטנות. מחקרנו מלמד שהקשר בין גודל הכיתות להישגים מורכב יותר. ברמת המדינות מצאנו קשר שלילי בין גודל הכיתה הממוצע ובין הישגי התלמידים. לעומת זאת, ברמת הפרט נמצא קשר חיובי דווקא בין גודל הכיתה להישגים. בהסתמך על מחקרים קודמים אנו מפרשים ממצא זה כדלקמן: במדינות רבות מערכת החינוך נוקטת מדיניות טיפוח הכוללת, בין השאר, הצבה של תלמידים חלשים בכיתות קטנות יותר. מבחינה סטטיסטית מדיניות זו באה לידי ביטוי בקשר חיובי מדומה (spurious correlation) בין גודל הכיתה לרמת הישגים. ברמת המדינה, לעומת זאת, גודל הכיתה הממוצע משקף דילול של משאבי מערכת החינוך, כולל משאבי זמן, תשומת לב, מקום ואקלים לימודי.

אשר להשלכות המחקר על מדיניות, מחקרים מכווני מדיניות רבים מחפשים את האשם לרמת הישגים נמוכה ולאי שוויון בחינוך במשתני מערכת החינוך עצמה, כגון איכות המורים, תכניות הלימודים וכדומה. מחקרים אלה ממעיטים לעתים בחשיבות ההקשר החברתי שבו פועלת מערכת החינוך. מחקרנו מתמקד בהקשר החברתי הייחודי של מדינת ישראל: במבנה הדמוגרפי שלה ובהשלכותיו על רמת הישגים של תלמידינו. המחקר מאיר מגבלה בסיסית שבמסגרתה פועלת מערכת החינוך, והוא גידול מהיר מאוד של אוכלוסיית התלמידים. למעשה, מערכת החינוך בישראל זוכה לקיטונות של ביקורת בשל קשייה להתמודד עם האתגר שמציבה לה הדמוגרפיה. למסקנה דומה הגיעו גם יוגב ועמיתיו (2009), שניתחו את נתוני PISA 2000 ברמת המדינה. הממצא המרכזי של יוגב ועמיתיו היה שהמיקום של תלמידי ישראל בדירוג הבינלאומי של המדינות שהשתתפו במחקר היה בעצם צפוי, והוא בעיקרו תוצאה של משתנים חיצוניים למערכת החינוך. יוגב ועמיתיו (שם) הראו כיצד מדיניות החינוך בישראל הושפעה מתוצאות מבחן PISA 2000 בעקבות ההד התקשורתית שלו זכה מיקומם הנמוך יחסית של התלמידים הישראלים. המחקר הנוכחי מחזק את הטענה שאין לחפש פתרונות קסם לבעיותיה של מערכת החינוך בישראל ללא התייחסות מעמיקה להקשר החברתי והדמוגרפי שבו היא פועלת.

הדמוגרפיה הישראלית לא התפתחה יש מאין. שיעורי הילודה בישראל גבוהים באופן חריג בהשוואה למדינות מערביות המהוות את קבוצת ההתייחסות המקובלת של אזורי ישראל. הספרות מלמדת שאחד הגורמים לריבוי הטבעי הגבוה בישראל קשור למדיניות עידוד הילודה בה, לקצבאות הילדים הנדיבות, ואף לעידוד השימוש בטכנולוגיות של הפריה מלאכותית. חוקרים לא מעטים קושרים בין מדיניות עידוד הילודה בישראל ובין הלאומיות הצייונית. למשל, נוי ומישורי (2009), קינג (King, 2001), יובל-דיוויס (Yuval-Davis, 1987) ואנסון ומאיר (Anson & Meir, 1996) טוענים שבשיח הצייוני-לאומי נתפסת הפוריות כנכס

במאבק הדמוגרפי של התנועה הציונית על ביסוס רוב יהודי בארץ ישראל. מחקרנו מלמד שלמדיניות זו יש מחיר כבד בתחום החינוך. ריבוי האוכלוסין אמנם עשוי לשרת את הלאום במאבקו הדמוגרפי נגד לאומים עוינים ומתחרים, אך הוא גם עלול לדלל את משאבי ההון האנושי של הדורות הצעירים.

כאמור, רמת הפיריון משפיעה לרעה על הישגי תלמידים באמצעות שני משתנים: גודל הכיתות וגודל המשפחות. את גודל המשפחות אי אפשר לצמצם ללא הפחתה של ממש בשיעורי הפיריון, ואף שמדיניות לא מעטות – בהן סין, מצרים והודו – הצליחו בכך, קשה לצפות לשינוי של מדיניות הפיריון בישראל בטווח הקצר או הבינוני. לעומת זאת, יש מקום למקד את תשומת הלב הציבורית בצמצום חד של גודל הכיתות. כאמור, המחקר מלמד שכיתות גדולות מאוד מורידות את הישגי התלמידים, ובישראל הכיתות גדולות מאוד בקנה מידה בינלאומי. על פי מחקר PISA 2006, בישראל ממוצע התלמידים לכיתה עומד על 32 תלמידים, לעומת ממוצע של 25 תלמידים בארצות הברית, 23 תלמידים באיטליה ו-21 תלמידים בפנינלנד, המובילה את הדירוג הבינלאומי של ההישגים במחקר זה. העלויות של צעד כזה כמובן גבוהות מאוד (בלס, 2008), אך אין הוא בלתי אפשרי. למעשה, גודל הכיתות הוא במידה רבה תוצאה של מדיניות תקציבית, וזו אינה אחידה במערכת החינוך בישראל. הנתונים מלמדים שיש בישראל אוכלוסיות בעלות שיעורי פיריון גבוהים במיוחד שנהנות מצפיפות נמוכה יחסית בכיתות. אלו הן האוכלוסייה החרדית, אשר שולחת את ילדיה למוסדות חינוך עצמאיים (מוכרים שאינם רשמיים ומוסדות פטור), והציבור הציוני-דתי, שזכה למגזר חינוכי נפרד, החינוך הממלכתי-דתי. הן בחינוך החרדי והן בחינוך הממלכתי-דתי גודל הכיתה הממוצע נמוך יחסית לגודל הכיתות בחינוך הממלכתי (וייסבלאי, 2005). מחקר השוואתי זה מלמד שייתכן שהצפיפות הגבוהה במערכת החינוך הישראלית מגבילה את ההישגים של תלמידיה. לנוכח העלויות הגבוהות הכרוכות בצמצום מספר התלמידים בכיתה והיעדר הסכמה בקרב חוקרים בעולם על האפקטיביות של מדיניות זו, אנו ממליצים לבצע מחקר נוסף, מעמיק יותר, על השפעת גודל הכיתה על הישגי תלמידים בישראל. כדי שאפשר יהיה להתמודד עם הקושי הכרוך בהסקת מסקנות בסוגיה מורכבת זו, המחקר צריך להיות מבוסס על מערך של ניסוי או לכל הפחות על נתונים תצפיתיים שייאספו בכמה נקודות זמן.

מקורות

- בלס, נ' (2008). הקטנת גודל הכיתה: משמעויות תקציביות וחינוכיות. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- בן דוד, ד' (2003). מערכת החינוך של ישראל: בראי כלכלי-חברתי בעידן הגלובליזציה. רבעון לכלכלה, 150(1), 47-72.
- וייסבלאי, א' (2005). מספר התלמידים בכיתה במערכת החינוך בישראל. ירושלים: הכנסת – מרכז מחקר ומידע.
- טולדנו, א', זוסמן, נ', פריש, ר' וגוטליב, ד' (2009). השפעת גובה קצבאות הילדים על פרויקט הילודה. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- יוגב, א', ליבנה, ע' ופניגר, י' (2009). סינגפור במקום כרכור? מבחני הישג בינלאומיים והגלובליזציה של יעדי החינוך. מגמות, 3(3), 337-355.
- למ"ס (2009). שנתון סטטיסטי לשנת 2008. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- נוי, ס' ומישורי, ד' (2009). שליטה רפואית ודומיננטיות הרופאים בדיוני הוועדה הציבורית-מקצועית לבחינת נושא תרומת הביציות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 37-64.
- Achilles, C., Finn, J. D. & Pate-Bain, H. (2002). Measuring class size: Let me count the ways. *Educational Leadership*, 59(5), 24-26.
- Adams, R. & Wu, M. (2002). *PISA 2000 Technical Report*. Paris: OECD.
- Angrist, J. D. & Lavy, V. (1999). Using Maimonides' rule to estimate the effect of class size on scholastic achievement. *The Quarterly Journal of Economics*, 114(2), 533-575.
- Anson, J. & Meir, A. (1996). Religiosity, nationalism and fertility in Israel. *European Journal of Population*, 12(1), 1-25.
- Blake, J. (1989). Number of siblings and educational attainment. *Science*, 245, 32-36.
- CIA (n.d.). *The world fact book*. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
- Coleman, J. S. & Hoffer, T. (1987). *Public and private high schools: The impact of communities*. New York: Basic Books.
- De Graaf, N. D., De Graaf P. M. & Kraaykamp, G. (2000). Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands: A refinement of the cultural capital perspective. *Sociology of Education*, 73(2), 92-111.
- Duncan, G. J., Yeung, W. J., Brooks-Gunn, J. & Smith, J. R. (1998). How much does childhood poverty affect the life chances of children? *American Sociological Review*, 63(3), 406-423.
- Durham, R. E., Farkas G., Scheffner-Hammer, C., Tomblin, J. B. & Catts, H. W. (2007). Kindergarten oral language skill: A key variable in the intergenerational transmission of socioeconomic status. *Research in Social Stratification and Mobility*, 25(4), 294-305.

- Entwisle, D. R., Alexander, K. L., & Olson, L. S. (2005). First grade and educational attainment by age 22: A new story. *American Journal of Sociology*, 110(5), 1458–1502.
- Finn, J. D., Pannozzo, G. M. & Achilles, C. (2003). The “whys” of class size: Student behavior in small classes. *Review of Educational Research*, 73(3), 321-368.
- Friedman, D. & Feldman, C. (1993). The modern shift to below replacement fertility: Has Israel's population joined the process? *Population Studies*, 47(2), 295-306.
- Fuchs, T. & Wößmann, L. (2004). What accounts for international differences in student performance? A re-examination using PISA data. CESIFO Working Paper No.1235.
- Ganzeboom, H. B. G., De Graaf, P. M. & Treiman, D. J. (1992). A standard international socio-economic index of occupational status. *Social Science Research*, 21(1), 1-56.
- Goldstein, H. (2004). International comparisons of student attainment: Some issues arising from the PISA study. *Assessment in Education*, 11(3), 319-330.
- Hanushek, E. A. (1999). Some findings from an independent investigation of the Tennessee STAR experiment and from other investigations of class size effects. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 21(2), 143-163.
- King, L. (2001). From pronatalism to social welfare? Extending family allowances to minority populations in France and Israel. *European Journal of Population*, 17(4), 305–322.
- Landau, R. (2003). Religiosity, nationalism and human reproduction: the case of Israel. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 23(12), 64-80.
- Lareau, A. (2000). Home advantage: Social class and parental intervention in elementary education. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- (2003). Unequal childhoods: Class, race, and family life. Berkeley: University of California Press.
- Lavy, V. (1995). Endogenous school resources and cognitive achievement in primary schools in Israel. Hebrew University, Falk Institute, Discussion Paper No. 95.03.
- Loveless, T. & Hess, F. (2007). Introduction: What do we know about school size and class size? In T. Loveless & F. Hess (Eds.), *Brookings papers on education policy: 2006/2007* (pp. 1-14). Washington DC: Brookings Institute.
- Lynn, R. & Mikk, J. (2007). National differences in intelligence and educational attainment. *Intelligence*, 35(2), 115–121.
- (2009). National IQs predict educational attainment in math, reading and science across 56 nations. *Intelligence*, 37(3), 305–310.
- OECD (2007). *PISA 2006 science competencies for tomorrow's world. Vol. 1. Analysis*. Paris: OECD.

- (2009). *PISA data analysis manual: SPSS®* (2nd ed.). Paris: OECD.
- Park, H. (2008). Public policy and the effect of sibship size on educational achievement: A comparative study of 20 countries. *Social Science Research*, 37(3), 874–887.
- Raudenbush, S. W. & Bryk, A. S. (2002). *Hierarchical linear models: Applications and data analysis methods* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage.
- Ready, D. D. & Lee, V. E. (2007). Optimal context size in elementary schools: disentangling the effects of class size and school size. In T. Loveless & F. Hess (Eds.) *Brookings papers on education policy: 2006/2007* (pp. 99-135). Washington DC: Brookings Institute.
- Remennick, L. (1996). *Regulation of birth: The Israeli situation in international context*. Jerusalem: The Women's Lobby in Israel.
- Retherford, R. & Sewell, W. H. (1992). Birth order and intelligence: Further tests of the Confluence Model. *American Sociological Review*, 56(2), 141-158.
- Shalev, C. & Gooldin, S. (2006). The uses and misuses of in vitro fertilization in Israel: Some sociological and ethical considerations. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, 12, 151-176.
- Shavit, Y. & Pierce, J. (1991). Sibship size and educational attainment in nuclear and extended families: Arabs and Jews in Israel. *American Sociological Review*, 56(3), 321-330.
- Smith, P., Molnar, A. & Zahorik, J. (2003). Class-size reduction: A fresh look at the data. *Educational Leadership*, 61(1), 72-74.
- Steelman, L. C., Powell, B., Werum, R. & Carter, S. (2002). Reconsidering the effects of sibling configuration: Recent advances and challenges. *Annual Review of Sociology*, 28, 243-269.
- UNDP (2010). *Human development reports: Indices*. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/statistics/data>
- UNESCO Institute for Statistics (n.d.). *Public reports*. Retrieved from <http://stats.uis.unesco.org/unesco/ReportFolders/ReportFolders.aspx>
- Wößmann, L. (2001). Why students in some countries do better: International evidence on the importance of education policy. *Education Matters*, 1(2), 67-74.
- (2007). International evidence on expenditures and class size: A review. In T. Loveless & F. Hess (Eds.), *Brookings papers on education policy: 2006/2007* (pp. 245-272). Washington DC: Brookings Institute.
- Wu, M. (2009). A comparison of PISA and TIMSS 2003 achievement results in mathematics. *Prospects*, 39(1), 33-46.
- Yuval-Davis, N. (1987). *Gender and nation*. London: Sage.
- Zajonc, R. B. & Markus, G. B. (1975). Birth order and intellectual development. *Psychological Review*, 82(1), 74-88.

לעכל את הזר: על האתיקה של חוויית הזר ברחוב הישראלי

עידו יואב*

תקציר. מחקר מיקרו-סוציולוגי-אתנוגרפי זה דן באתיקה המאפיינת את יחסי הזרים במרחב העירוני-הציבורי ביומיום הישראלי, באמצעות ניתוח כמותי של יותר מאלף זיהויים ותיאורים אתנוגרפיים-איכותיים של זרים שערכתי במהלך נסיעות בקו מוניות השירות בין תל אביב לירושלים בשנים 2005-2009. לאור ניתוח שיטתי זה אני מציע לאפיין אתיקה זו כאתיקה מעכלת, ולהציבה כנגד התפיסה ההגמונית של האתיקה האדישה, הנמנעת, המותרת, שרווחה מאז אנגלס וזימל ועד ימינו. קריאה אתית חדשה זו מלמדת על יחס סגור הנוטה מראש להאחיד ולהשטיח את הזר המזוהה לכדי פן צר, בלי להותיר כל פתח לחוויית אחרות, כך שלמעשה האדם המזוהה (הנבלע) מעוכל, נספג ונחווה כאחד עם סדר התרבות של המזוהה (הבולע).

פתח דבר

במאמר זה אני מבקש להתחקות אחר נקודת המבט שלי, כמייצג (במידה זו או אחרת) של בני קבוצתי בשעה שהם פוגשים ומזהים זרים באופן מקרי, נטול מחשבה, אוטומטי ומהיר. בכוונתי לנסות לפענח ולאפיין באמצעות אינדוקציה אמפירית את טיבו של היחס האתי של יהודים, אורחים ישראלים, דוברי עברית לזרים במרחב הציבורי בעיר. מערך מחקר זה לא תוכנן מראש, אלא התהווה בדיעבד, אגב עיון במחברות השדה שלי וברשמי ממאות נסיעות במוניות השירות במשך יותר מארבע שנים (2005-2009), בקו בין ירושלים לתל

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
ברצוני להודות קודם כול לחיים חזן ולאדריאנה קמפ על האמונה והתמיכה. לרונן שמיר על העזרה בהתקנת כתב היד. תודה לקוראיי האנונימים על ההערות המשובחות, החכמה וההדרכה הסבלנית והמסורה. תודה למכון לחקר החברה והכלכלה על שם דוד הורוביץ על התמיכה הכספית במחקר זה. תודה מיוחדת ליסמין קיני ולתמי יואב על העמל וההתגייסות. ובעיקר לנועה ונה על המאמץ, המסירות והנדיבות.

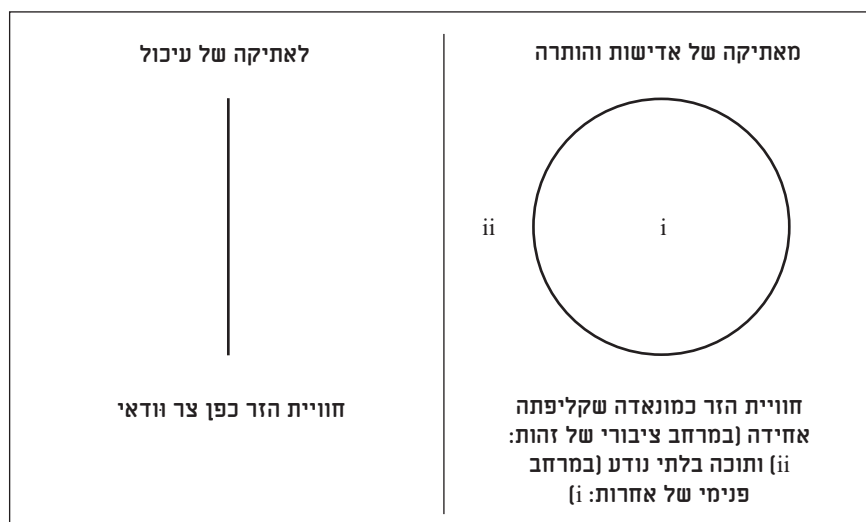
1 אתיקה במובן של העקרונות המאפיינים את היחס לזולת: לא במובן של בירור היחס הרצוי או הנורמטיבי (הקנטיאני למשל) שיש לשאוף אליו, אלא במובן של בירור סממניו הנשנים של היחס החברתי המצוי בין אדם לרעהו, זה המאפיין, הנהוג, המשתקף בזמן (2005-2009), במקום (עיר, תל אביב, ירושלים, מונית) ובתרבות או חברה (ישראלית) מסוימים.

אביב, במסגרת עבודת שדה אתנוגרפית. כך, בלי להיות מודע, מצאתי בדיעבד שמחברותי גדושות בתיאורים וזיהויים של מאות זרים, שאותם פגשתי לראשונה עם עלייתי למונית. בעקבות זאת החלטתי לקבץ זיהויים אלה, להזינם לבסיס נתונים ממוחשב ולנתחם. ההנחה הסוציולוגית הניצבת בבסיסה של גישת מחקר אוטו-אתנוגרפית ומיקרו-סוציולוגית זו היא שיש טעם רב בהתחקות אחר האופן האוטומטי והבלתי מודע שבו היחיד מזהה את זולתו, בעיקר משום שבמהלך אירוע תמים, אינטואיטיבי ויומיומי זה באות לידי ביטוי קונקרטי סכמות קבוצתיות ומשותפות של פרשנות, התנהגות וביטוי (Schütz, 1945). סכמות אלה, המאפיינות את סביבתו התרבותית-החברתית של היחיד המזהה, מכוננות בין היתר גם את היחס האוטומטי והסטריאוטיפי שלו לזולת במהלך הזיהוי המקרי והחטוף. מכאן שהתחקות אחר פעולתו הספונטנית של היחיד (ובמקרה דגן זיהויו של הזר) תאפשר ללמוד הרבה על תרבותו של המזהה, ובכלל זה על האתיקה המאפיינת אותה. במילים אחרות, ההנחה היא שמערך הסטטוסים שלי כגבר, יהודי, אזרח ישראלי, דובר עברית, אשכנזי, עירוני, מערבי (פחות או יותר), ששירת שנים בצבא וכיוצא בזה, המשולב באותו רקע קבוצתי, תרבותי, היסטורי שהוכלל ונכלל בי במשך חיי בחברה בישראל, מייצרים באופן עקבי ולא מקרי יחס אתי מסוים כלפי הזרים ברחוב, שאותו יהיה אפשר לחשוף אגב ניתוח שיטתי של האופן שבו זיהיתי את הזר בשדה המחקר.

העיסוק האתי ביחסי זרים הוא אחת הסוגיות הסוציולוגיות המרכזיות שליוו את חקירת העיר מתחילתה ועד ימינו. מרבית הספרות הסוציולוגית שעסקה בכך אפיינה אתיקה כאדישות, שהמרכיב העיקרי שלה הוא ניכור הבא לידי ביטוי בהימנעות והתעלמות הדדית (Simmel, 1950a). היחידים, לפי התפיסות האלה, משולים לאטומים או מונאדות (Engels, 1987, p. 69) העוטים את מסיכותיהם בציבור (Bauman, 2000; Sennett, 1976, p. 264) אגב משמר ותנועה זהירה בהמון אנונימי (Goffman, 1971, pp. 28-61). אלה אנשים מבודדים, שבשל עומס החיים המנוכר בעיר (פוסט)מודרנית מתכנסים בעצמם ועוסקים בענייניהם (Augé, 1995, 1998). מכך גם נגזרה התפיסה האתית המסורתית, שלפיה מניחים הזרים איש לרעהו פשוט להיות, בלי להתערב זה בזה, והזיהוי של הזר תואר תדיר כזיהוי חיצוני, שחזי וראשוני בלבד (Goffman, 1985; Lofland, 1983), המותיר את המרחב הפנימי של הזר המזוהה בלתי ידוע. זהו, אם כן, מצב חווייתי שבמסגרתו מזוהה קליפתו של הזר, ואילו תוכו נשאר נחווה כעלום.

בניגוד לתפיסה מסורתית זו, באמצעות ניתוח אמפירי (כמותי ואיכותי) של יותר מאלף זיהויים של זרים, אטען כי הזרים הבאים במגע והמזוהים זה את זה במהלך מפגש מקרי וחטוף ברחוב מכתבים וכופים, למעשה, איש על רעהו תבניות זהות סטריאוטיפיות חד ממדיות, באופן שאינו מותיר כל מרכיב בלתי ידוע. כלומר הם אינם מניחים לזולתם פשוט להיות ולהיחווה כלא נודע, אלא קובעים את זהותו באופן מוחלט, כך שמבחינה אתית לא נותר בו, בעיניהם, כל פוטנציאל עלום. כך אלמד כי הזיהוי פסקני, דורסני ומבטל לחלוטין את פוטנציאל אחרותו של האחר, ומכאן שמבחינה אתית המזהה פולש לתחומו של האחר, כובש ומעכל אותו באופן סימבולי. כלומר, ממש כשם שתהליך העיכול הפיזי מפרק מזון למספר קטן ומוגבל של חומרי יסוד פשוטים לשם ספיגתם המוחלטת בגוף הכולע, בתהליך זיהויים של זרים נוטה המזהה לתארם באמצעות מספר מצומצם ביותר של קטגוריות שיחיות בסיסיות ביותר. בכך, למעשה, הוא מעכל במובן הסימבולי ובאופן פעיל את אחרותם לכדי זהות עם גופו התרבותי.

איור 1. מאתיקה של אדישות לאתיקה של עיכול

המחקר הזה מבקש, אם כן, לחדש ולתרום לספרות הסוציולוגית בכמה ממדים. ראשית, ועיקר, בכך שהוא מציע לפרש את האתיקה המאפיינת את יחסי הזרים בעיר כאתיקה של עיכול, בניגוד לפרשנות הסוציולוגית המסורתית שבמשך שנים אפיינה אתיקה זו כאדישות, הימנעות והותרה. שנית, מחקר זה נבדל ממחקרים אתנוגרפיים אחרים בכך שהוא משלב ניתוח כמותי של יומני שדה ומידע איכותי. שלישית, שלא כמו מערכי המחקר המקובלים בפסיכולוגיה החברתית, שבחנו באופן כמותי את הזיהוי הקוגניטיבי-סטריאוטיפי בין זרים (למשל: Berger, 1977; Devine, 1989; Tajfel, 1970; Tajfel & Turner, 1986), מחקר זה לא נעשה במעבדות במנותק מחיי היומיום, אלא בשטח, בשדה, בזמן אמת. ולבסוף, במהלך ניתוח ממצאי המחקר נערכה הבחנה אנליטית שלא נעשתה במחקרים דומים, בין זרים דומים וקרובים למזוהה מבחינת מאפייניהם החברתיים ובין זרים שונים ורחוקים. הבחנה זו אפשרה להסיק כי ככל שגדל המרחק החברתי (Park, 1924) בין המזוהה למזוהה, כלומר ככל שהרקע החברתי והתרבותי של המזוהה שונה מזה של המזוהה, נוטה הזיהוי ליתר האחדה קטגוריאלית וליחס אתי בולעני (דורסני, סגור וחד צדדי).

אם כן, בתחילת המאמר אתאר את קבוצות האוכלוסייה השונות הפוקדות את מונית השירות ואת ההקשר היומיומי שבמסגרתו זיהיתי את הזרים בה. אחר כך אציג ספרות רלוונטית העוסקת בסוציולוגיה של הזר, ביחסי זרים ובזיהוי קטגוריאל-סטריאוטיפי. בשלב השלישי אפנה לתאר ולפרט את שלל הממצאים, ולבסוף אסכם את טענתי במסגרת הדיון.

רקע

מחקר זה מבוסס על חומר אתנוגרפי שנאסף לצורך מחקר במהלך תצפיות משתתפות במשך כארבע שנים (2005-2009) בקו מונית השירות הנע בין תל אביב לירושלים. במסגרת זו שבתי וזיהיתי באופן מיד, אינטואיטיבי וחטוף מאות זרים, נוסעי המונית שלא הכרתי. הרכב הנוסעים בקו המסוים הזה הטרוגני במיוחד ויוצא דופן, היות והוא מזמן יחד אוכלוסיות שונות ומרוחקות מבחינה חברתית, שעל פי רוב אינן באות במגע יומיומי בלתי אמצעי.

את שלל האוכלוסיות האלה אפשר לחלק לשלוש קבוצות. הראשונה היא קבוצת האוכלוסייה המורכבת ממהגרי עבודה חוקיים ובלתי חוקיים (למשל מסין, מתאילנד, מהפיליפינים), מפליטים מאפריקה (למשל מסודאן, מאריתריאה, ממצרים) שהגיעו לישראל במספרים גדולים במהלך התקופה האמורה, ומפלסטינים, אם בעלי אזרחות ישראלית ואם תושבי השטחים. קבוצת האוכלוסייה האלה נתפסות בישראל כקבוצות חשודות, והציבור הנמנה עמן נתון במיוחד לבידוק הביטחוני ההולך ומחמיר בכניסה לתחנה המרכזית בתל אביב ובירושלים.² על כן, מאחר שתחנות האיסוף של מוניות השירות נמצאות מחוץ למבנה התחנה המרכזית, והנסיעה בהן מאפשרת לאוכלוסיות האלה לעקוף את הבידוק, הם מעדיפים אותה, אף על פי שהיא יקרה וצפופה יותר ופחות נוחה מהנסיעה באוטובוס הסמוך. הקבוצה השנייה היא קבוצת הישראלים, היהודים, דוברי העברית, בני המקום והתרבות, אזרחים על פי חוק. קבוצה זו זכתה מטעמי (emic) לכינוי "לגיטימיים", הן משום מעמדם החוקי והחברתי העדיף ביחס לקבוצה הקודמת, והן משום קרבתם החברתית-התרבותית אליי. עבורם ועבורנו הנסיעה במונית חוסכת נסיעה נוספת מהתחנה המרכזית בירושלים למרכז העיר. עם הקבוצה השלישית נמנים תיירים, צליינים ואזרחים זרים המבקשים לתור את תל אביב או את ירושלים. בשבילם הנסיעה במונית לירושלים עדיפה משום שתחנתה הסופית קרובה לעיר העתיקה. יחס הזיהוי הנידון נחלק, אם כן, באופן ברור בין יחסי לזרים הקרובים והדומים לי – אלה הנמנים עם הציבור היהודי, ציוני, ישראלי וכדומה, בני הקבוצה השנייה – ובין היחס לאותם זרים רחוקים ושונים ממני, בני הקבוצה הראשונה והשלישית: פלסטינים, עובדים זרים, שוהים בלתי חוקיים, תיירים וכדומה.

בכל נסיעה ונסיעה במונית השירות השתרשה שגרה. הייתי מגיע אל תחנת המונית ונכנס למונית שנמצאה באותה שעה במילוי. המונית על יושביה, אלה שהגיעו לפניי והנהג, היו ממתנינים שתמלא בעשרה נוסעים (אקראיים לחלוטין).³ משעה שהמונית התמלאה היא הייתה יוצאת מיד לדרכה, ומונית אחרת הייתה נכנסת למילוי. כך 24 שעות ביממה, 7 ימים בשבוע. בממוצע ארך שלב המילוי 10-15 דקות מרגע הגעת הנוסע הראשון ועד היציאה. משך הזמן הזה השתנה בהתאם לשעות העומס במהלך היום. מכל מקום, לא היה אפשר לצפות

2 מובן שמבחינה רשמית אוכלוסיית הפלסטינים אזרחי ישראל (בעלי התעודות הכחולות) תוכל בסופו של דבר להיכנס לתחנה המרכזית, אולם לכניסתם זו עלולה להתלוות בדיקה דקדקנית ומשפילה. ראו לעניין זה עדות אישית ברשימתו של העיתונאי הערבי-ישראלי סייד קשוע (2009).

3 לעדות ממקור נוסף לעניין אקראיות סדרי הישיבה במונית השירות וההטרונגויות החברתית המאפיינת את הנוסעים בקו זה ראו רשימתה של העיתונאית נרי לבנה (2010).

מראש מתי תצא המונית לדרכה (בניגוד לנוהג באוטובוסים, ברכבות, במטוסים וכיוצא בזה).⁴ אם כן, אני נכנס למונית, אל תא הנוסעים. בוחר מושב פנוי (אם איני האחרון). מתיישב, מארגן את החפצים שעמי, בדרך כלל תיק גב, מעיל, מחשב נייד, נגן mp3, יומן לרישום, מכשיר סלולרי ולעתים גם מצלמה. מרגע זה ועד לצאת המונית מהתחנה זמני קצוב לזהות את הנוסעים, משום שמרגע שיצאה המונית לדרכה אני חדל או ממעט לרשום, בעיקר משום שלא מקובל להביט זה בזה ולחקור זה את זה בעת הנסיעה (בשונה משלב המילוי, בפגישה הראשונה), ומכל נוסע מצופה להימנע ממבט וממגע עד כמה שאפשר, אגב עיסוק בענייניו בלבד, כשעיקר מבטו נתון לפניו.⁵ בשלב הזה (במילוי), בעת ההתארגנות והמפגש הראשוני, אני שולף את היומן, משרטט את מבנה התא ומזהה את הנוסעים בחטף, כשאני מאפיין כל אחד ואחד מהם במילים בודדות.

תהליך זיהוי של הנוסעים – הזרים – כפי שרשמתי ותיעדתי מיד במפגש הראשון עמם, הוא הוא אותו מופע זיהוי של הזר שאני מבקש לחקור להלן. זהו זיהוי חטוף ואינטואיטיבי, בנוסח שגרה טקסית של קטלוג מהיר ואוטומטי, הנעדרת לרוב מודעות עצמית. עם זאת, לעומת אותו סדר חיצוני של אינטראקציה והתנהגות שתוארתי לעיל, ראוי להדגיש גם את אופייה המקביל, הפנימי, של חוויית הזיהוי. כפי שאלמד בהמשך, החוויה הפנימית של הזר שונה בתכלית מסדר ההתנהגות החיצוני. בשעה שכלפי חוץ נשמרת במונית נורמת התנהגות אדישה ומתעלמת, המותירה על פניה אי ודאות בנוגע לזהותו של הזר, למעשה בה בעת, ובניגוד גמור לכך, נחוה הזר בוודאות דווקא, בתור פן צר.

150 שנה ויותר של אתיקה אדישה

ההתייחסות הסוציולוגית הראשונה אל הזר כתופעה חברתית הייתה של גיאורג זימל (Simmel) בספרו המונומנטלי (Simmel, 2005, pp. 224-228), *Philosophie des Geldes*, ולאחר מכן בספר (Simmel, 1908, pp. 685-691), *Soziologie*. חיבור זה תורגם לאנגלית (Simmel, 1950b) וזכה מיד להד מחקרי ותיאורטי נרחב בשיח הסוציולוגי האמריקאי המתהווה של אותם הימים (Abel, 1959; Rogers, 1999). הזר, הזרים והזרות הופיעו מאז בניתוחים חברתיים רבים, למשל במחקרי קבוצות (Sebring, 1969), בחקירה של תקשורת בין-תרבותית (Rogers, 1999), של מרחק חברתי (Park, 1924), של שפה (Harman, 1988), הגירה (Schütz, 1944), ואפילו במסגרת מחקרים של שוק העבודה (Karakayali, 2006). אבל יותר מבכל תחום סוציולוגי אחר חזרו והופיעו התמות האלה במסגרת החקירה הסוציולוגית של העיר המודרנית והמרחב הציבורי שלה. כך תוארה העיר, פעם אחר פעם, כמרחב האולטימטיבי שבו שוהים, חיים ופועלים זרים. הזר הפך לטיפוס העירוני המובהק

4 להרחבה בהיבטים הכלכליים של סדר המילוי האקראי במוניות השירות בישראל ראו אצל באטאבייל (Batabyal, 2009).

5 יודגש כי חוקי מבט נוקשים והימנעות הדדית ממבטים במהלך אינטראקציות בלתי ממוקדות (Goffman, 1966, pp. 24, 33-82) נהוגים למכביר גם בזירות עירוניות-ציבוריות אחרות, כגון מעליות, חדרי המתנה, בתי קפה, מסעדות, תורים וכדומה (Goffman, 1971, p. 61).

ביותר, זה שמייצג את היחסים החברתיים בכלל, ובפרט את האתיקה המאפיינת את רחובות העיר המודרנית, שהיא העומדת במוקד החיבור הזה (Augé, 1995; Bauman, 2000; Beck, 1996; Engels, 1987; Goffman, 1966, 1971; Lofland, 1985; Park, 1984; Sennett, 1976; Simmel, 1950a; Wirth, 1938).

פרידריך אנגלס, בספרו האתנוגרפי מצבו של המעמד העובר באנגליה ב-1844 (Engels, 1987), תיאר את חיי היומיום במרחב הציבורי של העיר הגדולה. לפי תפיסתו האופי הקפיטליסטי המטריאלי, זה המנוכר והמנוכר של העיר, הוא שעיצב את היחסים האנושיים ברחוב, כיחסים בין מונאדות אנוכיות, מבודדות, המתאמצות לשמר ביניהן מצב של אי התנגשות, אי התערבות ואדישות הדדית (Ibid., p. 69). באופן דומה אפיין גם זימל (Simmel, 1950a) את מצבו המנטלי של היחיד הצועד ברחוב כמצב של אדישות. אדישות זו נבעה לדעתו מעומס הגירויים שהכרך מזמן ליושבויו. גם כאן תוארו היחידים (הזרים) במרחב הציבורי כבני אדם אדישים, מנוכרים ומבודדים, המקיימים מגע פונקציונלי צר וחלקי עם זולתם. מאז שני המחקרים הקלאסיים האלה ועד ימינו עסקו לא מעט חוקרים באפיון האתיקה של יחסי הזרים בעיר. היו שהמשילו את תנועת הזרים ברחובות לתנועת המכוניות בכביש, כלומר תנועה של יחיד בתוך קליפה מבודדת וקשיחה (שלד המכונית), שהעיקרון הבסיסי שלה הוא הישמרות והימנעות מפני מגע עם הזולת (Goffman, 1971, pp. 28-61). היו שתיארו את הטכניקות והאסטרטגיות שבאמצעותן זרים מתחמקים זה מזה במרחב הציבורי בעיר (Lofland, 1985, pp. 118-175). היו שטענו שהיחיד בציבור עוטה מסיכות המונעות מגע וקשר מחייב עמו, ובעקבות זאת מכוננת במרחב הציבורי בעיר אתיקה המאפשרת ליחיד חופש חברתי נרחב (Bauman, 2000; Sennett, 1976, p. 264). והיו גם שהצביעו על כך שאופיים של הקשרים החברתיים בעיר (הסופרמודרנית) של ימינו הופך את הזרים הבאים במגע בינאיש למעין עדים לא מעורבים זה ביחס לזה, במקום אנשים בעלי מחויבות בסיסית זה כלפי זה (Augé, 1995, 1998). וכך, למרות הזמן הרב שחלף (יותר מ-150 שנה) ולמרות התמורות האדירות שחלו על החיים בעיר מאז שאנגלס (ב-1844) וזימל (ב-1903) אפיינו את יחסי הזרים בה, נותר מהדהד (כמעט בלא שינוי) אותו נרטיב אתי והגמוני, המתאר את היחסים האלה ברחובות המטרופולין הגלובלי כיחסים המתאפיינים באי התערבות, באדישות הדדית, בהסתגרות ובהימנעות זה מזה.

להלן אבקש לחרוג מתפיסה הגמונית זו ולטעון כי מה שנדמה על פניו כיחס שיטתי של אדישות פסיבית ואי התערבות אינו אלא היפוכו של דבר. לאור ניתוח אמפירי של מאות מופעי הזיהוי, אאפיין את האתיקה של חוויית הזיהוי כאתיקה של עיכול, החודרת באופן סימבולי, פעיל ושתלטני למרחב זהותו של הזר ושואפת לבטל את אחרותו של האחר. עתה, משהוצגה מסורת הכתיבה הסוציולוגית על אודות הזרים והעיר באופן כללי, כמו גם התזה שאבקש להעמיד כנגד אותה מסורת, ברצוני להציג בפירוט את המסגרת המתודולוגית-התיאורטית שבה מחקר זה מצדד. להלן אתאר את תפיסתם המיקרו-סוציולוגית של שוץ (Schütz) וגופמן (Goffman) ואציג כמה מהבחנותיהם הנוגעות לזיהוי זרים ולאתיקה המאפיינת מפגשים חטופים של זרים.

שוץ, הטיפוסיות והסגירות החברתית

אלפרד שוץ, בשני מחקרים קרובים – "הזר" (Schütz, 1944) ו"השב לביתו" (Schütz, 1945), שהם למעשה שני צדדיו של אותו המטבע, ביקש לנתח את מצבו החווייתי של היחיד הנע בין תרבויות. לדידו המטען התרבותי, היומימי, הנלקח כמובן מאליו על ידי בני קבוצה תרבותית מסוימת, נמצא חסר בשני מקרים אלה, ונעשה נוכח דווקא בהיעדרו. מטען תרבותי זה, לפי שוץ, הוא למעשה מורשת חברתית הכלולה ביחידים, הנוטים מטבעם לדבוק בה כדבר ידוע. את המורשת הזאת הוא מתאר כספר מתכונים תרבותי המנחה את היחידים צעד-צעד כיצד עליהם לפעול בשלל מצבים יומיומיים, למשל כשעליהם לפתור בעיות או להחליט כיצד להתנהג, כיצד להתבטא וכיצד לפרש את המציאות החברתית בכלל ואת מצב העניינים בתוך מצבים קונקרטיים בפרט. שוץ מדגיש כי מטען מובן מאליו זה מצמצם למעשה את שלל האפשרויות הפתוחות בפני היחידים, משום שהוא מתעל אותם לדבוק במערכת מסוימת וטיפוסית של אפשרויות (כיצד לחשוב, להתבטא, להתנהג וכדומה), ומתוך כך נאכפת צורה ארגונית אופיינית גם על שדה המחשבה, החוויה, ההתנהגות והביטוי (Schütz, 1967, p. 276). בדרך זו, לשיטתו של שוץ, מיוצב המבנה החברתי ומיוצרת קונפורמיות (Schütz, 1945, p. 370), ומכאן שהטיפוסיות הסכמטית המגולמת ביחידים היא מדיום מתווך ומייצב, שבאמצעותו נגזר, מיושם ומועבר ידע (Schütz, 1967, p. 14). יתרה מזו, משום הדבקות האישית-הקבוצתית בשגרה הטיפוסית מתאפשר ליחידים גם לצפות את פעולותיהם ואת תגובותיהם של האחרים ולתכנן באופן מושכל את העתיד לבוא (Schütz, 1945, pp. 370-371).

בהמשך ישיר לכך מאפיין שוץ שני סוגים מנוגדים של יחסים אתיים המתהווים גם בעת מפגש עם זר וזיהויו: הזיהוי הטיפוסי, שאותו הוא מכנה יחסייהם (they-relations), מול הזיהוי הייחודי, המכונה יחסי-אנו (we-relations). יחסייהם הם יחסי זיהוי הדדי המתהווים באמצעותן ובתיווכן של אותן סכמות וקטגוריות חברתיות טיפוסיות. במסגרת יחסים בלתי אישיים אלה, בני האדם הבאים במגע נשארם אנונימיים. כך נמנעות הפתעות, כששני הצדדים שומרים על מעין הגדרת מצב אחידה ומקובלת. כל צד מבין ומזהה את זולתו מבחינה טיפוסית (Schütz, 1964, pp. 45-61). יחסי-אנו, לעומת זאת, מועדים להתהוות באופן לא סכמטי (באופן בלתי אמצעי) ובמהלך נוכחות פנים אל פנים הדדית, אינטימית, ישירה בזמן ובמרחב, כאשר גופו של האחר, הבעות פניו ושלל מחוותיו התקשורתיות ניתנים לצפייה מידית כסימפטום לפנימיותו. כך, לפי שוץ, נותר שדה הביטוי של אדם פתוח לרווחה בפני זולתו למגוון אפשרי, ייחודי ובלתי צפוי של פרשנויות. זאת ועוד, במהלך מפגש פתוח זה העולם החיצוני נגיש לנפגשים באופן שווה, והם חולקים אופק-אנורמיות, שבו אותם הדברים נמצאים בהישג ידם, בטווח מבטם, בטווח חישה משותף. אופק משותף זה מכונן הסכמה ושותף בלתי אמצעי, ואלה כמו קושרים את הנפגשים זה לזה באופן מיוחד ובלתי צפוי. כל אחד משתתף בשטף החיים הפנימיים של האחר. כל אחד יכול לתפוס את מחשבתו של הזולת בנוכחותו החיה, בהתהוותה וביחס ישיר לזרם החוויה ההדדי (Schütz, 1964, pp. 37-56, 61, 110-111, 161, 173-177, 199, 250-254).

הבחנה זו של שוץ תהיה רלוונטית לאפיונה של אתיקת העיכול שאציע להלן, משום שמממצאיי, כפי שיפורטו להלן, עולה בבירור כי יחסי זיהוי הזרים במונית מתאפיינים

במובהק כחסייהם, קרי יחסים אנונימיים, מוסדרים, טיפוסיים ויציבים, המתאפיינים בסגירות חברתית בסיסית וגם – וזו נקודה חשובה אף יותר – בדבקות בידוע התרבותי ובטיפוסי באופן שאינו מותיר מקום לאחרות.

“הבלתי מכירים” והזיהוי לפי גופמן

מי שהמשיך מפורשות ויישם את התפיסה המיקרו-רגולטיבית-מבנית המגולמת בפעולותיהם היומיומיות והטיפוסיות של יחידים בנוסח שוץ היה ארווינג גופמן (Goffman, 1986a, pp. 3-8). גופמן חשוב לענייננו גם משום שברוב עבודותיו מופיעים ניתוחים מיקרו-סוציולוגיים של מפגשים חטופים, שאותם כינה *encounters*, בין זרים (ובלשונו *the unacquainted*) ברחובות העיר (Goffman, 1966, 1967, 1971, 1986b), אך בעיקר משום שניתוחיו מתמקדים לא אחת בסוגיית הזיהוי החברתי, שהיא גם מרכז עניינו של חיבור זה.

בנוגע לתהליך הזיהוי עצמו ולסדר האינטראקציה הכרוך בו, גופמן עורך שלוש הבחנות חשובות. ראשית, הוא מחלק את האינטראקציה בנוכחות פנים אל פנים לשני סוגים: אינטראקציה בלתי ממוקדת, המתרחשת כאשר פלוני אוסף מידע על הזולת באמצעות הצצה חטופה כשהלה חולף על פניו, נכנס ויוצא מיד מטווח מבטו. סוג זה של אינטראקציה עוסק, לדבריו, בעיקר באופן שבו אנשים נמנעים זה מזה. מנגד ישנה האינטראקציה הממוקדת, המתרחשת כאשר אנשים מתאספים אגב התכוונות הדדית ומשתפים פעולה בפתיחות כדי לשמר יחדיו מוקד של שימת לב משותפת, למשל במהלך שיחת רעים (Goffman, 1966, pp. 24, 33-82).

שנית, גופמן מבדיל בין שני סוגי זיהוי: זיהוי קוגניטיבי, שבאמצעותו המזוהה מקשר וממקם את המזוהה (הזר) כאשר לא מתקיימת מחויבות ומעורבות הדדית, כמו לדוגמה הזיהוי במהלך מסדר זיהוי פלילי, לעומת זיהוי חברתי, שבמסגרתו הנפגשים מתכוונים ליצור מעורבות ההדדית (Ibid., pp. 112-113).

לבסוף, גופמן מבחין בין זיהוי אינדיבידואלי, כאשר למזוהה משויכת זהות אישית אופיינית וייחודית מתוך נוכחותו, הופעתו החיצונית, גוון קולו וכיוצא בזה, ובין זיהוי קטגוריאלי, כאשר המזוהה מוכר באמצעות מערך הסטטוסים שלו, המעיד על שייכותו לקבוצה חברתית (אחת או יותר). גופמן מדגיש כי הזיהוי הקטגוריאלי מתאפשר באמצעות קריאה בסיסית של סימני גוף שכל יחיד נושא ומפיץ, באופן שמאפשר למקמו בנקל ביחס לארבעה סטטוסים בסיסיים: מגדר, גיל, גזע ומעמד. זיהוי סטטוס זה מאפשר את זיהויו של הזר מיד, ובכל מצב כמעט (Goffman, 1983, pp. 3, 14).

לפי הבחנות אלה מחקרי מתייחס בעיקר למקרה של האינטראקציה הבלתי ממוקדת ולזיהוי הקוגניטיבי והקטגוריאלי, וזאת משום שבמוניט השירות הדברים אמורים בעיקר בזיהוי חטוף בין זרים מוחלטים, נעדרי מחויבות והיכרות אישית-הדדית, המבקשים להימנע זה מזה עד כמה שאפשר ומזהים איש את רעהו בעיקר באמצעות פענוח בסיסי של סימני סטטוס בולטים וזמינים (כפי שיתברר להלן).

יודגש כי גופמן ראה בזיהוי סוגיה חברתית קריטית (Goffman, 1983, p. 4), וכמו שוץ גם הוא גרס שכל אדם במהלך יחסי גומלין סימבוליים עם סביבתו מפנים מידע חברתי

בסיסי על אודות סטנדרטים חברתיים וטיפוסיים, המורים לו מה ראוי ונורמלי (Goffman, 1986c, pp. 11-13, 45-47, 85-92). הפנמה זו מאפשרת ליחידים שדה זמין של אמות מידה שבאמצעותן הם מודדים את עצמם ואת זולתם בהקשרים קונקרטיים מגוונים (Goffman, 1971, pp. 184-186, 1986c, pp. 12-13, 152-153). בהקשר זה אפשר לנתח גם את היחיד המזהה זרים ברחוב. היחיד צועד, אם כן, ברחוב בעודו מודע להקשר החברתי שהוא נתון בו ויודע כיצד עליו לנהוג ולמה לצפות (Goffman, 1986a, pp. 21-40). וכאשר גירוי זה או אחר (למשל צורה חריגה או פחד מפני דבר מה) מעורר אותו להתמקד בזר, הוא מקיים מיד יחס קוגניטיבי ראשוני כלפיו (Goffman, 1983, pp. 11-15, 1986c, p. 4). הוא קורא את המידע החברתי הזמין, למשל את שפת גופו של הזר (Goffman, 1966, pp. 33-35), ואז הוא מאתר בקרבו את אותו דגם סטריאוטיפי המתאים למערך הסטטוסים של הזר הקונקרטי (Goffman, 1983, pp. 4, 14), משייך את התבנית המתאימה, מקטלג את הזר ומדביק לו את התבנית הזאת (Goffman, 1986c, p. 12). באופן זה ממש יש בידיו של בן התרבות המיומן לזהות את הזר וזיהוי קטגוריאלי ומידי מתוך חשיפה חטופה, שבמהלכה נמסר לו שטף שלם של מידע, כאשר מתוך ההתרשמות החטופה המזהה יוצק, למעשה, אל תוך הזר דמות שלמה שטוחה, באופן שגור ואוטומטי ומבלי דעת. כך, לפי גופמן, מצטמצם הזר המצוי בנוכחותנו לכדי מספר צר בלבד של אפיונים ותו לא (Ibid.).

גופמן תרם תרומה מכרעת לשדה המיקרו-סוציולוגי שבו אשוטט, ורבים מהמחקרים העכשוויים העוסקים בזיהוי קטגוריאלי, טיפוסי, סטריאוטיפי מיישמים (מי ביודעין ומי שלא ביודעין) את תפיסותיו וחזוניהם כהד שוב ושוב על הבחנותיו, כפי שאציג מיד. במסגרת המחקר הנוכחי תיאור זה של גופמן את תהליך הזיהוי הקטגוריאלי יזכה לאישוש אמפירי ברור, כפי שיתברר בפרק הממצאים.

הזהות החברתית, מחקרי הסטטוס והסטריאוטיפים

בדומה לתפיסותיהם התיאורטיות של שוץ וגופמן, התהוותה כאמור בעשורים האחרונים קבוצה גדלה והולכת של מחקרים מיקרו-סוציולוגיים שבתנו בדרך אמפירית, בעיקר באמצעות ניסויים בפסיכולוגיה חברתית, כיצד יחידים מזהים זרים באופן קוגניטיבי ובאמצעות זהויות חברתיות, סטריאוטיפים וזיהוי סטטוס. טייפל (Tajfel), למשל, טען כי לכל יחיד יש לצד זהותו האישית גם זהות חברתית. במסגרת של מצבים חברתיים זהות זו מכתיבה גם את יחסו לזולת, הנגזר ישירות מהיחס הבין-קבוצתי (intergroup) הרלוונטי השורר ביניהם (Tajfel, 1974). כך הגדיר טייפל זהות חברתית כאותו חלק ממושג העצמיות של היחיד הנגזר מעצם חברותו בקבוצה כלשהי, בצירוף הערכים והמשמעויות הרגשיות הנלווים לחברות זו (Tajfel, 1981, p. 255). לגישתו (כמו אצל שוץ), יחידים אינם יוצרים

6 יש לציין שביטוי מוטבע של סדר מבני-תרבותי זה המגולם בפעולתו של היחיד באופן מקדמי מאפיין כמה וכמה ניתוחים וגישות תיאורטיות אחרות. למשל סדר הפרקטיקה וההביטוס אצל בורדייה (Bourdieu, 2008, pp. 52-65, 2010). ארגו הכלים התרבותי (toolkit) של סוידלר (Swidler, 1986) ואף מרכיב האני (Me) בתיאוריית העצמי (Self) של מיד (Mead, 1967, pp. 174-178, 193-200, 209-226).

את הקטגוריות של עצמם, אלא מאמצים את הקטגוריות הזמינות בסביבתם. הם גם מקבלים ומפנימים (מבלי דעת) דפוסי התנהגות ושיפוט ערכי אוטומטי בנוסח סטריאוטיפים ודעות קדומות (Tajfel, 1969), ואחר כך דבקים ומשמרים את הסכמות התרבותיות האלה באדיקות (Tajfel, 1981, p. 137). ברוח זו בדיוק פותחה תיאוריית הזהות החברתית (Social Identity Theory) של טייפל וטרנר (Tajfel & Turner, 1986), ונערכו מחקרים אמפיריים רבים שמצאו, למשל, כי בסביבה שקיים בה מתח או מאבק (לאומי, גזעי, כלכלי וכדומה) בין שתי קבוצות יריבות, ייטו יחידים בעת מפגש אנונימי לזהות את זולתם קודם כול ביחס להבחנות קונפליקט קבוצתיות אלה (Branscombe & Wann, 1994). עוד נמצא שיחידים נוטים להעדיף את בני קבוצת הזהות החברתית שלהם (Tajfel, 1970). כמו כן מצאו חוקרים אלה תימוכין לטענת ההכללה, שלפיה קבוצות ההשתייכות נתפסות כהטרואגיות יותר, בעוד יחידים מקבוצות חוץ נתפסים כהומוגניים. זאת ועוד, נמצאו עדויות לכך שחברי קבוצת הרוב בסביבה חברתית כלשהי מזהים ביתר פירוט וגיוון את בני קבוצתם, בעודם מצמצמים (מבלי דעת) את המובחנות כלפי יחידים מקבוצות חוץ (טייכמן ויהודה, 2000, עמ' 421).

שלל הממצאים האלה של הפסיכולוגיה החברתית עולים בקנה אחד עם הממצאים שלי, כפי שיפורטו להלן, ומכאן הרלוונטיות המיוחדת שלהם לענייננו. שהרי לפנינו אישור אמפירי בין שני מערכי מחקר ומתודולוגיות שונות בתכלית. וכך מחקרי האתנוגרפי, שנערך באופן לא מתוכנן ולא מודע ובתנאי שטח – תנאים הקרובים יותר לחיי היומיום הנחקרים – תומך ונתמך בממצאי המחקרים שבוצעו במעבדות הפסיכולוגיה החברתית, כפי שפורטו לעיל, ולהפך.

עוד גוף רלוונטי של מחקרים שיש להזכיר התהווה במסגרת התיאוריה המיקרו-סוציולוגית של מאפייני הסטטוס (Status Characteristics Theory). מאפיין סטטוס, בהקשר הזה, הוא כל מאפיין זמין וגלוי המשפיע על הערכת קבוצות ויחידים ומכונן אמונה באשר לטיב תכונותיהם (Berger, Rosenholtz & Zelditch, 1980, p. 479). במסגרת זו נחקרו תהליכי הדריוג של מאפיינים גלויים (כמו גיל, מין, גזע, אתניות וכדומה) שאותם מגלם היחיד (בעיקר) בנוכחותו ובגופו (ממש לפי טענת גופמן), ונמצא כי מאפייני סטטוס אלה משפיעים באופן נרחב על היחס האתי שבמסגרתו אדם מעריך את זולתו ונוהג בו. כלומר מידע סטריאוטיפי זה משפיע ישירות על סדר האינטראקציה החברתית ביומיום (Ridgeway, 1991). כך מוערך שוני בין יחידים, שממנו נגזר יחס בינאישי על בסיס סיווג (סטטוס) קבוצתי. היחס הזה בא לידי ביטוי בהתנהגותם של יחידים, הוא נשנה ויציב וניתן לתצפית. לפי תפיסה זו מתבססת למעשה מידת ההערכה המיוחסת ליחידים על היוקרה שיש לקבוצת הסטטוס שלהם. עוד נטען כי רוב תהליכי הסטטוס המאורגנים אינם מודעים, לרבות ההתנהגויות והציפיות שהם מייצרים, והם מתרחשים בנו באופן אוטומטי, בלי שנחוש בהם (Berger, 1977). בהמשך לכך נחקר, למשל, היחס המודע והמוצהר של יחידים מול היחס הספונטני-האוטומטי שלהם לקבוצות המתויגות באופן שלילי. נמצא כי גם ביחידים שהצהירו במודע שאינם בעלי דעות קדומות שליליות התעוררה תגובה ספונטנית-אוטומטית שלילית (Dovidio et al., 1997). מכאן שגם אלה המצהירים על עצמם שהם חסרי דעות קדומות מכירים, לכל הפחות, את הסטריאוטיפים המאפיינים את תרבותם, מודעים להם היטב ומייחסים אותם מבלי דעת לזולתם (Devine, 1989).

כאמור, רוב רובם של המחקרים הללו התבססו על ניסויים מתוכננים במסגרת מצבים

מלאכותיים. לעומת זאת גמבטה והאמיל (Gambetta & Hamil, 2005) חקרו את חיי היומיום של נהגי מוניות בניו יורק ובבלפסט. מחקר אתנוגרפי זה (המשיק לשדה המחקר שלי מבחינה תמטית) התמקד באופן שבו הנהגים מזהים במהירות נוסעים. ומשום שהנהגים הללו היו נתונים תדיר לתקיפה, התברר שהם מחפשים בלי הרף סימני אזהרה (בגדים, צבע עור, התנהגויות וכדומה) או סימנים מעוררי אמון באנשים המבקשים לעלות למונית. מכאן הסיקו גמבטה והאמיל שהנהגים עוסקים באיסוף ובפרשנות בלתי פוסקים של סימנים ואיתותים במסגרת מפגשים חטופים ומהירים אלה עם זרים. עוד נמצא כי לנהג יש מושג מקדמי בנוגע להתנהגות התקינה ולמראה התקין שאמורים להיות לנוסע הטוב/התמים/הלגיטימי, וכי הנהג משתמש במטען הרלוונטי הזה במסגרת מצבים קונקרטיים כדי להעריך את רמת הסכנה שהוא נחשף אליה בתנאים של אי ודאות, המאפיינים העלאת נוסע מזדמן, ממש כטענתו של גופמן לעיל. עם זאת, לצד סימנים ברורים וקריאים כמו גיל ומין, נמצאו לא מעט סימנים ברורים פחות וחלקיים שהנהג אוסף. סימנים אלה כשלעצמם אינם מספקים מידע רלוונטי, אבל כשהם מצטרפים לכדי תמונה סמיוטית רחבה הם מקבלים משמעות.

ממצאים

הניתוח להלן מתמקד אך ורק במופעי זיהוי הזרים, כאמור לעיל. במהלך הניתוח קודדו והוזנו התיאורים אל בסיס נתונים ממוחשב. הניתוח משלב בין תיאור איכותי מיומני השדה ובין בחינה סטטיסטית (שכחיות) של התיאורים, כדי לאתר דפוסי שיח חברתיים של זיהוי. בסיס הנתונים כולל 1221 רשומות (מופעי זיהוי). מספר המקרים (N) משתנה בניתוחים שאציג לעיל. למשל מספר המופעים שצוין בהם הגיל הוא (N=734), ואילו מספר המופעים שצוין בהם זיהוי אתנו-לאומי הוא (N=1190). יש לציין כי בנוסף לרשומות האלה קיימות נסיעות שתועדו באמצעים אחרים, כגון הקלטה, צילום תמונות, וידיאו, ואלה לא נכללו במסגרת המאמר הנוכחי. בסיס הנתונים כולל תיעוד של כ-170 נסיעות, עם 7 מופעי זיהוי לכל נסיעה בממוצע (מתוך 10 אפשריים, נהג ותשעה נוסעים).⁷ תאריך הנסיעה המוקדמת ביותר המתועדת בבסיס הנתונים הוא 4 במאי 2005. תאריך הנסיעה המאוחרת ביותר הוא 26 באפריל 2009.

ממצאים הנוגעים להיבט המבני של הזיהוי

1. הזיהוי מצליח. לא נמצא ולו מקרה אחד מתועד שבמהלכו צוין במפורש ניסיון לזהות שכשל לחלוטין. אין למשל רישומים בנוסח "איני מצליח לזהות את פלוני", או "מעולם לא נתקלתי במין שכזה... מהו?"⁸

7 ודוק, כי מספר זה אינו כולל אותי המזוהה, וכי לפעמים לא זיהיתי את כלל הנוסעים. אולם משעה שהחלטתי לזהות, הצלחתי, ואפילו בנקל.

8 יובהר שהצלחה בזיהוי בהקשר הזה אין פירושה בהכרח אימות או הלימה בין זהותו האמיתית של המזוהה ובין הזיהוי גופא, אלא שהזיהוי מצדו של המזוהה נחוה ונרשם כמזלחה, בלי זכר לקושי או לרישום של כישלון בבירור זהותו של הזר.

2. הזיהוי מתועד כחוויה שקופה, מידית ונטולת מודעות. אף על פי שלא הוכשרתי לכך מעולם באופן רשמי, נמצא שאני (המזהה) מיומן מאוד בזיהוי, וזאת בלי שהייתי מודע לדבר כלל. ניכר שאני מזהה בנקל, בלי מאמץ (באופן טבעי). מעשה הזיהוי ממש נעדר נוכחות בעיניי, ובכתביי איני מתייחס אליו כלל. במילים אחרות, תהליך הזיהוי נמנה עם אותן מיומנויות אישיות שאנו מתרגלים בלי הרף במהלך היוםיום מבלי דעת, באופן אוטומטי שהופך אותן לבלתי נראות. ולא מפני שהן נסתרות. נהפוך הוא, מפני שהן רגילות, בנאליות, שגורות וחוזרות בלי הרף. דוגמה חיה לכך היא שבמהלך הזיהוי התבטאתי לא אחת באופן (אוטומטי) שלא הייתי מרשה לעצמי בידועין, וזאת בניגוד גמור לאופי התבטאותי המודעת. כך נמצא שעשיתי שימוש שיחי תדיר בקטגוריות מילוליות (שברגיל איני משתמש בהן), כגון שחור,⁹ כוסית,¹⁰ פרחה,¹¹ הומו,¹² לסבית,¹³ כושי,¹⁴ ערס.¹⁵ מכאן גם עולה בעיניי תמונה לא מחמיאה שלי כגועזן סקסיסטי, הנוטה להתייחס לזולת באופן סטריאוטיפי וכוחני (מבט בלתי רפלקסיבי בעליל).
3. הזיהוי פסקני. ברוב המקרים (1208, 99% מתוך 1221), הזיהוי חד משמעי, החלטי וברור. יוצאים מכלל זה 5 מקרים שבהם ניתן זיהוי כללי ומעורפל,¹⁶ ו-9 מקרים שבהם ניכרת התלבטות ואי הכרעה.¹⁷
4. הזיהוי נחוה כנטול תהליך ואין רישום של תהליך זיהוי. כלומר אני (המזהה) יודע מיד, וכהרף עין שולף את הזיהוי בלי לחוש בכך. כמו כן כמעט לא מצאתי זכר למקרה שבו לוקח לי זמן לזהות, שאני משתהה, או שאני מזהה בשלבים, חלק אחר חלק, דוגמת אותו מקרה נדיר שבו נמצאתי כותב, "אני לא יודע אם הוא ערבי או פועל זר – ערבי בגלל הגיל בשיער, אבל הגוף ומשהו בפנים או העיניים מלמד על משהו אחר לא מפה – עם ניחוח אירופי אולי", ובהמשך: "הערה לעצמי: מקרה נדיר שאני מתלבט! בדרך כלל אני יודע מיד" (1 באוגוסט 2006).
5. חוויית הזיהוי המידי נמצאה עומדת (על פי רוב) במבחן המציאות ונותרת תקפה. ב-222 (99%) מתוך 225 מקרים שבהם תועד מבט שני (רישום של מידע נוסף אחרי הזיהוי
- 9 למשל "פליט שחור" (2 בספטמבר 2008).
- 10 למשל "צעירה שחורה שיער שחור קרה דקה ציצים גדולים 'כוסית' לבושה בנוח לא מצועצעת, מרוכות, ממוקדת בעניינים שלה, שונה משדרת [כוח]" (15 ביוני 2006).
- 11 למשל "פרחה צבועה 30 דומה לתרנגולת ערבייה עירונית" (15 במאי 2006).
- 12 למשל "צעיר 'הומו' לבוש מגניב, רוה, כחוש משקפי שמש ענקיים זקן צרפתי" (27 בפברואר 2007).
- 13 למשל "אמריקאית, לסבית" (15 באפריל 2008).
- 14 למשל "אמא כושית מדברת אפריקאית וערבית עם הנהג" (4 במאי 2008).
- 15 למשל "יהודי, מזרחי, ערס + קופסת סיגריות ביד. קירח, מגולה, חולצת כפתורים זנוחה, מדבר בח' וע'" (5 בנובמבר 2007).
- 16 "אישה מזוהה" (3 ביולי 2005); "מוזר מזיע מסריח" (19 ביולי 2005); "זר מבוגר, משקפיים עבים, זקט פסים, מבט 'עגלי', שעון ישן" (3 באפריל 2006); "60" (25 במרס 2007); "60" (6 במאי 2007).
- 17 למשל "צעיר אתיופי/ערבי" (20 ביולי 2005); "נהג ישראלי, מזרחי/ערבי" (25 במאי 2005); "איש רוה מאוד צעיר נרקומן ערבי מזרחי" (3 באפריל 2006); "תאילנדית/פיליפינית" (18 ביוני 2006).

הראשוני), נותר הרושם הראשוני שריר, "נכון".¹⁸ ולא זו בלבד, אלא שלא אחת הרושם הראשוני אף הלך והתחזק לנוכח המידע הנוסף.¹⁹

ממצאים הנוגעים לתוכנם של מופעי הזיהוי

1. באופן כללי אפשר לומר שעיקר הזיהוי והמידע הגלום בו מתמקד באפיון האתנו-לאומי, כשלצדו נלווה זיהוי מגדרי,²⁰ ובמידה פחותה גם זיהוי גיל. כולט במיוחד בהיעדרו הזיהוי המעמדי.
2. הזיהוי המגדרי הוא זיהוי בסיסי ונלווה, משום שהמידע הגלום בו מועט (יחסית). כמו כן זוהו יותר גברים (62%) מנשים. ב־1200 (98%) מתוך 1221 מופעי זיהוי בוצע זיהוי מגדרי מפורש: 529 (43%) נשים ו־671 (55%) גברים. רק ב־21 מקרים (2%) לא ניתן זיהוי מגדרי מפורש, למשל כאשר צוין הגיל בלבד (60), או כאשר זוהו קבוצות (יהודים, סינים).
3. זיהוי הגיל נפוץ ומרכזי (פחות מהזיהוי המגדרי והאתנו-לאומי), אבל בדרך כלל מופיע בבחינת נלווה. המידע שהוא מספק מצומצם. ב־734 (60%) מתוך 1221 מופעי הזיהוי נעשה זיהוי גיל. ב־342 (47% מתוך 734) מתוך מופעי הזיהוי הללו נמצאה הערכת גיל מספרית, למשל: 20, 55, 70. ב־392 (53%) נעשה שימוש בתיאור איכותי, למשל: ילד, מבוגר, זקן. יש לציין שנעשה שימוש נרחב ביותר בתיאור "צעיר", שהופיע ב־322 (43%) מהמקרים. אם נמנה יחד את סך הקטגוריות (המספריות והאיכותיות) המציינות גיל 30 ומטה, נגיע ל־451 (61%) מסך כל תיאורי הגיל (734).
4. עדר הזיהוי המעמדי. לפי גופמן קיימים, כאמור, ארבעה סטוסים מרכזיים: גיל, מגדר, מעמד וגזע (אתנו-לאומיות), שבאמצעותם אפשר להגיע לזיהוי סטוס קטגוריאלי לכל יחיד כמעט (Goffman, 1983, p. 14). ואולם מניתוח בסיס הנתונים של רישומי עולה כי למעט זיהוי יחיד (מתוך 1221), "ערבי לבוש מוקפד עו"ד עשיר" (28 בספטמבר 2005), לא נמצאו תיאורים שבהם התייחסתי לתיאור מעמדי. היעדרו של הזיהוי המעמדי מעורר פליאה, ועד העת הזאת לא מצאתי לכך הסבר ראוי שיניח את דעתי. עם זאת, בהנחה שאין עיוורון מיוחד לממד המעמדי דווקא במקרה הפרטי שלי כמזהה, הסבר אחד (וחלקי) הוא שמלכתחילה נוסעי מוניות השירות שייכים לרוב לאותו חתך מעמדי נמוך, ועל כן אין תמה שבמובן הזה לא ניכרו או צוינו הבדלים, בשל סלקציה-עצמית. כלומר

18 אפשר לציין שלושה מקרים בלבד שבהם זיהיתי את הזר באופן מסוים, ואחר כך, במבט שני, התברר לי שטעיתי במפורש. למשל זיהוי מתאריך 18 ביוני 2006, במבט ראשון: "ישראלי 30 הישראלי העדין היפה עיניים כחולות שותה ספרייט קר שומע אוזניות ב־iPod בסטייל, קירח", ובמבט שני: "אמריקאי מטייל תייר + גופיית אפרו-אמריקאי נראה כמו דוגמן שעיר מאוד" (אני אף מציין במפורש לצד הזיהוי: "טעות בזיהוי!"); וזיהוי מתאריך 18 ביוני 2006, במבט ראשון: "תאילנדית", ובמבט שני: "פיליפינית מדברת עם נוסעת אחרת שווהתה כפיליפינית".

19 למשל זיהוי במבט ראשון (26 במרס 2006): "צעירה יהודייה משכילה עו"סית 35 כל הזמן בטלפון", שרק מתחזק במבט שני: "שרון מנהלת ארגון התנדבות". או זיהוי במבט ראשון (30 במאי 2007): "מזרחי, מקריח, שמן ומעשן", שלאחר זמן מה (במבט שני) מתברר שמו, שהוא אכן שם מזרחי: "משה בן שטרית".

20 הזיהוי המגדרי בעברית גלום ונלווה כעניין שבהכרח.

מי שאינו שייך לחתך מעמדי והומוגני זה ממילא הדיר את רגליו מהמונית, ונסע, למשל, ברכב פרטי.²¹

5. לאחר תהליך של קידוד ומיצוי התיאורים, התברר כי ברוב המקרים (1068, 87% מתוך 1221) הופיע זיהוי אתנו-לאומי ישיר²² או עקיף²³ במילה או בביטוי קצר. נמצאו גם 126 מקרים של אפיון אתנו-לאומי מרובה, כלומר מקרים שבהם צוינו יחד שניים (109 מקרים), או אפילו שלושה (17 מקרים) אפיונים בעת ובעונה אחת, כך שהיה צורך להכריע ביניהם ולהאחידם על מנת לספור אותם. למשל "יהודיה +30 לגיטימית מזרחית" (17 בינואר 2007) סווגה כמזרחית, היות והקטגוריה "מזרחי" מניחה מלכתחילה כי מדובר ביהודי ובלגיטימי. וכך בתום תהליך זה צומצמו באופן שיטתי 122 מקרים (97%) מתוך 126 לכדי אפיון יחיד. יצאו מכלל זה ארבעה מקרים שבהם לא היה אפשר להכריע בשל התנגשותם של שני מאפיינים שונים בתכלית, שעמדו לרוב בסתירה (בהקשר של התרבות בישראל): "צעיר אתיופי/ערבי" (20 ביולי 2005), "נהג ישראלי, מזרחי/ערבי" (25 במאי 2005), "איש רוה מאוד צעיר נרקומן ערבי מזרחי" (3 באפריל 2006) ו"תאילנדי/פיליפינית" (18 ביוני 2006). בסיכום, מתוך 1221 מופעי זיהוי רלוונטיים הוסרו ארבעה מופעי זיהוי אלה ו-27 מקרים נוספים שבהם לא ניתן כל תיאור אתנו-לאומי ישיר או עקיף, ובסך הכול נגרעו 31 מופעי זיהוי, ונותרו 1190. מניתוח זיהויים אלה נמצא כי:

5.1 באמצעות מספר מצומצם של קטגוריות אתנו-לאומיות בסיסיות זוהה מספר רב של זרים. כלומר בלב הזיהוי חוזרים אותם תיאורים וייצוגים סטריאוטיפיים בסיסיים, כאילו ניתן למזהה מראש מספר סגור של תיאורים זמינים לשימוש ולזיהוי, שאינם משתנים. למשל, באמצעות 95 קטגוריות שונות (ראו טבלה 1) זוהו 1190 זרים (יחס קטגוריאל של 12.53 מופעי זיהוי לקטגוריה). באמצעות 28 קטגוריות שונות (קטגוריות 1-28, בטבלה 1) זוהו 90.1% (1072) (יחס קטגוריאל של 38.29). באמצעות שמונה קטגוריות בלבד (קטגוריות 1-8, בטבלה 1) זוהו 66.4% (790) (יחס קטגוריאל של 98.75), ובאמצעות שלוש קטגוריות בלבד (ערבי, לגיטימי, פיליפיני), זוהו 445 זרים שונים (37.4%) (יחס קטגוריאל של 148.33), כאשר באמצעות הקטגוריה "ערבי" בלבד זוהו 207 זרים (17.4%).

21 מסקר שנערך בנובמבר 2006 עבור ארגון "תחבורה היום ומחר" עולה כי בישראל כ-60% מהנסיעות לעבודה מבוצעות ברכב הפרטי. עוד נמצא שקיים קשר ישיר בין השימוש ברכב הפרטי להיקף ההכנסה, אף על פי שגם בקרב בעלי ההכנסה הנמוכה השימוש ברכב הפרטי עולה על השימוש בתחבורה הציבורית (קינן, 2006).

22 זיהוי ישיר: כאשר הזיהוי האתנו-לאומי מצוין במפורש, כלשונו. למשל "ערבי", "פיליפיני".

23 זיהוי עקיף: כאשר לא ניתן זיהוי ישיר, אך היה אפשר לחלצו מההקשר ומהתוכן האמור. למשל "זוהר ארגוב שיניים רקובות – ישן" (8 ביוני 2005), כאשר מן התיאור ברור שמדובר בגבר, ישראלי, יהודי, מזרחי, אזרח ישראלי (זוהר ארגוב היה זמר ישראלי שנחשב לדעת רבים לגדול זמרי המוזיקה המזרחית והים-תיכונית בישראל); או: "מסעודה", כאשר הצירוף "מסעודה משרדות" נתפס בישראל כאפיון של אישה ממוצא מזרחי, מבוגרת יחסית, המתגוררת בעיירת פיתוח (6 ביולי 2005).

טבלה 1. סך הקטגוריות

קטגוריה	N	#	קטגוריה	N	#
לבן	2	49	ערבי	207	1
מאבטח(*)	2	50	לגיטימי(*)	121	2
נכה(*)	2	51	פיליפיני	117	3
סקנדינבי	2	52	מזרחי(*)	85	4
פורטוגזי	2	53	יהודי(*)	83	5
שרירי(*)	2	54	דתי (יהודי)*)	58	6
תימני(*)	2	55	רוסי-לגיטימי(*)	78	7
4X4(*)	1	56	צעיר(*)	41	8
אחוס"ל(*)	1	57	נהג(*)	25	9
אמא(*)	1	58	ישראלי(*)	23	10
אנרכיסט(*)	1	59	צרפתי	22	11
בנאי(*)	1	60	אמריקאי	20	12
בת(*)	1	61	חרדי(*)	18	13
גרמני	1	62	אתיופי(*)	18	14
דומה למרג' סימפסון(*)	1	63	הודי	16	15
דומה לסבא צבי(*)	1	64	כוש	16	16
דומה לפרופ' סמדר לביא(*)	1	65	מגניב(*)	15	17
דומה לקרן אהרוני(*)	1	66	סטודנט(*)	15	18
החברה של הג'ינג'י(*)	1	67	מזרח-אירופאי	14	19
זוהר ארגוב(*)	1	68	ניגרי	12	20
חילוני(*)	1	69	עו"ד(*)	12	21
חתיך(*)	1	70	זקן(*)	10	22
יחסי שבו (שם פרטי)*)	1	71	תאילנדי	10	23
ילדה(*)	1	72	רוסי	9	24
כוסית(*)	1	73	רומני	8	25
מ"פ במיל. (*)	1	74	בצלאל(*)	7	26
מדריך פסיכומטרי(*)	1	75	גרזיני	6	27
מוזנחת(*)	1	76	שמן(*)	6	28
מושבניק(*)	1	77	נערה(*)	5	29
מילואימניק(*)	1	78	פרחה(*)	5	30
מסעודה(*)	1	79	מבוגר(*)	4	31
מעצבת(*)	1	80	סיני	4	32
מרוקאית(*)	1	81	ספרדי	4	33
מרצה(*)	1	82	שחור	4	34
משכילה(*)	1	83	אישה(*)	3	35
סקסי(*)	1	84	אריתריאי	3	36
עסקנית(*)	1	85	בריטי	3	37
פולני	1	86	דוס(*)	3	38
פועל(*)	1	87	הומון(*)	3	39
פעילת שמאל(*)	1	88	חייל(*)	3	40
פרסי(*)	1	89	יפני	3	41

טבלה 1 (המשך). סך הקטגוריות

קטגוריה	N	#	קטגוריה	N	#
קנדי	1	90	סודאני	3	42
קירח(*)	1	91	ערס(*)	3	43
קשת יום(*)	1	92	פרסי	3	44
שחור(*)	1	93	בלונדינית(*)	2	45
שיינברג (שם פרטי)(*)	1	94	חנן(*)	2	46
תבל ניסים (שם פרטי)(*)	1	95	יווני	2	47
			כוכב רוק מזדקן(*)	2	48

(*) זר קרוב ודומה.

עוד נמצא (אגב בחינה איכותית של תוכן הזיהויים) כי נעשה שימוש ב־68 קטגוריות שונות (ראו קטגוריות המסומנות בכוכבית בטבלה 1) כדי לתאר בדרך זו או אחרת זר קרוב או דומה – קבוצה אתנו־לאומית הומוגנית (יחסית) שכניתי אותה (emic) במהלך השהייה בשדה "לגיטימיים", כלומר יהודים, דוברי עברית, בני התרבות המקומית, אזרחים ישראלים. מכאן שאם נקבץ עתה את כלל הקטגוריות הללו לכדי קטגוריה אחת, "לגיטימי־חדש", נמצא שהיחס הקטגוריאלני מרקיץ, שכן באמצעות 28 קטגוריות מזוהים עתה 1190 (יחס קטגוריאלני של 42.50 מופעי זיהוי לקטגוריה – פי 3.39 מהיחס המקורי, 12.53). באמצעות שש קטגוריות (לגיטימי־חדש, ערבי, פיליפיני, צרפתי, אמריקאי, כושי) מזוהים יותר מ־90% מתוך 1077 (יחס קטגוריאלני של 179.50 מופעי זיהוי לקטגוריה). באמצעות שלוש קטגוריות (לגיטימי־חדש, ערבי, פיליפיני) מזוהים 85.6% (1019) (יחס קטגוריאלני של 339.67). ובאמצעות הקטגוריה "לגיטימי־חדש" בלבד מזוהים עתה 695 זרים שונים המהווים 58.4% מסך מופעי הזיהוי.

5.2 הזיהוי נסמך על מטען תרבותי בסיסי שנרכש ומוטמע בשלב מוקדם (יחסית) של תהליך החברות, כלומר רוב התיאורים המהווים את לב לבו של הזיהוי נסמכים על קטגוריות שגורות, שכל ילד ישראלי יהודי מכיר, תיאורים כגון ערבי, מזרחי, רוסי וכדומה.

5.3 עבור הזרים הדומים והקרובים נמצאתי משתמש במנעד רחב יחסית של מילות זיהוי, קטגוריות ותארים, ואילו עבור השונים והרחוקים הסתפקתי באבחון כללי בהרבה, שלא פעם הסתכם במילה אחת. מכאן שהיחס לזר השונה והרחוק נמצא כיחס מאחיד, שאינו מבדיל (יחסית) בין יחידים. זהו יחס כללי, קטגוריאלני, שבולע את הגיוון האנושי של הזר־השונה ומותירו בבחינת ייצוג סטריאוטיפי (בנוסח טענת ההכללה, ראו לעיל). למשל, ברובם המוחלט של זיהויי הזרים השונים והרחוקים (459, 93% מתוך 495) בסיס התיאור נשען על זיהוי אתנו־לאומי ישיר ומפורש (פעמים רבות במילה), כגון: אמריקאי, צרפתי, הודי, ניגרי, תאילנדי וכדומה. לעומת זאת ב־236 מקרים של זיהוי של זרים דומים וקרובים (34% מתוך 695) הרקע האתנו־לאומי נלקח כמובן־מאליו ולא צוין מפורשות, אלא השתמע בעקיפין מההקשר ומתוכן התיאור (זיהוי עקיף). במקרים רבים אלה התמקד הזיהוי בשלל אפיונים משניים, שכללו מקצוע (למשל עו"ד), נטייה מינית (למשל הומו), סגנון לבוש (למשל מגניב) וכדומה.

כמו כן, עבור 495 המקרים שבהם זוהו הזרים כרחוקים נעשה שימוש מצטבר רק ב־27 (ראו טבלה 2) קטגוריות אתנו־לאומיות שונות (יחס קטגוריאל של 18.33 מופעי זיהוי לקטגוריה). לעומת זאת, עבור 695 המקרים שבהם זוהו הזרים כדומים וקרובים נעשה שימוש מצטבר ב־68 קטגוריות שונות כדי לתאר (באופן כללי) זהות אתנו־לאומית יחידה (יחס קטגוריאל של 10.22).

טבלה 2. סך הקטגוריות המתארות זרים שונים ורחוקים

#	קטגוריה	#	קטגוריה	#	קטגוריה
1	ערבי	10	רוסי	19	סודאני
2	פיליפיני	11	רומני	20	פרסי
3	צרפתי	12	גרזיני	21	יווני
4	אמריקאי	13	סיני	22	לבן
5	הודי	14	ספרדי	23	סקנדינבי
6	כושי	15	שחור	24	פורטוגזי
7	מזרח־אירופאי	16	אריתריאי	25	גרמני
8	ניגרי	17	בריטי	26	פולני
9	תאילנדי	18	יפני	27	קנדי

עוד נמצא כי הקטגוריה השכיחה ביותר לזיהוי זר־קרוב היא "לגיטימי", המהווה 17.4% (121 מ־695) מקבוצה זו, ואילו הקטגוריה השכיחה ביותר לזיהוי זר־רחוק היא "ערבי", המהווה 41.8% (297 מ־495), שיעור שהוא פי 2.4. שלוש קטגוריות הזר־קרוב השכיחות ביותר (לגיטימי, מזרחי ויהודי) מהוות במצטבר 41.6% מכלל מופעי הזיהוי הקרוב, בעוד שלוש קטגוריות הזר־רחוק השכיחות ביותר (ערבי, פיליפיני וצרפתי) מהוות במצטבר 70% מכלל מופעי הזיהוי של הזר־רחוק, שיעור העולה בהרבה (פי 1.68) על מופעי הזיהוי הקרוב.

סיכום הממצאים

אפשר לסכם עתה את עיקר הממצאים, את יחסם לספרות ואת ההשלכות האתיות המרכזיות שעלו מהם.

1. נמצא כי בכל פעם שביקשתי לזהות הדבר עלה בידי. מכאן שהזיהוי החברתי והצלחתו אינם תלויים בהכרח בשיתוף פעולה עם הזולת. יתרה מזו, מצאתי שעל פי רוב הזיהוי הוא חד צדדי באופיו, ומבוסס על המזהה הרואה ומיד "יודע!" בעצמו ובעיקר מעצמו. דומה כי הממצא הזה מאשש חלק בסיסי ממודל הזיהוי של גופמן, הגורס כי בעת נוכחות הדדית ביכולתנו לזהות קטגוריאלית ולקטלג במהירות וביעילות אנשים על פי מספר מצומצם בלבד של סימני סטטוס, שנפוצותם אינה בשליטת המזוהים (Goffman, 1983).

2. נראה שהזיהוי נעדר נוכחות וחסר רישום חווייתי. הוא אוטומטי, שקוף ונחבא, כלומר תהליך הזיהוי המידי מתרחש בממד טכני של רוטינה טיפוסית. אין הדברים אמורים בפעולה מכוונת או מחושבת, היות והזיהוי נעדר רפלקסיה ומודעות בזמן התרחשותו. ממצא זה מחזק את ממצאיו של ברגר (Berger), שגרס כי תהליכי הסטטוס המאורגנים אינם מודעים ברובם, וכי הם מתרחשים באופן אוטומטי, בלי שנחוש בהם (Berger, 1977).

3. הזיהוי מתאפיין בתבניות ביטוי כמעט קבועות החוזרות על עצמן, כמו היו צורות מראש בארגון-כלי-ביטוי נתון. אלה ביטויים בסיסיים, יומיומיים ושגורים, כאלה שכל בן התרבות הישראלית, היהודית, העברית, המקומית מכיר אותם ועושה בהם שימוש תדיר. הממצא הזה מחזק טענות תיאורטיות בנוסח שוץ (Schütz, 1945), טייפל (Tajfel, 1969), סוידלר (Swidler, 1986) ורידג'וויי (Ridgeway, 1991), למשל, שלפיהם היחיד אוצר בקרבו מורשת חברתית בדמות מלאי של מידע סטריאוטיפי טיפוסי המשפיע ישירות על סדר האינטראקציה בחיי היומיום.

4. בהמשך ישיר לכך נמצא כי הזיהוי מתאפיין בטווח תיאורים אתנו-לאומי, גזעני, כוחני ואף סקסיסטי, ולא אחת אפשר לאפיין אופי ביטוי זה כבלתי ראוי (not politically correct), כזה שעומד בסתירה גמורה לדעותיי המוצהרות והמודעות. גם ממצא זה מחזק מחקרים קודמים (למשל Dovidio et al., 1997; Devine, 1989), שבמסגרתם נמצא כי גם יחידים המצהירים במודע שאינם בעלי דעות שליליות ביחס לסטטוס מסוים המתויג במסגרת תרבותם כשלילי, מגיבים באופן ספונטני שלילי כלפי זרים שלהם שויך אותו סטטוס.

5. ניכר הבדל מהותי בין זיהוים של זרים-קרובים לזיהוי זרים-רחוקים. כך נמצא כי ככל שהזר נחוה קרוב יותר למזהה, דומה לו מבחינה תרבותית-חברתית, נוטה הזיהוי ליתר פירוט (ליחס קטגוריאלי נמוך) ולתיאור עשיר יותר, המלמדים על יתר פתיחות של המזהה דווקא אל בני קבוצתו (אל הידוע). זיהוי זה מאופיין בריבוי של קטגוריות משנה, מעבר לשיוך האתנו-לאומי הראשוני, הבסיסי. ואולם, ככל שהזר מרוחק יותר, שונה מהמזהה, נעשה הזיהוי דל, צר ורוה, כזה שאינו מבדיל עוד בין אדם לאדם. זיהוי זה מתאפיין ביחס קטגוריאלי גבוה, קרי במספר מצומצם של קטגוריות ביחס למספר המזוהים, והוא נעשה על פי רוב באמצעות זיהוים אתנו-לאומיים בסיסיים בלבד. ממצא מרכזי זה עולה בקנה אחד עם ממצאים קודמים שלפיהם מתבסס היחס לזרים על היחס הבין-קבוצתי השורר בין קבוצות הנפגשים (Branscombe & Wann, 1994; Tajfel, 1974), ובייחוד עם טענת ההכללה, שלפיה יחידים מקבוצת ההשתייכות של המזהה מזוהים באופן מגוון בהרבה מיחידים מקבוצות חוץ.

נקודה אחרונה ועיקרית היא כי היחס האתי לזר הוא יחס סגור הנוטה לעכל שוני אנושי, שכן שיח הזיהוי מתאפיין במידיות, בפסקנות, בחד משמעיות ובהחלטיות. המזהה במסגרתו אינו טועה ואינו שוֹעָה, והזיהוי דומה לפעולת מיון וקטלוג, כשהמזהה יודע מראש שלל סגור של אפשרויות וסוגים קבועים שהוא עשוי לפגוש. כמו כן, פנייתו של המזהה אינה עושה כל מאמץ לגילוי של האחר. להפך, הוא נשאר נתון בדעה שהייתה לו מלכתחילה. וככל שהזר שונה ורחוק ממנו, הוא מסוגר יותר בהשקפת עולמו, מגודר במטען התרבותי ובתבניות הסטריאוטיפיות שעמן בא מהבית. זהו, אם כן, יחס חברתי שבמסגרתו נחוה הזר בכלל, והרחוק בפרט, כפן צר, כשהמזהה מעכל ומאחיד אותו מבחינה סימבולית ובמצעים סימבוליים (דימויים וסטריאוטיפים) לכדי בשר מברשו התרבותי.

מכאן ואילך, בחלק האחרון והמסכם של מחקר זה, אבקש להציב אתיקה מעכלת זו מול אותה תפיסה אתית של אדישות שאפיינה את ניתוח יחסי הזרים במחקר המיקרו-סוציולוגי-אנתרופולוגי של העיר והמרחב הציבורי בה. ואולם, לפני שאעבור הלאה, ברצוני לעצור לרגע כדי להדגיש, לאור סיכום הממצאים, כי עצם העובדה שממצאי מחקר זה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים מסלקת במידת מה את הספק המתודולוגי הבסיסי בנוגע

לתקפותו של מערך המחקר האוטו-אתנוגרפי הנ"ל, בהיותו נשען על נקודת מבטו של החוקר בלבד. במילים אחרות, דומה כי לפנינו חיזוק מסוים להנחה המתודולוגית שהמחקר מתבסס עליה, שלפיה ישנה אפשרות ללמוד על החברתי גם באמצעות אינדוקציה המתחקה אחר נקודת מבטו של היחיד.

דיון: "הצפוי במו עיני עמדתי לראות"²⁴

החברה בישראל (כמו חברות הגירה אחרות) היא חברה הטרוגנית המורכבת מקבוצות אוכלוסייה מגוונות. קבוצות אלה נתונות לא אחת בקונפליקט ובתחרות על משאבים. יהודים מול ערבים, עשירים מול עניים, אזרחים מול פליטים ובלתי חוקיים וכדומה (מאוסטר, שגיא ושמיר, 1998). חברי קבוצות מתחרות אלה בישראל אינם באים בדרך כלל במגע יומיומי, ספונטני ובלתי אמצעי אלה עם אלה. מבחינה זו מונית השירות היא בבחינת זירת מפגש ייחודית, מפגש בלתי אמצעי המתהווה בשולי העיר בין אותם זרים שונים ומרוחקים כל כך שברגיל לא היו אמורים להיפגש. בדיוק בהמשך למפגשי-זרים אלה ביקשתי להתחקות במחקרי זה אחר האופן שבו זיהיתי מגוון זרים במונית ברגע המפגש הראשוני עמם. מכאן שהמיקום החברתי שלי כמזהה בתוך מרקם החיים הישראלי העכשווי והשוך הקבוצתי שלי אינם עניין של מה בכך בהקשר זה, ויש להם השלכות מרחיקות לכת גם על אופן זיהוי הזרים. במילים אחרות, עצם היותי יהודי וישראלי, המשתייך למספר קבוצות ישראליות דומיננטיות ובעלות פריבילגיות, כגון אזרחים, יהודים, גברים, אשכנזים וכדומה, משפיע מראש גם על הדרך שבה זיהיתי את הזר והתייחסתי אליו. עובדת היותי גבר, למשל, השתקפה היטב בזיהוי סקסיסטי של נשים, והשתייכותי לקבוצת הרוב היהודי בישראל באה לידי ביטוי ברור בתפיסה הומוגנית ובלתי מבחינה של ערבים, למשל. מכאן שהיחס האתי שלי כלפי זרים הושפע ישירות מהיחסים השוררים בין הקבוצות שאני נמנה עמן ובין ההשתייכויות הקבוצתיות שייחסתי לפלוגי בעת הזיהוי והמפגש החטוף עמו.

עם זאת, אין פירוש הדבר שאי אפשר להקיש מממצאי המחקר הזה גם על האופן שבו יחידים אחרים, הממוקמים במערכי סטטוס שונים, מזהים זה את זה ומתייחסים זה לזה. להפך, על פי תפיסתי, אף על פי שמדובר בניתוח של נקודת מבט מסוימת בלבד, ובהתחקות אחר זו בתוך סיטואציה מסוימת, אנו יכולים להסיק מכך מסקנות וללמוד אינדוקטיבית (באופן חלקי אך מהותי) על אופיין המבני של סכמות התרבות הכלליות (Schütz, 1944). (1945) שעל בסיסן התהווה יחס פרטי זה לזר. יתרה מזו, דומה כי עצם העובדה שמיקמתי את עצמי כאנתרופולוג דווקא בקרבת ביתי, בשגרת חיי היומיום שלי, בשפתי ובתרבותי היא זו שאפשרה לי כחוקר נגישות יתרה, הבנה, מעורבות והיכרות מעמיקה וכנה עם אופי החיים הנחקר, כמו גם גישה מיידית לידע הרב שהיחיד נושא בקרבו, כמי שנטוע היטב בתרבות הנחקרת (Park, 1984, p. 3). מכאן שבמובן מסוים מדובר בסוג של אנליזה עצמית (Augé, 1996, p. 175) המבקשת את האנתרופולוגיה של הקרוב, כפי שניסח זאת או'ה (Augé, 1995, p. 7). זוהי חקירה-חברתית-באמצעות-עצמי, דרך נגישות ראשונה במעלה לחוויה

24 מתוך השיר "מת בארץ" מאת יונה וולך.

החברתית, ובמקרה דגן לאתיקה היומיומית כפי שהיא מגולמת במבטו של היחיד החוקר. כדי לסכם את טענתי המרכזית בדיוק הראוי ברצוני לפתוח בפירוש שני מובנים שונים וקונקרטיים ליחסי־אחרות: מצד אחד ישנו היחס הסגולי, אותו יחס מורכב, רב ממדי, השמור בדרך כלל לאדם קרוב, מוכר, ידוע, אהוב או שנוא, המלווה אותנו במהלך ההיסטוריה האישית שלנו, למשל בני משפחה קרובים, חבר נפש, אויב מר וכיוצא באלה. זהו יחס המבוסס על הזולת שהלך ונקשר בנו, הלך והתייחד עבורנו, ומכאן שאינו בר החלפה עוד ואין כמותו מיוחד בעבורנו בכל העולם כולו. לכן הוא נבדל ואחר מכל דבר בעולם. הוא לא דומה לשום דבר אחר. מצד אחר ישנו היחס לבלתי ידוע, אותו יחס מיוחד כלפי מה שאי אפשר לצפות או לדעת אותו מראש. זוהי, אם כן, הפנייה לגילוי של הדבר שזהותו אינה ברורה. יחס זה מאופיין לא פעם בחוויה של דריכות ואף פחד מהעתיד לבוא, אך עם זאת גם בסקרנות ובפתיחות לקראתו. דוגמה מובהקת של יחס כזה היא תהליך גילוי של העולם אצל פעוט. ישנו גם האופן הזהיר, הסקרן, החשדני שבו תייר מגלה ארץ חדשה. או הלך רוחו של חבלן בשעה שהוא ניגש לפרק מטען לא מוכר (Goffman, 1971, p. 248). ביחס הזה ישנו יסוד לא טיפוסי, והמזוהה בנסיבות כאלה אף הוא אינו דומה למשהו אחר שידענו לפנים, משהו שמאפשר לנו להפעיל כלפיו תגובה שגרתית, אוטומטית, סכמטית.

בהמשך לכך, וכפי שטענתי כבר בתחילתו של החיבור, התפיסה הסוציולוגית המסורתית ליחסי הזרים מאז אנגלס (Engels, 1987) וזימל (Simmel, 1950a) ועד ימינו אפיינה את האתיקה הזאת כאתיקה של אדישות ושוויון נפש. תפיסה אתית זו של מפגשי הזרים ברחוב התאפיינה בכפילות: מצד אחד תואר ההיבט החיצוני, שהתאפיין ביחס טיפוסי (בנוסח יחסי־הם של שוץ), היבט שבמסגרתו היחיד חוֹוה את הזרים כאילו היו אטומים והים, חסרי ייחוד ובני החלפה; מצד אחר תואר היבט אתי־חיוני נוסף, שאִבְחַן את היחס לזר כ"יחסי־מותר", כלומר יחס של הימנעות, המותר את פנימיותו של האחר בלתי ידועה. וכך תוארו הזרים הבאים במגע זה עם זה כמי שחווים את זולתם כבעל קליפה אחידה וטיפוסית מצד אחד, ומצד אחר כמי שטומן בחובו מרכיב של אחרות, בלתי ידוע שיש להותירו בלתי מבורר (ראו איור 1 לעיל) ובד בבד יש לגלות כלפיו אדישות.

כאן אני טוען כי בניגוד לתפיסה אתית כפולה ומסורתית זו, במחקרי המזוהה אינו אדיש כלפי הזר. פעם אחת משום שאינו חווה את הזרים באופן אחיד (אוניברסלי) כיחידות, אטומים או מונאדות זהות, אלא יחסו לזרים שונים מובחן ומובדל היטב, ובתוך כך הוא מעריך את המרחק החברתי שלו מהזר ומקבוצתו וסוגו (כך נמצא, למשל, שקיים יחס זיהוי אתי שונה בין זרים־קרובים וזרים־רחוקים); ופעם שנייה, משום שהמזוהה, כפי שעלה בפרק הממצאים, אינו נוטה להותיר את הזר המזוהה באחרותו, שכן אין הוא מותיר כל מרכיב בלתי ידוע בחווייתו את זולתו. להפך, נמצא כי המזוהה פסקן, החלטי ומכתיב (באופן טיפוסי וסטריאוטיפי) בדיוק מי עומד מולו, אגב יחס שאינו פתוח למגוון, לייחוד, לבלתי ידוע. נמצא, אם כן, כי המזוהה מבטל את אחרותו של האחר (הזר) ומשטחו לכדי פן צר בלבד, היות והמזוהה דבק בעצמו בלבד, בסכמות ובקטגוריות החברתיות־תרבותיות המוכנות לו מראש, בוודאי ובדיוק.

כך, בשעה שהגישה האתית האדישה המסורתית ליחסי זרים אכן מצביעה על ביטול האחרות במובנה הסגולי, כאמור לעיל, היא מותירה באופן עקרוני את המרחב הפנימי של הזר כמרחב בלתי ידוע, כלומר היא מותירה את פוטנציאל האחרות במובנו השני. ואילו אני טוען כי יחסי הזרות, כפי שנמצאו במחקרי לעיל, מלמדים הן על ביטול האחרות הסגולית

והן על ביטולה של האחרות כמרחב פנימי ובלתי ידוע. למעשה מדובר באתיקה לא אדישה, המפלה לרעה את המרוחק ושאינה פתוחה כלל לקראת מגוון אפשרויות אחר, השונה ממנה ומסדר זהותה העצמי (בנוסח יחסי-אנו). יחס סגור זה מקפיד להותיר את המזהה במסגרת מרחב תרבותי-סכמטי מוגן, סגור, שטחי ומוכר לחלוטין, בעיקר ביחס לזר-הרחוק. ומכאן שמדובר באתיקה סגורה, שאינה יוצאת מגדר עצמה ומגדר סדר התרבות שלה. אתיקה שאינה מותירה דבר.

והרי לפניכם סדר הזיהוי כהווייתו: המזהה נתקל בזר שלא פגש מעולם. הוא אינו שואל את עצמו מה סגולי בו. חווייתו אותו אינה מותירה אף לא שמץ ממנו שאינו ידוע, חדש, אחר ממה שהוא כבר מכיר. תחת זאת הוא מדרג בחטף את גילו, מינו ומוצאו (האתנו-לאומי) וכבר מקטלגו תחת זהות סטריאוטיפית השייכת לסדר התרבות שלו עצמו. הוא אינו יוצא ממרחב הזהות המוכר אל עבר הזר. להפך, הוא מכניס את הזר אל תוככי המרחב המוכר, אל תוך תוכו, ושם מעכלו. המזהה הופך באחת את מה שהיה יכול להתגלות כבלתי ידוע (בנוסח שלוש נקודות וסימני שאלה: ערבי...; ערבי?; אולי ערבי?) למקובע, ידוע, שטוח וחלוט (בנוסח נקודות וסימני קריאה: ערבי!; ערבי.).

אחרית דבר

כאן, מעבר לקריאה האתנית החדשה שהצבעתי עליה, ברצוני לסיים בכמה הרהורים כלליים יותר שממצאיו של מחקר זה מעוררים. ראשית, מהממצאים עולה בבירור כי בבסיס אותה אתיקה בולעת, המבטלת את אחרותו של האחר, מפעמת חוויית ודאות קיומית, המקננת ביחיד כשהוא מזהה את הזר לו בתכלית. וכך, בעוד רבים מחוקרי המודרניות והמודרניות המאוחרת כזימל (Simmel), בק (Beck) וגידנס (Giddens) טוענים להתגברותה של אי הודאות בחוויית הקיום הבסיסית של היחידים (Beck, Giddens & Lash, 1994, pp. 8-12; Simmel, 1950a, 42, 181-184), מחקר זה מלמד את היפוכו של הדבר, כלומר שחוויית הודאות האישית נוכחת ומפעמת במרחב הציבורי-העירוני, לפחות בהקשר המסוים של זיהוי זרים. שהרי באמצעותן של קטגוריות חברתיות קיימות ופשוטות, בצירוף אותו יחס סגור, מתגלה היחיד כמוקד של חוויית ודאות (!) ביחס לעולמו. לכן, ולאור האמור, ממצאים אלה מעוררים ספקות בנוגע לסוציולוגיית האי ודאות, ומורים לנו לבחון את מסקנותיה ולחשוב אותן מחדש ואחרת.

שנית, משחר נעוריה חתרה האנתרופולוגיה כדיסציפלינה לצאת את גדר ביתה ולהכיר את האחר. להפוך את הזר (במדבריות, במעבה הג'ונגל, בכרך וכדומה) למוכר, לתרגם את אחרותו לשפתה (הן לשפה המדעית והן לשפת תרבותו של החוקר). דומה כי בדיוק ביחס ליומרה זו מתעוררת (גם) לאור ממצאי המחקר לעיל שאלה אתית ראויה הנוגעת לעצם יכולתו של האנתרופולוג לתרגם בלי לעכל, או במילים אחרות - לתרגם בפתיחות ולהותיר את הזר הנחוה באחרותו. אני מודה כי אין בידי תשובה ניצחת לסוגיה סבוכה זו, אבל אני מקווה שאופיו של הדין האתי במחקר זה יעורר במשהו רגישות עתידית רפלקסיבית ואתית בנוגע לסוגיות האלה. לבסוף, מחקר זה מעורר שאלה מרכזית הנוגעת ליחסיו של החוקר החברתי עם שדה המחקר, יחס שלא אחת מתאפיין בגישה מעגלית סגורה בעצמה, שכמו יודעת מראש מה

יימצא בשדה המחקר. למשל, החוקר המחפש (מראש) ומוצא מיליטריוזם; או המחפש (מראש) ומוצא מדיקליזציה וכדומה. גישה מעגלית זו, אם להקיש מיחסי הזרים כפי שאפיינתי אותם לעיל, היא גישה מעכלת, משום שאינה מותירה בשדה המחקר עצמו פוטנציאל לאחרות, קרי מקום לגילוי השונה במהותו מהנחות היסוד שעמן בא החוקר מצויד מלכתחילה. במובן זה מחקרי דוחה את אותה גישה מעגלית ואפריורית, ואפשר ששדות אמפיריים נוספים יוכלו לצאת נשכרים מיישומו של יחס פתוח זה בין החוקר לשדה מחקרו. לאמור, לא לראות את השדה האמפירי באופן דוגמטי, חזוי ומעכל מתוך מרחב הפרובלמטיזציה הידוע (Foucault, 1989, p. 296), אלא להישאר פתוח די הצורך כדי להיות מסוגל לאתר מרחב בעייתי אחר, חדש ובלתי צפוי מתוך הממצאים והשדה האמפירי גופו. כך, במקום להניח מראש שהזרות היא בעיה המבוססת למשל על אדישות (Simmel, 1950a) או על ניכור כלפי האחר (Engels, 1987), מחקר זה בחן את יחסי הזרות בעיר מתוך רצון להבין את הפרובלמטיזציה של הזרות דרך התחקות אחר מגוון הטכניקות והפתרונות המיושמים ביחס אליה בחיי היומיום. ומכאן גם שנפתח הפתח להבין את אתיקת הזרים במרחב הציבורי-העירוני באופן אחר.

מקורות

- וולך, י' (1992). מת בארץ. תת הכרה נפתחת כמו מגיפה (עמ' 85). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טייכמן, י' ויהודה, ס' (2000). דימויים עצמיים והדדיים של ילדים יהודיים וערביים בגילאים שבע עד שמונה בישראל. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 415-464). תל אביב: רמות.
- לבנה, נ' (2010, 26 באוגוסט). לא מסכימה לוותר. הארץ.
- מאוטנר, מ', שגיא, א' ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב-תרבותיות בישראל. בתוך מ' מאוטנר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (עמ' 67-76). תל אביב: רמות.
- קינן, ת' (2006). איך מגיעים לעבודה בשנת 2006? אוהזר מתוך www.s-t.org.il/files/documents/איך-מגיעים-לעבודה-ב-2006.pdf.
- קשוע, ס' (2009, 22 במאי). טלאי כתום. הארץ.
- Abel, T. (1959). The contribution of Georg Simmel: A reappraisal. *American Sociological Review*, 24(4), 473-479.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London and New York: Verso.
- (1996). Paris and the ethnography of the contemporary world. In M. Sheringham (Ed.), *Parisian fields* (pp. 175-181). London: Reaktion Books.
- (1998). *A sense for the other: The timeliness and relevance of anthropology*. Stanford: Stanford University Press.
- Batabyal, A. A. (2009). A note on shared transportation for tourists with special reference to the Israeli sherut. *International Journal of Tourism Research*, 11(6), 601-604.

- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, UK and Malden, MA: Polity Press and Blackwell.
- Beck, U. (1996). How neighbors become Jews: The political construction of the stranger in an age of reflexive modernity. *Constellations*, 2(3), 378-396.
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Stanford: Stanford University Press.
- Berger, J. (1977). *Status characteristics and social interaction: An expectation-states approach*. New York: Elsevier Scientific Pub.
- Berger, J., Rosenholtz, S. J. & Zelditch, M. (1980). Status organizing processes. *Annual Review of Sociology*, 6, 479-508.
- Bourdieu, P. (2008). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.
- (2010). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. London: Routledge.
- Branscombe, N. R. & Wann, D. L. (1994). Collective self-esteem consequences of outgroup derogation when a valued social identity is on trial. *European Journal of Social Psychology*, 24(6), 641-657.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(1), 5-18.
- Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B. & Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33(5), 510-540.
- Engels, F. (1987). *The condition of the working class in England in 1844*. New York: Penguin Books.
- Foucault, M. (1989). *Foucault live (interviews, 1966-84)*. New York: Semiotext(e).
- Gambetta, D. & Hamil, H. (2005). *Streetwise: How taxi drivers establish their customers' trustworthiness*. New York: Russell Sage.
- Goffman, E. (1966). *Behavior in public places: Notes on the social organization of gatherings*. New York: Free Press.
- (1967). *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. New York: Doubleday.
- (1971). *Relations in public: Microstudies of the public order*. New York: Basic Books.
- (1983). The interaction order: American sociological association, 1982 presidential address. *American Sociological Review*, 48(1), 1-17.
- (1986a). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Great Britain: Penguin Books.
- (1986b). *Encounters: Two studies in the sociology of interaction*. New York and London: Macmillan and Collier Macmillan.
- (1986c). *Frame analysis: An essay on the organization of experience* (Northeastern University Press ed.). Boston: Northeastern University Press.

- Harman, L. (1988). *The modern stranger: On language and membership*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Karakayali, N. (2006). The uses of the stranger: Circulation, arbitration, secrecy, and dirt. *Sociological Theory*, 24(4), 312-330.
- Lofland, L. (1985). *A world of strangers: Order and action in urban public space*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Mead, G. H. (1967). *Mind, self, and society: From the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Park, R. E. (1924). The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations. *Journal of Applied Sociology*, 8, 339-344.
- (1984). *The city: Suggestions for investigation of human behavior in the urban environment*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ridgeway, C. (1991). The social construction of status value: Gender and other nominal characteristics. *Social Forces*, 70(2), 367-386.
- Rogers, E. M. (1999). Georg Simmel's concept of the stranger and intercultural communication research. *Communication Theory*, 9(1), 58-74.
- Schütz, A. (1944). The stranger: An essay in social psychology. *The American Journal of Sociology*, 49(6), 499-507.
- (1945). The homecomer. *The American Journal of Sociology*, 50(5), 369-376.
- (1964). *Collected papers, Vol. 2: Studies in social theory* (Edited and prefaced by M. Natanson). The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- (1967). *Collected papers, Vol. 1: The problem of social reality* (Edited and prefaced by M. Natanson). The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Sebring, J. M. (1969). Caste indicators and caste identification of strangers. *Human Organization*, 28(3), 199-207.
- Sennett, R. (1976). *The fall of public man*. New York and London: W. W. Norton.
- Simmel, G. (1908). *Soziologie*. Leipzig-Berlin: Duncker & Humblot.
- (1950a). The metropolis and mental life. In K. Wolff (Trans. & Ed.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 409-424). New York: Free Press.
- (1950b). The stranger. In K. Wolff (Ed. & Trans.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 402-408). New York: Free Press.
- (2005). *The philosophy of money* (3rd ed.). London: Routledge.
- Swidler, A. (1986). Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51(2), 273-286.
- Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*, 25(4), 79-97.
- (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223(5), 96-102.

- (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(2), 65-93.
- (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology*, 44(1), 1-24.

ירושלים של כסף: משילות עירונית, יזמות עסקית ועיצוב המרחב

אראלה גנן* ונורית אלפסי**

תקציר. מאמר זה שואף לבחון את הפרויקטים של מגורי היוקרה שאושרו לאחרונה בירושלים ואת הקשר בינם ובין המרקם העירוני, ולשאל כיצד משפיעים היחסים בין עיריית ירושלים ליזמי הפרויקטים על עיצובם. שתי טענות מרכזיות במאמר: האחת עוסקת בנושא המשילות והרווח התכנוני, והאחרת בנושא קהילות השער, תפקידן בכלכלה הגלובלית והשפעתן על המרקם העירוני. בנוגע למשילות נטען כי בין העירייה ליזמים מתקיימים יחסי גומלין הנובעים מכך שהכוח לשלוט בעיר שבור ומפוצל ביניהם. מטרתה של עיריית ירושלים היא ליצור רווחים תכנוניים לה ולציבור, ועל כן היא מצויה במשא ומתן תמידי מול היוזמים. אף על פי שהעירייה קוצרת לא אחת הצלחות במשא ומתן, הסדר השולט בו הוא זה המוכתב על ידי ההון. בנושא המרקם העירוני נטען כי מגורי היוקרה בירושלים יוצרים קהילות שער בלב העיר. בשונה מהדגם הקלאסי המתואר בספרות, קהילות אלה מרוככות ואינן מנותקות לחלוטין מהחלל הציבורי, ועם זאת בעיצוב הפרויקטים ובתפקוד של מערכי המגורים נשמרים ממדים רבים של הפרדה, ניתוק וקטוע של המרקם העירוני. היבטים של התחדשות עירונית הטמונים בהם, לרבות שימור מבנים וחידוש תשתיות, משמשים גם אמצעי לנכס מבנים וערכים היסטוריים לרשותם של דיירים במתחמי המגורים המתחדשים.

מבוא

בשנים האחרונות נבנים במרכז העיר ירושלים פרויקטים רבים של מגורי יוקרה. מקורה של תופעה זו בזיהוי של פוטנציאל כלכלי בשוק הנדל"ן: משנת 2003 נצפתה רכישה מסיבית של דירות איכותיות מיד שנייה בשכונותיה האמידות של ירושלים (רחביה, טלביה וארנונה), על ידי תושבי חוץ.¹ בתגובה לכך עד למחצית שנת 2009 אושרו תכניות ליותר מאלף יחידות דיור חדשות בכ-15 פרויקטים יוקרתיים במרכז עיר הבירה. באמצעות ניתוח שלוש תכניות בניין עיר (תב"ע) מאושרות להקמת מגורי יוקרה, יציג המאמר תהליכים מהותיים בתכנון

* המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

** המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

1 תופעה זו מוכרת בכינוי "שכונות רפאים", משום שהרוכשים שוהים בביתם בעיקר בחודשי הקיץ, וביתר השנה בתיהם עומדים עזובים.

העכשווי בירושלים, אגב התמקדות בשני עניינים מרכזיים: משילות עירונית ומרקם עירוני. טענות המאמר יוצגו באמצעות שתי מסגרות חשיבה:

במישור הניהולי-שלטוני נבחן את יחסי העירייה מול המשקיעים הפרטיים בעיר על פי מושגי תיאוריית המשילות (regime theory), ונטען כי יחסי הגומלין המתקיימים בין העירייה ליזמים ממחישים את שבירתו ואת פיצולו של השלטון העירוני (Stone, 1993): מטרתה של עיריית ירושלים היא ליצור מגוון של תועלות לעצמה ולציבור, ולשם כך היא מצויה במשא ומתן תמידי עם היזמים מהמגזר הפרטי. לצד רווחים כספיים הנובעים מהפיתוח, מבקשת העירייה לתעל את השקעות היזמים למטרות של התחדשות עירונית, שיפור התשתיות והשירותים ושימור של מבנים – נושאים שהעירייה מתקשה לקדם בשל מצוקה תקציבית. ואולם אף על פי שהעירייה מציבה לעצמה יעדים ואף קוצרת הצלחות במשא ומתן הזה, לא פעם גובר הגיונו הפנימי של ההון על שיקולים של טובת הרשות המוניציפלית או הכלל.

במישור החברתי והמרקמי נבחן את הקשר בין הפרויקטים הנבנים ובין המרחב העירוני הכללי, ונטען כי מגורי היוקרה בירושלים הם בבחינת קהילות שער (gated communities). שלא כמו הדגם הקלאסי הנמצא בספרות, קהילות השער הללו מרוככות ואינן מנותקות לחלוטין מהחלל הציבורי – אך בהתאם לדגם הן מפקיעות את המרחב העירוני, את הנוף ואת נכסי המורשת מידי הכלל ומעמידות אותם לרשותם של פרטים. בהקשר הזה נדון בממדי הגידור המופיעים אצל מרגלית (2010) והבאים לידי ביטוי בפרויקטים הנבנים, לרבות גידור פוליטי-מעמדי, גידור תכנוני וגידור פיזי.

כדי לבסס את טענותינו ננתח, כאמור, שלוש תכניות מפורטות (תב"עות) של פרויקטים יוקרתיים במרכז העיר ירושלים, מתוך כ-15 תכניות לפרויקטים. איסוף החומר נמשך עד פברואר 2009 וכלל סקירה של תב"עות מאושרות, ביקורים בשטח, מידע מתוך עיתונות כלכלית ומודעות פרסומת. תכניות בהפקדה או שינויים שאושרו לאחר פברואר 2009 אינם נכללים בניתוח.

שיטת ההסקה האינדוקטיבית, מהפרט אל הכלל, נבחרה לשם ביסוס הטענה בנוגע למעמדה של העירייה בסיטואציית פיצול הכוח בינה ובין היזמים, ובנוגע להיותם של הפרויקטים היוקרתיים קהילות שער. שלושת הפרויקטים שנבחרו לניתוח הם חצר הנביאים, ג'רוזלם גולד גארדן וכתר דוד. הפרויקטים מציגים הסתגרות ברמות שונות, וההחזורים הציבוריים בהם מגוונים ומדגימים את טווח הצרכים והדרישות הנרחב של העירייה.

הפוליטיקה של הפיתוח העירוני

היחסים בין השלטון המקומי למגזר הפרטי מצויים זה מכבר תחת דיון אקדמי ער, שמטרתו לבחון את השפעותיהם ההדדיות של ההון והמנהל הציבורי ולעמוד על האופן שבו אינטרסים וכוחות כאלה ואחרים חוברים ליצירת המרחב העירוני בן זמננו.

מולוך' (Molotch, 1976) ראה את העיר המודרנית כביטוי מרחבי לאינטרסים של האליטה בעלת הקרקע. הבעלות על הקרקע, לטענתו, היא המפתח להבנת צבירת הכוח וההון במרחב העירוני: השחקנים במרחב העירוני מונעים על ידי רצונם לחזק את מעמדם ולמצב אותו באמצעות הקרקע והשימוש בה; קביעת מעמד זו נעשית מול אליטות שכנות,

ועל כן קיימת בעיר תחרות מתמדת על השגת משאבים חדשים, בעיקר קרקע והון, המהווים אמצעים מובילים בדינמיקה התחרותית. העיר, לפיכך, היא מכונת צמיחה (growth machine), החותרת לצמיחה כלכלית, דמוגרפית וגיאוגרפית, בלא אחיזה בצרכים ממשיים מלבד עצם הצמיחה. תיאורטיקנים מציינים כי גישתו של מולוך' היא גישה אליטיסטית ומרקסיסטית (חסון, 1996א): אליטיסטית, משום שעל פי מולוך' המרחב מעוצב על ידי האליטה ורצונותיה, באמצעות מניפולציה מתמשכת על הציבור ועל המגזר הציבורי. מרקסיסטית, משום שהגישה מתמקדת בדרכים שבהן ההון מבנה את המרחב. התפתחותה של גישה זו בארצות הברית אינה מקרית, אלא היא מתרחשת בעקבות הביזור השלטוני הרב הקיים שם. מעורבות פיזית ותקציבית נמוכה של השלטון האמריקאי המרכזי ברמת השלטון המקומי מותירה חלל ריק, כביכול, לפעילותה של האליטה. על פי תיאוריה זו, אם כן, תחרות בין אליטות ושימוש בהון יזמי הם הגורמים לצמיחה ולפיתוח עירוני.

תיאוריית המשילות בוחנת את הפוליטיקה העירונית מנקודת מבט שונה, כשבמרכזה עומד השלטון המקומי. רעיון המשילות צמח גם הוא בעיר האמריקאית, שבה השלטון המקומי משוחרר במידה רבה מאחזתה של המדינה. התובנה הבסיסית היא שהשליטה על המרחב דורשת ביצוע פעולות קולקטיביות, המשפיעות על הכלל (Stone, 1993). נקודת המוצא, על פי התיאוריה, היא העובדה שהשלטון המקומי זקוק לתקציבים לצורך מימון פעילותו. בהיעדר תקציבים ממלכתיים פונה השלטון המקומי להשגת משאבים כספיים ואחרים (בעיקר משאבי קרקע) ממקורות אחרים. למעשה כל רשות מקומית נתקלת בקושי לבצע את תכניתיה באופן עצמאי, ועל כן כל פעילות של פיתוח מרחבי דורשת שיתוף של בעלי הון וקרקע, הכרוכה בהסכמה של השותפים הן באשר לעקרונות הפעולה והן באשר לפרטיה ולנכונות להקצות משאבים לביצועה (Strange, 1996). הטענה המשתמעת מכך היא שעצם הבחירה לראשות העיר אינה מקנה בהכרח יכולת לשלוט בעיר הדמוקרטית. יכולת זו נגזרת מהצלחתם של הפוליטיקאים הנבחרים ליצור שיתוף פעולה יעיל עם מגוון השחקנים הפועלים במרחב העירוני, לרבות המגזר העסקי, המגזר השלישי, השלטון המרכזי והציבור הרחב (אורבך, 2006; Stone, 1993). התיאוריה מציגה תמונה של ריבוי שחקנים ואינטרסים המשפיעים על המרחב והחברים זה לזה בשל אינטרסים משותפים: ככל שעולה המורכבות של ניהול העיר, גדלה מעורבותם של גורמים לא-שלטוניים בתהליכי המשילות, ונוצרות קואליציות ממשל.

קואליציות הממשל פועלות לפי מטרותיהן, שאינן בהכרח עולות בקנה אחד עם תוצאות הבחירות ועם צרכי הציבור. זאת ועוד, שלא כמו קואליציות של נבחרי הציבור, בשיתוף הפעולה הממשלי יש אלמנט של יציבות בדרך כלל. לאחר שהקואליציות נוצרו, הן יתחלפו לעתים רחוקות (חסון, 1996א; Mossberger & Stoker, 2001). על פי מוסברגר וסטוקר, השותפות בקואליציות הממשל היא בבחינת דרך משותפת לממש הזדמנויות "קטנות" ואינה מעידה בהכרח על כך שהשותפים חולקים ערכים והשקפות עולם משותפות. זאת ועוד, השותפות בקואליציות הממשל נוטה להעלים חילוקי דעות ולעצב מחדש את תפיסת העולם של המשתתפים. בנייתם של משאבים, כמו גם בניית מסגרות לאינטראקציה בין השחקנים, היא גורם המייצב את קואליציות הממשל ומבסס את קיומם של המשטרים לאורך זמן. תיאוריית המשילות, אם כן, מציגה את הכוח לשלוט ככוח שבור ומפוצל בין כמה גורמים ושחקנים, שאף לא אחד מהם מחזיק בו באורח שלם או בלעדית. המגזר הפרטי נתפס

כגורם משפיע בפיתוח המרחב, אבל התיאוריה נמנעת מדטרמיניזם ומסרבת לראות בו את הגורם היחיד. יתרה מזו: תיאוריית המשילות מדגישה את התהליך הדיאלקטי המתקיים בין הפוליטיקה לכלכלה ואת העובדה שאף אחת מהמערכות הללו אינה כפופה לאחרת בכל מה שקשור להשפעתן על עיצוב הסביבה הבנויה (Mossberger & Stoker, 2001; Stone, 1993). כל אחד מהשותפים עשוי להרוויח או להפסיד בעקבות שיתוף הפעולה, וכל שחקן מוגבל על ידי השחקנים האחרים ומגביל אותם. הכוח המייצר את המרחב, אם כן, הוא הפוליטיקה הפנימית המתקיימת בין חברי קואליציית הממשל (חסון, 1996). כהשלמה לכך, יחסי הון-שלטון הם נושא מרכזי בתיאוריית המשילות: השלטון המקומי שואף לקדם את העיר, והוא עושה זאת על ידי מתן לגיטימציה לפיתוח; בעלי ההון והעסקים הם שחקנים דומיננטיים בקואליציות הממשל, והאינטרסים העסקיים הם גורם המוביל את שיתוף הפעולה ומהווה תנאי יסודי לקיומו (Strange, 1996).

תיאוריית המשילות אינה תורה סדורה, והיא זוכה לפירושים שונים. לחוקרים קשה להכריע מה ממרכיבי המודל הוא אבן הבוחן לקיומה של משילות (Mossberger & Stoker, 2001). דיוויס (Davies, 2003) מדגישה את חלוקת העבודה בין המדינה לשוק כקריטריון מכריע להגדרה: נכסים כלכליים נתונים תמיד בידי השוק, ואילו המערכת השלטונית כפופה לבלמים ולאיוונים שבמסטר הדמוקרטי. המגזר העסקי שולט בטובין הנחוצים לעיר לשם השגת יעדים פוליטיים, דבר המאלץ את השלטון העירוני לקדם את צורכי המגזר העסקי על מנת להשיג לבסוף את תועלתו הוא.

בתנאים כאלה החברה האזרחית מקבלת משמעות חשובה של גורם המגן על אינטרסים שאינם כלכליים מפני פגיעתו של החיבור הבלתי נמנע בין המגזר העסקי לשלטון העירוני. זכויות של תושבים ותיקים, ערכי טבע ומורשת וערכים של פיתוח בר קיימא כמו נדחקים הצידה בתוך החיבור שבין שלטון עירוני ליזמים עסקיים, וקידום עובר לידי עמותות וארגונים לא-ממשלתיים. נהוג לראות בתיאור זה ייצוג של העיר האמריקאית, המבוזרת מאוד והמנותקת מהשלטון המרכזי. בערים האמריקאיות יש שיתוף פעולה מרצון בין העסקים לשלטון, מפני שכל אחד תלוי באחר לשם קיומו. לעומת זאת, בבריטניה, טוען דיוויס, מערכת היחסים בין השלטון המקומי למגזר העסקי אינה מערכת של תלות כלכלית. קואליציות ההתחדשות העירונית הקיימות שם הן פרי שיתוף פעולה בין מגזר פרטי לשלטון מקומי, כאשר הגורם המחבר הוא אידיאולוגי. זאת ועוד, להבדיל מדגם המשילות של סטון, שעל פיו קואליציות הממשל הן אוטונומיות ולא רשמיות, קואליציות ההתחדשות הבריטיות פועלות תחת מבנה ביורוקרטי של המדינה. דיוויס מציע שימוש במושגים של שיתוף פעולה בין גורמים, שאינו יוצר בהכרח קואליציות (Ibid.). בנוגע למציאות השלטונית בעיר הישראלית, חסון (1996) מזהה דפוסים שונים של שיתופי פעולה בין שלטון מקומי למגזר פרטי או אזרחי, מקצתם בלתי פורמליים ומקצתם מעוגנים בחוזה, מקצתם זמניים ומקצתם קבועים.

קואליציות הממשל מביאות עמן יתרונות וחסרונות בניהול המרחב. חסון (1998) מבחין בהשלכות חיוביות ושליליות של שיתוף הפעולה בין הון מוניציפלי לפרטי. הוא מוצא כי שיתוף הפעולה עם המגזר הפרטי ועם עמותות החברה האזרחית מאפשר לרשות המקומית לאמץ נוהלי עבודה יעילים מהמגזר העסקי, למשוך השקעות לעיר, ליצור מקומות עבודה ולהעצים את הדמוקרטיה העירונית ואת המעורבות האזרחית בעיר. הסכנות, מנגד, קשורות במבנה הבלתי פורמלי של קואליציות הממשל ובהיווצרותן של פרצות המעודדות שחיתות,

מתן טובות הנאה, צמיחת אינטרסים כלכליים על חשבון אינטרסים חברתיים-סביבתיים וכניסה של שחקנים שאינם נבחרים באופן דמוקרטי למוקדי הכוח ולניהול העיר. מאמר זה אינו מתיימר לחדד את המשמעויות התיאורטיות של המשילות, אלא הוא משתמש בה כמודל. קווי המתאר הבסיסיים – פיצול הכוח, חלוקת המשאבים ושיתוף הפעולה בין המגזר הפרטי לציבורי הנוצר מכוח התנאים הללו – הם העקרונות שילוו אותנו כדי לתאר את מערכת היחסים בין עיריית ירושלים למגזר הפרטי.

השימוש במודל המשילות במקרה הפרטי של ירושלים מחייב התייחסות לצורות השליטה במרחב העירוני בישראל, שהן פרי מערכות היחסים בין השלטון המרכזי, השלטון המקומי והמגזר הפרטי. השלטון בישראל הוא ריכוזי במהותו, ואולם בעשורים האחרונים הוא מצוי בתהליכי הפרטה וביזור. עדות לכך מצויה בתפקוד המשתנה של הרשויות המקומיות: מאמצע שנות ה-80 החלה ממשלת ישראל לסגת מתקצוב הרשויות ומהתמיכה בהן, ובעקבות זאת עברו הרשויות להסתמכות על הכנסות עצמיות. על פי רוזין (1998), שינוי מהותי זה במבנה הכנסות הרשויות המקומיות היה נסיבתי, ולא תוצר של מדיניות מכוונת. עם זאת, השינוי התרחש במקביל לשינויים בכלכלה הגלובלית, כגון מעבר מכלכלה תעשייתית לפוסט-תעשייתית, אימוץ מדיניות ניאוליברלית ונסיגה בעולם המערבי כולו מתמיכה של השלטון המרכזי במקומי (חסון וחזן, 1997; טביביאן-מזרחי, 2003). על רקע זה השתנה תפקוד הממשל המקומי, ועבר מאחריות על אספקת שירותים ורווחה סוציאלית לגישה כלכלית שנועדה להכשיר את כניסת השוק הפרטי לתוך הערים ולחולל צמיחה כלכלית ופיתוח פיזי של העיר. מראשית שנות ה-90 החלו יזמים פרטיים לגלות עניין בהשקעות עירוניות ואזוריות (חסון וחזן, 1997; ילינק, 2009). העיר הישראלית החלה בחיפוש אקטיבי של השקעות כלכליות, להבדיל מקליטה פסיבית שלהן, וכך הפכה ליזם עצמאי בפעילות הפיתוח המקומי (חסון, 1996א; פלזנשטיין, 1998). מצב עניינים זה מבטא למעשה את השינוי המבני ביחסים בין השלטון המקומי למגזר הפרטי ואת תחילת היווצרותם של יחסים ממשליים בין שחקנים. הסכמי פיתוח ומטלות יזם הם דוגמה ליחסים ממשליים שצמחו בעקבות שינוי מבני ברמה הפורמלית מטלות יזם נועדו לפצות את הציבור על הרווח היזמי המופק מנכסי הכלל ועל עצם הדבר שהציבור – באמצעות העירייה – מאפשר ליזם לבנות בעיר. כל פרויקט חדש יוצר מעמסה על העיר, בשל הגידול באוכלוסייה, העומס על התשתיות והצורך הגדל במבני ציבור, בשירותים ובשטחים פתוחים (צוברי ואלתרמן, 2008). העירייה אחראית על מתן מענה לתושבים בנושאים האלה, אך מצבה הכלכלי לרוב רעוע ומקשה עליה לבצע את המוטל עליה. מטלות היזם מסייעות בידי הרשות המקומית להשיג רווחים המפצים על הנטל שהפרויקט כרוך בו. עם זאת, השלטון המקומי עלול להתקשות בקביעת סדרי הגודל של מטלות היזם שעליו לדרוש, מכיוון שההערכה הכלכלית מורכבת ממשנתים רבים. ערים שונות בעולם החלו לנסות להתמודד עם סוגיה זו, בהן ירושלים, בה הוקמה בשנים האחרונות יחידה לכלכלה אורבנית, הבוחנת את ההיבטים הכלכליים של התכנון ועוסקת בקביעת מטלות יזם. השלטון המקומי, אם כן, נדרש לחבוש שני כובעים: מצד אחד זהו גוף ציבורי הדואג לרווחת הכלל ולטובתו, וזקוק לשם כך לתקציבים ולמשאבים, ומצד אחר זהו גוף הנדרש לאשר את פעולתם של היזמים במרחב העירוני ולעצב אותה. נראה כי החיבור בין שני הכובעים באמצעות הטלת מטלות על היזם והגדלת משאבי הרשות, למשל באמצעות היטלי השבחה וארנונה, הוא מעשה הגיוני ואף הכרחי במבנה הכלכלי העירוני. כך נוצר דגם

פעילות מתמשך המבנה ומשעתק את מערכת היחסים בין הרשות המקומית ליוזמים ויוצר תלות הדדית ויציבה של השחקנים זה בזה.

העיר כתוצר של הכלכלה הגלובלית

אותה מערכת סבוכה של שחקנים ואינטרסים בפוליטיקה העירונית, עם המעבר משלטון ריכוזי לשליטה מופרטת כפי שהוצג, פועלת על גבי תשתית מהותית בהשפעתה, הנגזרת מהסדר הכלכלי הגלובלי. הגלובליזציה היא מצב שבו הגבולות הפיזיים והמדומיינים של מדינות נעשים חדירים יותר. ההבדלים העתיים והמרחביים בין מקום למקום נעשים זניחים באופן יחסי, ומקומות שונים נעשים דומים יותר זה לזה, בין השאר באמצעות כניסת מותגים בינלאומיים ושימוש בשפה לא מקומית (רם, 2005; שחר, 2000; Strange, 1997).

הכוח המניע את הגלובליזציה הוא ההון העולמי, שנע ביתר קלות בין מדינות ומחולל צמיחה כלכלית במקומות שונים אגב שינוי דפוסי הצריכה והמנהגים המקומיים. משקלו ההולך והגדל של ההון מעיד על התחזקותה של הגלובליזציה, כאשר לצד השקעות עתק המתבצעות על ידי פירמות גלובליות מתרבות השקעות ההון הישירות, המתבצעות על ידי משקיעים קטנים, עצמאיים, המגיעים מעבר לים (שחר, 2000; Wu, 2004). נוצרת תחרות בין ערים על משיכת השקעות זרות ישירות (FDI – Foreign Direct Investments), אלה במקביל משפיעות על עיצוב המרחב ומשנות את הסטרוקטורה העירונית, וכך הופך הציבור הרחב לשחקן נוסף ביחסי הגומלין הממשליים (Wu, 1999).

הסדר הגלובלי בא לידי ביטוי בהגברת הריבוד והקיטוב החברתי, בפיצול ושבריה של המרקם העירוני באמצעות מובלעות של עושר ועוני ובסגרגציה מעמדית ותרבותית (רם, 2005; שחר, 2000; Rosen & Razin, 2008; Wu, 2001, 2004). תופעת קהילות השער מחדדת את הקיטוב ואת ההיבדלות במרחב העירוני: התופעה מתארת אזורים מגורים יוקרתיים המשרתים פרטים מקבוצות חזקות בחברה והנחסמים בפני הקהל הרחב באמצעים סימבוליים ופיזיים, לרבות אנשי אבטחה, מחירי רכישה גבוהים, גדרות ושערי ברזל. אלה מחריפים את הסגרגציה ואת הבידול בעיר, ויוצרים לעתים מפגשים קיצוניים בין דלות לעושר (Grant, 2003; Rosen & Razin, 2008; Wu & Webber, 2004).

במציאות העירונית הקיימת, הפיתוח העירוני אינו מונע עוד על ידי הצורך במשכן הפשוט, אלא על ידי הביקוש לבעלות על סגנון ואיכות חיים. הדיוור, שבעבר נתפס כצורך בסיסי, עבר קומודיפיקציה והפך למוצר נסחר (Wu, 2001). מפתחי נדל"ן נדרשים להתאמץ כדי להבין מה מכיל המושג "סגנון חיים" ואף להמציא סגנון שכזה עבור לקוחותיהם. קהילות שער מציעות שילוב של מיקום יוקרתי לצד בידול והסתגרות מפני אוכלוסיות מקומיות (Grant & Mittelsteadt, 2004). רוזן ורוזין (Rosen & Razin, 2008) מוצאים שקהילות השער מאופיינת בקיומה של מערכת ממשל פנימית, המאפשרת הנחלת שליטה וסדר בשטח הפרטי ויצירת מיקרו־חברה שאינה זקוקה לעולם החיצוני. הסגרגציה בקהילות האלה, על פי החוקרים, נוצרת באמצעות חסימה פיזית של הגישה אליהן והפיכת מרחבים ציבוריים כמו דרכים, שבילים וחללים עירוניים לפרטיים או פרטיים למחצה. רוזן ורוזין מזהים עוד מאפיין חשוב בנוגע לקהילות השער בישראל: ההגבלה על ההשתייכות אליהן, המוטלת

באמצעות עלות הרכישה של הדיור, היא סממן לשינוי נורמות וערכים בחברה הישראלית. עיקרו של השינוי בעליית ערכים ניאוליברליים בתרבות: הגבלה באמצעות רכישה היא הגבלה שונה במידה רבה מהגבלה הנשענת על אמות מידה של אתניות, דת, דעות פוליטיות וכיוצא בזה (הקיימת למשל בקהילות של חרדים, של בדואים או בקיבוצים), גם אם מהותה זהה – התבדלות. הבחנות אלה עולות בקנה אחד עם שלושה ממדי הגידור של קהילות שער בתל אביב המוצעים אצל מרגלית (2010): הממד המעמדי-הכלכלי של השער, המבדיל בין אלה שידם משגת ובין תושבי העיר האחרים, שאינם יכולים לרכוש דירה במתחם הסגור; הממד הפיזי של השער, החוסם בפני הציבור הרחב את הכניסה למרחב המגודר ומאפשר את הפקעת האלמנטים הציבוריים המצויים בו לשימוש הקבוצה המסתגרת; הממד הפוליטי של השער, שמשמעותו קבוצת אליטה המגייסת אמצעי חקיקה, מדיניות ואכיפה ומשתמשת בהם ככלים לגיטימיים להפקעת המרחב מקבוצות חברתיות אחרות.

הגלובליזציה מביאה עמה אלמנט נוסף, חדש-ישן, בדמות קהילות שער של זרים, שלא נכלל בבחינה של מרגלית (2010). קהילות אלה מבוססות לרוב על אוכלוסיית עובדים מקצועיים המהגרים לארץ וזה מתוקף פעילותם העסקית. העובדים האלה משתכנים בקהילות שער יוקרתיות ומרכיבים בהן מעמד עליון מסוג חדש. ההסתגרות במבנים המוקפים בגדרות אבן ובשערים והמצוידים בשמירה במשך כל שעות היממה אינה נובעת משיקולי ביטחון בלבד, אלא מונעת מהצורך ליצור הפרדה מנטלית בין סגנונות החיים של המקומיים והזרים (Rosen & Razin, 2008; Wu & Webber, 2004). שוק הדיור לזרים משפיע על הערים המארחות. וו וובר (2004), בבוחנם את סין, טוענים שמגורי יוקרה לזרים מחירפים את התפוררות החברה האזרחית ואת הקיטוב החברתי בין המעמדות. הפעילות הכלכלית נמשכת לאזורי הזרים עקב כוח הקנייה שלהם, העולה על כוח הקנייה המקומי, וההון העירוני משנה את דגם הפיזור שלו. תרבותם של הזרים, המערבית לרוב, יוצרת שווקים לשירותים כגון ניקיון, הסעדה, ספורט ואבטחה.

ירושלים מעמידה מקרה בוחן מיוחד. להבדיל מנוכחות של זרים המהווים מגזר מקצועי, נבחן במחקר הנוכחי את השפעתם של מתחמי מגורים לזרים הנמשכים אל העיר על רקע של זיקה דתית והיסטורית. קהילות השער שהם יוצרים במרכז העיר משמשות בעיקר לנופש ונשארות מיותמות במשך מרבית ימות השנה. בשל כך השפעתן על המרקם העירוני שונה מההשפעות הקלאסיות המתוארות במחקר.

ירושלים: תכנון בין קודש לחול

ירושלים היא העיר הגדולה בשטחה ובאוכלוסייתה בערי המדינה. מאז 1993 העיר חולשת על כ-126 קילומטרים רבועים² (קמחי, 2004). בשנת 2006 מנתה אוכלוסייתה של ירושלים כ-733,000 נפשות (עיריית ירושלים, 2007). ירושלים מתמודדת עם מצוקות רבות, הן כאלה הנוגעות לעתידה ולתרמיתה והן כאלה הנובעות מהמורכבות הייחודית של חיי היומיום בירושלים. שלושה עניינים מרכזיים מאפשרים להבין את תמיכת העירייה בקיומם של

2 לעומת שטחה של תל אביב, למשל, העומד על 51 קילומטרים רבועים.

מגורי היוקרה: הראשון הוא מעמדה המיוחד של העיר ונוכחותה המתמדת של "ירושלים של מעלה" – מרחב מדומיין של קדושה וזהות לאומית המתקשר לירושלים. השני, הנגזר מן הראשון, הוא התחרות על הרכב אוכלוסייתה של העיר, המשפיע על המרחב ועל המאפיינים האתניים והדמוגרפיים שלה. העניין השלישי, שאף הוא בתורו נגזר מקודמו, הוא העניין הפרוואי של תקציב העיר והתנהלותה של עיריית ירושלים.

חשיבותה של ירושלים חורגת הרבה מעבר למציאות של החיים בעיר. העיר הקדושה לשלוש הדתות המונותאיסטיות משובצת באתרים היסטוריים ודתיים ונושאת מטען רב משמעות. ירושלים של מטה, העיר של חיי היומיום, נראית לא אחת כנגזרת מסוכסכת של המטען הלאומי והדתי המוטל על כתפיה. מצד אחד זוהי עיר בירה גדולה, מרובת קהילות, תיירות, תרבות והשכלה³, עיר בעלת עבר היסטורי עשיר המתקיים באופן מרתק לצד חיים מודרניים, מקום מושבם של מוסדות המדינה והממשל, העיר המתוירת ביותר בישראל ובעלת הנוכחות הבולטת ביותר בשיח הבינלאומי – מעל ומעבר לכל עיר אחרת בישראל. מצד אחר, ירושלים היא עיר לאומית, מתחרדת, פוליטית ושמרנית. הרבה מהאוכלוסייה בה היא אוכלוסייה דתית, מסתגפת, ימנית וענייה (חושן וקורח, 2009; חסון, 1996ב, 1996ג, 2001; עופר, 2009א).

מקובל לראות בירושלים שלוש קבוצות אוכלוסייה עיקריות, השונות זו מזו מבחינה תרבותית, דתית וסוציו-אקונומית: אוכלוסייה יהודית חרדית, אוכלוסייה יהודית כללית שאינה חרדית ואוכלוסייה ערבית. כל אחת מהקבוצות האלה מתפלגת לתת קבוצות עם מאפיינים שונים. הקהילות המגוונות מצויות במאבק תרבותי שיש לו השלכות על התפתחות ירושלים (גורביץ' וארן, 1991; חסון, 2001, 2004; חסון וגונן, 1997; קלרמן, 1989; רם, 2005). האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה החרדית הן ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, הנובע בעיקר משיעורי השתתפות נמוכים בשוק העבודה ומשיעורי ילודה גבוהים מאוד בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית. שינויים בהרכב האוכלוסייה בירושלים מצביעים על צמיחה עקבית של שתי האוכלוסיות האלה: האוכלוסייה החרדית היוותה בשנת 2005 כ-23% מאוכלוסיית העיר (34.8% מהאוכלוסייה היהודית) לעומת 16.9% בלבד בשנת 1980. האוכלוסייה הפלסטינית היוותה בשנת 2005 כ-33% מהאוכלוסייה (מישר וצימרינג, 2009). לצד הגידול באוכלוסיות האלה בולט שיעור ההגירה השלילית של אוכלוסייה חילונית וחזקה מהעיר. שיעור העניים בירושלים הגיע בשנת 2005 ל-42.8%, בהשוואה לשיעור ממוצע במדינה של 24.7%. זאת עיר ענייה בכל קנה מידה, המאופיינת ביחס תלות גבוה (נפשות רבות התלויות במפרנסים מועטים) ובתחולת עוני גבוהה (קמחי, 2004). כך קרה למשל שב-1995 הקבוצה החרדית בירושלים שילמה 9% מהארנונה העירונית, וכ-27% מההוצאות העירוניות הופנו לצרכיה (דהן, 1998, 1999).

תקציבה העירוני של ירושלים מושפע מהמציאות החברתית-הכלכלית, כמו גם מתמונת המצב המדינית. מעיון בתקציבי העירייה ניכרת מגמה של עלייה בהכנסות בשנים האחרונות. לוח 1 מציג נתוני הכנסות של ארבע שנים נבחרות מתוך ספרי התקציב של עיריית ירושלים:

3 על פי אלפסי (2006), במפקד האוכלוסין של 1995 נמצא שהיהודים בירושלים הם בעלי ההשכלה האקדמית הגבוהה ביותר בארץ (למ"ס, 1996). זאת ועוד, אחוז המועסקים בסקטור ההשכלה הגבוהה ובסקטור בתי החולים בירושלים גבוה מהממוצע הארצי (עופר, 2009ב).

2002, 2004, 2006, 2008 (עיריית ירושלים, 2009). נתונים אלה מציגים הכנסות צפויות מארנונה, ממענקים ומאשראי איזון וכן את סך הכנסות העירייה הצפויות לאותה שנה.⁴ נתון הארנונה משקף את יכולת הגבייה העצמית של העירייה, בעוד נתון המענקים ואשראי איזון מציג את התמיכה הממשלתית שירושלים מקבלת, בין השאר באמצעות מענק הבירה. לעיריית ירושלים יש הכנסות ממקורות אחרים שלא נסקרו כאן, כגון הכנסות עצמיות משירותי רווחה למיניהם, שילוט ופרסום, אכיפה וכו'. אפשר לראות בבירור שקיים גידול בהכנסות מארנונה, לצד ירידה בתמיכה הממשלתית ולצד גידול של סך ההכנסות הכללי בעיר.

לוח 1. הכנסות עיריית ירושלים, שנים נבחרות (באלפי ש"ח)

2008	2006	2004	2002	
1,840,000	1,635,000	1,436,500	1,065,000	ארנונה
200,000	232,335	288,700	302,200	מענקים ואשראי ממשלתי
3,173,000	2,888,100	2,714,008	2,344,319	סה"כ הכנסות

מקור: עיריית ירושלים, 2009

כדי להבין את נושא התקציב יש להיזכר באירועים ביטחוניים ופוליטיים בירושלים: השנים 2000-2001 הן שנות האינתיפאדה השנייה. בשנים האלה הכנסות העירייה מארנונה היו נמוכות. בספר התקציב של שנת 2002 נאמר כי "במהלך שנת 2001, לאור המצב הכלכלי והביטחוני, התגלו קשיים גדולים מאוד בנושא הגבייה בעיקר מבתי מלון, מאזור התעשייה עטרות ומעסקים במזרח העיר ובמרכז העיר" (עיריית ירושלים, 2001). עניינים אלה באים לידי ביטוי בצפי הכנסות העירייה לשנת 2002. עם חזרת השקט היחסי לירושלים ניכר גידול ניכר בגביית הארנונה בשנת 2004. בשנים 2006-2008 חלה צמיחה כלכלית נוספת וגידול בצפי הכנסות העירייה. אפשר אולי לקשור לצמיחה את פתיחתה של שדרת הקניות ממילא-אלרוב ב־2007, וכן את הגידול בכינוי בפועל של פרויקטים נדל"ניים. חיזוק לטענה זו אפשר למצוא בנתונים שמספקת הרשות לפיתוח ירושלים, שעל פיהם בשנים 2006-2007 נגבו 80 מיליון שקלים באמצעות מסי השבחה במרכז העיר, לעומת 10 מיליון שקלים בלבד בשנים 2002-2004 (רשות לפיתוח ירושלים, ללא תאריך[ב]).

חוסר היציבות הכלכלי-החברתי של העיר מדגיש את האתגר העומד בפני העירייה. עיריית ירושלים נדרשת להגדיל את הכנסותיה, לבלום את זליגת האוכלוסיות החזקות אל מחוץ לעיר ולעודד פעילות כלכלית ועסקית בתחומה. רקע זה הוא המסגרת להחלטות התכנוניות המתקבלות בירושלים, ובהן ההחלטות להקים פרויקטים יוקרתיים בלב העיר. לכך מצטרפת תכנית ספדי, תכנית להרחבת ירושלים לכיוון מערב, שבוטלה בשנת 2007 בשל לחץ ציבורי לשימור השטחים הפתוחים ממערב לעיר ולהחייאת מרכז העיר המתרוקן. ביטול התכנית הוליד את פרדיגמת העיבוי בתכנון העירוני, שפירושה הפניית השקעות לחיזוק ולשיקום של מרכז העיר.

מרכז העיר של ירושלים איבד ממעמדו בעשרים השנים האחרונות בעקבות זליגת המע"ר אל שולי המרכז, הקמת קניונים שרוקנו את הרחובות המסחריים, התרחבות הפרבור ורצף

4 הנתונים נלקחו מספרי התקציב ולא מהדו"חות הכספיים של העירייה (נתוני צפי ולא נתונים בפועל), מכיוון שבדו"חות לא נמצאה קטגוריה של הכנסה מארנונה בלבד.

טרגי של פיגועים עם פרוץ האינתיפאדה בתחילת שנות ה-2000. החלטת העירייה לשקם את המרכז באה לידי ביטוי בפעולות מרובות, שהבולטת בהן היא הקמת קו הרכבת הקלה והפיכת רחובות רבים במרכז העיר למדרחובים, מהלך דומה לזה שבוצע ברחוב בן יהודה בשנות ה-70 (זכרוני, 2009). פרויקט ההתחדשות העירונית מבקש לעודד פיתוח כלכלי במרכז העיר באמצעות העלאת ערך הקרקע וייצור כדאיות וביקוש לבנייה. עיריית ירושלים בימינו מודעת גם להיותה של ירושלים עיר היסטורית, והיא שואפת למנף אותה בתור שכזו, אגב יצירת תועלות כלכליות וחברתיות. תשומת לב רבה מושקעת בשנים האחרונות בנושאים של שימור ושיקום מבנים. עם זאת, יכולתה של העירייה להשקיע ישירות בבינוי מצומצמת, ולו רק מפני שהקרקעות במע"ר הן ברובן בבעלות פרטית, של כנסיות, מוסדות וגורמים פרטיים.⁵ לדברי גיל נדן ממחלקת מדיניות התכנון בעירייה: "הקרקעות הנבחרות לפיתוח הן בחירת היזמים בלבד. העירייה קובעת כללים ומגבלות בנייה באזורי העיר השונים על פי מדיניות, והיזמים בוחרים על פי שיקולים שלהם אם והיכן לפתח".⁶ פעולות העירייה עשויות לעודד, אם כן, את השוק היזמי, אבל אין באפשרותה לקבוע את האופי, הקצב והמיקום המדויק של השקעות השוק הפרטי.

מגורי יוקרה בירושלים: למה וכמה?

נראה כי היוזמה להקים מגורי יוקרה בירושלים היא תגובה לתופעה שהתפתחה מאליה: משנת 2003, ואולי קודם לכן, נעשתה רכישת דירות בירושלים על ידי תושבי חוץ לתופעה מזוהה. הדירות זכו לכינוי "דירות רפאים", מכיוון שהן ריקות מדיירים במשך רוב השנה, עד לחופשות הקיץ של בעליהן. לוירר (2007) מצא רכישה הולכת וגדלה של דירות על ידי אזרחים זרים, שהגיעה ב-2007 ל-10% מכלל רכישת הדירות ברמה העירונית, ולכ-35% מכלל הרכישות בעיר הפנימית. עוד נמצא דגם מרחבי ברור לפיזור הדירות הנרכשות על ידי זרים, המשפיע על פערי מחירים בין שכונות בתוך ירושלים ומצביע על עליית מחירים לעומת שאר המדינה. לדברי לוירר, בשנים 2003-2004 החלה רכישת דירות על ידי זרים בשכונות לב העיר, בסמיכות לאתרים חשובים בירושלים ובראשם העיר העתיקה. בשנים הבאות החלה התופעה מתפשטת דרומה, דרך טלביה, רחביה, עמק רפאים ובקעה. על פי בלואר, בשנת 2007 5% מרכישות הדירות בישראל בוצעו על ידי דיירי חוץ (4,600 דירות) (בלואר, 2009). 27% מהרכישות הללו בוצעו בירושלים. ירושלים, לפיכך, הייתה בתקופה זו יעד מועדף להשקעות ישירות של תושבי חוץ.

בשנים האחרונות, עד לפרוץ המשבר הכלכלי העולמי בשנת 2009, התפתחו פרויקטים של הקמת מגורי יוקרה במרכז העיר ירושלים כמענה לביקוש של תושבי חוץ ולפוטנציאל הרווח שזיהו יזמים פרטיים. תושבי החוץ הם בעלי זיקה רגשית, דתית ולאומית לירושלים ולמקומותיה הקדושים, והם מעמידים שוק גדול ובעל אמצעים יותר מהשוק המקומי. תושבי

5 במקרים שבהם האדמות שייכות למשפחות פרטיות, הרי שבחלוף הדורות פוצלה הבעלות על כל נכס בין מספר יורשים, דבר המקשה עוד יותר על הפיתוח (זכרוני, 2009).

6 נדן גיל, המחלקה למדיניות התכנון, ריאיון אישי מ-9 באוגוסט 2009.

החוץ הם המשקיעים-הזורים-הישירים של העידן הגלובלי: הם נעים בנקל במרחב הכלל עולמי, מודעים למכלול אפשרויות ההשקעה ומחזיקים בכלים המאפשרים לבחור ביניהן. רשתות ההון הגלובליות מאפשרות להם לבצע את ההשקעה בדרך בטוחה, כמעט שגרתית. כך נעשית הבעלות על דירת מגורים בסמיכות לאגן הקדוש, במרחק קטן ממקומות קדושים, לאתגר בר השגה. מנקודת המבט המקומית, נכונותם של תושבי חוץ לרכוש דירות בירושלים מספקת הזדמנות לצמיחה. הפיתוח על ידי הזמים מניב רווחים לעיריית ירושלים, מצדיק את ההשקעה של העירייה בהתחדשות מרכז העיר וממנף אותה.

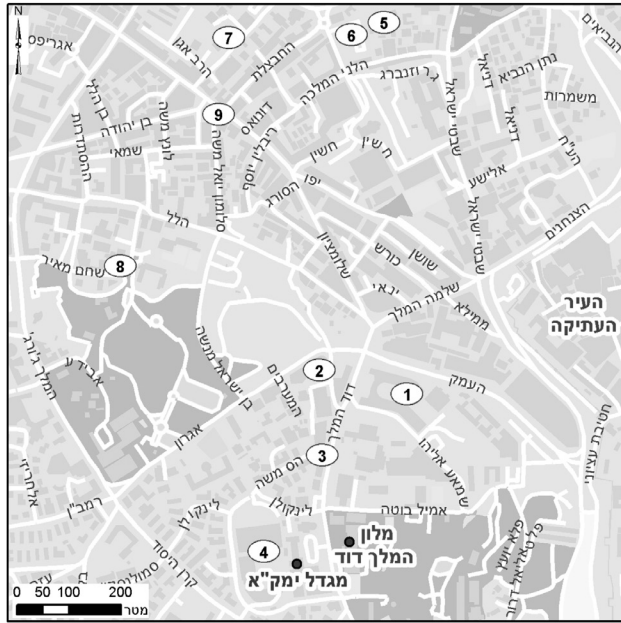
היקף התכניות

במרכז ירושלים קיימות תכניות רבות למגורי יוקרה המצויות בשלבי ביצוע שונים, כאמור לעיל. זו מגמה כוללת לבינוי יוקרתי, שעל פי המחקר מגיעה ליותר מאלף יחידות דיור. השימוש בשטחים לפני הקמת הפרויקטים היה אחיד למדי: מרביתם היו מגרשים ריקים ששימשו לחניה, ובאחרים עמדו אותם מבנים וחלקי מבנים היסטוריים שעל פי התכניות מיועדים לשימור, אך בלא שימוש או בשימוש ירוד וחלקי. באיור 1 מוצג פיזורם המרחבי של תשעה מהפרויקטים במרכז העיר ירושלים: ארבעה מהם (כפר דוד, מלון פאלאס, קינג דיוויד ריזדנס וכתר דוד) ממוקמים בלב אזור התיירות האמידה בירושלים, רחוב המלך דוד. ברחוב זה מצויים אתרים חשובים כגון מלון המלך דוד ומגדל ימק"א. החנויות לאורכו מוכרות מוצרי תיירות כגון חפצי יודאיקה ואמנות. רחוב המלך דוד מצוי בסמיכות מרבית לשער יפו, המוליך אל העיר העתיקה והכותל המערבי. פרויקטים אחרים פזורים במקד שברחוב הנביאים, בתחום שבין רחוב הרב קוק למגרש הרוסים. גם האזור הזה רווי במבנים היסטוריים מתקופות שונות, והידוע ביותר הוא הכנסייה הרוסית שבמגרש הרוסים. האזור משמש מרכז לחיי לילה, והוא משובץ בפאבים ובדיסקוטקים.

לצורך המחקר נבדקו שלושה פרויקטים מתוך התשעה שהוצגו באיור 1: פרויקט חצר הנביאים, ג'רוולס גולד גארדן וכתר דוד. שלושת מקרי הבוחן מגוונים מכמה בחינות. ראשית, נבחרו פרויקטים בניהולם של יזמים שונים, בהנחה שבחינת צורת העבודה של העירייה עם שלושה יזמים שונים תאפשר להבין את מהלכה בצורה מקיפה; שנית, הפרויקטים כוללים מטלות יזם מגוונות באופיין; ולבסוף, הפרויקטים מגוונים מבחינת גודלו של השטח המתוכנן וזהות בעלי הקרקע. מאפייניהם של מקרי הבוחן הנבחרים מפורטים בלוח 2. לכל אחד מהם יזם שונה, אבל כולם נבנים על אדמות כבעלות פרטית, ויש בהם גם דמיון מבחינה תכנונית ועיצובית, לרבות חיפוי האבן (צורת האבן וסיתותה), גובה הבנייה (7-8 קומות) והשימוש האופייני בקשתות ובקמרונות. גם ההחזרים הציבוריים בפרויקטים מגוונים ומדגימים את טווח הצרכים והדרישות הנרחב של העירייה. שלושת הפרויקטים גדולים בשטחם,⁷ אם כי כתר דוד גדול במידה ניכרת משני הפרויקטים האחרים.

7 נעזרנו כאן בהגדרתן של צוברי ואלתרמן (2008, עמ' 56), שלפיה פרויקט גדול הוא בעל שטח רצפות של יותר מ-20,000 מטר רבוע.

איור 1. מיפוי הפרויקטים על גבי אזור המחקר

פרויקטים של מגורי יוקרה במרכז העיר ירושלים

מקרא:

- 1 כפר דוד, ממילא מגורים
- 2 מלון פאלאס
- 3 קינג דייוויד ריזנס
- 4 כתר דוד
- 5 ג'רוזלם גולד גארדן
- 6 חצר הנביאים
- 7 הרב קוק 7
- 8 ירושלים של זהב
- 9 לה יפו

שכבות הרקע באדיבות משרד הפנים והמרכז למיפוי ישראל

מקור: עיבוד הכתובות על פי GIS

לוח 2. מקרי הבוחן

שטח בנוי (שטח רצפה)	שטח הפרויקט	החזר ציבורי עיקרי (מטלות יזם)	בעל קרקע	יזם	חצר הנביאים
36,250 מ"ר	7,490 מ"ר	פיתוח שטחי ציבור, שימור שני מבנים	מנזר סנט מרקס	אפריקה ישראל וחברת שיינפלד	חצר הנביאים
28,410 מ"ר	5,900 מ"ר	שימור מבנה, חניון לציבור	משפחת פולק	אזורים ומשפחת פולק	ג'רוזלם גולד גארדן
97,840 מ"ר	28,060 מ"ר	שני גני ילדים, שטח לשימושים קהילתיים	ימק"א	רסקו	כתר דוד

ממצאי המחקר נוגעים למיקום מקרי הבוחן, פרטי התב"ע ומועד פרסומה, זיהוי בעלי הקרקע והיזמים, מהות התכנית ומחירי הרכישה המשוערים. עיקרי התכניות יוצגו לשם בניית בסיס לדיון על פי שתי טענות המחקר, ויכללו את היבטי המשילות ויחסי הגומלין בין העירייה ליזמים, ואת ההיבט של השפעתם על המרקם העירוני. הניתוח שלהלן ממחיש כי בבסיס התכנון עומדת עסקת חליפין: זכויות בנייה באתרים הנחשקים ובנכסי התרבות, שנסחרות תמורת פעולות של פיתוח, שימור והקמת תשתיות. כבכל עסקה, היזמים מעניקים ערבויות כנגד התחייבויותיהם, בדמות הערות אזהרה בספרי מקרקעין, אישור הדרגתי של היתרי בנייה ושמירת זכותה של העירייה להפקיע שטחים בפרויקט. התוצר התכנוני הוא מעין פשרה המשרטטת את שאיפותיהם של שני הצדדים ואת יחסי הכוחות:

פרויקט חצר הנביאים⁸

פרויקט חצר הנביאים ממוקם בחצר מגרש הרוסים, במפגש משולש הרחובות מונבו, הלני המלכה והנביאים (פריט 6 באיור 1). בעל הקרקע הוא מנזר סנט מרקס.⁹ הקרקע נחכרה במקור בחכירה לדורות על ידי חברת "ארלדן השקעות בע"מ", וזו הכינה את התב"ע והביאה אותה לאישור. בשנת 2006 נקנו זכויות החכירה של המתחם על ידי חברת "אפריקה ישראל", בשיתוף עם חברת "שיינפלד יזום והשקעות בע"מ". בפברואר 2008 חודש חווה החכירה של המתחם והוארך עד מרס 2110. התכנית חולשת על 7.49 דונם, ומותרת בה הקמה של 148 יחידות דיור בבניין בן תשע קומות. שטח הבנייה הכולל בפרויקט הוא 36,250 מטר רבוע (מלצר, 2006). איור 2 מציג הדמיה של הפרויקט וסביבתו.

רמות המחיר הצפויות בפרויקט מבטאות את היותו בועה יוקרתית בלב העיר: ב־2007 הוערכו המחירים ב־8,000-12,000 דולר למטר רבוע, וב־2008 ההערכות עלו לכ־20,000-10,000 דולר למטר רבוע (נחום-הלוי, 2009).

איור 2. הדמיית פרויקט חצר הנביאים

מקור: אתר האינטרנט של חברת "אפריקה ישראל מגורים"

8 הנתונים שלהלן לקוחים מתוך: אפריקה ישראל, 2009; מלצר, 2006; תב"ע 2080 ב'.
9 תב"ע מספר 2080 ב', בסמכות הוועדה המחוזית, פורסמה ברשומות מנהל מקרקעי ישראל ב־24 בפברואר 2005.

קח ותן ביחסי העירייה והיזמים

תהליך התכנון חושף את שיתוף הפעולה המתהווה בין העירייה ובין היזמים, המבוסס על כך שהעירייה מעניקה זכויות בנייה, והיזמים מקבלים עליהם מגוון מטלות. נעמוד על העיקריות שבהן:

שימור: בתכנית קודמת (2080 א') שאושרה בשנת 1986 יועד השטח כולו למסחר. למעט שימור מבנה אחד יועדו המבנים האחרים במתחם להריסה. אחד מהמבנים שהוכרו להריסה היה בית בן דור – בית החולים מרינשטיפט, שהיה בית חולים לילדים, הראשון מסוגו בפלשתינה (שנור, 2003). תכנית 2080 ב' מבטאת את החלטת גורמי התכנון בעירייה לשמר את הבניין לטובת הציבור. התכנית מטילה את עבודות השימור על היזמים, לרבות הקמת קיר תצוגה המספר את ההיסטוריה של הבית. השימור הוא תנאי לקבלת היתר בנייה. בתמורה התכנית מייצעת את המבנה לשימוש מסחרי ומעניקה ליזמים זכות להקמת מבנה חדש, בן שמונה קומות, במקום המבנה שנועד לקום במקור, בן שלוש קומות. זאת בנוסף למבנה משרדים בן שבע קומות שעל הקמתו הוסכם בתכנית 2080 א', ואשר כבר הוקם. עם זאת, ביצוע ההחלטה על שימור בית החולים הוא עניין מורכב ביותר, שכן המבנה המשומר כלל לא נרכש על ידי היזם, אפריקה ישראל, ולא ברורה אחריותו בנוגע אליו. הנושא מצוי בדיונים בבית משפט, כאשר נציגי "החברה האזרחית", קבוצת רופאים בשיתוף המועצה לשימור אתרים, דורשים לשמר את המבנה כמבנה ציבור – מוזיאון לתולדות הרפואה, ולהציג לקהל את ערכו ההיסטורי-החברתי, להבדיל מהשימוש המסחרי המאושר בתכנית (פז, 2008).

תכנון וביצוע עבודות התשתית: הסרת תוספות בנייה לא מקוריות, הריסת מבנים, שיפוץ ושיקום מבנים, הפירות ופיתוח חזותי – כל אלה הן תנאי למימוש זכויות הבנייה בפרויקט, וכולן פעולות שתבצענה על חשבון היזם ובפיקוח עיריית ירושלים. היזם מוגדר גם כאחראי לכל נזק שייגרם לדרך או למתקן בשטח התכנית, ועליו לתקנו או לשלם על התיקון. מיקום שימושים ציבוריים: התכנית כוללת מגוון שימושים, לרבות מסחר, מגורים, מלון ומשרדים, לצד בתי קפה ומסעדות. על פי התכנית יוקם גם מועדון ספורט, שהיה לשימוש דיירי הבניין בלבד. התכנית מורה כי מיקום מחודש של הפאבים והדיסקוטקים ייקבע על ידי המחלקה לאיכות הסביבה של עיריית ירושלים.

תנאים למימוש: העירייה משתמשת בכלים שונים כדי להבטיח את הוצאתה לפועל של התב"ע, לרבות רישום הערות אזהרה בספרי מקרקעין, עיכוב היתרי בנייה עד להשלמת המטלות (לדוגמה: תכנון דרכים ציבוריות והכשרתן, שימור שני המבנים שבשטח התכנית). העירייה אינה מתירה את הקמת הבניין בשלבים, ודורשת להקימו "בהינף אחד". כתנאי לקבלת היתר, היזם מתחייב להקים חברת ניהול ואחזקה בשטח הפרויקט, כדי לוודא שהמתחם לא יזוהם. זכותה של העירייה להפקיע את שטחי הציבור נשמרת עד להשלמת הפרויקט. לבסוף, לתכנית ניתן תוקף של שלוש שנים (מ-11 במרס 2005). אם במהלך התקופה לא יאושר היתר בנייה למתחם כולו, יפוג תוקפה של התכנית. יש להעיר כי בפועל, בעקבות הדיונים המשפטיים בנוגע לשימור בית בן דור, בוטל סעיף זה של הגבלת תוקף התכנית. אתר הבנייה מצוי בתחום אתר עתיקות מוכרז, המכונה "החומה השלישית". פירושה המעשי של ההכרזה הוא כניסה של שחקן ציבורי נוסף, רשות העתיקות, המקיים אף הוא יחסי גומלין עם השחקנים המעורבים: על היזם לקבל את אישור הרשות כדי שהעירייה תוכל

להפיק היתרי הריסה, חפירה ובנייה. גם עסקה זו תובעת מטלות, והיזם מחויב לממן חתכי בדיקה ארכיאולוגיים לפני תחילת הפירת היסודות. כדי לאפשר את כל אלה, היזם מבקש להבטיח את עיצוב הפרויקט כבועה יוקרתית, המיועדת לדיירים המבקשים לשלב את הקרבה לאתרי המורשת עם הניתוק מהסביבה המקומית. התמורה לשלל המטלות היא האפשרות לנתק את הפרויקט מהמרקם העירוני ולהציב חיץ בינו ובין המכלול העירוני הסמוך. כמה אלמנטים תכנוניים מבטיחים זאת: ראשית, בתכנית נקבע שטח ציבורי באחריות פרטית. התכנית אמנם קובעת שהשטח פתוח לשימוש לציבור הרחב ללא מגבלה כלשהי, אבל בפועל הוא ממוקם במרכז מתחם המגורים, כך שנדמה שמי שאינו גר בסמיכות לשטחים האלה לעולם לא ידע על קיומם. שנית, התכנית מאפשרת הקמת מועדון ספורט ובריאות לשימוש הדיירים בלבד, במפלס תת קרקעי, לרבות רישום הערת אזהרה המבטיחה זכות זו בספרי המקרקעין. לבסוף, לשטחי המגורים ולשטחי המסחר בפרויקט תוכננו כניסות נפרדות, המאפשרות לנתק את המגורים משלל השימושים במקום.

ג'רוזלם גולד גארדן¹⁰

הפרויקט ממוקם ברחוב הנביאים 25, ליד מגרש הרוסים, לצד בית הבישופ (הידוע גם כבית קלק או בית המיסיון) – בית שנבנה ב-1876 ומיועד לשימור (פריט 5 באיור 1). איור 3 מציג את הדמיית הפרויקט. בעלת הקרקע הייתה במקור הכנסייה האנגליקנית, אך לפני כעשרים שנה רכשה את הקרקע משפחת פולק מלונדון, המשתייכת לחסידות סאטמר. 57% מהשטח נמכרו למשפחת הרוני, גם היא מאנגליה, והיא החתומה על התב"ע. שארית הקרקע נמכרה בשנת 2007 ככל הנראה למשפחת פולק.¹¹ שטח התכנית הוא כ-5.9 דונם, ומותרת בו הקמה של עד 104 דירות בבניין בעל תשע קומות בחזית הדרומית, ושש קומות בחזית הצפונית (הפונה לרחוב הנביאים). בית הבישופ יוגבה בקומה אחת. שטח הבנייה הכולל בתכנית הוא 28,410 מטר רבוע.

בשנת 2007 נקשרה חברת "אזורים" בעסקה לפיתוח הפרויקט היוקרתי. חלקה של "אזורים" בעסקה הוא 50%, והיא מצויה בשותפות עם משפחת פולק (אזורים, 2007). גם הפרויקט הזה מיועד לדיירים עשירים, כפי שמעידות הציפיות למחירים העולים על 10,000 דולר למטר רבוע (מירובסקי, 2007).

10 הנתונים שלהלן לקוחים מתוך תב"ע מספר 6312, בסמכות הוועדה המחוזית, פורסמה ברשומות ב' 14 בדצמבר 2004.

11 בהתאם למידע שהתקבל בשיחה עם נציגת משרד "מתי הרוני" (דלתון) (יהלומית, 10 באוגוסט 2009) ועם נציגת חברת "אזורים" (אתי, 10 באוגוסט 2009), וגם מירובסקי, 2007.

איור 3. הדמיית פרויקט ג'רוולם גולד גארדן

מקור: אתר האינטרנט של חברת "אזורים"

קח ותן ביחסי העירייה והיזמים

הפרויקט כולל הקמת מבנה חדש ובו מגוון שימושים. בשתי הקומות הראשונות נקבעו שימושים מסחריים-תיירותיים, ואילו השימוש העתידי בקומות העליונות טרם נקבע, ויתבסס על תיירות, משרדים ומגורים. מוסכם כי בחירת השימוש תיעשה על ידי מהנדס העיר בעת מתן היתר הבנייה.

כמו בפרויקט חצר הנביאים, גם בתכנית ג'רוולם גולד גארדן תכנון ופיתוח התשתיות נעשה על חשבון היזמים. גם כאן כוללת התכנית שימור של מבנה היסטורי: היזמים מחויבים בשימור של בית הבישופ, קלק, בדגש על חזיתות המבנה. התכנית מטילה על היזם את הניקוי והשיפוץ של חזיתות הבניין ואת פירוק התוספות שאינן מקוריות. עוד קובעת התכנית פירוק והרכבה של חלקים פנימיים במבנה (מדרגות ומרפסת) לשם הקמת מעבר תת קרקעי לחניון, בפיקוחה של ועדת השימור של עיריית ירושלים. הכנת תיק שימור לבית הבישופ הוא תנאי לקבלת היתר הבנייה בפרויקט.

התכנית מתירה הקמת חזיתות מסחריות בבית הבישופ, ובלבד שהשימושים לא יגרמו למטרד. עוד נקבע כי חלק משטחי החניה יהיו פתוחים לציבור הרחב, על פי שיקול דעתה של עיריית ירושלים בעת מתן ההיתר. גם כאן, העירייה אינה מוותרת על זכותה להפקיע שטחי ציבור, ואף מקבלת לבעלותה קטע דרך מתחום התכנית (רחוב הנביאים) ללא תמורה, לאחר פיתוח והרחבה של הדרך על ידי היזם.

המטלות הרבות שהיזם נושא בהן מתאזנות עם הזכות להמיר קרקע המתוכננת במקור לדרך לאזור מגורים מיוחד: אזור מגודר ושמור, כולל שירותים ייחודיים כבית כנסת ומסעדה,

וגם מכון כושר ומתחם ספא. הכניסה למתחם המגורים המיוחד והשימוש במתקניו מיועדים לדיירי המקום ואורחיהם בלבד.

כתר דוד

הפרויקט השלישי שנסקור ממוקם בין רחוב דוד המלך לרחוב וושינגטון, מאחורי מגדל ימק"א, על מגרש הכדורגל לשעבר של בית"ר ירושלים (פריט 4 באיור 1) (ישרס, 2007).¹² שטח התכנית 28.06 דונם, והיא כוללת סך שטחי בנייה של 97,840 מטר רבוע. זאת הגדולה ביותר בתכניות שנבחרו לניתוח. התכנית מתירה הקמה של 180 דירות בבניינים בני 6-8 קומות. איור 4 מציג הדמיה של הפרויקט.

בעלת הקרקע היא חברת ימק"א. היזמית היא חברת בת של קבוצת ישרס, חברת "רסקו ניהול ופיתוח", בבעלות שלמה אייזנברג. מחירי הנדל"ן מוערכים ב־6,600 דולר למטר רבוע בממוצע – הערכה צנועה לעומת הפרויקטים האחרים שנסקרו, אבל גבוהה ביחס לערכי הדיור של תושבי העיר. מחירי הדירות נעים בין 4,000,000 שקלים לדירת ארבעה חדרים ל־40,000,000 שקלים לפנטהאוז.¹³ לשם השוואה, מחיר ממוצע לדירת ארבעה חדרים בישראל עמד בתקופה המקבילה (רבעון שני של 2009) על 922.7 אלף שקלים (רוזנברג ויושאי, 2009), בעוד בירושלים, ברבעון הראשון של 2009, עמד המחיר הממוצע לדירה דומה על 1,258,400 שקלים (תורן, 2009).

איור 4. הדמיית פרויקט כתר דוד

מקור: אתר האינטרנט של כתר דוד

12 תב"ע מספר 4715 ג', בסמכות הוועדה המקומית, פורסמה ברשומות ב־30 ביולי 2006.

13 כתר דוד, משרד מכירות, תקשורת אישית מ־21 במאי 2009.

קח ותן ביחסי העירייה והיזמים

התכנית שאושרה ביולי 2006 מגדילה את מספר הדירות מ־150, כפי שקובעת תכנית קודמת, ל־180, באמצעות תוספת קומות (מ־5-6 קומות ל־7-8 קומות). סך שטחי הבנייה בפרויקט נשאר בלא שינוי, בשל צמצום שטחם של שני מבנים אחרים בתכנית: מבנה למסחר ומבנה לשימושים קהילתיים. התכנית מורה על תכנונם והקמתם של שני גני ילדים בשטחה, על חשבון מגישי התכנית. הגנים מורחקים מעט מאזורי המגורים ומקורבים לאזור הרחוב הראשי ולפעילות הקיימת במגדל ימק"א. תנאי נוסף לקבלת היתר בנייה הוא הצבת מודל מפורט וסופי בבית המודל שבעיריית ירושלים.

התכנית מבטלת שטח עילי שיועד למבנה לשימוש הקהילה, ומקצה את השטח להקמת מדרגות ומעליות שיקשרו בין הקומות התת קרקעיות למפלס הקרקע. כמו כן מבוטל הבינוי המאושר של בתי קפה, מסעדות וחנויות לתיירים. דירות המגורים היוקרתיות פונות לפארק בשטח של המישה דונם, המאפשר גישה למתקני המקום: ספא, מגרשי ספורט ובריכת שחייה חצי אולימפית. השטח מתחבר גם לאזור מסחרי מתוכנן. שטחי המעבר חוצים את שכונת המגורים בארבעה שבילים ומאפשרים קשר בין חלקי שכונת ניקופוריה הסמוכה.

דיון

לנוכח נתוני הרקע על ירושלים והכרת הקושי הכלכלי בניהולה, אפשר לראות ביוזמות להקמת פרויקטים נדל"ניים ברכה לעיר ולתושביה. הפרויקטים מושכים לעיר אוכלוסייה חזקה המשלמת מסים, ומאפשרים לעירייה להגדיל את רווחיה מארנונה. התחדשותם של אתרים פנים עירוניים ופיתוח תשתיות להולכי רגל צפויים להעלות את הערך התיירותי של מרכז העיר ולתרום גם לציבור התושבים. מגורי היוקרה, אם כן, עשויים להיות מקור רווח לעיריית ירושלים, ודרכה לתרום גם לתושביה. בחלק זה נבחן באיזו מידה משקפים מקרי הבוחן את ההשפעות החיוביות שנמנו כאן: מהו הרווח לעירייה מהפרויקטים היוקרתיים? וכיצד מושפעים מהם העיר ותושביה? הדיון ייגע בשני נושאים: המשילות ומערכות היחסים בין שחקנים ומידת התאמתם של הפרויקטים לקהילות השער המאפיינות את הכלכלה הגלובלית. כמו כן, מעט מהדיון ייוחד להתרחשויות הנלוות לאישור התכניות.

משילות בירושלים: קואליציות בין העירייה למגזר הפרטי?

כיצד מתמודדת עיריית ירושלים עם השחקנים האחרים החולקים עמה את ייצור המרחב? מהו מאזן הכוחות בין הגורמים, מה הציר המרכזי המוביל את הדיון בעיצוב הפרויקטים היזמיים ואת עיצובה של העיר? כאמור לעיל, רעיון המשילות משמש מודל לבחינת היחסים בין השחקנים והאינטרסים בעיר. הדיון יעסוק בהשלכות של תהליכי המשילות על עיצוב המרקם העירוני ועל היכולת להגשים את מדיניות התכנון (ובעיקר את מדיניות השימור). כמו כן נדון כאן בשאלת השליטה במרחב והמידה שבה מטלות היוזם כפופות למדיניות מובנית וברורה או מכפיפות את המדיניות להיגיון הפנימי שלהן.

כפי שהוצג בפרק הרקע, ביטול תכנית ספדי הביא לעליית פרדיגמת הציפוף והעיבוי העירוני בירושלים. פרויקט ההתחדשות העירונית, גם בנפרד מפרדיגמת העיבוי, קורא

לריכוז מאמצי הפיתוח במרכז העיר. על רקע זה ניכר שהפרויקטים הנבדקים תואמים את מדיניות העירייה ותורמים להחייאת מרכז העיר ולעיבוי, לקידום החלל הציבורי ולטיפוחו. שלושת הפרויקטים דומים זה לזה, ונראה כי הם נגזרים מאותו חזון שעמד לנגד עיניהם של מתכנני מרכז העיר. עיצוב החיצוני דומה, ובכולם ממומש עקרון עירוב השימושים באופן דומה: שתי הקומות הראשונות מיועדות לרוב למסחר או למשרדים, לעתים למלונאות, כך שתפקודו של מרכז העיר כאזור תעסוקה ומסחר נשמר. מיקומם מאפשר לעירייה להגשים את מטרתה להרחיב את המע"ר מעבר לרחובות המרכז המסורתיים – יפו, קינג ג'ורג' ובן יהודה. התחושה היא לפיכך שהפרויקטים מתוכננים על ידי העירייה כחלק מההתחדשות העירונית ועונים לצרכיה, וכי העירייה משתמשת בהם ככלי לעיצוב המרחב העירוני.

מנגד עומדת עובדת היות הפרויקטים מתחמי מגורים לדיירי חוץ (FDI), שבדומה לדירות הרפאים במחקרו של לוירר (2007) מאכלסים את המבנים במשך שבועות בודדים מדי שנה, בחודשי הקיץ או בתקופת החגים. מתחמי הספא, הבריכות ומקצת הגנים אינם חלק מהמרקם המסחרי האופייני למרכזי ערים, והם נגישים לדיירי המתחמים בלבד. שמותיהם של הפרויקטים נשענים על המורשת היהודית ועל ההיסטוריה הייחודית של המקום, אבל בכולם נשמר מנגנון הפרדה ברור המדיר עוברי אורח אקראיים, לא יהודים ויהודים כאחד, מגבולותיהם. מנקודת המבט הזאת נראים הפרויקטים כמו תוצר גחמותיהם של יזמים, המפיקים את המרחב הציבורי ואת הנכסים העירוניים לצורכיהם. במושגיה של מרגלית (2010) יש כאן גידור מעמדי, המחלק את המרחב בהתאם לסטטוס הכלכלי של משתמשיו. לא פחות מזה, יש כאן גידור פוליטי: העברה של נכסים הנמצאים בשליטה ממסדית וציבורית לידיים פרטיות.

היבטים אלה לא חמקו מעיניהם של מתכנני העיר. נמסר לנו כי המגמה שהעירייה מאמצת לאחרונה היא בלימת פיתוח המגורים במרכז העיר והדגשת המסחר והעסקים.¹⁴ ראייה לכך אפשר למצוא ביוזמה חדשה של הרשות לפיתוח ירושלים (שהחלה בשנת 2007), המעניקה מענק בנייה של 200 דולר למטר רבוע לתכניות מאושרות של מסחר, משרדים ומלונאות מעל 3,000 מטר רבוע (רשות לפיתוח ירושלים, ללא תאריך[א]).

הדמיון בקווי המתאר הכלליים של הפרויקטים השונים משקף את התחרות בין היזמים ואת שיתוף הפעולה הגלוי והסמוי ביניהם, שבמסגרתו הם לוחצים את נציגי העירייה ומשווים את תנאיהם, וייתכן שאף מערערים על עקרונות תכנון מושרשים כגון שמירה על קשר עין עם אגן העיר העתיקה. בהתאם לתפיסת העיר כמכונת צמיחה, הקרקע העירונית היא מצרך המאפשר צבירת כח והון, וכלי למאבק בין אליטות שכנות המעוניינות לאשרר ולחזק את מעמדן באמצעותה. זהו הרקע לתחרות המתמדת בין היזמים להשגת משאבים ולשיפור תנאי הפיתוח של הקרקע. מערכת היחסים בין היזמים היא היבט חשוב בעיצוב המרחב, לצד מערכת היחסים בין העירייה ליזמים. השטח שבו מתוכנן פרויקט ג'רוזלם גולד גארדן, לדוגמה, נרכש על ידי שיעיה בוילמגרין ("אזורים"), שותפו לשעבר של לב לבייב (אפריקה ישראל). לאחר שלבייב רכש את המתחם הסמוך, שעליו ייבנה פרויקט חצר הנביאים. זו הייתה הפעם השלישית שבוילמגרין רכש מתחם לבנייה לצד זה שרכש שותפו לשעבר (מירובסקי, 2008).

14 אנגלהרט לבנה, רפרנטית במחלקה לתכנון, עיריית ירושלים, ריאיון אישי מ־18 ביוני 2009.

טיבם של היחסים בין העירייה ובין היוזמים נחשף עם ניתוח התכניות המפורטות. בשלוש התכניות שנבדקו נמצא כי העירייה מממשת את זכותה הבסיסית על פי חוק ומחייבת את היוזמים בתשלום היטל השבחה. בד בבד שכללה העירייה את יכולותיה להטיל על הזום מגוון מטלות כתנאי לאישור התכנית ובהתייחס לרווחים הצפויים לו מהפרויקט. מטלות הזום, על אף שאינן קבועות בחוק או מוגדרות באופן פורמלי, קושרות את העירייה לפרויקט הפיתוח והופכות אותה לגורם המפיק ממנו תועלת ישירה. הפעולות המוטלות על הזום מגוונות ועשויות לכלול שימור מבנים, פיתוח שטחים לשימוש הציבור, תכנון וביצוע של עבודות תשתית, פיתוח דרכים ומבני ציבור והעברתם לרשות העירייה ועוד. בדרך כלל נכללות מטלות הזום בתחום התכנית ואינן חורגות ממנה. כך עולה ערך הפרויקט, והזום נמצא משקיע למען עצמו. גיל נדן מהמחלקה למדיניות התכנון בירושלים מעיד כי העירייה נמנעת באופן כללי מהטלת החזר ציבורי במקום שאינו בשטח התכנית. הוא מאשר כי בשונה מהיטל ההשבחה, לא נקבעה מסגרת ברורה לדרישות העירייה מהזום: "מטלות יזום נקבעות בהתאם לצורך ובהתייחס לחוות דעת של מחלקות העירייה בנידון", לדבריו. היקף המטלות נגזר מהפרויקט וממאפייניו ומתכונות האזור. רקיחת העסקה היא היבט מרכזי: "מטלות הזום נקבעות על ידי העירייה ותוך הסכם עם הזום", נאמר לנו.¹⁵ מהנדס העיר ירושלים, שלמה אשכול, מכנה את הדבר "סחיטה עדינה". לדבריו, "... הגיעו למסקנה שהעירייה חסרת יכולת לנתח כלכלית כל פרויקט שהיא מייצרת. יש מערכת אינסופית של שאלות שאין להן תשובה. תחושה של אובדן דרך".¹⁶ על רקע זה הוקמה בעירייה היחידה לכלכלה אורבנית, שמטרתה להתמודד עם הסוגיות האלה. עוד אמר מהנדס העיר כי "מטלות ציבוריות, היטלים וכו', זו שאלה של חוקיות על הגבול. בתים כמו 24-30 קומות במרכז העיר משפיעים באופן יוצא דופן על המרקם".¹⁷ על כן נדרשים ליצירתיות ... רוצים להפיק יותר מטלות ציבוריות ולהגיע למצב של win-win".

עיון ביקורתי בתכניות מאפשר לזהות את מאבק הכוחות שניטש בין טובת העיר והעירייה ובין טובת המגזר הפרטי, הבא לידי ביטוי בהגבהת מבנים והעברת שימושים קהילתיים אל מתחת לפני הקרקע מזה ובהוספת מטלות יזום בדמות מבנים לשימור והבטחת נגישות לציבור הרחב מזה. כפי שצופה ספרות המחקר העירונית, המתח שבין האינטרסים העסקיים והרווח היוזמי ובין האינטרס הציבורי ומטלות הזום משרטט את קווי המתאר המובילים ביחסי המשילות, והם אלה המתווים את תמונת הפיתוח.

הדרישה לשימור מבנים, החוזרת בתכניות שבדקנו, מעידה על הפנמת משמעותה של ירושלים כעיר היסטורית ועל אימוץ של ערכי שימור, לאחר עשורים שבהם נהרסו מבנים רבים בירושלים (זכרוני, 2009). הדבר משתקף, למשל, בהוספת מבנה לשימור בתכנית 2080 ב' של חצר הנביאים מ-2004 בהשוואה לתכנית הקודמת מ-1986, ומה גם שהבניין לשימור שהתווסף לתכנית העדכנית אינו נמצא כלל בשטח המוחזק בידי הזום (אפריקה ישראל). הרושם שנוצר הוא שהעירייה מודעת להיעדרם של תקציבים ברשותה, ועל כן מרחיבה את

15 נדן גיל, המחלקה למדיניות התכנון, ריאיון אישי מ-9 באוגוסט 2009.

16 אשכול שלמה, מהנדס העיר, וחגי רגב, כלכלן אורבני. פתרונות תכנון בזמנים של אי-וודאות. הרצאה 20 בסדרה "מה עושה מקום כפי שהוא – אדריכלות ותרבות בערי העולם", תקשורת אישית, 9 ביולי 2009.

17 30-24 – מספר הקומות על פי תכנית המתאר החדשה לירושלים.

התכנית המקורית ומטילה את ביצוע השימור על היזמים. זהו לב לבו של מנגנון המשילות: לשלטון המקומי נחוצים תקציבים וגופי ביצוע, ועל כן הוא פונה לבעלי המשאבים מהמגזר העסקי ונעשה תלוי בהם.

להכללת השימור במטלות היוזם השלכות על אופי השימור ועל הנגישות אל הנכסים המשומרים. בתכניות הנבחנות השימור התמקד בחזיתות המבנים, וגם כאשר נקבע שימור של צורתו הפנימית של המבנה, כללו התכניות הנבחנות הסתייגויות המתירות שינויים בפועל. התמורה לעלות השימור הגבוהה המוטלת על יזם הייתה הסבת המבנים המשומרים לשימושים מסחריים (כפי שאירע בפרויקט חצר הנביאים ובג'רוזלם גולד גארדן), אגב מחיקת תוכניהם וסילופם. השימוש המסחרי גם מפקיע את המבנה המשומר מידי הציבור ומשעבד את ההיסטוריה המשותפת לצרכיה של קבוצת הצרכנים, שנעשית לקבוצה הנגישה ביותר אל הנכסים הללו. המאבק בין האינטרסים הכלכליים ובין הערכים ההיסטוריים מסתיים, אם כן, בהכפפת ההיסטוריה של ירושלים לסדר הצרכני. קבלת ההחלטות המרחביות והערכיות מתבצעת בתנאים של כוח מפוצל ופשרה בין אינטרסים שונים, דבר המאדיר את עוצמתם של האינטרסים העסקיים ומאפשר שכתוב של ההיסטוריה ושימור סלקטיבי של שרידיה. בנקודה זו מומחש ההיבט של גידור תכנוני, שעל פי מרגלית (2010) הוא אחד ההיבטים של קהילות השער העירוניות.

מעניין לראות כי מבנה הכוח הדו קוטבי מפקיע מידי עיריית ירושלים את התפקיד של ייצוג הערכים החברתיים וההיסטוריים. לא פעם כאשר מתגבשת החלטה על מעשה שימור היא נובעת מלחצים של החברה האזרחית – שחקן נוסף בין מעצבי המרחב. במקרים הנבחנים המועצה לשימור אתרים הייתה זו שדחפה לתיעוד ההיסטוריה ולהכרה בחשיבותה, בשעה שעיריית ירושלים הייתה לכודה ביחסי קה ותן עם יזמי הפיתוח. הקונפליקט בין ערכים היסטוריים לאינטרסים כלכליים מצוי תחת דיון מתמיד וסוער בירושלים, כאשר לרוב עיריית ירושלים נמצאת בצד הנתבע, והחברה האזרחית – ארגונים ותושבים – הם אלה התובעים את שימור המבנים ועומדים על ערכם. החברה האזרחית, אם כן, ניצבת כאן מול עיריית ירושלים והיזמים, לאחר שאלה סיכמו ביניהם את התכנית – שהיא מעין חוזה לפיתוח מרחבי, ובמסגרתה נעשה הנכס הציבורי למטבע עובר לסוחר. עצם קיומם של דיונים משפטיים מעיד על חלוקת התפקידים החדשה הנובעת מיחסי המשילות בעיר, ועל תפקידה החיוני של החברה האזרחית בעיצוב המרחב.

היוקרה והעיר: קהילות שער

מגורי היוקרה הנבנים במרכז ירושלים הם תוצר של הכלכלה הגלובלית, המאפשרת ביצוע של השקעות הון ישירות. לא פחות מכך, הם בעלי מאפיינים של קהילות שער: ממקרי הבוחן עולה תמונה של מגורים כמוצר סחיר, שאינו מיועד לספק קורת גג אלא משמש להחצנת סגנון ואיכות חיים. בתור שכאלה, מגורי היוקרה הם תוצר מובהק של הסדר הכלכלי הגלובלי. האופן שבו מוצגים הפרויקטים הללו ברבים, באתרי האינטרנט ובמודעות הפרסום, מדגיש את היבט סגנון החיים, הנסמך על עיצוב ניאור-מסורתי ושחזור של מבנים היסטוריים, בהתאם למתואר בספרות. אלה פרויקטים מקומיים, ומיקומם בירושלים מודגש מאוד, אבל הם מופנים כלפי לקוחות חיצוניים – משקיעים זרים ישירים – כפי שעולה גם מתו המחיר, הנקשר אל ממד הגידור הכלכלי-חברתי של מרגלית (2010). הנתונים מראים שהגידור

הכלכלי-החברתי בירושלים הוא חד משמעי: בשנת 2007 מחירן של דירות שנרכשו בירושלים על ידי תושבי חוץ עמד על מחיר ממוצע של 1.7 מיליון שקלים, בעוד מחירן הממוצע של דירות שנרכשו על ידי ישראלים היה 821 אלף שקלים (בלואר, 2009). מחירן של יחידות הדיור בפרויקטים הנבדקים, הגבוה במידה ניכרת מהממוצע, מצביע על ייעוד הפרויקטים למעמדות הגבוהים, ובעיקר לתושבי חוץ אמידים, שיכולת הרכישה שלהם גבוהה משל הלקוח המקומי. גודל הדירות בפרויקטים משקף גם הוא את ייעודן לאוכלוסייה ממעמד גבוה: בפרויקט כתר דוד, לדוגמה, גודל הדירות נע בין 140 מטר רבוע ל-294 מטר רבוע בדירות בנות 4-6 חדרים.

גם שמותיהם של הפרויקטים מרמזים על ייעודם לתושבי חוץ. לכל הפרויקטים המוצגים באיור 1 יש שמות באנגלית, ואולם לא לכולם ניתן שם בעברית. ג'רוזלם גולד גארדן הוא דוגמה אחת. פרסומים של הפרויקטים מופיעים באנגלית ובצרפתית. בתחילת 2009, המועד שבו נערך המחקר, כלל לא היו קיימים פרסומים בעברית לפרויקטים השונים (ולא רק למקרי הבוחן), ואילו הפרסומים באנגלית היו ברמה גבוהה מאוד ומפורטת. עם התגברות המיתון הכלכלי הגלובלי גדלה כמות הפרסום בעברית, אך אתרי הבית עודם כתובים באנגלית. השער הכלכלי-החברתי, המשאיר את המעמדות הנמוכים מחוץ למתחם, נתמך בשערים פיזיים. השער הפיזי הקלאסי בקהילות השער מורכב מחומות, גדרות ושערים. באמצעות סגירת דרכים ושבילים, מרחבים ציבוריים הופכים לפרטיים או פרטיים למחצה. מקרי הבוחן ממחישים כי זה אינו לחלוטין המצב בקהילות היוקרה בירושלים. בתכנון בירושלים הושם דגש על דרכים החוצות את שטחי המגורים בנקודות שונות ומאפשרות גישה לציבור הרחב. מטלות הפיתוח בפרויקטים כוללות שטחים פתוחים לטובת הציבור, הממוקמים בלב המתחם או בסמוך למגורים. בעזרת שטחי מסחר, החופפים לשטחי המגורים, מתקיימת שכירה נוספת של הקיטוע במרקם העירוני האופייני לקהילות השער הקלאסיות. ולא עוד אלא שבמרבית הפרויקטים הירושלמיים הושם דגש על עירוב שימושים, כאשר הקומות הראשונות של מקצת המבנים מוקצות לצורכי מסחר, עסקים ומלונאות. קהילות השער הירושלמיות אינן מבודדות אפוא הרמטית מהרחוב, אינן נישאות ממנו ואינן מנותקות ממנו לחלוטין. החיוב ליצור שטחים קהילתיים, בצירוף שימור המבנים המתלווה לתכנון, מרכך את קהילות המגורים ומקרב אותן אל סביבתן, בהשוואה לקהילות שער שנסקרו במקומות אחרים בארץ ובעולם. עם זאת, בפרויקטים הנבחנו קיימים שערים פיזיים אחרים. אחד הכולטים הוא מנגנון של פקידי קבלה ואבטחת המבנים הפועל בכל שעות היממה. מקור המנהג של אבטחת הבניינים מגיע ככל הנראה מארצות הברית, והבאתו לארץ קורצת לאוכלוסייה האנגלוסקסית. האבטחה יוצרת תחושה של יוקרה ומחדדת את תחושת קיומו של חוץ שצריך להיזהר מפניו. זהו ללא ספק סממן של קהילת השער המבודדת, המבדילה את עצמה ממשוטי העם שסביבה. אבטחת המבנים מדגישה גם את אלמנט הזרות של הדיירים: בשעה שתושבי העיר האחרים חיים במבנים שהגישה אליהם בלתי אמצעית, התושבים במגורי היוקרה שמורים כתיירים בבתי מלון, הזקוקים להגנה מפני הרחוב המקומי הלא מוכר. כמותם – ושוב, שלא כמו דיירי העיר האחרים – דיירי היוקרה משקיפים על העיר ועל אתריה מהקומות העליונות, בשעה שמפלס הרחוב של המבנה מוגן כשם שמגנים על מי שאינם מכאן. אין תמה, על כן, שאצל התושבים החיצוניים לפרויקט נוצרת תחושה של ניכור: תחושה שאינם רצויים במתחם, גם לא כעוברי אורח המבקשים, לדוגמה, להתרשם מיופיו. עוד אלמנט שמצטרף אל השערים

הפיזיים קשור בפונקציות הנלוות לפרויקטים, בהן מועדוני ספורט עם בריכה, ספא ושלל אטרקציות אחרות. שערים אלה בהחלט מחריפים את הניכור במרחב הציבורי, מבטלים תחושת קהילתיות בין תושבי העיר ומגבירים אינדיבידואליזם.

על אף שקהילות השער בירושלים אינן נעולות לחלוטין, הפרויקטים הנבחרים מאופיינים בעיצוב מדיר, המעמיד את זיקת ההנאה הניתנת לכאורה לציבור בתוך המתחם באור עמום. איור 5 הוא תמונה שצולמה באתר "ירושלים של זהב" (פריט 8 באיור 2), מבנה מגורים יוקרתי, בעת שהיה מצוי בסוף הליכי בנייה. התמונה מראה כיצד הדרך הציבורית החוצה את הפרויקט אמנם מאפשרת לציבור להתקרב למבנה, אבל זאת באורח חלקי ומדוד בלבד. הציבור אינו מנודה מהמבנה, וזכותו ללכת במרחב נשמרת, אבל המבקרים הזרים בשטח הפרויקט נשארים בגדר מבקרים חיצוניים ומוקפים על ידי גדרות אבן במעין מבוך. בחירה עיצובית זו של אדריכלי "ירושלים של זהב" ודאי אינה בלעדית. פתרון דומה ננקט במעברים הציבוריים בפרויקטים אחרים, למשל בכתר דוד, שבו הדרכים הציבוריות חוצות את מבני המגורים ועם זאת הן מגודרות ומופרדות מהם.

איור 5. חומות של אבן המקיפות את הדרך הציבורית, פרויקט ירושלים של זהב, רחוב רבי עקיבא, אוגוסט 2009

צילום: בעז פריפלד

האמצעים העיצוביים שבאמצעותם נוצרת הפרדה בין הציבור הכללי לדיירי הפרויקט כוללים כניסות נפרדות לשטחי המגורים ולשטחים הציבוריים, לרבות אזורי המסחר. לצד ההיגיון התפקודי של ההפרדה, הבחירה בכניסה אקסקלוסיבית מאפשרת לדיירים לצמצם את המגע עם מי שאינם שכניהם. בכך מחריף הפיצול החברתי במרכז העיר ומתבססת מובלעת לעשירים בלבד בלב המע"ר. בפרויקט כתר דוד נבנו מעברים תת קרקעיים בין שטחי המגורים לשטחי מרכז הספורט, המאפשרים לדיירים להגיע מדירותיהם אל מתקני הספורט מבלי להיחשף לשטח הציבורי הכללי. מנהל המכירות של המתחם אמר בריאיון למגזין ירושלים ברשת: "מי שיגור במתחם לא יצטרך להתערבב עם העמך". תהיה לו גישה

ישירה, במסדרונות תת קרקעיים, היישר אל מרכז הספורט". על פי אותו העיקרון, החניה המוקצה למבקרים במרכז הספורט נפרדת מהחניה ומכבישי הגישה הפרטיים של דיירי המתחם (צזנה, 2005). לצד הפתיחות היחסית נשמר, אם כן, גם הגבול הסמלי והמוחשי שבין בעלי הנכסים היוקרתיים ובין תושבי העיר.

סיכום ומסקנות

מאמר זה עסק במגורי היוקרה במרכז העיר ירושלים משתי זוויות דיון עיקריות. האחת עסקה בהיבטי המשילות, ובעיקר בדפוסייה של יחסי הגומלין בין השחקנים המעצבים את המרחב – העירייה והמגור הפרטי. מהזווית האחרת נבחן ההיבט של קהילות השער, ובעיקר השפעתו של הסדר הכלכלי הגלובלי על הטיפולוגיה של קהילות המגורים ועל השתלבותן במרקם העירוני.

זווית הדיון הראשונה חשפה את השפעת מבנה המשילות העירוני על ייצור המרחב. ההתחדשות העירונית במרכז העיר, שהבנייה היוקרתית היא חלק ממנה, מנווטת כמתברר על ידי מערך כוח דו ראשי – העירייה מזה והיזמים מזה. הפוליטיקה הפנימית בין הגורמים היא זו המעצבת את התוצר המרחבי. הסדר העירוני המנחה את ההתנהלות הזאת הוא הסדר הכלכלי, הנגזר מיחסי קח ותן בין העירייה ליזמים. לצד גביית היטלי השבחה כחוק, משתמשת העירייה בכלי של מטלות היזום כאמצעי להשגת רווחים ציבוריים בדמות פיתוח תשתיות, שימור מבנים והעמדת שטחים פתוחים לרשות הכלל. היזמים, מבחינתם, משתמשים במטלות היזום כאמצעי להעלאת ערכו ומעמדו של הפרויקט ולמיצובו כמתחם המקושר לנכסים ההיסטוריים והערכיים של ירושלים. המלכוד שהשלטון המקומי מצוי בו, ועמו הסביבה העירונית ותושבי העיר כולה, הוא נקודת המוצא הבסיסית הרואה את כלכליות הפרויקט כתנאי לעצם קיומו. מבחינה זו תפקידה של החברה האזרחית חשוב, משום שזו אינה שרויה באותו מלכוד, ויש בידה לפעול מתוקף ערכים "טהורים" יותר, ובמידה כזו או אחרת לייצג את הערכים שהעירייה הייתה אמורה לייצג.

המלכוד של יחסי יזם-עירייה הוא הרקע להיותם של המבנים היוקרתיים במרכז ירושלים קהילות שער, המיועדות למעמדות הגבוהים בחברה הישראלית ולתושבי חוץ. במבני היוקרה יש אלמנטים רבים המייצרים ניתוק ופיצול של המרחב העירוני, בהם תחימת הדרכים הציבוריות באמצעות דופנות מבני המגורים, שימוש במעברים תת קרקעיים והפרדה פונקציונלית בין תושבי פרויקט המגורים ובין המבקרים בו. עם זאת, הפיצול העירוני אינו קיצוני כמו בקהילות שער אחרות, בעיקר בזכות מדיניות עירוב השימושים, המבטיחה גישה נוחה של הקהל הרחב אל שכונת המגורים, וכן בזכות החיבור היחסי בין המגורים לרחוב. ניכר כי מדיניות עירוב השימושים, עם האפשרות ליצור חזיתות מסחריות לשימוש הציבורי, היא הכלי העיקרי המרכיב את קיומן של קהילות השער ומשלבן במרקם העירוני. לאלה מצטרפים שטחים המוגדרים מכוח התכנית פרטיים אך פתוחים לציבור ודרכים החוצות את שטחי המגורים.

מחקר זה פותח צוהר למחקרי המשך בירושלים ובמרחב העירוני הישראלי. נושא מטלות היזום והרווח התכנוני, לרבות הערכה כלכלית של דרישות העירייה ורווחיה מול רווחי היזום

הוא אחד מהם: מהו סל המטלות המשמש רשויות מקומיות במשא ומתן מול יזמים, וכיצד הוא משתנה במרחב ובזמן? מקומה של המדינה בהחלטות הנוגעות לירושלים ומשולש היחסים מדינה-עירייה-יזמים הוא נושא מחקר נוסף. ירושלים, על נכסיה הבנויים והערכיים, היא בעלת חשיבות וערך לתושביה ולאזרחי המדינה כולם. הפרטת המרחב העירוני והשפעתו של ההון באמצעות תושבי החוץ הם נושא שיש עוד להעמיק ולענות בו. כן יש לחקור את נושא ההפרדה המעמדית-המרחבית בירושלים, המתרחשת גם במרכזי ערים אחרות בישראל, ואת הפרדיגמה ההולכת ומתבססת של מגורי היוקרה כיסוד מרכזי בתהליך ההתחדשות העירונית.

מקורות

- אורבך, ג' (2006). התכנון העירוני: בין פוליטיקה לתכנון ובין פוליטיקאים למתכננים. אופקים בגאוגרפיה, 67, 5-17.
- אזורים (2007). אזורים 2008: מידע צופה פני עתיד. תל אביב: אזורים.
- (ללא תאריך). ג'רוזלם גולד גארדן, הדמיית הפרויקט. אוחזר מתוך www.azorim.co.il אלפסי, נ' (2006). ערים יצירתיות: ירושלים, תל-אביב והכלכלה החדשה. סוציולוגיה ישראלית, (1), 1-35.
- אפריקה ישראל מגורים (2009). רוח הדירקטוריון על מצב עסקי התאגיד לשנה שנסתיימה ביום 31 בדצמבר 2008 (חלק ב'). תל אביב: אפריקה ישראל.
- (ללא תאריך). הדמיית פרויקט חצר הנביאים. אוחזר מתוך www.afigroup-global.com/megurim/inner.asp?id=2190&pext=images בלואר, א' (2009, 31 ביולי). העיר במספרים: שיכונני הנדל"ן. כל העיר.
- גורביץ', ז' וארן, ג' (1991). על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים, 4, 9-44.
- דהן, מ' (1998), האוכלוסיה החרדית והרשות המקומית, חלק א': התחלקות ההכנסות בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (1999), האוכלוסיה החרדית והרשות המקומית, חלק ב': השפעת הרכב האוכלוסיה בירושלים על תקציב העירייה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- זכרוני, ט' (2009). תפיסות תכנון ושיקום במאבק להחייאת מרכז העיר ירושלים 1967-2009. היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים, 13, אוחזר מתוך <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1245692139/1245703479>
- חושן, מ' וקורח, מ' (2009). על נתוניך ירושלים 2007/2008: מצב קיים ומגמות שינוי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסון, ש' (1996א). הסדר העירוני החדש, קואליציות ממשל בערי ישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (1996ב). ירושלים בין חרדים לחילונים. תכנון סביבתי: רבעון האיגוד לתכנון סביבתי, 54-55, 25-54.
- (1996ג). המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (1998). קואליציות ממשל עירוניות. בתוך: ע' גונן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי, סוגיות

- והמלצות של מדיניות (עמ' 16-22). ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (2001). המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- (2004). עיר אחת שהיא שלוש. פנים, 28, 37-55.
- חסון, ש' וגונן, ע' (1997). המתח התרבותי בין יהודים בירושלים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון ש' וחזן, א' (1997). שותפות בין המגזר הפרטי והמוניציפלי בפיתוח מקומי. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טביביאן-מזרחי, מ' (2003). מסמך רקע ראשוני בנושא: מבנה היחסים בין שלטון מרכזי לשלטון מקומי. ירושלים: הכנסת – מרכז מחקר ומידע.
- ילינק, א' (2009). לקראת ניהול משותף של מרכזי ערים: מרכז העיר של ירושלים. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- ישרס (2007). ישרס, מצגת הקבוצה – 2007. תל אביב: ישרס רסקו.
- כתר דוד (ללא תאריך). אודות הפרויקט. אוחזר מתוך www.king-david-crown.com/amenities_heb.html
- לוירר, י' (2007). נתונים על דירות רפאים בירושלים. כנס משכנות שאננים: למי הזכות על ירושלים. ירושלים: קירייתא.
- למ"ס (1996). רמת ההשכלה של האוכלוסיה בישראל. פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור 1995, פרטום 10א. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מירובסקי, א' (2007, 25 בפברואר). חברת אזורים רכשה את מתחם בית הבישוף בירושלים. *The Marker*. אוחזר מתוך http://realestate.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=am20070225_5569
- (2008, 1 בינואר). בוימלגרין בעקבות לבייב: במגעים לרכישת שני מגרשים בגוש 50 בירושלים. *The Marker*. אוחזר מתוך www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=am20080101_10089
- מישר, י' וצימרינג, א' (2009). מגמות דמוגרפיות ונסיגתה הכלכלית של ירושלים. בתוך: ג' עופר (עורך), חזון לירושלים, תכנית לשיקום ירושלים, בירת ישראל (עמ' 51-82). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- מלצר, ר' (2006, 4 ביוני). ארלדן: בזכות האקזיט בירושלים. גלובס. אוחזר מתוך www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000098419
- מרגלית, ט' (2010). מגדלי יוקרה בתל אביב: גידור בשלושה מימדים ועוד אחד. בתוך: א' להבי (עורך), קהילות מגודרות בישראל (עמ' 262-310). תל אביב: הוצאת הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
- נחום-הלוי, ר' (2009, 12 בפברואר). המתקפה על ירושלים נעצרה. *The Marker Week*. עופר, ג' (2009). סיכום מנהלים וריכוז המלצות. בתוך: ג' עופר (עורך), חזון לירושלים, תכנית לשיקום ירושלים, בירת ישראל (עמ' 7-17). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (2009ב). חזון לירושלים – מבט כולל. בתוך: ג' עופר (עורך), חזון לירושלים, תכנית לשיקום ירושלים, בירת ישראל (עמ' 19-49). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- עיריית ירושלים (2001). ספר התקציב 2002. אוחזר מתוך www.jerusalem.muni.il/jer_

- main/defaultnew.asp?lng=1
 – (2003). ספר התקציב 2002. אוחזר מתוך www.jerusalem.muni.il/jer_main/defaultnew.asp?lng=1
- (2007). אוכלוסיית ירושלים לפי קבוצות אוכלוסייה בשנים 1980-2006. אוחזר מתוך www.jerusalem.muni.il/jer_sys/publish/files/27013/1228133315.doc
- (2009). ספרי התקציב – שנים שונות. אוחזר מתוך www.jerusalem.muni.il/jer_main/defaultnew.asp?lng=1
- פז, ר' (2008, 14 בספטמבר). ייעוד בית החולים לילדים בירושלים – לדיון מחודש. גלובס. אוחזר מתוך www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000381608
- פלזנשטיין, ד' (1998). העיר כיום: קידום הפיתוח הכלכלי מקומי. בתוך: ע' גונן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי, סוגיות והמלצות של מדיניות (עמ' 50-52). ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- צוברי א' ואלתרמן, ר' (2008). בין מטרות ציבוריות למטלות פרטיות: הסכמים בין רשויות תכנון ליוזמים – הדוגמה של תל אביב. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- צזנה, ש' (19 בדצמבר 2005). שערוריית ימק"א. ירושלים ברשת. אוחזר מתוך: www.02net.co.il/Site/Templates/inPage.asp?catID=3&subID=501&docID=22650
- קלרמן, א' (1989). ייחוד ומאבק תרבותיים בין ירושלים לתל אביב: היסטוריה חוזרת? עיר ואזור: כתב-עת לשלטון מקומי, לתכנון ופיתוח עירוני ואזורי, 19-20, 120-130.
- קמחי, י' (2004). מגמות בהתפתחות ירושלים ובזיקותיה למרחב הסובב אותה. בתוך: מ' חושן, ש' חסון וי' קמחי (עורכים), ירושלים בת קיימא, סוגיות בפיתוח ושימור (עמ' 11-45). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- רוזנברג, א' ויושאי, מ' (2009, 17 באוגוסט). חגיגת מחירים: דירה ממוצעת התייקרה בחצי שנה ב-10.8% ל-849 אלף שקל. גלובס.
- רזין, ע' (1998). פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות. בתוך: ע' גונן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי, סוגיות והמלצות של מדיניות (עמ' 44-49). ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, גיהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- רשות לפיתוח ירושלים (ללא תאריך[א]). 200 דולר לכל מטר רבוע. אוחזר מתוך: www.jda.gov.il/front/ShowCategory.aspx?ItemId=1579
- (ללא תאריך[ב]). התוכנית להחייאת מרכז העיר ירושלים. אוחזר מתוך: www.jda.gov.il/front/ShowCategory.aspx?Lang=HE&CaId=110
- שחר, א' (2000). כבר גלובלי? עיר גלובלית! פנים, כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 12, 67-59.
- שנור, ר' (20 בנובמבר 2003). נביאים בעירם. בשבע. אוחזר מתוך www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/2115
- תורן, מ' (30 במאי 2009). עלייה של 46% במכירת דירות חדשות בירושלים. נדל"ן ירושלים. אוחזר מתוך: <http://www.yad02.co.il/דירות-בירושלים-דירות-למכירה-ירושלים-דירות-להשכרה/עלייה-של-46-במכירת-דירות-חדשות-בירושלים.html>

תכניות בניין עיר

תכנית 2080 א', מחוז ירושלים, מרחב תכנון מקומי ירושלים.

תכנית 2080 ב', מחוז ירושלים, מרחב תכנון מקומי ירושלים.

תכנית 6312, מחוז ירושלים, מרחב תכנון מקומי ירושלים.

תכנית 4715 ג', מחוז ירושלים, מרחב תכנון מקומי ירושלים.

- Davies, J. S. (2003). Partnerships versus regimes: Why regime theory cannot explain urban coalitions in the UK. *Journal Of Urban Affairs*, 25, 253-269.
- Grant, J. (2003). Planning responses to gated communities in Canada. For the Conference: "Gated communities: Building social division or safer communities?" Glasgow, September 18-19, 2003.
- Grant, J. & Mittelsteadt, L. (2004). Types of gated communities. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 31, 913-930.
- Molotch, H. (1976). The city as a growth machine: Toward a political economy of place. *The American Journal of Sociology*, 82, 309-331.
- Mossberger, K. & Stoker, G. (2001). The evolution of urban regime theory: The challenge of conceptualization. *Urban Affairs Review*, 36, 810-835.
- Rosen, G. & Razin, E. (2008). The rise of gated communities in Israel: Reflections on changing urban governance in a neo-liberal era. *Urban Studies*, 46, 1702-1722.
- Stone, C. N. (1993). Urban regimes and the capacity to govern: A political economy approach. *Journal of Urban Affairs*, 15, 1-28.
- Strange, I. (1996). Local politics, new agendas and strategies for change in English historic cities. *Cities*, 13, 431-437.
- (1997). Planning for change, conserving the past: Towards sustainable development policy in historic cities? *Cities*, 14, 227-233.
- Wu, F. (1999). Intrametropolitan FDI firm location in Guangzhou, China: A poisson and negative binomial analysis. *The Annals of Regional Science*, 33, 535-555.
- (2001). Housing provision under globalisation: A case study of Shanghai. *Environment and Planning A*, 33, 1741-1764.
- (2004). Transplanting cityscapes: the use of imagined globalization in housing commodification in Beijing. *Area*, 36.3, 227-234.
- Wu, F. & Webber, K. (2004). The rise of "foreign gated communities" in Beijing: Between economic globalization and local institutions. *Cities*, 21, 203-213.

ניתוח ניאו־מוסדי של עליית מוזיקה מזרחית לייט ברדיו הישראלי בשנים 1995-2010

דני קפלן*

תקציר. המאמר מציג ניתוח ניאו־מוסדי של שדה המוזיקה ברדיו בישראל בעקבות התהליך ההפרטה בשדה. כחלק ממחקר אתנוגרפי ברדיו הממלכתי והאזורי, בוחן המאמר ייבוא של פורמט שידור מסחרי בגלגל"צ ואת מיצובו האסטרטגי של רדיו לב המדינה סביב מוזיקה ישראלית ים־תיכונית. לחצים מימטיים לכלל רוחב השדה הובילו להמשך מידורם של שירים מזרחיים "כבדים" לצד דחיפה למוזיקה מזרחית "לייט" המתאפיינת בגמישות סגנונית. זו פעלה כקטגוריה מתווכת בין יתר הז'אנרים והביאה למיזוגם החלקי תחת תווית של פופ ים־תיכוני. בבסיס התהליך טמונה סדרה של מחיקות סגנוניות ויח"צניות, שעיקרן טשטוש המקורות המוזיקליים הערביים־מוסלמיים והתקתם למרחב הים התיכון. בניגוד לציפיות שההפרטה תגביר את הפיצול ואת ההטרוגניות בשדה אגב ירידה בהזדהות הלאומית, נראה כיצד מאבקם של שחקנים להשגת לגיטימציה מוסדית בשדה תחרותי מתורגם להדגשת זהות לאומית דווקא, אגב מחיקה שיטתית של מקורות השפעה זרים.

מבוא

מחקר זה בוחן תמורות במוזיקה הפופולרית בישראל בשנים 1995-2010 ואת עלייתה של המוזיקה המזרחית לקדמת הבמה, בעקבות הרפורמה המסחרית־האזורית בשדה הרדיו וירידת המונופול של השידור הציבורי. בשנת 2009 נערך מצעד העשור של גלי צה"ל

* התכנית ללימודי מגדר והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן
אני מודה לכל המרואיינים והעובדים בתחנות הרדיו שתמכו ומניסיונם וממחשבותיהם למחקר. תודות לנועה ברגמן על תרומתה בביצוע הראיונות ברדיו הממלכתי ולאורית הירש על ביצוע הראיונות ותצפיות ברדיו האזורי ועל הסיוע בתהליכי הניתוח. תודה גם לאורן מאירס על התמיכה ועל הערותיו המצוינות. עוד תודות לגלית איילון, אורלי בנימין, נדב גבאי, תמר זילבר, נסים ליאון, מוטי נייגר, דיוויד ריר, אבי שושנה, לימור שיפמן, ברוך שמעוני, מוטי רגב והשופטים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית על עצותיהם והערותיהם המועילות לגרסאות קודמות של כתב היד.
המאמר הוצג לראשונה בסמינר המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר אילן ובסמינר המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית. המחקר מומן בסיוע מלגת המר של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

וערוץ המוזיקה בטלוויזיה 24. קהל מדרגי המצעד הכתיר את שרית חדד ואת אייל גולן לאמני העשור, וכמחצית מעשרים השירים המובילים במצעד היו בסגנון מזרחי (עכבר העיר אונליין, 2009).¹ תוצאות מצעד העשור הציתו מחדש את מלחמת התרבות העדתית. יוצרים בולטים בממסד האשכנזי התגייסו למערכה, בהם חווה אלברשטיין, שיצאה נגד "הוולגריזציה בטלוויזיה וברדיו" שהביאה את המוזיקה הישראלית "לנקודת שפל שלא הייתה כמותה" (שכניק, 2009). באמצעות נימוקים כאלה ואחרים יצרו הדוברים שוב ושוב הבחנה היררכית בין מוזיקה "איכותית" למוזיקה "לא איכותית", וכך שכפלו מבלי דעת את תהליך ההדרה המוכר מימי ראשית דרכה של המוזיקה המזרחית בשנות השבעים של המאה העשרים, כאשר פסילה שיטתית של שירים מזרחיים על רקע תרבותי הוצגה כוויכוח על איכות (Saada-Ophir, 2006, p. 214).

גם המחקר האקדמי על המוזיקה המזרחית בישראל התמקד בסוגיות של זהות תרבותית ושל מלחמת תרבות. יש שפירשו את היחסים של המוזיקה המזרחית מול התרבות ההגמונית כזהות היברידית, זהות השומרת על חלק משורשיה התרבותיים אך תובעת את מקומה בקולקטיביות הישראלית, ולא רק כאחר האתני (Horowitz, 2010; Shimoni, 2007), ואשר יש לה גם פוטנציאל לניסוח מחדש של תוכני הקולקטיב (Nocke, 2006; Regev, 2000). סעדה-אופיר הדגישה את מרחב התפר העשיר של מוזיקה יהודית-ערבית, המטשטש גבולות אתניים ולאומיים, אך בה בעת טענה כי מרחב זה אינו מאתגר את תוכני הסכסוך הישראלי-ערבי (Saada-Ophir, 2006). רגב (1997) שילב בניתוח התרבותי של המוזיקה המזרחית גם היבטים ארגוניים ומוסדיים של תעשיית המוזיקה והתקשורת, כדי להסביר את תהליכי ההדרה של המוזיקה המזרחית עד לשנות התשעים של המאה הקודמת.

במחקר זה אבקש להציע הסבר לעליית המוזיקה המזרחית בשנים 1995-2010, הסבר שאינו יוצא מתוך שאלת הזהות התרבותית, כי אם מניתוח ניאורמוסדי של שדה ארגוני. בהתבסס על מחקר אמפירי הממוקד בשדה הרדיו אבחן דיאלמות של לגיטימיות מוסדית על רקע תהליכי ההפרטה בשדה ואבחן כיצד הדיאלמות האלה מתפרשות בהקשר לאומי. אטען כי תהליכי איזומורפוזם בשדה הארגוני הם שהביאו לליכוד מגמות שונות במוזיקה הישראלית תחת המטרייה של פופ ים-תיכוני, שהפך לזרם המרכזי בשדה (כוכבי, 2009). אל מול החזון שעמד בבסיס הרפורמה המסחרית-האזורית, שלפיו ריבוי הזכיינים החדשים יעודד מגוון נישות וטעמים תרבותיים, אבחן כיצד התחרותיות בשדה הרדיו ואימוץ פרקטיקות גלובליות של שידור מסחרי יצרו לחצים להאחדה של שדה המוזיקה הפופולרית באמצעות קטגוריה זמנית מתווכת, בעלת גמישות סגנונית, ושמה מוזיקה מזרחית לייט.

טענתי המרכזית היא שהתוצר החדש של פופ ים-תיכוני ישראלי מושתת על תהליך שיטתי של מחיקה או התקה של המקורות הסגנוניים המרכיבים אותו כאמצעי לביסוס לגיטימציה וכינון משמעות לאומית.

1 שנה קודם לכן נקלע ערוץ הטלוויזיה 24 לקשיים כלכליים ועבר לניהולה של קשת, הזכיינית המרכזית של ערוץ 2. זו קיבלה החלטה אסטרטגית להגדיל את מסחריות ערוץ המוזיקה על ידי פנייה לקהל חובב מוזיקה מזרחית (קניאס, 2009).

תהליכי איזומורפיזם מוסדי בשדה ארגוני

על פי הגישה הניאו-מוסדית ארגונים פועלים מתוך היאחזות במיתוסים ובטקסים הנתפסים כפרוצדורות רציונליות אם כי למעשה הם תוצר של נורמות שהתקבעו בתודעה הקולקטיבית. מיתוסים ממוסדים אלה נתפסים באורח מובן מאליו כלגיטימיים, על אף שאינם עומדים במבחן של יעילות ארגונית (Meyer & Rowan, 1977). דימאג'ו ופאוול (DiMaggio & Powell, 1983) ניתחו ברוח זו תופעות של הידמות בין ארגונים בשדה הארגוני כתהליך של איזומורפיזם מוסדי, תהליך שבו השחקנים בשדה פועלים לא רק מתוך שיקולים רציונליים של יעילות אלא מתוך צורך בהשגת לגיטימציה והצדקת דפוסי הפעילות של הארגון, ובפרט בתנאים של אי ודאות. שדה ארגוני מוגדר כמכלול השחקנים הפועלים בתחום מובחן של פעילות ממוסדת, ובכלל זה ארגונים מתחרים, ספקים, צרכנים וסוכנויות רגולציה שמשפיעות על השדה. איזומורפיזם מוסדי פועל באמצעות שלושה מנגנונים: (א) לחץ כפייתי (קוארסיבי), הנוצר במצבים שבהם הארגון תלוי באופן ישיר בגורמים חיצוניים, כגון רגולציה של הממשלה או ארגונים אחרים המממנים את פעילות הארגון; (ב) לחץ מימטי, הנוצר כאשר ארגון מתמודד עם אי ודאות על ידי חיקוי של מודלים זמינים בשדה, שארגונים מצליחים אחרים השתמשו בהם, וכך הארגון מפגין את מחויבותו לחדשנות וצובר לגיטימיות גם אם לא הוכחה היעילות של המודלים האלה עבורו; (ג) לחץ נורמטיבי-פרופסיונלי, תוצר של נורמות שהתפתחו בשדה הארגוני כחלק מתהליך ההתמקצעות של התחום, באמצעות מוסדות ההכשרה המשותפים, תהליכי המיון לעובדים ורשתות חברתיות ומקצועיות להעברת ידע (Ibid.).

תהליכי איזומורפיזם נחקרו גם בתחום התרבות, תחום המאופיין באי ודאות גבוהה ובמשא ומתן נרחב על מטרות ארגוניות ועל הדרך ליישמן. עיקר המחקרים נעשו תחת גישת ייצור התרבות, גישה שהתפתחה משנות השבעים של המאה העשרים במקביל לגישה הניאו-מוסדית ומתוך אינטראקציה עמה (Peterson & Anand, 2004, p. 322). היבטים ארגוניים של ייצור תרבות, בין השאר בתחום המוזיקה הפופולרית, נותחו כתהליך ייצור סימבולי הנתון לפרשנות ומשא ומתן בין מגוון השחקנים בשדה, מהיוצר ועד הצרכן. השחקנים מושפעים משישה ממדים מרכזיים בשדה: טכנולוגיה, חקיקה ורגולציה, מבנה השדה, המבנה הפנימי של ארגונים בשדה, רשתות חברתיות ותהליכי קידום פרופסיונליים ושיקולי שוק (Dowd, 2004; Peterson & Anand, 2004). כך למשל חברות התקליטים, המתווכות בין יוצרי המוזיקה ובין קהל הצרכנים, מנסות לצמצם את אי הוודאות באשר להצלחת המוצר על ידי טיפוח יחסים עם שחקנים שמתפקדים כשומרי סף, בפרט עורכים ושדרנים ברדיו (Hirsch, 1972). תהליכי איזומורפיזם בשדה עשויים להקל על השחקנים את התקשורת ביניהם, לצמצם את אי הוודאות בשדה ולעשות את תהליך ייצור המוזיקה שוטף יותר וכמובן אחד יותר.

מגמות בשידור המוזיקלי ברדיו

לרדיו בישראל תפקיד היסטורי בעיצוב התרבות הלאומית. ברוב המדינות המבוססות פינה הרדיו את מקומו לטלוויזיה ככלי תקשורת מרכזי כבר בשנות החמישים של המאה העשרים, ואילו במדינות שקמו משנות השישים ואילך שימשה הטלוויזיה מלכתחילה אמצעי מרכזי

לביסוס המשטר (Katz & Weddell, 1977). בישראל, לעומת זאת, עיכבה הממשלה את שידורי הטלוויזיה עד 1968, וכך נוצר מצב חריג שבו הרדיו נהנה ממנופול ממושך יחסית בתקשורת האלקטרונית. השידור הממלכתי התמקד בראשית דרכו בתכניות מלל סביב תכנים חינוכיים, בהפצת דפוסי דיבור תקיני בעברית המדוברת ובהקניית ערכי ציונות לעולים חדשים. בממד האמנותי ביקש הרדיו להטמיע ערכים ותכנים של תרבות גבוהה, כגון מוזיקה קלאסית אירופית, אולם עם הזמן נעשה שימוש גובר גם במוזיקה קלה של התקופה, ובפרט בזמר העברי (Liebes, 2006; Penslar, 2003).

ככל שגברה התחרות בשדה התקשורת האלקטרונית מצד הטלוויזיה, ובהמשך מצד האינטרנט, הלך והתמחה הרדיו ברחבי העולם בשידור מוזיקלי, כזה שאינו דורש קשב משמעותי והמלווה את מאזיניו כחלק אינטגרלי מפעילויות היומיום. על רקע זה התפתחו בעולם מגמות של האזנה קלה (easy listening) למוזיקה פופולרית רציפה המשמשת רקע בלבד לפעילות אחרת (Douglas, 2004, p. 31), ובפרט לנהיגה. בהעדר אפשרות לקרוא עיתונים, לצפות בטלוויזיה או לגלוש באינטרנט בשעת נהיגה, ציבור הנהגים הוא בחזקת קהל שבוי לרדיו.

בישראל אפשר להצביע על כמה נקודות ציון במעבר למוזיקה קלה משנות השבעים ואילך. ב-1973 הוקמה התחנה הפיראטית קול השלום, שהייתה הראשונה ששידרה רצועות ארוכות של מוזיקת פופ, ובעיקר מוזיקה לועזית, במהלך רוב שעות היום. במקביל פיתחו בגלי צה"ל סגנון צעיר יותר של הגשת מוזיקה קלה לצד תכניות מלל. קול ישראל נענה לאתגר המוזיקלי והקים ב-1976 את רשת ג' כתחנה ייעודית למוזיקת פופ, ובפרט לועזית, וזאת בהשראת המודל הממלכתי המצליח של רדיו 1 ב-BBC (Regev & Penslar, 2003; Seroussi, 2004). בתקופה זו הלכה והתבססה בשוק המקומי מוזיקת הפופ-רוק, וזו החלה לדחוק מקדמת הבמה את שירי ארץ ישראל. בראשית התהליך היו חלוצי להקות הקצב דווקא יוצרים מרקע מזרחי שלא השתלבו בזמר העברי הוותיק (Saada-Ophir, 2006). ואולם, מי שזוהה עם הז'אנר החדש של רוק ישראלי היו זמרים אשכנזים יוצאי להקות צבאיות, שחלקו הביטוס משותף ורשתות חברתיות עם שומרי הסף המרכזיים בשדה הרדיו ובתעשיית המוזיקה (רגב, 1997).

במקביל התפתחה בקרב חוגים שונים של יוצאי ארצות האסלאם מוזיקה קלה בהשראת מסורות מוזיקליות מגוונות – ממסורות מתימן ואיראן ועד מסורות מצפון אפריקה. זו שילבה כלים אלקטרוניים ותופים עם כלים מסורתיים כמו עוד וקאנון. היו כמה גורמים ששימשו קטליזטורים למסחור התחום, בהם פעילות להקות הקצב בקרב יוצאי תימן, אימוץ סגנון מוזיקת הערבסק התורכית כמכנה משותף לאמנים מעדות שונות (Saada-Ophir, 2006) והלגיטימציה הציבורית הגוברת למוזיקה בלקנית, ובפרט יוונית (גולדנברג, 2009). מרחב פנ-אתני זה (Horowitz, 2010) כונה בקטגוריית העל "מוזיקה מזרחית", והייצוג שלה ברדיו הצטמצם לגטאות מבודדים.

נקודת ציון שנייה בהתפתחות השידור המוזיקלי בישראל היא מימוש הפוטנציאל של רדיו נהגים, זאת כחלק מהיערכות התחנות הממלכתיות לכניסת הרדיו האזורי בשנות התשעים. התחנה החלוצה בתחום, שהייתה לשחקן המוביל בשוק המוזיקה בישראל, היא תחנת הבת של גלי צה"ל, גלגל"צ, שהוקמה ב-1993. התחנה שידרה רצף של מוזיקה קלה המשולבת עם דיווחי תנועה, והפכה בהדרגה לתחנת המוזיקה המאוזנת ביותר בישראל, במידה רבה בזכות

מודל חדש לעריכה מוזיקלית ששינה את כל השדה הארגוני, כפי שיפורט בהמשך.² גם קול ישראל הקים ב-1995 רדיו נהגים בדמות "קול הדרך לעסקים", שלימים הפך לרדיו fm88 והתמחה במוזיקה קלה איכותית המשלבת ז'אנרים פחות פופולריים.³ ואולם השינוי המרכזי בשדה שידורי המוזיקה ברדיו בא לידי ביטוי מ-1995 ואילך, בהקמה הדרגתית של תחנות מסחריות בזיכיון אווריי בפיקוח הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. המחוקק קבע כי על "בעל זיכיון לשידורי רדיו לתת בשידוריו ביטוי נאות לנושאים ייחודיים לתושבי האזור ולצורכיהם המיוחדים" (רשות השנייה, 1990, סעיף 75). נכון לשנת 2010, קיימות 17 תחנות, ורק חמש מהן פונות לקהל סקטוריאלי בעל צרכים תרבותיים מובחנים (קהל ערבי, רוסי, דתי, חרדי וקהל של מתנחלים). יתר התחנות מנסות להגיע לפלח שוק רחב של מאזינים באזורם על ידי שילוב בין תכניות מלל בנושאי אקטואליה, סגנון חיים או ספורט בשעות האזנת השיא ובין רצפים של שידור מוזיקלי הדומה בתכניו לזה של גלגל"צ. רובן משדרות מוזיקה במשך כ-50% משעות היום, ומיעוטן מתמחות באורח בלעדי במוזיקה, בפרט תחנת לב המדינה, רדיוס, אקו 99 ואמצע הדרך. ההבדל המרכזי שנוצר בין התחנות הוא במינון של מוזיקה עברית מול לועזית ובמינון של מוזיקה מזרחית בתוך רפרטואר השירים העבריים.

עד לרפורמה המסחרית-האזורית, תהליכי איזומורפוזם בשדה הרדיו שמיסדו את מוזיקת הפופ-רוק נבעו בעיקר מלחצים נורמטיביים-פרופסיונליים בתחנות הרדיו הממלכתיות. רוב העורכים המוזיקליים בשדה קיבלו את הכשרתם המקצועית בקול ישראל או בגלי צה"ל, תחנה שמילאה באותן שנים תפקיד חלוצי ומרכזי בהטמעת תרבות הרוק בציבור הישראלי (מאוטר, 2000). נשאלת השאלה כיצד התפתחו תהליכי האיזומורפוזם ברדיו משנות התשעים ואילך, עם פתיחת השדה לתחרות ולריבוי של שחקנים מסחריים ואזוריים. הצורך לכוון לטעם הקהל ברמת רזולוציה מקומית עשוי לכאורה להרחיב את הרפרטואר המוזיקלי בשדה שידורי הרדיו. במישור המבני הדבר עשוי לבוא לידי ביטוי בריבוי של נישות ייעודיות לתחנות הרדיו האזורי, ואילו במישור הפרשני ריבוי טעמים מוזיקליים עשוי לתת ביטוי לזהויות תרבותיות מושתקות בחברה הישראלית. על רקע זה ניבאו חוקרי תקשורת כי לעומת הרדיו הממלכתי, שהאיץ את תהליכי כינון האחדות בראשית ימי המדינה, ברפורמת הרדיו האזורי טמון פוטנציאל להאצת מגמות של סגמנטציה ושל התפרקות החברה לקבוצות נבדלות ולערעור הזדהותם של האזרחים עם מדינת הלאום (ליבס, 1999; Katz, 1996). ואולם, כפי שאציג להלן, תוצאות הרפורמה בשדה הרדיו בשנים 1995-2010 מצביעות על תמונה שונה. במישור המבני אימץ השדה המקומי באופן חלקי מודלים גלובליים של פרקטיקות שידור מסחריות. על אף הצמיחה הדרמטית במספר תחנות הרדיו, לחצים מימטיים הרדיים בין התחנות הארציות והאזוריות הביאו לאורך זמן להתגבשותו של

- 2 לפי סקר TGI של איגוד המפרסמים לשנת 2009 השיגה גלגל"צ אחוזי חשיפה שווים כמעט לאלה של תחנת האקטואליה המובילה רשת ב' (27.9% מול 28.5%, בהתאמה; אברבך, 2010).
- 3 לצד הרדיו הממלכתי גם הרדיו הפיראטי המשיך לתרום את חלקו בשידורי מוזיקה פופולרית, אגב פנייה לקהלים ייחודיים שלא קיבלו מענה במבנה הארגוני הקיים. כך למשל ערוץ 7, שפנה לקהל דתי-לאומי ומסורתי, השכיל לשלב בין קהלי היעד שלו ובין אפיון מוזיקלי המשלב מוזיקה עברית וחסידית וזכה לאחוזי האזנה ניכרים (לימור ונווה, 2008).

רפרטואר מוזיקלי הומוגני יחסית, שעיקרו העדפה של מוזיקה ישראלית על פני לועזית ומיזוג סגנונות ישראליים נבדלים תחת המטרייה של פופ יס-תיכוני. תהליכי האיזומורפיוזם פעלו בשני מישורים שמזינים זה את זה. מצד אחד ישנם שומרי הסף ברדיו שיצרו פתיחות הדרגתית לשירים מזרחיים לייט, ומהצד האחר ישנם האמנים עצמם, המעצבים מחדש את סגנונם המוזיקלי ואת המיתוג שלהם בהתאם לאילוצים בשדה, בין היתר בתגובה לשינויים הארגוניים ברדיו.

במישור הפנומנולוגי ניכר כי אימוץ המודלים המסחריים לא צמצם את ההזדהות של הקהל עם תכנים לאומיים. על אף ירידה מסוימת במשקלן של תכניות מלל, שבהן קל יותר להפיק תכנים לאומיים, ועל אף העלייה במינון של מוזיקת פופ, הנטושה לכאורה בשיח אינדיבידואליסטי-אוניברסלי, נוטות רוב התחנות למתג את עצמן כנשאות של הזדהות לאומית. ממחקרים שבחנו תחנות אזוריות בימי שגרה, בימי זיכרון ובעתות חירום עולה כי הן מתחרות עם התחנות הממלכתיות בהפצה ובהעצמה של טקסי התרבות הלאומית (מאירס, זנדברג ונייגר, 2006; Kaplan, 2009). בניתוח הנוכחי אציע הסבר לשינויים הסגנוניים בשדה, בדגש על מוזיקה מזרחית, ולמשמעותם הלאומית, באמצעות תהליכים מבניים ופנומנולוגיים של איזומורפיוזם מוסדי.

שיטה

הגישה הניאורמוסדית הדגישה מראשיתו כי תהליכי מיסוד הם תוצר של הבניה חברתית של המציאות וכי הם מבוססים על פנומנולוגיה, על סכמות קוגניטיביות-פרשניות ועל השפעות תרבותיות. אולם בפועל, רוב המחקר העשיר על תהליכי איזומורפיוזם זנח את העיסוק בשאלות של משמעות והתמקד בפרקטיקות ובמבנים ארגוניים, הקלים יותר למדידה אמפירית (Zilber, 2008; Schneiberg & Clemens, 2006). נקודת המוצא הייתה שלאורך זמן תהליכי מיסוד באים לידי ביטוי במבנה הארגוני, ועל כן חוקרים רבים הניחו כי עצם תהליך המיסוד של פרקטיקות או של מבנים ארגוניים מעיד על לגיטימציה שלהם, מבלי לחקור בפועל את המשמעויות הסימבוליות ואת התהליכים התרבותיים המעורבים בתהליך. על רקע זה הדגישה זילבר את הצורך במחקר על עבודת המשמעות המתנהלת בתהליכי המיסוד, שבה יש להביא בחשבון כי השיח המתפתח בשדה ארגוני הוא פרטיקולרי, תלוי בהקשר של החברה הסובבת וניזון מיחסי כוח והקשרים אידיאולוגיים (Zilber, 2008).

לצורך זה נקטתי גישה אתנוגרפית לחקר תהליכי שינוי בשדה ארגוני, מתוך רצון לבחון הן את ההיבטים המבניים של המודלים הארגוניים – פרקטיקות לעריכה מוזיקלית ושינויים באפיון המוזיקלי והשיווקי של תחנות בשדה – והן את ההיבטים הפנומנולוגיים, קרי מעקב אחר השיח של מגוון שחקנים בשדה בעת שהם מפרשים את התהליכים הארגוניים (Czarniawska, 1992; Frenkel, 2005). המחקר נערך בכמה שלבים בשנים 2004-2010, וכלל מגוון מרכיבים:

(א) ראיונות עומק מובנים למחצה (Denzin, 1970) עם 15 עורכים ומנהלים מוזיקליים ועם שדרנים ומנהלי תחנות ברשתות קול ישראל וגלי צה"ל ובתחנות האזוריות קול הים האדום, רדיו דרום, לב המדינה, רדיו תל אביב, רדיוס, רדיו חיפה, צפון ללא הפסקה וקול

רגע. ניתן דגש על תחנות שמשרות מוזיקה פופולרית ועל תחנות בפריפריה. הראיונות נערכו בשנים 2005-2007.

(ב) תצפיות אתנוגרפיות במתכונת של תצפית משתתפת (Spradley, 1980) בתחנות רדיו אזורי קול הים האדום, רדיו חיפה, רדיו תל אביב ולב המדינה. ההתרחשות מהסביבה הפיזית ומדפוסי עבודת הצוות אפשרה לעמוד על מגוון רחב של שיקולים ואילוצים מבניים שמנחים את השידור המוזיקלי.

(ג) ביצוע יומני האזנה ללוח השידורים המוזיקליים ביום הזיכרון לחללי צה"ל בשנים 2005-2007 ב-18 תחנות ברדיו הממלכתי והאזורי (קפלן, טרם פורסם).

(ד) מעקב אחר השיח הציבורי בסוגיות נבחרות במוזיקה הפופולרית ברדיו ממועד הקמת התחנות האזוריות הראשונות ב-1995 ועד 2010. המעקב נעשה דרך דיווחים בעיתונות המקוונת ודיונים על רדיו בפורומים ברשת.

עלילות הפלייליסט של גלגל"צ: הפורמט המסחרי שלא יושם בתחנות מסחריות

אחד הגורמים המרכזיים בתהליכי האיזומורפוזם בשדה המקומי הוא ייבוא של מודל מסחרי לשידור מוזיקלי הנפוץ בשוק האמריקאי, שעיקרו שידור בפורמט אחד במשך כל שעות היממה (format radio). מודל הפורמט מבוסס על פלייליסט (רשימת שידור) ששיריה נקבעים מראש לתקופות קצובות עם קריטריונים קשיחים למספר ההשמעות לכל שיר (Kapur, n.d.). הפורמט מצמצם את שיקול הדעת של העורך המוזיקלי, וכך יוצר אחידות ושומר על אפיון קבוע של הקו המוזיקלי של התחנה. המטרה היא לכוון לקהל יעד בעל אפיון דמוגרפי-שיווקי מוגדר מראש, וכך למשוך מפרסמים לתחנה. הפורמט יכול להיות צר, כמו שידור להיטי המצעדים בלבד (Top 40), או רחב ומגוון יותר, כמו פורמט adult contemporary (להלן AC). AC הוא פורמט פופולרי ביותר בשוק האמריקאי, הפונה לשוק צרכני גדול של גילאי 25-49 בני המעמד הבינוני. הוא מבוסס על רוק רך ועל שירי אמצע הדרך משלושה עשורים (Ahkqvist & Fisher, 2000; Greve, 1996).

פורמט AC יובא על ידי גלגל"צ בשנת 1995 מאחר שהתאים לנקודת המוצא של רדיו נהגים המושתת על האזנה קלה במשך כל שעות היממה ועל מוזיקה ש"נעים אתה", תרתי משמע. על ידי שילוב שירים ישראליים ודגש מוגבר על להיטים עכשוויים התאימה התחנה את האפיון המוזיקלי של הפורמט כך שיפנה גם לקהל צעיר של חיילים ונהגים חדשים, וזאת כחלק מהמנדט של התחנה להטמיע מסרים של בטיחות בדרכים.

במישור הפנומנולוגי, ההצלחה של גלגל"צ נידונה הן בשיח הציבורי והן בקרב השחקנים בשדה הארגוני סביב המונח "הפלייליסט של גלגל"צ" (למשל, להב, 2009; העין השביעית, 2008). מעניין כי אף על פי שמדובר בייבוא של מודל מסחרי אמריקאי, ועל אף השימוש המפורש במילה פלייליסט באנגלית, שיטת העבודה החדשה מתפרשת בשיח המקומי כהמצאה ייחודית של גלגל"צ. אלדרד קובלנץ, מנהל התחנה בשנים 1996-2006, שהוביל והטמיע את המודל החדש בתחנה, מכונה בכתבה אחת "אבי שיטת הפלייליסט" (סוקניק, 2006) ובכתבה אחרת "הכוכב הגדול ביותר ברדיו הישראלי היום [...] ומפתח השיטה, האיש

שפיצה את נוסחת הרייטינג האולטימטיבית שפירקה סופית את כל מה שהיה לפנייה" (וך), הגם שקובלנץ לא הסתיר את העובדה שבחן מודלים מחו"ל להפעלת התחנה, אין כל התייחסות בשיח הציבורי לכך שתחנת גלגל"צ אימצה מודל ארגוני של פורמט מסחרי אמריקאי, וכי היא פועלת באופן ספציפי בפורמט AC, מונח שמוזכר רק באתר אינטרנט אחד מכל אלה הדנים בתחנה (נענע, 2003). כך, אף על פי שגלגל"צ מקוטלגת כאחת מכ-1,100 תחנות AC ברחבי העולם (Internet Radio, 2009), השחקנים המקומיים רואים במודל של גלגל"צ המצאה ייחודית ישראלית.

לא פחות מעניין לראות כיצד במישור המבני, למרות השימוש הרב בשדה במושג פלייליסט, למעשה אף תחנה אחרת לא הלכה בדרכי גלגל"צ ולא אימצה פלייליסט מחייב ואפיון מוזיקלי אחד בהתאם למודל הפורמט. כפי שציין אוהד רו, מנהל המוזיקה של רדיו תל אביב: "בארץ עדיין התחנות הן [...] לא מאופיינות, הן עדיין איזה סוג של מישמש, איזה סוג של מיקס שנע בין טוק שואו לבין מיוזיק מידיום". הסיבה להבדל נעוצה בהיקף השוק המצומצם בישראל ובאילווצים של רדיו אזורי. הרציונל של הקצאת תחנות לפי חלוקה גיאוגרפית מקשה על התחנות האזוריות להתמחות באפיון מוזיקלי צר, בפרט בפריפריה, שבה התחנה האזורית מנסה לפנות לכלל הקהלים באזורה. כך למשל תחנת רדיו קול רגע, הפועלת באזור הגליל המזרחי, מכסה קשת רחבה של קבוצות אוכלוסייה יהודיות, ועל כן היא מציגה קו מוזיקלי אקלקטי:

רדיו קול רגע הוא תבנית נוף אזור הויכיון שלו. הצליל המוזיקלי של קול רגע הוא ייחודי. הוא משלב מוזיקה מזרחית וצלילים מהסבנטיז. אין עוד תחנה שבה יש 'קרוסים' טבעיים בין אייל גולן לאלטון ג'ון. הצליל הזה הושג על ידי טלפונים ובקשות של המאזינים. הם חינכו ועיצבו אותנו ולא להפך (הכט, ללא תאריך).

אילוץ דומה מוכר בשדה הרדיו האמריקאי, שבו תחנות רדיו באזורים פחות מאוכלסים אינן יכולות להרשות לעצמן להתמקד בנישות מוזיקליות צרות כמו שמתאפשר בתחנות הפועלות במרחב המטרופוליני (Ahlkvist & Faulkner, 2002, p. 208).

רק באזור המרכז, שבו קיימת תחרות בין מגוון תחנות אזוריות הנקלטות ברחבי המטרופולין חדרה-גדרה, ישנה מגמה של אפיון מוזיקלי, כמו למשל הפנייה של תחנת רדיו תל אביב לאוכלוסייה צעירה ויאפית דרך מוזיקת רוק עכשווית והאפיון של רדיו לב המדינה סביב מוזיקה ישראלית ים-תיכונית. ואולם גם התחנות האלה לא הפכו לתחנות פורמט עם פלייליסט שמכתיב את כלל שידורי התחנה, משום שאינן יכולות להתחרות עם תחנה שמשדרת מוזיקה ברצף ובלי פרסומות. תחת זאת, רוב התחנות אימצו את המונח פלייליסט לציון רשימה מצומצמת של שירים חדשים שהשדרנים נדרשים לשלב ברצף שידורי המוזיקה ובתכניות הייעודיות למיניהן. הפלייליסט החלקי הזה, המתחלף מדי כמה שבועות, בא רק כתוספת למצאי הכללי של שירי התחנה, כאמצעי לקדם שירים חדשים.

אחת הסיבות שתחנות אימצו את מודל הפלייליסט במובנו המצומצם היא הלחץ ליישר קו עם התחנה הארצית, לחץ שמגיע הן מקהל המאזינים והן מיח"צנים של חברות התקליטים, המשתמשים במילת הקסם 'גלגל"צ' כאמצעי לקידום האמנים שלהן. רונית ריזנסקי, עורכת מוזיקלית מקול הים האדום, שחזרה שיחה שניהלה עם אחד היח"צנים:

תשמעי, רונית, השיר הזה הולך להיות משהו, להיט לפנים, וזה, יש כבר דיבורים על גלגל"צ [...] באותו יום שהוא דיבר אתי שמתני את השיר הזה, הקשבתני לו, אמרתי ואללה, אחלה שיר, מגניב [...] ואז יומיים אחרי זה זה היה כבר תחון בגלגל"צ, הוא כבר היה מועמד גלגל"צ עוד לפני שהוא יצא.

לכאורה כשם שחברות התקליטים משתמשות במוטג גלגל"צ כדי לקדם שיר חדש בתחנה אזורית, הן יכולו להשתמש בתחנות האזוריות כדי לעורר עניין בשיר חדש בתחנות הארציות. ממחקרים בשדה הרדיו האמריקאי עולה כי מנהלים מוזיקליים בתחנות המכוונות לשוק קטן נוטים לקחת סיכון בקידום שיר לא מוכר (break a record), על בסיס טעם אישי-סובייקטיבי, יותר ממנהלי תחנות פורמט בשוק גדול, החוששים מבחירת שירים בלי נתונים מוכחים של הצלחה. חברות התקליטים מצדן מנסות להשתמש בתחנות הקטנות כבסיס להגדלת סטטיסטיקת ההשמעות של שירים חדשים וכאמצעי מינוף להחדרתם אל תחנות הפורמט הגדולות יותר. כך נוצר איזון מסוים בין שיקולים תעשייתיים-רציונליים בבחירת שירים ובין שיקולים של טעם אישי, המפריים זה את זה בקידום שירים דווקא בגלל ההבדלים שבין תחנה עם שוק גדול לתחנה עם שוק קטן (Ahlkvist & Faulkner, 2002). בשדה המקומי נראה שאיזונים כאלה אינם מתקיימים, משום שהשחקן המרכזי, גלגל"צ, אמנם הכניס לשדה את המודל המסחרי של תחנת פורמט, אבל למרבה הפרדוקס הוא כשלעצמו נסמך על תמיכה ממשלתית ואינו מושפע ישירות משיקולי רייטינג. מכאן שעורכי התחנה פחות מוטרדים ממידת הצלחתם של שירים בתחנות מתחרות, ומנקודת המבט של חברות התקליטים חשיבותן של תחנות אלה כאמצעי מינוף לשירים חדשים קטנה יחסית ממילא.

לסיכום, הרפורמה המסחרית-האזורית בשדה הרדיו יצרה מצב פרדוקסלי. התחנה היחידה שאימצה במלואה מודל מוזיקלי מסחרי כחלק מהיערכותה לרפורמה היא תחנת גלגל"צ, תחנה צבאית ממלכתית שמימונה בא מתקציבים ממשלתיים ושאינה משדרת פרסומות למעט תשדירי שירות וחסויות (עד 4.5 דקות בשעה, יודילוביץ, 2005). התחנה משדרת מוזיקה במודל המסחרי של פורמט AC, ואולם היא אימצה מודל זה לא מתוך שיקולי רווח, אלא רק "ככלי מרכזי להטמעת מסרי הזהירות והבטיחות בדרכים", כפי שנימקה המדינה בבג"ץ בעתירה שהוגשה נגד התחנה (כוכבי, 2009א). לא מפתיע שנוסחה ייחודית זו של מוזיקה קלה בפורמט מסחרי אך נטול פרסומות, שהיא אולי חסרת תקדים בשוק הרדיו המסחרי העולמי, זוכה לאהדת הקהל, וודאי שאין לה תחרות מצד תחנות מסחריות-אזוריות שמשדרות 9-12 דקות של פרסומות בשעה. בתנאים האלה דווקא השחקנים המסחריים בשדה המקומי ויתרו למעשה על אימוץ המודל המסחרי האמריקאי, אם כי הללו עדיין ניצבו בפני לחצים מימטיים להתמודד עם אי הוודאות בשדה על ידי סטנדרטיזציה חלקית והתאמת תוכני הרפרטואר המוזיקלי שלהם לשירי אמצע הדרך של גלגל"צ. הם עשו זאת על ידי חיקוי ואימוץ עקרון הפלייליסט לשירים חדשים בלבד, כאמצעי מוסדי להשגת לגיטימציה ולהפגנת מחויבותם לחדשנות ולתחרותיות (DiMaggio & Powell, 1983). תהליכי האיזומורפיזם בשדה הפסאודו-מסחרי הזה הביאו לרפרטואר מוזיקלי המוגני יחסית בין התחנות. ואולם אילוצי השדה השפיעו בהדרגה גם על אופי המוזיקה הישראלית ועל דרכי הביטוי של המוזיקה המזרחית, כפי שיידון להלן.

המהפכה העברית השנייה: היבטים מבניים

בתום שני עשורים של התבססות מוזיקת פופ לועזית בשוק הישראלי, ניכרת מסוף שנות התשעים פריחה מחודשת של מוזיקה ישראלית בשדה ובקרב הקהל. כאינדיקציה לכך הצביעו העורכים המוזיקליים על הביקוש הרב להופעות של אמנים מקומיים, על הפופולריות של ערבי שירה בציבור, על הבחירה של ערוץ המוזיקה 24 לשדר רק מוזיקה ישראלית, ומעל לכול על עליית תכנית הריאליטי כוכב נולד כשחקן מרכזי בשדה. גם מסקרי שוק ומדיווח על מכירות דיסקים אפשר ללמוד על העדפת הקהל למוזיקה ישראלית. בסקר מאזינים מ־2007 דיווחו 42% מהנשאלים על העדפה למוזיקה עברית, לעומת 32% שהעדיפו מוזיקה לועזית (קריסטל, 2007). ב־2008 תפסו אמנים ישראלים יותר מ־80% משוק מכירות הדיסקים (בהריר, 2009).

המגמות האלה לוו בשינויים באפיון המוזיקלי של תחנות הרדיו. עם הקמת התחנה האזורית לב המדינה ב־1997, החליטה התחנה לשדר מוזיקה עברית בלבד, ובה בעת חרתה על דגלה את המוזיקה היס־טכונית, כפי שיורחב בהמשך. צעד דומה שזכה ליתר תשומת לב ציבורית נעשה זמן קצר אחר כך גם בקול ישראל, כאשר הוחלט לאפיין מחדש את רשת ג' כתחנה שמשדרת מוזיקה ישראלית בלבד. ההחלטות האלה השפיעו בהדרגה על יתר השחקנים בשדה. כך למשל ערן אליקים, מבכירי גלגל"צ, ציין כי ב־2004 הייתה המגמה בתחנה להעלות את אחוזי ההשמעה של שירים עבריים עד לסביבות 50%. מפתיע כיצד החלטה דומה התקבלה ב־2007 גם בתחנת רדיו תל אביב, שהתאפיינה עד אז בתדמית גלובלית, בינלאומית. מנהלה המוזיקלי, אוהד רו, הסביר שבעקבות שיקולי רייטינג הם העלו את מינון המוזיקה הישראלית לכדי 50% מכלל רשימת ההשמעה.

מעבר לעלייה במינון של מוזיקה ישראלית, המהפכה העברית השנייה משרטטת מחדש את גבולות הז'אנרים של המוזיקה. משנות השבעים היה מקובל לסווג את המוזיקה הישראלית לשלושה ז'אנרים נבדלים: מוזיקת הפופ־רוק קיבלה בהדרגה מעמד דומיננטי בשדה והביאה לקטלוג מחדש של הזמר העברי שקדם לה תחת הקטגוריה של שירי ארץ ישראל, והוא נותב בהדרגה למשבצות שידור נבדלות. פריחת המוזיקה המזרחית באותה תקופה התרחשה ברובה מחוץ לשדה הרדיו, וכך קיבלה אף היא מעמד של ז'אנר נפרד ומבודד (Regev & Seroussi, 2004). כך התגבשה והתחדדה ההבחנה בין שלושת הסגנונות כז'אנרים עצמאיים. חלוקה זו יצרה דילמות בעריכה המוזיקלית ככל שהתחנות עברו לשדר יותר מוזיקה ישראלית ויותר מוזיקה ברצף. ברשת ג', למשל, אומץ עיקרון מבני שבו שולבו באורח כמעט מלאכותי בכל שעת שידור שלושה שירים מזרחיים ושלושה שירי פופ־רוק עכשוויים לצד השירים העבריים הוותיקים, כפי שהסביר ערן ליטיבין, מעורכי התחנה. אולם ממכלול הראיונות בתחנות השונות עולה כי לאורך זמן החלה חלוקה זו לאבד בהדרגה את משמעותה וכי בשדה מתפתחות הבחנות אחרות, הן מבחינה מבנית והן מבחינה פנומנולוגית, שתורמות לטשטוש הגבולות בין הז'אנרים.

מוזיקה מזרחית לייט: "שרית חרד התגלגל"צה

נקודה מרכזית שעלתה שוב ושוב בראיונות עם העורכים ברדיו וגם בשיח הציבורי היא ההבחנה בין שירים מזרחיים "כבדים" או "הארד־קור", שיושמעו בעיקר בתכניות נישא ייעודיות, כמו בתפיסת הגטאות של פעם, ובין שירים מזרחיים מעודנים, בעיבודי פופ, שזכו למינוח "מזרח־לייט" והם משולבים ברשימות ההשמעה המרכזיות ובכללן בגלגל"צ. להלן דבריו של שדרן ברדיו דרום: "יש את ה'הארד־קור', כמו אבי ביטר וכל המדוכאים [...] ויש גם את המשכתנוים למיניהם, שגם נכנסים לגלי"צה"ל". ההתכתבות הבאה בפורום של חובבי רדיו באינטרנט (נענע, 2003) חושפת את הלוגיקה העיקרית שיוצרת את ההבחנה בין שני סוגי המוזיקה המזרחית. בשנת 2003 הצליח לראשונה הזמר קובי פרץ לחדור לפלייליסט של גלגל"צ עם השיר "בלבלי אותו". אחד המאזינים בפורום התלונן על "ההתדרדות" של גלגל"צ שמשמיעה שירים מהסוג הזה. השדרן וחוקר המוזיקה עופר להב השיב לו שגלגל"צ הייתה אמורה לפעול לפי פורמט AC, שמשמעותו בחירת שירים בלי "קצוות חדים" שעלולים "לעצבן אנשים". לטענתו ההתדרדות בסטנדרטים של התחנה נובעת מהקושי לתרגם את לוגיקת ה-AC לשדה המוזיקה בישראל: "אסור ששיר שהוא AC יעצבן אנשים שלא אוהבים אותו. הוא יכול לשעמם – אבל לא לעצבן. בלי קצוות חדים, זוכרים? בלבלי אותו מצליח לעצבן לא מעט אנשים, ולכן כנראה שהוא לא מתאים" (שם).⁴

השיר "בלבלי אותו" אמנם הצליח לבלבל גם את גלגל"צ ולחדור למתחם הממוזג של פורמט ה-AC, אבל הוא בבחינת חריג שמעיד על הכלל הנהוג בתחנה וחושף כיצד במהלך השנים לוגיקת ה-AC יצרה הדרה שיטתית של מוזיקה מזרחית עם קצוות חדים ולצדה מתן לגיטימציה הדרגתית לשירי מזרחי לייט. כדבריו של ערן אליקים, מבכירי גלגל"צ: "אנחנו לא עושים הבחנה בין מזרחי ללא מזרחי. שרית חרד שרה 'הייתי בגן עדן' עם גיטרות רוק, אז זה מזרחי או מה?" אכן, ההבחנה בשדה אינה עוד בין מזרחי ללא מזרחי, אלא בין מזרחי למזרחי לייט. רוגנית ריזונסקי, עורכת מוזיקלית ראשית בקול הים האדום באילת, מסבירה:

אנחנו מציעים מוזיקה מזרחית, אני קוראת לזה מזרחי לייט, שכן מתברגת יפה, לא ממש כבדים, לא הארד־קור מזרחית. שרית חרד החדש, שהיא עזבה את הז'אנר המזרחי הכבד יותר, של כל הסלסולים, שהיא עברה יותר לנישה של רוק מיינסטרים [מראיין: השתכנזה?] נכנסה לגלגל"צ. התגלגל"צה, בדיוק.

שרית חרד וגם אייל גולן הוזכרו פעם אחר פעם כדוגמה לשינוי שחל בשדה וכנציגים הבולטים של זרם המזרחי לייט. בניגוד לחלק מהשיח הרואה בתופעה זו "השתכנזה", נכון

4 בכותרת השיר "בלבלי אותו", שסימן לראשונה את הקו האדום השקוף בין מוזיקה מזרחית לייט למוזיקה מזרחית כבדה, יש כמו הד לציון דרך מיתולוגי אחר מראשית ימי המוזיקה המזרחית, השיר "חנה'לה התבלבלה". את מילות השיר ההיתוליות חיבר נתן אלטרמן ללחן חסידי, והן עוסקות בנישואים בין צעיר מזרחי לנערה אשכנזייה ולהופעתו של תינוק שסימן שאלה מרחף על מקורו. ביצוע השיר על ידי דקלון לצילי הכרם בשנת 1974 נתפס כרגע מכונן בהיווצרותה של מוזיקה מזרחית כז'אנר מסחרי חוצה סגנונות, אך במרכזו נשאר הסלסול המזרחי (Horowitz, 2010; Regev & Seroussi, 2004).

יותר לראות בה תהליך של "התגלגל"צות", מתוך רצון של האמנים להשתלב בלוגיקת ה-AC ובמקביל לשמור על מקורות ההשראה המוזיקליים שלהם. אל מול דורות קודמים של אמנים ממוצא מזרחי, שהצליחו בשדה המוזיקה רק כאשר התעלמו ממקורותיהם התרבותיים וביצעו שירים בסגנון שירי ארץ ישראל או רוק ישראלי, אמני המזרחי לייט הקפידו על הסלסול הווקאלי האופייני לזמר המזרחי והמשיכו לשיר בח' וע' (Shimoni, 2007, p. 28). כך יצרו נראות ברורה לעצם הזהות המזרחית בתרבות הפופולרית. לצד זאת, כדי לעטוף את המלודיות המזרחיות בעטיפה של הפקת פופ מסחרית, הם קיצצו את הקצוות החדים של הסלסולים, את הקצב הלא סימטרי ואת המילים בערבית. עוד מגמה שתורמת לטשטוש הגבולות בין הז'אנרים היא שילוב גובר בין שירים עכשוויים לשירים ותיקים או נוסטלגיים בתוך רשימות השידור, ברוח פורמט ה-AC. יואב גינאי, מבכירי רשות השידור וקול ישראל, סיכם את המגמה של מיזוג בין ז'אנרים ושל אופנת הרטרו:

תחנות הרדיו במירכאות אשמות בזה, הן יצרו מין סוג של בחישה כזו של הכול בהכול. ואנשים חוזרים לחומרים של פעם, שזה תופעה עולמית [...] אולי מאז יובל החמישים [למדינה] הדבר קיבל דחיפה מאוד רצינית, כל הקופסאות האלה של חזרה לרפרטואר הישן, ניסיונות לחזור, לחשוף מחדש לשירים ישנים.

האופנה הזאת של חזרה לרפרטואר ישן תרמה לחיזוק הקטגוריה של מזרחי לייט בכך שעודדה אמנים מזרחיים לצאת בגרסאות כיסוי חדשות (קאברים) לשירים ותיקים מז'אנר שירי ארץ ישראל או שירי פופ עבריים משנות השבעים והשמונים (Ibid.). עופר וינשטיין, המנהל המוזיקלי של רדיו לב המדינה, מסביר:

יש נטייה של שחזור ומתן רוח טרייה לענתיקות של פעם בביצועים שיותר מתאימים לקהל היום [...] אם זה קצת סלסול ואם זה קצת מלודיה והרמוניה קצת יותר נעימה, [כחלק מ]הרצון של אמנים בז'אנר המזרחי להתחבב על מה שנקרא אמצע הדרך [...] נחמד להם לקרוץ לז'אנר. שמעתי גם טענות, נגד גלגל"צ למשל, שאמרו [שאם הם] משדרים סוף-סוף אמן מזרחי זה רק בחידוש של משהו ארצישראלי שהם נתנו לו קצת טעם חדש.

המגמה הזאת התחזקה גם בעקבות התכנית כוכב נולד, שחקנית מרכזית במהפכה העברית השנייה, שיצרה ערבוב סגנוני נוסף בתבשיל המתגבש של הפופ הישראלי. היא עודדה האזנה לשירי ארץ ישראל ותיקים שזכו לתחייה בגרסאות כיסוי בפלטפורמת פופ-רוק ובביצוע זמרים צעירים שרבים מהם מרקע מזרחי.

רדיו לב המדינה

הבנת עלייתה של מוזיקה מזרחית לייט מחייבת ניתוח לא רק של לוגיקת ה-AC ותוצריה אלא גם של תהליכי איזומורפיזם ותחרות בין השחקנים בשדה הרדיו. לנוכח הפרדוקס של התחנה המרכזית בשדה, גלגל"צ, תחנה ציבורית שאימצה פורמט מסחרי אף שאינה מונעת משיקולי רווחיות, גילו רוב התחנות האזוריות שכוון מוגבל בהחדרת שירים חדשים או בהשפעה מוזיקלית על כלל השדה. במקביל התקשו תחנות אלה, שמונעות משיקולי רווחיות, להישאר אדישות לפופולריות הגואה של אמנים מזרחיים, המשתקפת לא בהיקף הופעותיהם בלבד, אלא בעיקר בהשמעות במסלול המרכזי העוקף את שומרי הסף ברדיו – תחום הרינגטונים וההורדות למכשירים הסלולריים. כך, למשל, ב-2009 שבר אלבומו האחרון של אייל גולן שיא בשוק המוזיקלי הסלולרי והגיע לשיעור של 600 אלף הורדות (נבו, 2009). התחנה האזורית היחידה שהצליחה לכרסם בדומיננטיות של גלגל"צ ולהיבנות ממוזיקה מזרחית ובה בעת לשמור על לגיטימציה בשדה הרדיו היא תחנת לב המדינה, וזאת באמצעות שימוש מושכל בקטגוריה של מזרחי לייט.

כמו תחנות אזוריות אחרות באזור המרכז עתיר התחרות, נדרשה התחנה עם הקמתה ב-1997 לאפיון מוזיקלי מובחן כדי ליצור קהל צרכנים נאמן. לצד ההחלטה לשדר מוזיקה עברית בלבד החליטו מנהלי התחנה לשים דגש על מוזיקה מזרחית תחת המיתוג של "מוזיקה ים-תיכונית". בחירה אסטרטגית זו שיקפה בעת ובעונה אחת את המרכזיות של המוזיקה העברית בשדה ואת חשיבותה של מוזיקה מזרחית לייט באריות פופ, הפועלת כגורם מתווך בין סוגי קהל שונים. התחנה שומרת על קהל מאזינים קבוע למדי, ובסיכום שנת 2009 הצביעו הנתונים על מגמת עלייה, עם 4.6% חשיפה והתמקמות כתחנה האזורית הרביעית בהיקף החשיפה והשנייה בתחום המוזיקה, לפי סקר TGI בקרב בני 18 ומעלה (שטרית, 2010).

על רקע ההדרה המתמשכת של מוזיקה מזרחית ברוב התחנות באזור המרכז, המדיניות המפורשת של רדיו לב המדינה היא לעודד אמנים מזרחיים, בחזקת אפליה מתקנת, כפי שציין המנהל המוזיקלי עופר וינשטיין. ואולם בה בעת התחנה פונה לקהל במרכז הארץ ולא לקהלים המבודדים יותר של תרבות מזרחית בפריפריה. כדי לא להפסיד מאזינים פוטנציאליים, התחנה שואפת להתמקם קרוב במידה מספקת למרכז השדה המוזיקלי, כלומר למוזיקה בסגנון הפופ-רוק. התחנה נוטה, ככלל, לשלב כ-50% של שירי מוזיקה מזרחית בשידוריה השוטפים. ואולם גם כאן נשמרת בעריכה ההבחנה בין שירים מזרחיים עדינים לכבדים, כפי שעולה מדבריו הללו של וינשטיין:

הז'אנר הים-תיכוני המזרחי הוא גם מאוד מגוון, יש לך דברים, שכמו שלומי שבת או בועז שרעבי, שהם יותר עדינים, ויש לך דברים יותר כמו משה פרץ או מושיק עפיה שאולי הם יותר מסולסלים חזק, גם פה תלוי, כי בבוקר אני פחות דופק שיר כמו [...] ניקח משהו מאוד מוכר [...] 'בלבלי אותו', שתפס את כולם [...] זה שיר שנגיד בשמונה בבוקר אני לא אשים אותו, תשע וחצי והלאה זה שיר שאפשר לשבץ אותו, בשמונה בבוקר קצת כבד. אבל איזה שיר יותר של שלומי שבת או יואב יצחק, יותר רגוע או נעים בבוקר שאפשר לנסוע אתו, אני אשים.

לחלופין יש שירים שהם "לב המוזיקה היס-תיכונית", שמנותבים לתכניות גישה שאינן מחויבות כמעט לפלייליסט של התחנה, אבל נותנים לה את ייחודה. וינשטיין מביא כדוגמה את המגזין היומי ותכנית הדגל של התחנה, "ערב יס-תיכוני" בניהולו של השדרן המשפיע אלי כהן אליקו: "יש בחור שנותן שעותיים יומיות של כל מה שחדש, לוהט, אהוב, מוכר, כולל גם יציאות ישנות בז'אנר, זה בארבע כל יום ויש לזה תהודה מאוד גדולה וזה ממש ה'הארד-קור', לב, הוא נותן בדיוק את זה".

אם לחלק ממאזיני גלגל"צ שיר כמו "בלבלי אותו" היה לדגל אדום, ברדיו לב המדינה שירים מזרחיים כבדים נותבו לשעות ייעודיות. מנגד, העדפה לשירים בקטגוריה של מזרחי לייט ביתר שעות היום, ובפרט בשעות הבוקר, כאשר התחרות בין התחנות על קהל הנהגים בשיאה, אפשרו לתחנה להתמקם בקרבת מרכז השדה, כדבריו של וינשטיין: "אין טעם שנתעלם ממהו שתחנות ארציות בעלות כוח גדול אימצו [...] יש השקה ל-90% בין מה שמשודר בתחנות האחרות, בלהיטים לפחות".

גמישות סגנונית

מוזיקה מזרחית לייט תופסת מקום אסטרטגי בשדה הארגוני בשל גמישותה הסגנונית ויכולתה למוזג בין עולמות תוכן שונים. אפשר ללמוד על המאפיינים הללו מהשיקולים של רדיו לב המדינה בקביעת האפיון המוזיקלי ובעיצוב לוח המשדרים שלו. ראשית, בעצם החיבור בין התמחות כללית במוזיקה ישראלית ובין התמקדות בשירים מזרחיים השכיחה התחנה לזהות חיבור בין הגרעין הקשה של חובבי מוזיקה מזרחית ובין קהלים רחבים יותר, המזדהים הן עם האתוס הציוני והן עם מסורת ישראל, כפי שמבהיר וינשטיין: "הקהל של התחנה, זה שמחובר למוזיקה הישראלית וזה שאוהב אותנו, הוא ברובו קהל ששומר על מסורתיות [...] קהל שמחובר לאיזושהו פן יהודי". ההזדהות הזאת מתורגמת בהקשר הסגנוני לחיבור קרוב יחסית בין שירי ארץ ישראל ובין מוזיקה מזרחית מבחינת הקו המלוּדי העשיר והפיזי, בהשוואה למלוּדיות השטוחות יותר הנהוגות במוזיקת הרוק. הפופולריות הגוברת של ערבי שירה בציבור והרקדות המוניות שמשלבים שירי ארץ ישראל עם שירים מזרחיים ממחישה את החיבור הזה גם במישור הקצבי. לדברי וינשטיין, במוזיקה המזרחית יש בסיס "שמזכיר קצת את ההורה, אלו שירי הורה, שירי ריקודי עם. יש, זיהינו את זה". עוד ביטוי למיזוג הזה אפשר לראות ברפרטואר השירים הטיפוסי לחתונות ישראליות. בציבור השתרשה התפיסה כי "מוזיקה מזרחית עושה שמח", וזו משתלבת במוזיקת החתונות של כל העדות (dj wedding, ללא תאריך). תחנת לב המדינה בחרה לתרגם את המגמה הזאת לתכנית ערב בלוח המשדרים שלה ושמה "חתונה ישראלית". וינשטיין מסביר את הבחירה:

[לעומת תחנות רבות שבשעות הערב נוטות] ללכת על דברים יותר שוליים, להקות צעירות, אלטרנטיבי, דווקא אנחנו החלטנו ללכת על משהו שחשבנו שאין אותו, מוזיקה ישראלית, אנשים שיוצאים לאירועים, אם לחתונות, אם למועדונים, אם לערב שירה ישראלית [...] [להיטים] ששומעים אותם באירועים. חתונה ישראלית [...] כלומר אתה שומע 'זה היה בסוף הקיץ' של צביקה פיק, ריקי גל, כל מיני שירים

של שלומי שבת ושרית חדר, זאת אומרת ללכת על להיטים של מוזיקה ישראלית ים-תיכונית, במין מסיבה כזו.

ואולם, הדימוי השמח של המוזיקה המזרחית מנע מאמנים מזרחיים להשתלב בכמה אחת מרכזית, שבה אי אפשר לעקוף את שומרי הסף ברדיו דרך הורדת רינגטונים, קרי בשידורים של ימי הזיכרון ובעתות חירום. כל עוד רפרטואר שירי הזיכרון והפיגועים התבסס על שירי ארץ ישראל בלבד, התקשו אמנים מזרחיים להשתלב בזירה זו, הזוכה ללגיטימציה ציבורית החורגת מכל שיקול עסקי. בהשוואה להשתלבות ההדרגתית של יוצאי עדות המזרח במוקדי העשייה השונים בחברה הישראלית, נראה כי על במות ההנצחה הם נתקלו בחומה בצורה של תרבות אשכנזית גבוהה, שנתפסה כזירה הולמת יותר לתכנים החגיגיים והרציניים של תרבות ההנצחה (Ben-Amos & Bet-El, 2005, p. 185-186).

במגמה זו חל שינוי בראשית שנות האלפיים, על רקע אירועי האינתיפאדה השנייה. מקצת האמנים המזרחיים יצרו גרסאות כיסוי חדשות לשירי ארץ ישראל ותיקים, דבר שאפשר את השתלבותם בהשמעות של שירי פיגועים (Saada-Ophir, 2006, p. 224). הגמישות הסגנונית של מוזיקה מזרחית לייט היא זו שסייעה בהדרגה לאמנים להשתלב בכמות ההנצחה ואף לשנות את תוכניהן. לאור ההחרפה בכמות הפיגועים בשיא האינתיפאדה השנייה הורחב הרפרטואר של שירי הפיגועים ברדיו משירי זיכרון בסגנון ארץ ישראל לשירים שקטים עם תוכן אוניברסלי יותר ובסגנון פופ, מתוך רצון של עורכי הרדיו ליצור פרקטיקה גמישה יותר של מיתון המוזיקה בעקבות פיגוע, שאינה יוצרת מעבר חד בין סגנונות. הפרקטיקה הזאת אפשרה לעורך להשתמש בסגנון שירים קרוב יותר לאפיון המוזיקלי של התחנות בתנאי שגרה, ובלבד שיהיו שקטים ונוגים (Kaplan, 2009). הגרעין הקשה של השירים המזרחיים נתפס כבעל סגנון שאינו מתאים למשימה, משום שהשירים, כדבריו של וינסטיין, הם "או נורא 'חפלאים', או שהם נורא נורא שקטים. אז קורה שבפיגועים, למשל, כשרצינו להוריד קצת פרופיל בעקבות אוטובוס, מסעדות וכאלה, היה לי קשה לגעת ביס-תיכוניים כי זה ישר בום". לעומת זאת, תחת המיתוג של פופ ים-תיכוני השתלב התמהיל המרוכך של מוזיקה מזרחית לייט בעתות חירום וזיכרון. הוא התאים בסגנונו המלודי, הדמוי ארצישראלי, לשירי פיגועים, ובו בזמן ריכך את החזרה לשגרת הפלייליסט. שתי דוגמאות לכך הן "כשהלב בוכה" של שרית חדר ו"אם יש גן עדן" של אייל גולן, שהתברגו לרשימת 15 השירים המושמעים ביותר ביום הזיכרון 2007 (קפלן, טרם פורסם).

ייבוא ומחיקה: כך נטרלנו את המשט התורכי

במונחים מבניים הסינתזה החדשה של מוזיקה מזרחית כפופ ים-תיכוני ישראלי אינה ייחודית כלל. אפשר למצוא לה מקבילות מעניינות במדינות אגן הים התיכון, ובפרט במיזוג של מוזיקת ערבסק עם פופ תורכי בשדה המוזיקה והרדיו בתורכיה. האילוצים המוסדיים והשינויים הארגוניים שעבר השדה התורכי דומים להפליא למקרה הישראלי, ומקצתם הקדימו את התהליכים בישראל ואף השפיעו עליהם. מוזיקת ערבסק תורכית היא סינתזה של מסורות ערביות, מוזיקה אמנותית עות'מאנית ומוזיקה פופולרית מסרטים מצריים, שהחלה להתפתח

בשנות השישים של המאה העשרים בקרב יוצרים מרקע כפרי שהיגרו מדרום-מזרח תורכיה למרכזי הערים במערב המדינה (Karahasanoğlu & Skoog, 2009; Stokes, 1992). היא נתפסה כמוזיקה נחותה והוחרמה ברדיו הממלכתי מכוח האידיאולוגיה הקמליסטית שדגלה בגישה לאומית-טהרנית לקידום מוזיקה תורכית באוריינטציה אירופית. ואולם בשנות התשעים החלה הפרטה של שוק התקשורת התורכי, והתחרות בין תחנות חדשות של רדיו מסחרי-אזורי ובין התחנות הממלכתיות יצרה לחצים מימטיים לשלב בשידורי הרדיו גרסאות מסחריות של מוזיקת ערבסק (Algan, 2003). בראשית שנות האלפיים החלה גם מגמה של מיזוג בין אמני ערבסק ובין פופ תורכי, מיזוג שהיה לאחד מסימני ההיכר של מוזיקה תורכית "אותנטית" (Karahasanoğlu & Skoog, 2009, p. 67), ושלאחרונה נתפס כאחד הייצוגים הגנריים של מזרחיות על במות בינלאומיות, כמו למשל באירוויזיון (Baker, 2008).

מיעוט קטן מהאמנים המזרחיים בישראל הגיעו מרקע תורכי, בהם שלומי שבת ואבי ביטר. אך מסוף שנות השמונים החלו זמרים ממגוון עדות אחרות לפעול בהשראת סגנון הערבסק ועשו שימוש נרחב בלחנים תורכיים כמות שהם, לעתים בלי ציון המקור (Horowitz, 2010, p. 22). הבולטים בסגנון הזה היו עופר לוי, זהבה בן, אלי לוזון ותמיר גל. כור ההיתוך של מוזיקת הערבסק שימש מרחב חלופי לדומיננטיות של הסגנון התימני בשדה המוזיקה המזרחית, שהתאפיין מראשיתו בהגמוניה של יוצרים ומפיקים מרקע תימני (Saada-Ophir, 2006). מעניין לציין שגם רבים ממובילי הפריצה האחרונה של הפופ היס-תיכוני פעלו בראשית הקריירה שלהם בסגנון התורכי, בפרט שרית חדה, קובי פרץ, מושיק עפיה וליאור נרקיס.

ואולם, לצד הדמיון המבני, מבחינה פנומנולוגית נוצרו בשיח המקומי מחיקות שמנעו את הקישור בין המוזיקה התורכית למוזיקה היס-תיכונית הישראלית. קל לבחון מחיקות אלה לנוכח תהליך הפוך שאירע ביחס למוזיקה היוונית, שהייתה לייצוג הראשון של מוזיקה מזרחית שזכה לגיטימציה בשדה המקומי (גולדנברג, 2009). אמנים ישראליים שייבאו ותרגמו מוזיקה יוונית הוכרו בגלוי בתור שכאלה על הבמה הציבורית (למשל יהודה פוליקר ושלומי סרנגה, שהוא עצמו ממוצא תורכי למחצה). מתוך כך המקור היווני לא זו בלבד שאומץ, אלא גם התקבל בברכה כמודל השראה חיובי לפופ היס-תיכוני המתהווה, כנראה משום שהוא המקור היחיד למוזיקה מזרחית שאינו מגיע ממרחב התרבות המוסלמית. לעומת זאת, מרבית האמנים ששרו מוזיקה תורכית נאלצו לעבור גלגולים סגנוניים שונים קודם שזכו להצלחה (Saada-Ophir, 2006), ובציבור הרחב כמעט אין מודעות לעובדה שההיסטוריה והרפרטואר המוזיקלי של אותם אמנים משופע בלחנים תורכיים. בפשטות, ההקבלה המבנית בין המוזיקה התורכית למוזיקת פופ יס-תיכוני ישראלי וההשפעה של זו הראשונה על השנייה נמחקו מן התודעה הציבורית.

מחיקה כזאת גם מסמנת את המקום שהפופ המזרחי החדש הולך ותופס כנשא של לאומיות, נשא שכביכול מחליף כל צורך בהשפעות זרות. עדות אנקדוטלית לכך אפשר למצוא בהופעה של קובי פרץ כזמר אורח בתכנית הסאטירה של ערוץ 2 "מצב האומה" (פרץ, 2010). על רקע ביטולי הופעות בישראל של אמנים בינלאומיים כאלוויס קוסטלו וקרלוס סנטנה ביקש המנחה ליאור שליין מפרץ שישיר במקומם. פרץ הפליא בביצוע של גרסאות כיסוי בעברית ובעיבוד פופי יס-תיכוני לשירי האמנים הבינלאומיים, והמנחה שליין הכריז שאין למדינה עוד כל צורך באמנים הזרים שמחרימים את ישראל, כי "יש לנו את קובי, וגם את שרית, ואייל ומושיק". בחזקת – יש לנו פופ יס-תיכוני והוא ינצח.

יס־תיכון חדש והמחיקון הלאומי: שדות המשמעות של המהפכה העברית השנייה

המיתוג של מוזיקה מזרחית לייט כפופ יס־תיכוני מעביר את מרכז הכובד של הז'אנר מן המרחב המזרח־תיכוני על ההקשר הערבי המאיים שלו לטובת מרחב אגן הים התיכון, המתפרש כמרחב פתוח יותר, ובעיקר מערבי ואירופי יותר. מהבחינה הזאת ברורה גם ההעדפה להדגשת המרחב הבלקני־יווני על פני התורכי. מיתוג זה משתלב גם עם הגמישות הסגנונית של שירי מזרחי לייט, שיוצרים חיבורים קלים לא רק עם שירי ארץ ישראל ולהיטי מסיבות ועם שירי זיכרון ופיגועים, אלא גם עם שירי פופ לועזיים. גיא בזק מרדיו חיפה ציין שמנקודת מבטו של העורך המוזיקלי המוזיקה הישראלית העכשווית משתלבת בפלייליסט המסחרי עם שירים לועזים טוב יותר מבעבר: "דנה אינטרנשיונל מסתדרת טוב, שרית חדד כבר לא ממש מזרחית, כבר ממש לטינית כמו ריקי מרטין". מגמה דומה באה לידי ביטוי בכתבות שסקרו את האמן הישראלי הראשון ש"כבש" את היכל נוקיה בתל אביב, קובי פרץ. על רקע החסמים המבניים בשדה, שמיקמו אותו בעבר כאמן מזרחי עם קצוות חדים, חשוב היה לפרץ להכריז בפני הקהל הרב במקום: "אתם הפלייליסט היחיד שקובע!" (שלו, 2010). בה בעת, כמו שרית חדד ואייל גולן לפניו, עבר פרץ מיתוג מחדש. באחת הכתבות הוא מובדל ממוזיקה מזרחית כבדה, "שבערב הזה מהדהדת מרחוק, משנות ה־80 הישנות", והוא מתואר בהתלהבות כזמר של "בלדות־פופ־רוק פרא־אקסלנס, עשויות היטב, קיטשיות במידה, שמזכירות בלדות גדולות של זמרים אירופאים מובהרים, מחוליו איגלסיאס הספרדי עד הסקורפיונו הגרמנים" (נבו, 2010). כשהמרחב היס־תיכוני החדש נמתח עד לגבולות גרמניה נקל להיווכח כיצד הגמישות הסגנונית של מוזיקה מזרחית לייט מאפשרת לה לא רק להשתלב בפלייליסטים המסחריים של התחנות המקומיות אלא גם לזנוח את הרקע הערבי־מוסלמי ולהתכתב עם מודלים של מוזיקה מסחרית בעולם הגלובלי. אך הדבר נעשה לא מתוך עמדה קוסמופוליטית, אלא דווקא כדי לבסס לגיטימציה בשוק המקומי. באותו האופן, מאחורי מילות השדרן כי "שרית חדד כבר לא ממש מזרחית, כבר ממש לטינית כמו ריקי מרטין", מקופל למעשה מהלך ארוך ומורכב של ביסוס לגיטימציה שבו אותה זמרת ממוצא קווקזי, שהתמחתה במוזיקת ערבסק תורכית, פילסה את דרכה לזרם המרכזי במוזיקה המזרחית דרך המעבר לסגנון התימני ובהמשך שיתפה פעולה עם קובי אוז, מייסד להקת טיפקס ומחלוצי הפופ האתני בישראל, עד שביססה את מעמדה כמלכת המוזיקה המזרחית לייט.⁵

5 ההבחנה בין מוזיקה מזרחית לייט לפופ אתני היא לעתים חמקמקה, אך בהקשר הנוכחי היא מכוונת להקשרים מוסדיים ומבדילה בין אמנים שפעלו מתוך ז'אנר המוזיקה המזרחית וחיפשו דרכים למסחר את שיריהם מבלי לותר על יסודות הז'אנר ובין אמנים שהתבססו בז'אנר הפופ והרוק וביקשו לשלב ביצירתם במודע מרכיבים מזרחיים, מתוך ביטוי לשורשיהם האתניים, מתוך חיפוש רוחני או לשם מיתוג מסחרי ברוח "מוזיקת עולם" (ראו גם Regev & Seroussi, 2004, p. 186). במידה רבה ההבדל הוא גם בהביטוס החברתי. אמנים ישראלים בולטים בפופ/רוק האתני הם יהודה פוליקר, אהוד בנאי, עופרה חזה, אחינועם ניני ומוש בן־ארי. ההרכבים הבולטים הם להקת אתניקס, טיפקס והפרויקט של עידן רייכל (זוכה הרכב העשור במצעד של גלי צה"ל וערוץ 24), שבזכות הביסוס שלהם בתעשיית הפופ מצד אחד ושיתוף הפעולה הפורה שלהם עם אמנים מזרחיים מצד אחר שימשו זרזים לעליית המוזיקה המזרחית לייט.

תנועה זו בין מרחבי תפר וסגנונות ממחישה שבבסיס הפופ היס־תיכוני החדש ניצבת שרשרת של תרגומים. השאלה היא כיצד יש לפרש את התרגומים האלה. המהפכה העברית הראשונה של שירי ארץ ישראל התבססה בעיקרה על מבנים מוזיקליים ממזרח אירופה שיובאו לשדה המקומי ופורשו מחדש כייצוג אותנטי של הלאום העברי החדש (Regev, 2000). גם כאשר שולבו בפזמון הארצי־ישראלי ציטוטים אוריינטליסטיים ממוזיקה מקומית, ובפרט מוזיקה תימנית, הדבר נעשה מתוך גישה יזומה של המצאת מסורת (Hirshberg, 1996, p. 146). כמו במקרה התורכי בעידן הקמליסטי־חילוני, תהליך זה של תרגום ומחיקה שיקף עמדה מהותנית וטהרנית. כחלק מאידיאולוגיה מפורשת של בניית לאום דרך יצירה של תרבות אותנטית ביקשה המהפכה הציונית להסתיר את המקורות הגלויים, בפרט המזרח־אירופיים, של המוזיקה הלאומית. רגב (Regev, 2007) הנגיד עמדה זו עם מה שהוא כינה "קוסמופוליטיות אסתטית" המאפיינת את צריכת התרבות בעידן המודרנה המאוחרת. עמדה זו מאופיינת בזהות היברידית המושתתת על מבנים לאומיים־מקומיים אבל צורכת במודע טעמים וסגנונות מהתרבות הגלובלית, כאשר מודל מרכזי לכך היא תרבות הרוק העולמית (Ibid.).

בהמשך לכך היה אפשר לכאורה לראות בקישור שבין מוזיקה מזרחית לייט ובין מרחב יס־תיכוני חלופה לזהות לאומית טהרנית ורצון לתת מקום לזהות היברידית ואף קוסמופוליטית. ברוח זו אפשר למשל לפרש את הסברו של קובי אוז (אוז, 2005) לבחירה בשם "טיפקס", שמציג את החזון של הפופ האתני:

ההסבר האהוב שלי לשם הלהקה הוא ש"טיפקס" נועדה למחוק את ההבדלים בין הסגנונות. המוזיקה שלנו גרה על הגשר בין צבעים שונים, האמנות שלנו חיה במעבר בין טעמים; היכן שיש גבול אנחנו מוחקים אותו ומייצרים מרחב חדש [...] משלבים אלמנטים שאהבנו בתרבויות שונות: הומור יהודי, מחאה של היפ־הופ, מלודיה מזרחית, הרמוניה קלאסית, אקורדיון עברי, עוצמה של רוק, מבנים של פופ ותוכן מרכזי בעל משמעות.

ואולם ברצוני לטעון שהניתוח הניאורמוסדי מוביל לפרשנות אחרת בנוגע למשמעות של מחיקת הגבולות בשדה הארגוני. גם אם מוזיקה מזרחית לייט שואבת ממגוון של סגנונות, בניגוד לחזון של פופ אתני היא אינה באה לטשטש את הגבולות בין סגנונות כדי "לגור על הגשר" ולהתכתב עם מרחבים חדשים, כי אם כדי לעמעם את אותם הצבעים במרחבים הקיימים, הנתפסים כעזים ומאיימים מדי. התנאי לעלייתה של מוזיקה מזרחית לייט גלום ביכולתה לייצר סדרה של מחיקות סגנוניות ויח־צניות, כגון מיתוג מחודש ממוזיקה ערבית למזרחית וליס־תיכונית, צמצום למינימום של מילים בערבית או עידון של הסלסולים בשירה. אין במחיקות האלה גישה טהרנית של הסוואת המקורות הסגנוניים הזרים, כמו שהייתה סביב שירי ארץ ישראל בראשית הציונות, אבל יש כאן ביטוי לצורך בהתקות כאלה ואחרות כדי להפוך לזרם מרכזי ולגיטימי במישור הלאומי. המחיקה אינה מלאה, משום שהדגשה מסוימת של היברידיות כחלק מהזהות הישראלית נתפסת כלגיטימית דווקא, לעתים אף הכרחית. אלא שהשמירה על מרכיב מסוים של היברידיות אינה באה כדי לחגוג

זהות קוסמופוליטית, אלא על מנת להשתלב בחברה שאימצה לצרכים פנימיים מודל חלקי וסלקטיבי של ליברליות רב תרבותית.⁶

תהליך הלאמת המוזיקה על ידי מחיקה או התקה של מקורותיה הזרים הוא תנאי הכרחי לחווייתה כיצירה לאומית ייחודית. כך אירע גם לרוק הישראלי. בניגוד לאתוס של מוזיקת הרוק כסמל לתרבות קוסמופוליטית, חילונית ואנטי-ממסדית (Willis, 1978), השתלבותה ברדיו הממלכתי, ובפרט הצבאי, עיקרה מתוכה כל ערך אנטי-ממסדי (מאוטר, 2000), ולמעשה הפופ-רוק הישראלי עבר תהליך רב שנים של הלאמה (Regev, 2000). מגמה זו נמשכת עם מוזיקה מזרחית לייט שניזונה ממחיקות ערכיות-אידיאולוגיות של הפופ הישראלי שקדם לה ומוסיפה לכך מהלך של טשטוש הסגנונות והגוונים של המוזיקה הערבית-מוסלמית-בלקנית, שעברו התקה ומיתוג מחדש כפופ ים-תיכוני.

המשמעות הפנומנולוגית של מגוון המחיקות האלה מזמינה הקבלה לאפיזודה אחרת של מחיקה, המחיקון שהפעילה המדינה בשנות השבעים כדי למנוע שידורים בצבע בטלוויזיה הישראלית. מחיקון הצבע הופעל בהכוונה מלמעלה מטעמים אידיאולוגיים של התנגדות לליברליזם ולתרבות הצריכה ולווה בהנמקה פטרנליסטית שלפיה השכבות העממיות (עם רמיוזת לציבור המזרחי) עלולות להתמכר לשידורי הצבע (Soffer, 2008). לכאורה כניסת מודלים מסחריים-גלובליים בשדה התקשורת האלקטרונית בדמות מוזיקה מזרחית לייט מייצגת מהלך הפוך, של מתן ביטוי לקולות מושקפים בתרבות הישראלית. ואולם בה בעת מתלווה גם לתהליך הזה מחיקה של גוני המוזיקה, ובעיקר של מקורותיה, לא מתוך הכוונה מלמעלה, אלא מטעם מגוון שחקנים בשדה, המונעים הן משיקולים מסחריים והן מרצון להשגת לגיטימציה לאומית.

דיון מסכם

בשנים 1995-2010 החל טשטוש הדרגתי בהבחנה בין שלושת הז'אנרים המרכזיים של מוזיקה ישראלית ברדיו – שירי ארץ ישראל, מוזיקת פופ-רוק ומוזיקה מזרחית – והשלושה החלו להתמזג סביב מכנה משותף של פופ ים-תיכוני, באמצעות קטגוריה מתווכת בעלת גמישות סגנונית של מוזיקה מזרחית לייט. במישור המבני הזרו המרכזי לתהליך הזה היה דווקא ייבוא של מודל הפורמט המסחרי AC מהשוק האמריקאי והטמעתו על ידי גלגל"צ, מהלך שהוביל להדרת שירים מזרחיים כבדים לטובת שירי מזרחי לייט בעיבודי פופ. תהליכי האיזומורפיזם בשדה הובילו לאימוץ חלקי של שיקולי לוגיקת ה-AC לכל רוחב השדה הארגוני של הרדיו האזורי, ובכלל זה ברדיו לב המדינה, שהתמחה במוזיקה מזרחית.

הפורמט המסחרי לא יושם במלואו בתחנות החדשות, משום שהללו התקשו להתמודד עם הנוסחה הפרדוקסלית של תחנה צבאית-ממשלתית המשרתת מוזיקה מסחרית נטולת

6 מחקרים בחברה הישראלית העכשווית מצביעים על האופן בו קבוצות מיעוט משתלבות במרחב הציבורי רק דרך מודל ליברלי מיעוטני רב תרבותי, כזה המסדיר זהויות של מיעוטים ומקצה להם משאבים לפי תת תרבויות נבדלות, ובה בעת מגביל את הגישה שלהם לערכי ליבה הגמוניים (אהרון-גוטמן, 2008; קופר וקפלן, 2010).

פרסומות. לצד זאת ביקש הרדיו האזורי לממש את הפוטנציאל המסחרי של המוזיקה המזרחית. אם בתקופת המונופול של השידור הציבורי הודרו אמנים מזרחיים מהרדיו בגלל לחצים נורמטיביים של הרשתות המקצועיות שבאו מקרב שומרי הסף בשדה, הרי שבעידן הרפורמה הלחצים הנורמטיביים הוחלפו בלחצים מימטיים לשלב ברשימות הפלייליסט המרכזיות שירים מזרחיים לייט שעובדו בפלטפורמת הפופ המתאימה ללוגיקת ה-AC. ואולם אין משמעות רבה להצלחה מסחרית בלי לגיטימציה מוסדית. לפחות בהקשר הישראלי, מאבקם הממושך של אמנים מזרחיים להשגת לגיטימציה מוסדית פירושו יציקת משמעויות לאומיות למוזיקה המזרחית. אם במישור המבני הגמישות הסגנונית של מוזיקה מזרחית לייט באה לידי ביטוי בהתאמתה הנוחה לפלייליסטים המסחריים, הרי שבמישור הפנומנולוגי גמישות זו מתורגמת לניסוח מחדש של תוכני המוזיקה הישראלית ולהאחדת הז'אנרים הנבדלים תחת המותג של "פופ ים-תיכוני ישראלי". כשם שהייבוא של מודל הפורמט המסחרי האמריקאי נתפס בשדה כפיתוח גלגל"צי ייחודי, כך נתפס התוצר החדש כסגנון ישראלי אותנטי, אף שבבסיסו שלושה גלים של ייבוא ותרגום של סגנונות מוזיקליים, משירי ארץ ישראל שניזונו ממקורות מזרח-אירופיים, דרך פופ-רוק ישראלי שניזון ממקורות בריטיים ואמריקאיים, ועד מוזיקה מזרחית ששואבת ממקורות ערביים-מוסלמיים-בלקניים. התוצר של פופ ים-תיכוני מושתת על מחיקה, טשטוש והתקת המקורות הללו, כאמצעי לכינון משמעות לאומית ייחודית.

טרם הוכרעה השאלה באיזו מידה ימלא הפזמון הים-תיכוני את מקומם של שירי ארץ ישראל או את מקומו של הרוק הישראלי בתור הדור השלישי במוזיקה הישראלית. עבודת המשמעות המוסדית (Zilber, 2008), כמו גם מלחמת התרבות סביבו, עודנה בעיצומה. אך בדיוק כמו קודמיו, השימוש הנרחב בפזמון הים-תיכוני ברדיו, הן בעתות חירום וזיכרון והן בעתות שגרה, מבטא אקט של לאומיות. אפשר להשוותו ללאומיות בנאלית בחיי היומיום של הקהילה, שכמוה כדגל המתנופף מעל גג בניין ציבורי ומלווה את האנשים העוברים לידו מבלי שישומו לב לקיומו (Billig, 1995, p. 8). הפזמון הישראלי החדש יוסיף ללוות את המאזינים בכל אשר ילכו ויספק מוזיקת רקע מתמשכת לתחושת הביחד במדורות השבט, אם באירועים קולקטיביים כגון חתונות, שירה בציבור או לאחר פיגועי טרור, ואם בחיי היומיום, בקניונים ובפקקים.

גישות תרבותיות בחקר המוזיקה המזרחית מזהות אותה כהיכר, תוצר של משא ומתן בין זהויות מקומיות מודרות ובין תהליכים גלובליים. הזהות ההיברידית מודעת לשורשים התרבותיים שלה ויוצרת מרחב שלישי בין הזהות הלאומית ההגמונית לזהות המודרת, אגב התכתבות עם תהליכים גלובליים (Nocke, 2006; Shimoni, 2007). ואולם הניתוח הנוכחי של המוזיקה המזרחית מהזווית הניאורמוסדית מצביע על כך שאין מדובר במשא ומתן בין המקומי לגלובלי, אלא בתהליך שיטתי של העתקת מבנים גלובליים וייחוס משמעות לאומית למבנים הללו אגב מחיקת המשמעויות הגלובליות. הם התיכון החדש אינו מרחב שלישי, כי אם ניסיון לעצב מחדש את אותו מרחב ישן ומוכר של לאומיות ישראלית, שעם מעט טיפוס, אתניקס ושרית חדד עובר גל נוסף של רענון סגנוני.

ממצאים אלה מאירים באור חדש את הקשרים ההדוקים בין שאיפה לפופולריות ולמסחריות ובין הזהות לאומית. חדירת מודלים מסחריים גלובליים לתחנות רדיו בישראל, ובכללם מוזיקת הפופ-רוק עצמה וגם עצם הפורמט כאמצעי להפצתה, מעלה לכאורה מתח

בין תרבות צריכה גלובלית ובין ערכים לאומיים (Schudson, 1994). אבל בניגוד לציפייה שמהפכת הרדיו המסחרי-האזורי תוביל להתפצלות החברה (ליבס, 1999; Katz, 1996), ובניגוד לזיהוי של מוזיקה יס-תיכונית כמרחב שלישי החותר תחת ההגמוניה, מתברר כי הלחצים הגלובליים להפרטת הרדיו ולהגדלת מספר השחקנים בשדה עודדו דווקא האחדה של טעמים וסגנונות, אגב מיתוגם סביב מכנה משותף רחב של זהות לאומית. הדגשת זהות לאומית מתוך מחיקה או טשטוש של מקורות השפעה זרים היא אסטרטגיית פעולה מרכזית לביסוס לגיטימציה בתנאי תחרות, לא פחות משהייתה בתקופת המונופול של השידור הציבורי.

מקורות

- http://www.wdj. dj wedding (ללא תאריך). שירים במזרחית לחתונה. אוחזר מתוך
co.il/?p=16
- אברבך, ל' (2010, 27 בינואר). TGI: "גלובס" – העיתון הכלכלי היחיד שזינק במחצית
השנייה ב-2009. גלובס. אוחזר מתוך
http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000534052&fid=821
- אהרון-גוטמן, מ' (2008). קבלו את התזמורת האנדלוסית הישראלית! לביקורת המושג רב-
תרבותיות בישראל. אלפיים, 33, 72-102.
- אוז, ק' (2005). מכור לריבוי. ארץ אחרת, 31. אוחזר מתוך
http://acheret.co.il/?cmd=articles.139&act=read&cid=486
- בהריר, ר' (2009, 30 בינואר). פריחת דיסק: המכירות יציבות. *NRG* תרבות. אוחזר מתוך
http://www.nrg.co.il/online/47/ART1/846/457.html
- גולדנברג, י' (2009). מארג הזהויות של השפעות בלקניות במוזיקה הישראלית האמנותית
ובזמר העברי. דברי הקונגרס העולמי החמישה-עשר למדעי היהדות. אוחזר מתוך
http://jewish-studies.org/imgs/uploads/proceedings/goldenberg.doc
- הכט, ח' (ללא תאריך). אודותינו. רדיו קול רגע. אוחזר מתוך
http://www.kol-rega.co.il/about_us.phtml
- זך, י' (2006, 13 בינואר). הפלייליסט הרג את כוכב הרדיו. *NRG*. אוחזר מתוך
http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/032/743.html
- יודילוביץ, מ' (2005, 18 בינואר). ועדת הכלכלה: לאסור שידורי פרסומות בגל"צ. *Ynet*.
אוחזר מתוך
http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3034176,00.html
- כוכבי, נ' (2009, 29 בנובמבר). בית המשפט חשף: כך מחליטים בגלגל"צ איזה שיר ייכנס
לפלייליסט. עכבר העיר. אוחזר מתוך
http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1021,209,42695,.aspx
- (2009, 30 בדצמבר). פופ יס-תיכוני: כבר לא נישא. עכבר העיר. אוחזר מתוך
http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1021,209,43742,.aspx
- להב, ש' (2009). רשימת שידור: כך שינתה גלגל"צ את פני המוזיקה הישראלית. תל אביב:
עם עובד.

ליבס, ת' (1999). מבנה השידור כמבנה החברה: מעיצוב תרבות למלחמת תרבות. קשר, 25, 97-88.

לימור, י' ונווה, ח' (2008). הרדיו הפיראטי בישראל. חיפה: פרדס.
מאוטנר, מ' (2000). גלי צה"ל או ההאחדה של הרוק והמוות. פלילים, 9, 51-11.
מאירס, א', זנדברג, א' ונייגר, מ' (2006). התפקיד הממלכתי בעידן המסחרי: מקומם של הטלוויזיה המסחרית והרדיו האזורי כמעצבי זיכרון קולקטיבי. דו"ח לרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו.

נבו, א' (2009, 17 באוגוסט). אייל גולן זכה בפלטינה סלולרית על 600 אלף הורדות. *mako* מוזיקה. אוחזר מתוך <http://www.mako.co.il/music-news/local-taverna/Article-b9e254f16f62321006.htm>

– (2010, 9 בפברואר). אין דברים כאלה. *mako* מוזיקה. אוחזר מתוך <http://www.mako.co.il/music-Magazine/reviews/Article-918786a3712b621006.htm>

נענע (2003). גלגל"צ לאט לאט מתקלקלים. פורום רדיו. אוחזר מתוך http://forums.nana10.co.il/Forum_2020/8/1/2307918.html

סוקניק, ת' (2006, 13 באוגוסט). מנהל גלגל"צ אלדד קובלנץ עוזב את התחנה. *The Marker*. אוחזר מתוך http://www.themarker.com/tmc/article.jhtml?log=tag&ElementId=skira20060813_746222

העין השביעית (2008). פלייליסט. לקסיקון אנציקלופדי לתקשורת ועיתונות. אוחזר מתוך <http://www.the7eye.org.il/lexicon/Pages/Playlist.aspx>

עכבר העיר אונליין (2009, 16 באוקטובר). עידן רייכל, שרית חדר ואייל גולן זכו בפרסים במצעד העשור. אוחזר מתוך http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,607,209,41229,.aspx

פרץ, ק'. (2010, 25 במאי). מצב האומה – קובי פרץ – פרץ של גאווה. רשת. אוחזר מתוך <http://reshet.ynet.co.il/13469.aspx>

קופר, י' וקפלן, ד' (2010). כאשר הפרטי פוגש את הציבורי: הפוליטיקה של ההכרה בארגון לחינוך ושינוי חברתי של קהילת להט"ב. סוציולוגיה ישראלית, י"ב(1), 180-159.

קניאס, י' (2009, 25 בנובמבר). ערוץ 24, מוזיקה אחת. העין השביעית. אוחזר מתוך http://www.the7eye.org.il/dailycolumn/pages/251109_channel_24_one_bad_music.aspx

קפלן, ד' (טרם פורסם). תחנות מצב הרוח: מאפייני ה"שידור ההנצחתי" ברדיו בישראל בימי זיכרון ובשעת חירום. מגמות.

קריסטל, מ' (2007, 25 ביולי). סקר: מאזיני הרדיו מעדיפים מוזיקה עברית. *Ynet*. אוחזר מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3429702,00.html>

רגב, מ' (1997). רהוט או עילג: מיומנות ארגונית ובולטות תרבותית בתעשיית המוזיקה בישראל. תיאוריה וביקורת, 10, 132-115.

הרשות השנייה (1990). חוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו – התש"ן-1990. אוחזר מתוך http://www.rashut2.org.il/critic_judge.asp?refCatId=115

שטרית, ש' (2010). סקר TGI לסיכום 2009 ברדיו האזורי: 99FM צנת – אך התאושש בחציון השני. אוחזר מתוך <http://pr.bizportal.co.il/biznews02.shtml?mid=227112>

שכניק, ר' (2009, 23 באוקטובר). אבודים. ידיעות אחרונות, מוסף 7 לילות, עמ' 7-6.

- שלו, ב' (2010, 4 בפברואר). קובי פרץ כבש את היכל נוקיה. עכבר העיר אונליין. אוהור מתוך http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,405,209,45409,.aspx
- Ahlkvist, J. A. & Faulkner, R. (2002). "Will this record work for us?": Managing music formats in commercial radio. *Qualitative Sociology*, 25(2), 189-215.
- Ahlkvist, J. A. & Fisher, G. (2000). And the hits just keep on coming: Music programming standardization in commercial radio. *Poetics*, 27(5-6), 301-325.
- Algan, E. (2003). Privatization of radio and media hegemony in Turkey. In L. Artz & Y. R. Kamalipour (Eds.), *The globalization of corporate media hegemony* (pp. 169-192). Albany: State University of New York Press.
- Baker, C. (2008) Wild dances and dying wolves: Simulation, essentialization, and national identity at the Eurovision Song Contest. *Popular Communication*, 6(3), 173-189.
- Ben-Amos, A. & Bet-El, I. (2005). Commemoration and national identity: Memorial ceremonies in Israeli schools. In A. Levy & A. Weingrod (Eds.), *Homelands and diasporas: Holy lands and other places* (pp. 169-199). Stanford: Stanford University Press.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Czarniawska, B. (1992). *Exploring complex organizations*. Newbury Park, GA: Sage.
- Denzin, N. (1970). The sociological interview. In N. Denzin (Ed.), *The research act in sociology: A theoretical introduction to sociological methods* (pp. 122-143). London: Butterworths.
- DiMaggio, P. J. & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48, 147-160.
- Douglas, S. J. (2004). *Listening in: Radio and the American imagination*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dowd, T. J. (2004). Production perspectives in the sociology of music. *Poetics*, 32(3-4), 235-246.
- Frenkel, M. (2005). The politics of translation: How state-level political relations affect the cross-national travel of management ideas. *Organization*, 12(2), 275-301.
- Greve, H. R. (1996). Patterns of competition: The diffusion of a market position in radio broadcasting. *Administrative Science Quarterly*, 41, 29-60.
- Hirsch, P. M. (1972). Processing fads and fashions: An organization-set analysis of cultural industry systems. *American Journal of Sociology*, 77, 639-659.
- Hirshberg, J. (1996). *Music in the Jewish community of Palestine 1880-1948: A social history*. New York: Oxford University Press.

- Horowitz, A. (2010). *Mediterranean Israeli music and the politics of the aesthetic*. Detroit: Wayne State University Press.
- Internet Radio (2009). Adult contemporary. Retrieved from http://internetradio.net/genre-adult_contemporary
- Kaplan, D. (2009). The songs of the siren: Engineering national time on Israeli radio. *Cultural Anthropology*, 24(2), 313-345.
- Kapur, S. (n.d.). Advent of format radio. Retrieved from <http://www.exchange4media.com/e4m/radio/macrovew1.asp>.
- Karahasanoğlu, S. & Skoog, G. (2009). Synthesizing identity: Gestures of filiation and affiliation in Turkish popular music. *Asian Music*, 40(2), 52-71.
- Katz, E. (1996). And deliver us from segmentation. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 546(1), 22-33.
- Katz, E. & Weddell, G. (1977). *Broadcasting in the third world*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Liebes, T. (2006). Acoustic space: The role of radio in Israeli collective history. *Jewish History*, 20, 69-90.
- Meyer, J. W. & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363.
- Nocke, A. (2006). Israel and the emergence of Mediterranean identity: Expressions of locality in music and literature. *Israel Studies*, 11(1), 143-173.
- Penslar, D. (2003). Transmitting Jewish culture: Radio in Israel. *Jewish Social Studies*, 10(11), 1-29.
- Peterson, R. A. & Anand, N. (2004). The production of culture perspective. *Annual Review of Sociology*, 30, 311-334.
- Regev, M. (2000). To have a culture of our own: On Israeliness and its variants. *Ethnic and Racial Studies*, 23(2), 223-247.
- (2007). Cultural uniqueness and aesthetic cosmopolitanism. *European Journal of Social Theory*, 10(1), 123-138.
- Regev, M. & Seroussi, E. (2004). *Popular music and national culture in Israel*. Berkeley: University of California Press.
- Saada-Ophir, G. (2006). Borderland pop: Arab Jewish musicians and the politics of performance. *Cultural Anthropology*, 21(2), 205-233.
- Schneiberg, M. & Clemens, E. S. (2006). The typical tools for the job: Research strategies in institutional analysis. *Sociological Theory*, 24(3), 195-227.
- Schudson, M. (1994). Culture and the integration of national societies. *International Social Science Journal*, 46, 63-81.
- Shimoni, B. (2007). Ethnic demonstration and cultural representation: From multiculturalism to cultural hybridization - the case of Mizrahi-Sabras in Israel. *HAGAR*, 7(2), 13-34.

- Soffer, O. (2008). The eraser and the anti-eraser: The battle over color television in Israel. *Media, Culture & Society*, 30, 759-775.
- Spradley, J. (1980). *Participant observation*. New York: Reinhart & Winton.
- Stokes, M. (1992). Islam, the Turkish state and arabesk. *Popular Music*, 11(2), 213-227.
- Willis, P. E. (1978). *Profane culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zilber, T. B. (2008). The work of meanings in institutional processes and thinking. In R. Greenwood, C. Oliver, R. Suddaby & K. Sahlin-Anderson (eds.), *Handbook of organizational institutionalism* (pp. 151-169). London: Sage.

לנצח, אבל ברוח הכדורגל: כדורגל אנגלי ומשמעויות של מערב ותרבות

שלומית גיא*

תקציר. המשחק שאנו מכנים "כדורגל" עבר כמה וכמה תמורות במאות השנים האחרונות, לפי המעמד החברתי ששיחק אותו. במאמר זה אני טוענת שמסוף המאה העשרים עבר הכדורגל האנגלי תהליך של ציביליזציה, הפך למשחק ג'נטלמני ועדין שנמדד לפי ערכים של אמנות ותרבות גבוהה והותאם לטעמו של המעמד הגבוה. בניגוד לטענתו של בורדייה על תהליך רכישת הטעם במערב, בשדה מסוים זה רכישת הטעם לא הייתה כרוכה בהבחנות חברתיות ומעמדיות על דרך הניגוד בין גבוה לנמוך, ראוי ושאינו ראוי, אלא דווקא בתהליך הכלה חברתית של שחקנים ואוהדים, שאימצו ערכי מערביות ותרבות. מכיוון שכך, הכדורגל לא הופקע מידי מעמד הפועלים, כפי שנטען לא אחת בספרות. מסוף שנות התשעים החלו נבחרות וקבוצות של כדורגל מִישראל לשחק במסגרות אירופיות, וכתוצאה מכך החלו לעבור גם הן תהליכי ציביליזציה והתמערבות שמבטאים את תפיסתן העצמית כחלק בלתי נפרד מאירופה. בחלק האחרון של המאמר אדון במורכבותו של תהליך זה המתרחש כיום בישראל.

בארוחת הערב ביקש ג'וני שאסכיר לו יותר על העבודה שלי. אחרי כמה דקות של מונולוג, שנראה ששעמם אותו, שאלתי: "אתה אוהד ארסנל, ובילית את רוב סופי השבוע שלך כילד באצטדיון הייבורי. היום אתה כבר לא הולך למשחקים בגלל העלות הכלכלית הגבוהה. איך זה שאתה ועשרות אלפים כמוך, שהיו הצופים של המשחק במשך כל השנים האלה, לא התמרדתם נגד עליית מחירי הכרטיסים למשחקים?"

ג'וני לא חשב אפילו רגע וענה לי: "ודאי שהפגנו את חוסר שביעות הרצון שלנו מהשינוי שהם עשו. אבל עשינו את זה בדרך הראויה לציביליזציה!"¹ (מתוך יומן השדה, 24 בספטמבר 2007)

כדורגל אנגלי נחשב משחק של המעמד הנמוך במשך רוב המאה העשרים, ומאות אלפי גברים ממעמד הפועלים, כמו ג'וני ואביו, נהגו לשלם חצי פאונד בכל סוף שבוע כדי להידחס ביציע עמוס ולצפות במשחק. מאחר שהחל לזכות בפופולריות בתחילת אותה המאה,

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב
1 אמירתו המדויקת של ג'וני הייתה "We did it in a civilized way!", אך מאחר שאין תרגום עברי מדויק למילת התיאור civilized, וכדי לשמור על המשמעויות שיש למושג בתיאוריה של אליאס (Elias, 1978), השתמשתי לאורך המאמר בצירוף "התנהגות הראויה לציביליזציה".

התאפיין הענף בערכים מודרניים שהדגישו מקצוענות, מדידה, תחרות וחתירה לתוצאות, כפי שהגדיר גוטמן (Guttman, 1978) את המשחק המודרני. מסוף מלחמת העולם השנייה החל המשחק להיות מסומן בשיח המדעי, בעיקר הניאו-מרקסיסטי, בקטגוריה אחת עם ענפי תרבות המוניים (mass culture). לענפים כאלה נחשבו גם תחומים כמו ריקודים ובילויים ריקים מתוכן כביכול בפאבים (אדורנו והורקהיימר, 1993; Clarke, Hall, Jefferson & Roberts, 1975; Hargreaves, 1982; Hebdige, 1983). כמושק גברי ואלים על כר הדשא והמוני מבחינת הקהל שאהד אותו, לא הלם משחק הכדורגל את הטעם הגבוה, כפי שהוא מוגדר אצל פייר בורדייה (Bourdieu, 1984).

לקראת המאה ה-21 החלו מאפייניו של הכדורגל באנגליה להתפצל לשני כיוונים. תהליך ההתמסחרות וההתמקצעות, שהחל הענף לעבור בתחילת המאה הקודמת נמשך בתקופה שאחרי המלחמות הגדולות וקיבל תנופה מחודשת. יותר ויותר בעלי הון מבקשים כיום להשקיע את כספם ברכישת קבוצות כדורגל באנגליה, שזר השחקנים נוסק לגבהים חדשים, ומאז שנות התשעים זינקו מחירי כרטיסי הכניסה למשחק באלפי אחוזים. המשחק נעשה המוני יותר מבחינת מספר האנשים הצופים בו, וכיום עשרות מיליוני אוהדים בכל העולם מכירים את שמות השחקנים ועוקבים באדיקות אחר התחרות בין קבוצת הכדורגל של ליברפול למנצ'סטר יונייטד. ואולם, אם מבחינה כלכלית נע ענף הכדורגל לאורך המאה העשרים בכיוון אחד, הרי שמבחינה חברתית התמונה שונה. אני מבקשת לטעון שמסוף המאה העשרים החל משחק הכדורגל – על שחקניו ועל אוהדיו – לעבור תהליך של ציביליזציה (Elias, 1978), שעיקרו מעבר למשחק עדין, ג'נטלמני, המדגיש ערכים של הוגנות ונמדד כענף אמנותי, ולכן מתאים לטעם גבוה. הכדורגל נמדד כיום יותר מבעבר כענף ספורט תרבותי-אמנותי, המדגיש מאפיינים מהפילוסופיה האריסטוקרטית, כפי שמתאר אותה בורדייה (2005).

אליאס (Elias, 1978) מתאר את תהליך הציביליזציה כתהליך היסטורי מתמשך שהחל במאה ה-16 בצרפת ובגרמניה. את התהליך הניעו המעמדות הגבוהים, אך בסופו של דבר הוא הופעל גם על המעמדות הנמוכים בדרך של חיקוי. לפי אליאס, תהליך הציביליזציה הופעל במכוון כדי ליצור הבחנה חברתית-מעמדית. בורדייה (Bourdieu, 1984) מרחיב טענה זו ומעצב על פיה את מושג הטעם בספרו *Distinction*. לדידו, טעם הוא תוצאה של עבודת הבחנה חברתית שיטתית בין גבוה לנמוך, בין ראוי ל שאינו ראוי, בין אמנותי לוולגרי. עבודת אמנות אינה מתאימה במהותה לטעם גבוה או לטעם נמוך, אלא נחשבת טעם גבוה בשל הטכניקה שבה נעשתה ובשל התגובה האנטי-פופולרית שלה היא זוכה. כלומר עבודה ניטרלית תיחשב אמנות אם מתודת היצירה שלה אינה נפוצה, ורק אם המוני העם לא יצליחו להבין מה יפה בה. היכולת להבחין בין מה שיפה למה שאינו יפה היא המייצרת הבחנה בין מעמד גבוה למעמד נמוך. כך לדוגמה, תמונות מופשטות נחשבות אמנות משום שהמעמד הנמוך, שלא זכה ללמוד בבתי ספר לאמנות ואינו מבקר באופן קבוע במוזיאונים, אינו מבין מה מוצג בתמונה ואינו יכול לייצר עבודות דומות. מכיוון שכך, התמונה לא תהיה לטעמו. אם כן, טעם הוא אינו מאפיין שיש לכל אחד מאתנו מטבע ברייתנו, אלא תוצר תרבותי המעיד על מעמד חברתי (Ibid.).

טעם נמוך מוגדר אפוא על פי תוצאת העבודה (ולא המתודה שבה נוצרה) ועל פי הפופולריות הגבוהה שהיא משיגה. שני מאפיינים אלה הולמים בלא ספק את הכדורגל

האנגלי במאות העשרים והעשרים ואחת, שכן כדורגל מחויב לתוצאה ושואף לגידול קבוע במספר האוהדים. אם כך, על פי טענתו של בורדייה, כדורגל אינו יכול – מעצם טיבו – להיות משחק יפה ומאפיין של טעם גבוה, משום שאם יצירה הופכת יפה ו"בטעם" בעקבות הדרך להשגתה והאנטי-פופולריות שלה, הרי שהעדפת הניצחון במשחק הכדורגל והפופולריות הגבוהה שלו הופכות אותו מיד למשחק מכוער. ואולם, אני טוענת שבמאה ה-21 מצליח ענף הכדורגל באנגליה להדגיש בו בזמן גם את התוצאה וגם את הדרך, ולהיות המוני ומאפיין של טעם גבוה בעת ובעונה אחת. כל זאת באמצעות תהליך הכלה שמופעל על שחקנים ועל אוהדים באנגליה של היום. בתהליך מהיר יחסית, שהתרחש בשני העשורים האחרונים, הוצא משחק הכדורגל מהשוליים החברתיים ונהיה בעיני אוהדיו ובעיני שחקניו משחק תרבותי ומעודן. בתהליך זה קיבלו עליהם השחקנים והאוהדים ערכים תרבותיים שאליהם שאפו אנגליה כמדינה, הפרמייר-ליג (Premier League) כליגה הבכירה, המדיה ודעת הקהל העולמית והמערבית. בתהליך הציביליזציה הזה למד ג'וני, אוהד קבוצת הכדורגל ארסנל, להבין את משחק הכדורגל, לאהוד ואף להביע מחאה "בדרך הראויה לציביליזציה". מבחינה תיאורטית אראה שמגננונים פוליטיים בתחום הכדורגל פועלים בשנים האחרונות בדרך דומה לזו שמתארים אליאס ובורדייה בתהליך הציביליזציה ורכישת הטעם, קרי מגדירים מהן התנהגויות המאפיינות ציביליזציה ומתאימות לטעם אריסטוקרטי ומחילים אותן על הכדורגל. מגנר, תהליכים אלה אינם מופעלים כדי ליצור הבחנה חברתית, אלא כדי ליצור הכלה חברתית לתוך קטגוריות של תרבות מערבית וטעם גבוה.

אני מבססת את מסקנותיי על מחקר שדה שערכתי באנגליה בשנים 2006-2008, ובו חקרתי כיצד גורמים פוליטיים ומנהלתיים מנסים לשנות את המשחק עבור האוהדים והשחקנים. במסגרת המחקר התמקדתי בהנהלות מועדוני הכדורגל של ארסנל וצ'לסי וערכתי תצפיות בעיקר באקדמיות לכדורגל המכשירות שחקנים צעירים. כמו כן, ערכתי תצפיות באצטדיונים והצטרפתי לספורים מודרכים במוזיאונים של מועדוני כדורגל שהחלו לקום בעשר השנים האחרונות. ראייתי אנשי יחסי ציבור, מנהלים, מאמנים, שחקנים ואוהדים. במרכזו של המאמר ניצבות פעולות שעשו מועדוני הכדורגל והנהלת הפרמייר-ליג כדי לשנות את מאפייניו של המשחק ולהופכו למעודן ותרבותי. כדי לשכנע שפעולות אלה אכן יושמו בהצלחה, אביא תיאור של כמה זירות של שחקני כדורגל אנגלי ושל אוהדי כדורגל אנגלי כיום.

הבחירה בכדורגל האנגלי כזירה למחקר על השינויים שעבר המשחק בשנים האחרונות אינה מקרית. הכדורגל באנגליה עד שנות התשעים של המאה העשרים היה משחק אליים וגברי, רווי אוהדים שהוגדרו "חוליגנים" ונתפסו כבעיה חברתית. השינוי החד שנעשה במדינה בשנות התשעים השפיע על התפיסה של ערכי המשחק באנגליה, ומשם ברוב מדינות אירופה ובישראל. ישראל אמנם אינה מוגדרת בדרך כלל כמדינה אירופית מבחינה טריטוריאלית ופוליטית, אך הכדורגל המקומי מבקש לתפוס עצמו ככזה, לנוכח העובדה שקבוצות ישראליות ונבחרת ישראל משחקות מאז שנות התשעים במסגרות אירופיות. לכן בחינת מאפייניו של הכדורגל הישראלי מוכרחה להיעשות בהקשר זה.

חלקו הראשון של המאמר יבקש לעקוב אחר השינויים הרבים במאפייני הכדורגל באנגליה בחלוף השנים. בורדייה (Bourdieu, 1984) טוען שמוצרים ניטרליים שמתאימים לטעם חברתי גבוה מוכרחים להיות חד קוליים ולהיות מוצגים ככאלה כבר מהרגע הראשון.

משחק הכדורגל, שחלו בו כמה תמורות ניכרות מאז המאה ה־14, הוא בגדר מקרה מעניין שבו תהליך ההכשרה נתפס כמאפיין של טעם גבוה במידה מרשימה ומשכנעת, למרות הרב קוליות במשמעויות המשחק. בחלק השני אבקש לתאר את הפרקטיקות שבהן השתמשו מנגנונים פוליטיים מאז שנות התשעים של המאה העשרים כדי לשנות את המשחק ולהתאימו לטעם של מעמד גבוה. לבסוף אעמוד על ההבדלים בין הפעולות שנעשות באנגליה בעשרים השנים האחרונות לפעולות שנעשות בישראל כיום.

הרב קוליות של משחק הכדורגל

בורדייה (Ibid.) פותח את הדיון על הטעם בקביעה שהנטייה כלפי מוצר תרבותי מסוים אינה אישית אלא תוצר של מוצא חברתי (social origin) והון תרבותי שנרכש בחינוך (educational capital). כאמור, מוצרים אינם מתאימים במהותם לבעלי טעם חברתי גבוה או נמוך, אלא כפופים לשימוש החברתי שנעשה בהם, שמגדיר אותם כראויים או לא ראויים למעמד זה או אחר. בורדייה מוסיף שבתהליך יצירת הערך הדרך היחידה לקבוע למוצר נטיות מעמדיות היא להציג אותן כבר מההתחלה. במילים אחרות, מוצר ניטרלי רב קולי שאפשר לאפיינו בשמות תואר רבים מוכרח להיות מוצג כבר מהרגע הראשון כמשויך למעמד חברתי מסוים על ידי שימוש בתיאורים שנתפסים כחד קוליים. מסיבה זו משחק הכדורגל האנגלי מציע לנו זירה מרתקת למחקר. המושג כדורגל (football) מוכר באנגליה לפחות מאז המאה ה־14. לאורך מאות השנים שבהן הוא משוחק השתנו מאפייניו באופן ניכר פעמים כה רבות, עד שכמעט אי אפשר להשתמש במושג כדורגל כדי לתאר את שלל המשחקים ששוחקו בשם זה ובלי ליפול למלכודת האנכרוניזם. הכדורגל לא הוצג כמתאים למעמד חברתי מסוים מתחילת דרכו, אלא הועבר בכל תקופה תהליך התאמה מעמדי שבו הושלה ממנו הרב קוליות, שונו מאפייניו, ושונתה הטרמינולוגיה סביבו. תיאור היסטורי קצר ירמוז על תהליך זה.

העדויות הראשונות למשחק שנקרא כדורגל באנגליה מגיעות דווקא מחוקים מלכותיים שאסרו אותו. אליאס ודנינג (Elias & Dunning, 1986) פירטו 23 חוקים שנחקקו בבריטניה על ידי מלכים בין השנים 1314 ל־1615 ואסרו על קיומם של משחקי כדורגל עקב רמת אלימות גבוהה שהייתה נפוצה בהם. בכדורגל שיחקו בעיקר בימי חג ובירידים, והשתתפו בו גברים ונשים מכפר אחד או בקבוצות משני כפרים שכנים. מספר השחקנים בכל משחק לא היה קבוע או מוגבל, והיו משתתפים בו מאות, ולעתים אפילו אלפי בני אדם ובמשך יום שלם. אף שהמשחק נקרא כדורגל, השחקנים יכלו להשתמש גם בידיהם כדי להניע את הכדור. על פי המקורות, רמת האלימות הייתה כאמור גבוהה מאוד, שכן לשחקנים מותר היה להשתמש בידיהם גם כדי להכות את יריביהם. במקומות רבים ובתקופות מסוימות היה מותר אף השימוש בעזרים, כמו מקלות, מחבטים ואלות.

על אף רמת האלימות הגבוהה במשחק, כהן וכהן (1996) טוענים שלפחות עד המחצית הראשונה של המאה ה־18 היה הספורט הכפרי באנגליה משותף לאיכרים ולאצולה, ומאחר שהאצילים נתנו לגיטימציה למשחק, הייתה האכיפה החוקית לגביו רופפת יחסית. רק במאה ה־16 בצרפת ובגרמניה ובמאה ה־18 באנגליה חל פיצול מעמדי באורח החיים ובענפי

הספורט (Elias, 1978), ככל הנראה בשל השינויים שנשאה בכנפיה תקופת הרנסנס. מאותה התקופה הוגדר איש הרנסנס כאדם בעל מיומנויות חברתיות, רגיש לערכים אסתטיים, מיומן בשימוש בנשק, מלומד וחזק גופנית (Baker, 1988). מהבחנה הספורטיבית, "הפרקטיקות שהחלו נהוגות בחצרות הרוזנים והמלכים פתחו שערים חדשים לאסתטיזציה של האידיאל האבירי ולחינוך הספורטיבי שנתמזג במסורות הנוצריות ובמיתוסים הדתיים לידי מראית-עין של אידיאל אתי", קובע גור זאב (2004, עמ' 243-244). האסתטיזציה נעשתה אפוא בסיס ליצירה של טעם תרבותי אליטיסטי, שהובחן מטעמים של פשוטי העם, שכעת נקראו "המעמד הנמוך" (Bourdieu, 1984). ההגדרה של איש הרנסנס השפיעה על ענפי הספורט שבחרו אנשי המעמד הגבוה לשחק, והם בחרו בעיקר במשחקי אבירים ומלחמה. משחקי כדור המוניים לא היו ראויים עוד. לדברי גלילי (2009, עמ' 39), "השינוי התחולל בעיקר בשכבות המבוססות, ואילו בקרב השכבות הנמוכות לא חל שינוי באופי המשחקים".

ההבחנה החברתית-מעמדית באותה התקופה התבטאה בתוצרים תרבותיים נוספים. שפי (1996) מראה שפיצול דומה התרחש גם בספרות. לטענתה, בגרמניה של סוף המאה ה-18 חלה פריחה חסרת תקדים בספרות, וזו הביאה להבחנה דיכוטומית בין רומנים אמנותיים לרומנים בידוריים: אלה האמנותיים נתפסו כמתאימים לקהל אליטיסטי, ואילו הבידוריים שויכו לקהל המוני ונחות. בולמוס הקריאה של הגרמנים באותה התקופה והייצור ההמוני של ספרות הביאו לכך ש"מבחינתם [של קומץ אנשי ספרות] היה צורך חזק במיוחד לקבוע שקיים 'שדה ייצור וצריכה המוני' – אך להגדירו כקטגוריה נחותה. לאלטיזם זה היה צריך לתת תוקף אידיאולוגי, כלומר, לדבר בשם העקרונות הספרותיים 'הטהורים' ולקבוע, שכמות ונגישות הפוכות – בהגדרה – לספרותיות" (שם, עמ' 241). תהליך ההתאמה של ספרות וענפי ספורט לטעם מעמדי גבוה בין המאה ה-16 למאה ה-18 באירופה עולה בקנה אחד עם תהליך ההבחנה החברתי שמתאר בורדייה (Bourdieu, 1984), שלפיו פופולריות ואיכות נתפסות כמנוגדות זו לזו. משחקי הכדור הקבוצתיים באנגליה עד המאה ה-18 היו אמנם אלימים, אך לא בגלל רמת האלימות הוגדר המשחק כשייך למעמד נמוך. רק כשהחל תהליך עידון לעצב את האצולה ואת מנהגיה, החלו משחקי ספורט אלה לקבל את הכינוי "משחקים עממיים".

ההתפתחות התעשייתית המהירה באמצע המאה ה-19 צמצמה מאוד את אוכלוסיית הכפרים, ואיכרים נהיו פועלים וכורים, דיירים בשכונות עוני בפאתי ערים מתפתחות (הובסבאום, 1965). במהפכה זו נעלמו גם משחקי הפנאי מחייהם של המעמדות הנמוכים, שכן הפנאי עצמו נעלם. שטחי המשחק הוסבו בהדרגה לקרקע פרטית, וחוקים ממשלתיים אסרו לשחק כדורגל בריכוזי אוכלוסייה, מחשש לפגיעה בסדר הציבורי (Tischler, 1981). גרסה חדשה של המשחק אומצה בתקופה זו על ידי האצולה ושוחקה בבתי הספר הציבוריים (public schools). בתחילת המאה ה-19 השתנו לחלוטין המשמעויות והפונקציות של משחק הכדורגל, והוא לבש צורה חדשה לגמרי שביטאה אתיקה אריסטוקרטית והדגישה ערכים כמו משחק הוגן, ג'נטלמניות ועבודת צוות (בורדייה, 2005). המגע והאלימות שהיו נפוצים במשחק האיכרים נעלמו, ועמם התחרותיות. את משחק הכדורגל בבתי הספר הציבוריים לא שיחקו כדי לנצח, ובעצם לא שיחקו לשום מטרה מלבד העברת הזמן. דווקא בתקופה התעשייתית שהגדירה שזמן הוא כסף, הדגיש משחק הכדורגל של ילדי המעמד הגבוה את הניתוק מהמערך החברתי הפונקציונלי והמודרניסטי ושיקף קיום עצמאי נטול מטרות,

להוציא את הקיום עצמו. לטענת בורדייה (שם, עמ' 168), מאפיינים אלה הם "ממד מהותי של אתוס ה'אליטות' הבורגניות, המתהדרות בחוסר פנייה ומגדירות עצמן על ידי ריחוק שבכחירה [...] מן האינטרסים החומריים". הרב קוליות והמשמעויות שהיו למשחק הוחלפו באתוס חדגוני שהדגיש עידון ואתיקה אריסטוקרטית והפך אמצעי מבחין, כמו אמנויות אחרות, בהן שירה, ריקוד, כתיבה ודיבור (בורדייה, 2005; Tischler, 1984; Bourdieu, 1981).

בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה העשרים חלה בכדורגל תמורה נוספת. במושגים מתוך התפיסה המרקסיסטית, מעמד הפועלים זכה להכרה בזכויות, והוענקו לו בהדרגה זמן מחוץ למפעלים ותגמול כספי שהלך וגדל. שבוע העבודה התקצר לחמישה ימים וחצי בלבד, ומיליוני גברים שיצאו לרחובות גילו מחדש את הכדורגל (בן פורת, 2007; Tischler, 1981). הכדורגל המקצועני, המסחרי והתחרותי החל להתגבש. זה לא קרה ללא מאבק; ילדי האצולה, בוגרי בתי הספר הציבוריים, ביקשו לשמור על המשמעויות של הכדורגל כמשחק חובבני, עדין ונטול מטרות, אך לבסוף משכו את ידיהם מהניסיון הזה ועברו למשחקים אליטיסטיים אחרים כמו טניס או רוגבי, שאינו אלא גרסה של כדורגל. הכדורגל, ככל מוצר תרבותי אחר, אינו יכול להיות מאופיין ברב קוליות, ולכן בתהליך ההבחנה החברתי קשר אותו המעמד הגבוה עם מאפיינים של המוניות ואלימות ונטל ממנו את הלגיטימציה שהייתה לו. כך הוחלף הקוד הג'נטלמני באתוס מקצועני, וקבוצות כדורגל החלו לשחק בשם טריטוריה כלשהי: שכונה, רחוב או מקום עבודה משותף. מיעוט אמצעי התקשורת בתקופת זו – למרות העלייה בסיקור העיתונאי – הקל על הממסד להעלים עין מענף הספורט של פשוטי העם, ובמשך רוב המאה העשרים שוחק הכדורגל ברגליהם של בני מעמד הפועלים. הפופולריות של המשחק בקרב בני המעמד הנמוך ותהליך ההדלגטימציה שעבר קיבלו חיזוק של ממש אחרי מלחמת העולם השנייה. ניצחון בעלות הברית במלחמה הגדיל את השפע הכלכלי במדינה, ושפע זה הביא לשינויים חברתיים ותרבותיים עמוקים (Clarke at el., 1975; Hargreaves, 1982). אחד השינויים האלה, על פי קלארק ועמיתים, הוא הגדלת כוח הקנייה של בני המעמד הנמוך, שהובילה לגלי צריכה וייצור המוניים. כשבדיהם הכסף והזמן אך לא ההביטוס המעמדי הנכון (לפי הגדרתו של בורדייה את המושג במקומות שונים [Bourdieu, 1984; 2007, 2005]). נהרו גברים ונשים ממעמד הפועלים לפעילויות פנאי המוניות; המונח "המוניות" אין פירושו מרובות משתתפים דווקא, אלא הוא משקף הבחנה ערכית-חברתית בין גבוה לנמוך, בין ראוי לשאינו ראוי, בין תרבותי לעממי. "הבחנות מודגשות כמו אלו בין סרטים מסוג א' וסרטים מסוג ב' [...] אינן גובעות דווקא מן האיכות והעניין עצמם, אלא מכך שהן משמשות את מיונם, העדפתם ומשיכתם של הצרכנים" (אדורנו והורקהיימר, 1993, עמ' 160). לפי תפיסה זו, הצרכנים אינם מסוגלים לבחור את הפעילות המועדפת עליהם, אלא היא נכפית עליהם כאמצעי שליטה. "בידור הוא הארכת העבודה בעידן הקפיטליזם המאוחר. מבקש אותו מי שרוצה לברוח מתהליך העבודה המכאני, כדי לאגור כוח לעמוד בו מחדש", טענו אדורנו והורקהיימר (שם, עמ' 172). ככזה, הוא משרת את בעלי ההון בחברה המתועשת ומכפיף עוד יותר את מעמד הפועלים. משחק הכדורגל באותה התקופה היה מודרני ופופולרי וחקל תכונות משותפות עם מוצרי תרבות אחרים שחוקרים מאסכולת פרנקפורט תיארו כהמוניים וברבריים (Hargreaves, 1982). הכדורגל האנגלי המודרני במאה העשרים היה מחויב לתוצאה ושאף לגידול קבוע במספר האוהדים. ככזה,

ומעצם מהותו, הוא לא יכול להיות משחק יפה ומאפיין של טעם גבוה. כאמור, יצירה נחשבת יפה בזכות הדרך הייחודית שבה נוצרה והתגובה האנטי-פופולרית שלה היא זוכה. אם כן, החתירה לניצחון בכדורגל בשילוב הפופולריות הגבוהה שלו הופכות אותו מיד למשחק מכוער. ההמוניות האובייקטיבית של המשחק, קרי הגידול במספר האוהדים שלו, תורגם להמוניות כקטגוריה שמשמעה מעמד נמוך, תוצר תרבותי לא ראוי וולגריות. כדורגל במאה העשרים באנגליה הפך לאנטי-זה לתרבות מערבית מפותחת ולציביליזציה.

יתר על כן, בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים רווחה באנגליה תופעה חדשה סביב אצטדיוני הכדורגל: חוליגניות.² רוב חברי הקבוצות החוליגניות הגיעו מקרב מעמד הפועלים,³ והתארגנותם סביב קבוצת כדורגל נשאה אופי מעמדי וטרטוריאלי. להוציא את חוליגני הכדורגל, הול וג'פרסון (Hall & Jefferson, 1975) מפרטים תת תרבויות של נוער דומות נוספות, שביקשו באותה תקופה להחיות מחדש כמה מהאלמנטים המאחדים בסגנון החיים המעמדי הנמוך שהיטשטש בינתיים אצל הוריהם, ביניהן Mods, Parker, Skinheads ו-Crombies (גם אצל Hebidge, 1983). תת תרבויות אלה הגדירו עצמן סביב סגנונות אופנה ומוסיקה חדשים ו"המוניים", שהגיעו באותה תקופה מהעולם. תת התרבות שנוצרה סביב אצטדיוני הכדורגל הייתה אף היא מובחנת בסגנון הלבוש והמוסיקה. מאפיין נוסף ייחודי לה היה אלימות מתוכננת ביציעי האצטדיונים ומחוצה להם, שהקשר בינה ובין למתרחש על הדשא במשחק כדורגל היה קלוש (The Popplewell Report, 1985).

אם כך, במשך רוב המאה העשרים היה הכדורגל משחק של מעמד הפועלים. תקופת השפע שלאחר מלחמת העולם השנייה חיזקה את התופעה, והמשחק נעשה המוני כקטגוריה. אך לקראת סוף המאה העשרים החל המשחק להשתנות. השינוי שחל בו יכול ללמד על הדרך שבה מוצרים משנים את מאפייניהם התרבותיים ומשילים מעצמם רב קוליות כדי ליצור משמעות אחידה לכאורה.

- 2 חוקרים מתלבטים אם הייתה החוליגניות תופעה חדשה או המשך של תופעות אלימות אחרות שהיו נפוצות במשחק במשך כל אותה המאה. חוקר התקשורת ונל (Whannel, 1979) טוען שאנשי עיתונות בעלי אינטרסים העלו לסדר היום הציבורי תופעה של גילויי אלימות במגרשי הכדורגל שהייתה קיימת בעבר והבנו מציאות של אלימות ובריונות באמצעות סטריאוטיפ החוליגן שהם עצמם שיצרו. תהליך הבניית הסטריאוטיפ נוצר באופן מעגלי ונתמך בציטטות מפי אנשי ממשל בכירים שלא נכחו במשחקים אלא שמעו אודותיהם באותם אמצעי התקשורת שביקשו תגובה עליהם. העיתונות דרשה לבער את הנגע ויצרה פאניקה, וזו הובילה את המשטרה ואת סוכנויות הפיקוח להגביר את נוכחותן במגרשים ולפעול נגד המתפרעים. הפעילויות נגד המתפרעים הוכיחו את הטענות הראשוניות של העיתונות, וכך נוצר מעגל של נבואה שמגשימה את עצמה. טענתו של ונל מעניינת משום שהוא מציע שהחוליגניות לא הייתה תופעה חדשה אלא תופעה שהחלה להיווצר מהרגע שבו אמצעי התקשורת התחילו לתעד אותה.
- 3 המאפיין המעמדי השתנה במרוצת השנים, וחוקרים מתלבטים לגבי כל הזמן. עם זאת, יש הסכמה שלמרות השינויים, רוב אוהדי הכדורגל החוליגנים הגיעו משכבות חברתיות חלשות יחסית.

לקראת המאה ה־21: המוני כמו במאה העשרים, אליטיסטי כמו במאה ה־19

כיום כדורגל אנגלי הוא ענף ספורט מודרני, על פי הגדרת המשחק המודרני אצל גוטמן (Guttman, 1978). הוא פועל בהקשר חילוני, מאופיין בהתמחות של בעלי תפקידים, מנוהל באופן בירוקרטי, נמדד בסטטיסטיקות, כרוך בידע רפואי וניהולי רב, וכל זאת מתוך מטרה להשיג כמה שיותר שיאים. השחקנים נדרשים למקצוענות שתפיק תוצאות, ומועדונים בפרמייר־ליג מנסים בעקביות להגדיל את כמות הצופים באצטדיונים ובשידורי הטלוויזיה. המשחק מוכוון תוצאות והמוני כמטרה. לפי ההגדרות של בורדייה, מעמדו כענף תרבותי נמוך, שמתאים לטעם עממי, אמור היה להתחזק. אך בניגוד להנחה זו, המאפיינים התרבותיים של המשחק הולכים ונעשים מתאימים יותר לטעם גבוה.

השינוי החל בשנות התשעים של המאה העשרים. בסוף שנות השמונים התרחשו במגרשי כדורגל אסונות אחדים שהיו מעורבים בהם אוהדים אנגלים. האסון האחרון התרחש בשנת 1989 באצטדיון הילסבורו, במהלך משחק בין קבוצת ליברפול לקבוצת נוטינגהם פורסט. 96 אוהדי ליברפול נמחצו למוות עקב דוחק וצפיפות ביציעי האצטדיון הישן. בעקבות האירוע הוקמה ועדת חקירה בראשות השופט פיטר טיילור (Taylor, 1990). ועדה זו הייתה התשיעית שמינתה הממשלה האנגלית לטיפול בבעיות הכדורגל, אך היחידה שהצליחה לגרום לשינוי של ממש בדרך שבה נחוה המשחק. זאת בזכות ניסוחן של המלצות שהדגישו את חשיבותו של שינוי בגישה כלפי אוהדי המשחק ושחקניו. הוועדה דחתה את פעולות ההבחנה והדה־לגיטימציה שהופעלו על אוהדי הכדורגל האנגלים עד אז וביקרה בחריפות את הגורמים שניהלו את המשחק. לטענתה, חוויית הצפייה במשחק כדורגל עד שנות השמונים הזכירה יציאה לקרב; האוהדים מושטרו ונכלאו מאחורי גדרות גבוהות כאילו היו אסירים בבית סוהר (יציעים נקראו אז pens, מכלאות), ומאחר שהיחס הכללי כלפיהם היה כאל עבריינים בפוטנציה, נסללה להם הדרך לבצע עברה בפועל. הוועדה טענה שאם יתייחסו לאוהדי הכדורגל כפראים, הם אכן יתנהגו כך, ואם יתייחסו אליהם כאל בני אדם בני תרבות, הם יתחילו לתפוס עצמם ככאלה. אמירה זו הייתה מנוגדת לחלוטין לגישה הכוחנית שבה נהוג היה להתייחס לאלומות של אוהדי כדורגל עד אותה התקופה. על פי המלצתה של הוועדה, בשנות התשעים שופצו כל האצטדיונים במדינה, והיציעים הפכו בהדרגה ליציעים עם מקומות ישיבה בלבד. גדרות התיל המפרידות בין האוהדים לכר הדשא הוסרו, והשוטרים הוחלפו במאבטחים אזרחיים. שוטרים בתפקיד מוקמו מחוץ לטווח ראייתו של הצופה במשחק, והם משקיפים מחדר פנימי במסכים שמעבירים תמונות בשידור חי ממצלמות אבטחה. בשיטת הפיקוח החדשה עבר הכוח אל מאחורי הקלעים וייצר אצל האוהדים תחושה שצופים בהם כל העת. כך הם פיתחו שומר פנימי שהדריך אותם להתנהגות נאותה (בדומה להשפעת המפקחות של הפנאופטיקון שתיאר פוקו [Foucault, 1991]).

כפי שאראה בהמשך בהתבסס על עבודת השדה, גם חוויית המשחק השתנתה. הוועדה לא פסחה על קטנה כגדולה בחוויית הצפייה והמליצה על שינויים בכל פונקציה שמציע אצטדיון. היא טענה שראוי שמפיקי האירוע ידאגו לתכנית אמנותית שתקדים את המשחק על הדשא, שיתקנו שירותים ציבוריים לשני המינים בכמות מספקת, שהאוכל המוצע בחנויות יהיה מגוון, בריא והיגיני וכן הלאה. שנתיים לאחר פרסום הדו"ח הוחלפה הליגה

הישנה בליגה חדשה ששמה פרמייר-ליג, וזו השיקה עצמה תחת הסיסמה: "משחק כדורגל חדש לחלוטין", מתוך מטרה להינתק ממשמעויות שליליות שהיו למשחק בעבר (King, 2004). כך, בניגוד לעמדותיהם של אליאס ובורדייה, הטוענים שתהליך ציביליזציה נובע בהכרח מניסיון של מעמד גבוה להבחין עצמו ממעמד נמוך, מנגנונים בכדורגל האנגלי פנו דווקא לכיוון של הכלה חברתית וניסו למשוך את צופי הכדורגל האלימים אל קטגוריות של מערכיות ותרבותיות. בתוך תקופה קצרה קיבלו עליהם השחקנים ואוהדי המשחק את הערכים התרבותיים שאפו הפרמייר-ליג, אמצעי התקשורת ואנגליה בכלל כמדינה עם משטר שמרני שמדגיש ערכי מסורת ותרבות גבוהה (Asad, 1990; Wright, 1998).

השינויים באצטדיונים גרמו לעלייה ניכרת במחירי הכרטיסים, עד שגיוני ואביו אינם יכולים עוד לרכוש כרטיסים למשחקי קבוצת הכדורגל של ארסנל שאותה הם אוהדים. ג'וני הוא בחור צעיר באמצע שנות העשרים לחייו, המתפרנס כזבן בחנות מכולת קטנה. אביו נהג מונית ואמו רוכלת בשווקים תיירותיים. הוא ומשפחתו מתגוררים בבית קטן בשכונה צפופה בלונדון. כילד נהגו ג'וני ואביו לבלות את סופי השבוע בצפייה במשחקי הכדורגל של ארסנל באצטדיון הייבורי, אך כיום הם מסתפקים בצפייה במשחקים דרך הטלוויזיה. לאחד מביקוריי באצטדיון האמירויות (האצטדיון החדש של ארסנל) הזמנתי את ג'וני. וכך כתבתי לאחר הביקור:

האצטדיון מבחוץ מציף בתחושות של כבוד והערצה. אני משווה באוזני ג'וני את התחושה לזו שמשרות הכנסיות שנבנו בימי הביניים, אשר גרמו לאדם להרגיש קטן אל מול האל. עכשיו, כשאני משחזרת מול קובץ המחשב, אני מבינה שטעיתי. התחושה שמקבלים האוהדים בהגיעם לאצטדיון היא הפוכה: דווקא אל מול גודלו ועוצמתו של אצטדיון האמירויות מרגישים האוהדים גדולים ומכובדים, חלק ממעצמה אדירה. כך מרגישים גם ג'וני ואני בכניסה לאולם. התחושה בפנים סטרילית. את כרטיס הכניסה למשחק בודקת מערכת ממוחשבת, והמאבטחים בכניסה אינם מבקשים לערוך חיפוש גופני. שוטרים לא נראים, ואורחים לבושים אפודות צבעוניות מציעים עזרה במציאת מקום הישיבה. יחד עם מאות אוהדים נוספים אנחנו מטפסים במדרגות לעבר היציע העליון. למרות ההתרגשות נשמר הסדר בדקדקנות. האוהדים עומדים בתורים למזנונים בצורה מסודרת. השפע גדול, אבל אין מכירה של אוכל מטוגן. הכריכים מגיעים עטופים באריזות ואקום, כדי למנוע הפצת ריח [...] כמה צעדים לתוך היציע, והמראה שנגלה מוציא מאתנו קריאת התפעלות. כר הדשא מושלם, וממטרות שמפזרות מים לכל עבר גורמות לו לזהור עוד יותר. שישים אלף המושבים האדומים מחבקים כל אחד ואחת מהאוהדים, ותקרה בצורת גל פתוחה למחצה מגנה על הראשים ממטרים, אבל גם שולחת קריצה מכמה כוכבים. כל השעונים מכוונים בדיוק לזמן השריקה הראשונה של המשחק, כאילו כל העולם קיים רק על כר הדשא באצטדיון האמירויות. כמה עשרות אוהדים ביצעו שליטתו שרים. הם מעטים, אבל נשמעים ברור וחזק בזכות אקוסטיקה מצוינת. אנחנו מתיישבים במקומותינו על מושבים מרופדים בד רך. נקודת התצפית מושלמת. אנחנו רואים את הדשא בבירור, ולמרות שבינינו לבין המגרש יש עשרות מטרים ואלפי אנשים, יש לנו תחושה של יכולת לגעת בשחקנים. ג'וני מתרגש. "תסתכלי על הדשא. יש לנו הדשא הכי מושלם בעולם! תסתכלי על הכיסאות. יש לנו הכיסאות הכי נוחים בעולם! אני כל כך גאה", הוא מסכם.

תחילת המשחק היא אירוע מתוכנן ומופק עד לפרטים הקטנים. ברמקולים מושמע שיר,

וברגע השיא שלו יוצאים שחקני הקבוצות אל הדשא. האוהדים ביציע שרים אחרי שהמוזיקה נגמרת: "ארסנל, אנחנו הקבוצה הכי גדולה שהעולם אי פעם ראה" ו"ארסנל, ארסנל, ארסנל" (אוהדי כל הקבוצות באנגליה שרים אותם שירים, כשרק שם הקבוצה משתנה. כך לדוגמה: "צ'לסי, אנחנו הקבוצה הכי גדולה שהעולם אי פעם ראה", ואפילו: "לייטון אוריינט [קבוצה מהליגה השלישית במדינה], אנחנו הקבוצה הכי גדולה שהעולם אי פעם ראה"). להוציא את השירים האלה, הקולות היחידים שאנחנו שומעים מגיעים מסב שיושב מאחרינו. הוא משתמש בכינויים מעליבים כדי לתאר את שמות השחקנים של הקבוצה היריבה. "ווטסון?! זה לא שם משפחה, זה סוג של חומר ניקוי". ג'וני מסמיק ממבוכה. "אל תשימי לב אליו", הוא פונה אליי, "יש מעט אנשים כאלה. אני באמת מתנצל שהיית צריכה לשמוע שפה כזו". בדקה השתיים-עשרה בולטון מבקיעה את השער הראשון במשחק, ואוהדי הקבוצה האורחת קופצים ממקומם משמחה. עשרים ושתיים דקות מאוחר יותר ארסנל מחזירה בשער משלה. השער מפתיע כל כך ולא צפוי, וכך גם תגובת הקהל: האוהדים נעמדים על הרגליים, מוחאים כפיים ומיד אחר כך מתיישבים. איש לא קופץ על שכנו, ולא נרשמים חיבוקים בין זרים. כשאנחנו מתיישבים, ג'וני מסביר לי ש"יש לנו הקבוצה הגדולה ביותר בעולם". בהפסקת המחצית דינוואור ירוק יורה מתותח צעצוע מתנות של ארסנל. הכרוז מקריא ברכות שהגיעו לאתר הרשמי של הקבוצה באמצעות הדואר האלקטרוני: "יום הולדת שמח לכריסטין החמודה, שהיום היא בת 12. ברוכה הבאה מיירה מדרום אפריקה, שזה הביקור הראשון שלה כאן". מספר הגרלות נערכות. באחת מהן, ארסן ונגר, מאמנה הנערץ של הקבוצה, מקריא מספר שהמחזיק בו זוכה בפרס. השיר שמתנגן במערכת השמע הוא "תנו לי לבדר אתכם" של רובי ויליאמס. שישים ושישה אלף אוהדים נותנים.

בשיחה אחרי המשחק ג'וני מסביר את התחושות: "היום הכול התחבר. למרות שתמיד הייתי אוהד ארסנל, היום לראשונה הבנתי למה. זו הייתה החוויה הגדולה בעולם. אנחנו ללא ספק הקבוצה הכי טובה בעולם" (מתוך יומן השדה, אפריל 2006).

לפי בורדייה (Bourdieu, 1984), עיצוב הטעם הגבוה כרוך בניתוק האובייקט ממאפיינים חושיים כמו ריח, טעם, מראה, קול ומגע, מפני שחושים יש לכל אדם מכל מעמד חברתי, ואילו טעם גבוה מוגדר על ידי מאפיינים שיש רק למעמדות גבוהים כמו היגיון, איפוק, עדינות וכדומה. תמונות בשחור לבן, מדגים בורדייה, נחשבות מאפיין של טעם גבוה משום שהן חסרות צבע, וצבע הוא מאפיין שכל אדם יכול לזהות בחושי. באופן דומה, קוקטיילים ועוגיות אינם יכולים להיות מאפיין של טעם גבוה, שכן טעמים יחמיא לזה של הבלתי משכילים בדיוק במידה שהוא יערוך לחיכם של בני התרבות. אך הניהול המדוקדק של משחקי כדורגל באנגליה כיום עושה בדיוק את ההפך: הוא מנסה להחמיא לטעמים של האוהדים דווקא על ידי פנייה לכל החושים. האצטדיונים החדשים שנבנו תוכננו כך שהיציעים יהיו קרובים לדשא ויבטיחו נקודת צפייה מצוינת לכל האוהדים. הדשא הגובה מעט, ועמדתם של המאמנים הובלטה. עבור אלו היושבים רחוק מהדשא הותקנו מסכים גדולים שמשרדים קטעים חשובים. במזנונים מוגש מזון בריא, והטיגון נאסר. העלמתו של ריח הטיגון מאפשרת לריחות אחרים להנעים את האוויר. הבניין מעוצב כך שקולות העידוד יישמעו רמים וברורים. גם חוש המישוש מופעל: היושבים באצטדיון חשים שאפשר לגעת בכל רגע בשחקנים הרצים על הדשא או לדבר עם המנג'ר של הקבוצה. וגם אם פעולת המישוש היא מדומיינת, התחושה קיימת כחוויה. בד בבד, החוויה מעוצבת כמאפיינת טעם

גבוה: מהאוהדים מצופה להגיב באיפוק לאחר הבקעת שער לטובת קבוצתם, וכשארם מקלל ביציע, התנהגותו נתפסת כמביכה ומבישה. כך הופך משחק הכדורגל באנגליה לחוויה רב חושית המיועדת לכול. עם זאת, ואף שכל אדם מכל מעמד חברתי יכול ליהנות ממנה, היא מעוצבת כמאפיין של טעם גבוה.

היבט נוסף של תהליך זה הוא התקרבות מדומיינת בין האוהדים לשחקנים, שנוצרת בזכות התפתחויות טכנולוגיות באמצעי תקשורת ההמונים (Boyle & Haynes, 2004). שידורי טלוויזיה בכל העולם עברו בשנים האחרונות שינוי בשיטת הצילום, שעיקרו מעבר לתצלומי תקריב והתמקדות בסיפורים האנושיים. כיום נכנסת מצלמת הטלוויזיה למצבים אינטימיים שהיו בעבר נחלתם של שחקני הכדורגל בלבד. ערב אחד צפינו, ג'וני ואני, באחד הפאבים בצפון לונדון במשחק של ליברפול. עם החזרה מהפסקת המחצית התמקדה המצלמה בסטיבן ג'רארד, קפטן הקבוצה. הוא גירד בעורף. אפשר היה לראות שמשוהו מפריע לו. זה קצת הטריד אותנו. רגע אחד אחר כך זה עבר לו, ואנחנו שחררנו אנחת רווחה. כך, היכולת של אוהד הצופה בטלוויזיה להבחין בפרטים כה קטנים במשחק שמתקיים באופן אובייקטיבי במקום אחר, מקרבת אותו לקבוצה ולשחקניה, עד כדי כך שגירוד קטן בעורף של שחקן מפר את שלוותו של האוהד. בשנים האחרונות גם החלה מצלמת הטלוויזיה ללוות את השחקנים כבר מהמנהרה המובילה למגרש, אזור שלא היה נגיש לצופה הכדורגל מעולם.

באמצע העשור הראשון של המאה ה-21 שיפרו שידורי טלוויזיה ב-HD (high definition) עוד יותר את חוויית הצפייה של האוהד. כך, אף שהמרחק בין האוהד לשחקן נשאר גדול, ויש שיטענו שהוא אף גדל בעקבות העלאת המחירים לכרטיסים של משחקי כדורגל והעלייה בשכר הכדורגלנים, המרחק המדומיין מצטמצם כל הזמן. משחק הכדורגל לא נלקח מאוהדיו המסורתיים כפי שנטען ברבים מהמחקרים (Crabbe & Brown, 2004; Giulianotti, 1999, 2002; McGill, 2001; Morrow, 2003) אלא מוענק להם בטכניקות שידור ותקשורת מפותחות שלא היו בעבר. תוצרים תרבותיים אחרים, כמו ספרים, ראיונות בעיתונים, אפילו מוצגים במוזיאונים, מעניקים תחושה, גם אם מדומיינת, של קרבה בין השחקנים לאוהדים. בגלריה הלאומית בלונדון, למשל, מוצגת בשנים האחרונות תערוכה של דיוקנאות. אחד המוצגים בה הוא סרט וידיאו של 67 דקות שבו נראה השחקן דיוויד בקהאם ישן. כך, אוהד הכדורגל כיום מרגיש קרוב אל שחקני קבוצתו יותר משהיה בכל תקופה אחרת בעבר. יתרה מזאת, הצבת דמותו של שחקן כדורגל במוזיאון לאומי מלמדת שההמוניות והשיח המכיל לא פגעו במאפיינים האריסטוקרטיים שמנסים לקשור למשחק. המגמה הזאת מלווה גם בשינוי בטרמינולוגיה, כשמושגים כמו בוש, אלימות ופזיות, שהיו מקושרים אסוציאטיבית למשחק במאה העשרים, הוחלפו במושגים כמו דרך, צורה, הרמוניה, איוון ושיוי משקל. בשנת 1999 אמר ארסן ונגר, מנג'ר קבוצת ארסנל, את המשפט הבא: "אין חוסר חן ברצון לנצח, אבל הניצחון מוכרח להיות מושג בדרך הנכונה, ברוח הכדורגל" (מתוך מוצג במוזיאון של מועדון ארסנל). אמירה זו מבטאת את הקיום בכפיפה אחת של התוצאה והדרך ושל האפקטיביות והיופי. כאילו רצה ונגר לומר שלקראת המאה ה-21 כזה הוא הכדורגל, ולכדורגל יש רוח שצריך לשמור עליה. כעבור כמעט עשר שנים, כשהשיקו מוזיאון למועדון הכדורגל של ארסנל, הופיעה הצהרה זו של המאמן המוערך על אחד המוצגים המרכזיים. מוזיאונים רבים למועדוני כדורגל נפתחו בשנים האחרונות, ויש להם פדגוגיה מתרבתת ברורה שבאה לידי ביטוי בתכנים המוצגים במוזיאון. נוסף על כך, יש

למוזיאונים פדגוגיה מתרבתת נסתרת הקובעת – גם בלא הוראות מפורשות – איך ייראו, מה ילכשו וכיצד יתנהגו המבקרים במוזיאון (Bennett, 1995; Friedman, 1992). כך הם פועלים להכיל את האוהדים לקטגוריות של מעמד גבוה. את הדברים הבאים כתבתי לאחר סיום מודרך באצטדיון ובמוזיאון של מועדון הכדורגל של צ'לסי:

אנדי, המדריך שלנו, מחייך אל המצטרפים החדשים ומעניק לכל אחד שרשרת ותליון גדול ועליו סמל הקבוצה. יש בענידת התליון משהו סמלי; הגב מתיישר מעט, המבט בעיניים הופך נחוש יותר. אמנם אנחנו רק תיירים מזדמנים, אבל ברגע הזה אנחנו מרגישים שייכים למועדון הגדול והמפואר. בשתיים-עשרה ורבע אנחנו נכנסים יחד לחדר התצוגה הראשון. משמאלנו מוצג גביע אירופה למחזיקות. מימין ישנו פודיום שמאחוריו סמלי הקבוצה. "אתם יכולים לצלם כמה שאתם רוצים", מזמין אותנו אנדי. צילום התמונות לוקח כמה דקות, ולאחריו אנדי מוביל אותנו אל אזור העיתונאים. בדרך אנחנו עוברים ביציעי האצטדיון. מהרמקולים בוקעים שירי עידוד לקבוצה וקריאות התרגשות של אוהדים. ההליכה מרגשת. אנו מגיעים אל חדר התקשורת, שבו מתכנסת ישיבת עיתונאים בסופו של כל משחק. בטבורו שולחן וכמה כיסאות. אנדי מתיישב בכיסא האמצעי, לידו הוא מושיב שני ילדים קטנים. ההצגה מתחילה. "לשולחן הזה יש היסטוריה רבה. זה השולחן שעליו הוחתמו השחקנים הגדולים ביותר של צ'לסי בשנים האחרונות, בהם חוליט וזולה. בשולחן הזה ישב מוריניו כשאמר: 'איי אם דה ספיישל וואן'". אנדי עושה חיקוי משעשע של המאמן המיתולוגי של הכחולים. "איזה שחקן אתה הכי אוהב?" פונה אנדי לילד לימינו. "ג'ון טרי", עונה הלה. "בשולחן הזה בדיוק, במקום שבו אתה יושב עכשיו, ישב ג'ון טרי כשחתם על החוזה שלו בצ'לסי". הילדון מתרגש, ואנדי פונה אלינו: "היום יש לנו שתי החתמות חדשות. הראשון הוא...". אנדי פונה לקטן שמשמאלו ושואל באיזו עמדה הוא משחק. הזאטוט עונה שהוא משחק מגן שמאלי. "איזה יופי, אנחנו בדיוק זקוקים לאחד כזה. וכמה כסף אתה רוצה להרוויח בשבוע?" הילד חושב רגע, מביט במבוכה באביו ואז פולט במהירות: "עשרת אלפים פאונד". ואנדי: "יש לנו כאן מגן שמאלי, קצת יקר, אבל אני מאמין שנסדר. ואתה?" אנדי פונה לילד שמיימנו. הלה עונה לו: "חלוץ". אנדי עושה פרצוף קצת מאוכזב. "אה, עוד חלוץ... נו, שיהיה. וכמה אתה רוצה להרוויח בשבוע?"

לאחר שהם "סוגרים" על שכר של ארבעים אלף, אנדי מחתים את שני הילדים על טפסים דמיוניים, מוציא להם שני בקבוקי שתייה קטנים "שהשחקנים שותים" והוכנו מראש בדיוק עבור ההצגה ה"ספונטנית" אך המתוכננת עד מאוד הזו, ומסיים במשפט הבא: "רק שתדעו שמרגע זה אני הסוכן שלכם, ואני לוקח תשעים וחמישה אחוזי עמלה. בסדר מבחינתכם?" הילדים מהנהנים בשמחה. כשמסתיימת ההצגה, הם מפנים את השולחן לאוהדים נוספים שמבקשים להצטלם ליד השולחן. משם אנחנו פונים לחדרי הלבשה גדולים, מפוארים ומאובזרים. לכל שחקן ארונית שעליה כתוב שמו ותלויה החולצה שלו. מצד שמאל החולצות של ג'ון טרי, פרנק למפרד וג'ון קול. מימין של מיכאל באלאק ואנדריי שבצ'נקו. אנדי פותח את הארוניות של השחקנים כדי להראות לנו "מה יש לשחקן כדורגל מקצועני בתוך הארונית. כמוכן,

תמונה של עצמו, כי איזה שחקן לא אוהב את עצמו? יש לו סרט הדבקה ופקקים חלופיים לנעליים".

משם אנחנו מגיעים למנהרה. לפני היציאה לכר הדשא אנדי מבקש מאתנו להתחלק לשתי קבוצות. "אתם צ'לסי", הוא אומר לקבוצה הראשונה, "ואתם ליברפול", לשנייה. "תקפצו קצת לשחרר את הלחץ, ועכשו תלחצו ידיים". כך הוא מצליח להפוך עבורנו את החוויה לגופנית. אנו יוצאים יחד מהמנהרה. משמאלנו הספסל הביתי, ומימין נמצא זה של האורחים. "כאן ישב בעבר 'המיוחד'", אנדי מצביע על כיסא המנג'ר, עליו ישב בעבר ז'וזה מוריניו. הילדים מצטלמים ישובים על הכיסא, ומרגישים מיוחדים לא פחות. בסוף הסיור משאיר אותנו המדריך במוזיאון המפואר של הקבוצה (מתוך יומן השדה, מרץ 2008).

גם בסיור באצטדיון האמירויות של ארסנל משתדלים המארגנים לנסוך תחושה של קרבה ואינטימיות בין האוהדים לשחקנים. כך כתבתי לאחר הביקור:

הוכנסנו לחדר ההלבשה של התותחנים. שם ביקש מאתנו המדריך לשבת על מושבי העור. סדר הישיבה של השחקנים הוא על פי מקומם בהרכב לאותו משחק. "אתה", קרא המדריך לכיוונו של אחד הילדים, "יושב בדיוק איפה שישב עמנואל אדביר השבוע. ואתה..." הוא הצביע לצד השמאלי, "יושב במקומו הקבוע של השוער יאנס ליימן" (מתוך יומן השדה, אוגוסט 2007).

הישיבה על אותם הכיסאות כשחולצות השחקנים תלויות בסמוך מקרבת את האוהד לשחקן המוערך עליו. האוהדים יכולים לדמיין מה ראו השחקנים באותם הרגעים, ואפילו להרגיש כאילו הם הם השחקנים. הסיורים מכוונים להשיג את התחושות האלה, החל בישיבה ליד השולחן שעליו הוחתמו כל השחקנים הגדולים, דרך שתיית המים "שהשחקנים שותים" וביקור בחדרי ההלבשה, וכלה ביציאה לכר הדשא כשקולות אוהדים בוקעים מהמקומים. הסיורים פועלים על כל חמשת החושים של האוהד ומחמיאים לטעמים של כולם; בו בזמן הם מאמצים מאפיינים של טעם גבוה ותרבותי. כך האוהדים צועדים לאורך הסיור בשורה מסודרת, משוחחים בשקט ונשמעים להוראות המדריך. בסוף הסיור הם נשארים להתרשם מההיסטוריה של הקבוצה במוזיאון החדש, שם מופעלות עליהם פדגוגיות מתרבותות (Bennett, 1995). בתהליך ההכלה מודגשים כל העת ערכים מערביים כמו רב תרבותיות ופולורליזם. קראב (Crabbe, 2004) טוען שלפני גביע העולם של שנת 2002 ניסו משרד הפנים וההתאחדות לכדורגל לייצר תחושה הכלה עבור אוהדי הנבחרת האנגלית לפני יציאתם למשחקים ביפן ובקוריאה. הם פרסמו תמונות של אוהדים משני המינים ומכמה גזעים עונדים סמלים של הנבחרת האנגלית. אף שרוב אוהדי הנבחרת היו לבנים, התמונות הדגישו דווקא הטרונגניות ביציעי האוהדים. במשחקים ביפן פגשו האוהדים האנגלים גם תושבים מקומיים שהיו לבושים ומעוטרים בסמלי הנבחרת האנגלית. העיתונות באנגליה עיטרה עמודים ראשיים בסמלי הצלב האדום לבן שצוירו על פניהם של אוהדים יפנים מקומיים. הגרדיאן אף כתב: "הצלב הקדוש הפך סמל לאימוץ אוהדי כדורגל מכל מעמד, דת וצבע לנבחרת הלאומית" (Ibid., p. 75).

שינוי הטרימינולוגיה מקבל חיזוק גם באמצעי תקשורת ההמונים, שם רווח היום שימוש במושגים מורכבים המעידים לכאורה על העומק של משחק הכדורגל. שדרנים ופרשני כדורגל, במגמה שזולגת לשידורים בכל העולם, משתמשים לעתים קרובות במושגים כמו "הארכיטקטורה" של המשחק ו"מבנה העומק" שלו. לגבי שחקנים אפשר לשמוע בשנים האחרונות תיאורים כמו "רקדן" ו"אמן", ומאמנים הם "גאונים". במהלך משחקי כדורגל אנגליים מלווים שדרן ופרשן את המהלכים על הדשא, כשתפקידו של הפרשן לבאר לצופים מהלכים מתחכמים. בתכניות סיכום מחזור בערוץ ה-BBC מסבירים שדרן ושלושה פרשנים את משחקי היום ומתעכבים על מישורים רבים במשחק. פרשנים אלה והשפה שבה הם משתמשים לניתוח המשחקים מייצרים – כמו פרסומות אבקת הכביסה של רולן בארת' (1998) – תחושות של עומק ומורכבות המעידות שלכדורגל יש משמעויות רבות מעבר לאלה הנראות על המגרש. הדיבור הופך למסר, והשיח החדש על הכדורגל מעניק לו מעמד של מיתוס.

המאפיינים התרבותיים החדשים מקבלים גם ביטוי גופני. במאה העשרים נדרש גופו של שחקן כדורגל להיות חזק, שרירי ובעל כוח סבל, ואילו אצל שחקני הכדורגל האנגלים מסוף אותה המאה מודגשים היבטים בריאותיים כמו כושר גופני גבוה, אתלטיות ורוזן. תיאורים אלה של הגוף, טוען בורדייה (Bourdieu, 1984), הם מאפיינים של ענפי ספורט של המעמדות הגבוהים. בתצלום פרסומת בתחנת הרכבת הקרובה לאצטדיון של קבוצת צ'לסי תלויה תמונה שגובהה כחמישה מטרים, ובה מצולם ג'ון טרי, קפטן הקבוצה, כשהוא עומד על גג בניין. הוא נראה גבוה ומרשים, חזהו מתוח בגאוה, וכל גופו אומר שליטה וביטחון. "ביחד", אומרת הפרסומת, "הבלתי אפשרי הוא שום דבר". אפשר לייחס לפרסומת משמעויות כלכליות; המועדון מבקש לעודד בעזרתה אוהדים לרכוש כרטיסים ומוצרים של הקבוצה, וחברת ההלבשה מעודדת אותם לרכוש חולצות. מלבד זאת, אפשר להבין את שלט הפרסומת ככזה שמספר על היכולת להשיג מטרות של הספורט המודרני, ובהקשר זה רומז גופו המרשים של הקפטן על מספר הניצחונות הגבוה שתשיג קבוצתו במהלך העונה. אך גופו של השחקן ועמידתו הבטוחה הם גם הצהרה אסתטית: כך צריך להיראות שחקן כדורגל אנגלי, וכך נראה היום משחק הכדורגל באנגליה; הוא המוני, מסחרי, מוכון תוצאה, ובה בעת הוא גם תרבותי ועדין. משחק שמדגיש תוצאה אבל גם את הדרך, אפקטיבי אבל גם יפה. סיסמת המודעה מדגישה גם את תהליך ההכלה המופעל על האוהדים; טרי אינו מעיד על מועדון הכדורגל שלו בלבד, אלא מזמין את הצופה לחלוק אתו "ביחד" מדומיין. עיצוב משחק הכדורגל על ידי המועדון ובהתאם לחוקי הפרמייר-ליג משנה גם את התנהגותם של האוהדים המגיעים לצפות במשחקי כדורגל. שינוי זה, כמו הביקורים במוזיאון, כרוך בפדגוגיה מתרבתת נסתרת שמגדירה מהם הבגדים שיש ללבוש למשחק כדורגל, כיצד יש ללכת מתחנת הרכבת או האוטובוס לכיוון האצטדיון, כיצד לבוא בשעריו, ואיך להתנהג בתוך המגרש. בניגוד להתנהגות הפרועה של עשרות אלפי אוהדי הכדורגל במהלך המאה העשרים, כיום נעשה ניסיון לצמצם ככל האפשר אפילו את המקום הפיזי שתופסים האוהדים במהלך המשחק. לכן בתחילת כל משחק באצטדיון האמירויות מוקרן על המסכים התשדיר הבא:

בתמונה הראשונה נראה אוהד קבוצת כדורגל צעיר בחדר השינה שלו. מתנועות הגוף המהירות ניתן לנחש שהוא מתרגש. הוא שם צעיף וממהר לדלת היציאה של הבית. הוא ואביו נוסעים יחד, מגיעים לאצטדיון, ושם מתיישבים בכיסאותיהם. המתח מועבר לצופה בצורה מעוררת השתאות. הם אוכלים משהו, שותים משקה קר. לקול קריאות האוהדים עולים על המגרש עכשיו שחקני הקבוצה. השופט שורק, והמשחק מתחיל. הקבוצה האהודה על הילד תוקפת לשער שמשמאל. אחת ההתקפות הולכת טוב במיוחד, פורצת מהאגף הימני. מסירה קדימה ו... משהו בשורה שלפני הילד, כוכב התשדיר, נעמד. המסך הופך שחור, ורק פס הקול נשאר, משמיע את קולותיהם של אוהדים חוגגים. המצלמה חוזרת להראות תמונות דרך עיניו של הילד הקטן. בקול חנוק ומבולבל הוא שואל את אביו: "אבא, הם הבקיעו?" באותו רגע ישישים אלף הצופים באצטדיון נרגשים לנוכח אי הצדק. המסר כתוב באותיות לבנות על רקע שחור: "אם אתה אוהב את משחק הכדורגל, שבו!" (מתוך יומן השדה, פברואר 2008).

מקומו של האוהד במהלך משחק באצטדיון מצומצם עד כדי כך שהוא מתבקש שלא לעמוד, גם כשהקבוצה האהודה עליו כובשת שער. אפשר להבין זאת כטכניקת משמוע על פי טענותיו של מישל פוקו (Foucault, 1991). אולם צמצום מקומו הפיזי וההגבלה על תנועותיו של האוהד בכדורגל האנגלי נעשים אגב הכלה של האוהדים לקטגוריות מחמיאות של מערביות, תרבותיות והומניות. האוהד מרגיש שהוא פועל על פי נורמות מוסריות גבוהות, ולכן אינו תופס את מקומו במערך החברתי כנשלט. בורדייה בספרו השליטה הגברית (2007, עמ' 13) טוען כי "אין דבר המגלה יותר בבירור את התהליך הזה של הפנמת יחס השליטה מאשר הסימנים הגופניים החושפים אותה: אי נוחות, הסמקה, התרגשות וגמגום, המנוגדים לתחושת הביטחון והרווחה שמשדרים השולטים". אוהדים ושחקנים בליגה האנגלית מפגינים הליכה גאה, עמידה בטוחה, ישיבה בגזע זקוף ודיבור בקול בטוח. נורמות ההתנהגות של השחקנים והאוהדים עברו תהליך ציביליזציה, על פי משנתו של אליאס, ומתאימים לטעם של מעמד גבוה, לפי הגדרות המושג של בורדייה. עם זאת, הדרך לרכישת נורמות התנהגות אלה לא הייתה כרוכה בתהליך הבחנה מעמדי אלא בתהליך של הכלה חברתית, שבמהלכו כל שחקן ואוהד שרצה בכך אימץ מערך ערכים תרבותי המתאים לטעם גבוה.

תהליך ציביליזציה בכדורגל הישראלי?

הנבחרת הישראלית החלה לשחק כדורגל במגרש הבינלאומי במסגרת ההתאחדות האסייתית. בעקבות סירוב של נבחרות ערביות לשחק נגדה, היא שיחקה בשנות השבעים של המאה הקודמת במסגרת ההתאחדות האוקיאנית, ומשנת 1991 היא משתתפת בתחרויות בינלאומיות כחלק מההתאחדות האירופית. כמו כן, מועדוני כדורגל ישראליים החלו לשחק במסגרות כמו ליגת האלופות, גביע אופ"א והאינטר-טוטו. תהליך הציביליזציה שעבר הכדורגל האנגלי מאז שנות התשעים השפיע במגוון דרכים על אופי המשחק במדינות אירופיות רבות, בהן גם ישראל. ראשית, למגע הישיר בין השחקנים ברמות השונות הייתה השפעה על הדרך שבה

שיחקו על הדשא והתנהגו מחוצה לו. כך לדוגמה השפיע סיור כדורגל באנגליה באוגוסט 2007 על נערים ממחלקת הנוער של מכבי תל אביב:

המשחק הראשון הוא נגד האקדמיה של צ'לסי. על הספסל של צ'לסי יושבים מסודרים השחקנים המחליפים. מאמן הקבוצה עומד בביטחון על הקווים. על הספסל של מכבי תל אביב, חציים יושבים חציים עומדים, שחקניה הצעירים של הקבוצה, שני הורים המתפקדים כמאמנים, צלם וידיאו ואני. השופט המנהל את המשחק מדבר עם שני הקפטנים באנגלית. הקפטן הישראלי, עושה "הן" עם הראש, והשחקנים עוברים ולוחצים ידיים לשלושת השופטים. אחר מבקשים השופטים משחקניה של מכבי תל אביב לעמוד בשורה ישרה, ושחקני צ'לסי חולפים על פניהם, לוחצים לכל אחד מהם יד. רק אז שורק השופט לפתיחת המשחק. השער הראשון במשחק הוא לזכותם של שחקני מכבי תל אביב. השחקנים קופצים זה על זה בשמחה, ומהספסל נשמעות צרחות אושר. ההורים הישראלים מנסים להרגיע את הילדים ולבקש מהם לנהוג "בהתאם". בשלב מסוים הם מוותרים; "כמה פעמים בחיים יוצא להם לכבוש מול צ'לסי הגדולה? תנו להם לחגוג", אומר אחד האבות. צ'לסי כובשת פעמיים ועולה ליתרון. הספסל שלה נשאר שקט, וגם על הדשא הילדים מסתפקים במחייאות כפיים למעורבים בהתקפה. השער האחרון במשחק נכבש על ידי מכבי תל אביב בשניות הסיום של המשחק וקובע תיקו שתיים. הילדים הישראלים על המגרש ובספסל שוב משתוללים. השופט שורק לסיום המשחק, והילדים המארחים מחפשים ללחוץ ידיים לילדים של מכבי תל אביב, כפי שהם עושים בסוף כל משחק. אולם השחקנים הישראלים כבר רחוקים ועסוקים בחגיגותיהם. אחרי מספר שניות של מבוכה לוחצים הילדים המקומיים ידיים לשופט ויורדים לחדר ההלבשה.

המראות האלה חוזרים כמעט בכל אחד מחמשת משחקי הידידות שהילדים של מכבי משתתפים בהם. המשחק האחרון הוא נגד הילדים של מועדון "מכבי לונדון". זוהי רק קבוצה חובבנית, והילדים של מכבי תל אביב טובים בהרבה. כדי להשוות את הכוחות, במחצית המשחק מצטרף סהר, אחד מילדי מכבי תל אביב, לקבוצה של שחקני "מכבי לונדון". בסוף המשחק אני צועדת לצדו של סהר. עוד אנחנו מפטפטים בעברית על שאיפותיו של הילד הצעיר, מגיע מאחורינו ילד מקומי, בלונדיני וסמוק לחיים. הוא מושיט את היד שלו לסהר, ואומר לו באנגלית: "רציתי להודות לך ששיחקת אתנו". בהתחלה סהר מתבלבל ומסתכל עליי. לאחר מכן לוחץ בחזרה את היד המושטת אליו ומשיב בעברית: "אין בעד מה" (מתוך יומן השדה, אוגוסט, 2007).

חודשים אחדים אחרי הביקור הזה הגעתי למתחם האימונים של מכבי תל אביב כדי לצפות בילדים משחקים במגרש הביתי שלהם. הם ניצחו ללא קושי את האורחים מאשדוד. כשהשופט שרק לסיום המשחק, הסתדרו הילדים בשורה ולחצו ידיים לשחקנים האורחים כדי לומר תודה על המאמץ והמשחק. הם עשו זאת באופן שהזכיר מאוד את התנהגות הילדים באקדמיות באנגליה. בהתחלה לא הבינו שחקני אשדוד מה עליהם לעשות, אך לאחר כמה שניות שיתפו פעולה עם המחווה.

האקדמיות לכדורגל באנגליה עברו בעשור האחרון שינויים רבים שמטרתם להכשיר

שחקני כדורגל על פי דגם של שחקן אנגלי אידיאלי, המתאפייני בערכים כמו ג'נטלמניות, הוגנות, עדינות ואיפוק. תוצאות משחקי כדורגל באקדמיות אינן נרשמות, ומודגשת הדרך שבה משחקים. כמו בבתי הספר הציבוריים של המעמד הגבוה במאה ה-19, ערכים אלה מדגישים את ההעדפה של החינוך (education) על פני ההשכלה (instruction) במושגיו של בורדייה (2007). מאחר שלאקדמיות ולמחלקות הנוער מגיעים ילדים צעירים, בגיל 6-18, כדי לרכוש את הכשרתם במשחק, תהליך הציביליזציה שהם מועברים יעיל כל כך, עד שגם סיוור של שבועות אחדים מצליח לעצב נורמות התנהגות של שחקנים מישראל.

בחלק הקודם הראיתי ששינוי הטרמינולוגיה באמצעי התקשורת באנגליה השפיע על הדרך שבה נתפס המשחק במדינה. תופעה דומה מתרחשת גם בישראל. קוממי (2007) מראה דרך ניתוח של משרד אולפן ליגת האלופות בערוץ הספורט של שדרני הכדורגל ופרשניו יש השפעה מכרעת על הניסיון לייצר אירופאיות כמרחב של איכות ומעמד גבוה וכמודל שאליו צריך הכדורגל הישראלי לשאוף. כדי לעשות זאת משתמשים אנשי הטלוויזיה בטרמינולוגיה המורכבת שמקורה בכדורגל האנגלי. השפה שבה משתמשים חברי הצוות לפרשנות המשחק גבוהה כל כך, עד שהיא הפכה לפארודיה. כך שגיאי כהן, חבר בצוות אולפן ליגת האלופות, משחק – במקרה או שלא במקרה – דוקטור להיסטוריה של המדע בפרסומת לחברת ביטוח. וזהו תמליל הפרסומת:

רמי וייץ [שדרן כדורגל מפורסם]: "סיום המשחק, סיכום שלך שגיאי".
 שגיאי כהן: "מבחינה נומינלית מדובר בעוד ניצחון. אבל מבחינה טרנסצנדנטלית – אפותיאווה. אין מילה אחרת – אפותיאווה. הסינרגטיות ההגנתית, הווריאביליות ההתקפית, פשוט טרנסצנדנטציה של המשחק".
 רמי וייץ ומשה איבגי [שחקן קולנוע ותיאטרון] מביטים זה בזה במבטים מבלבלים, ואחרי רגע ארוך פולט איבגי: "תגיד, שגיאי, אתה מנתח את המשחק או מקריא פוליסה של סוכן ביטוח? דבר פשוט".

באופן מפתיע אולי, על אף השפה המורכבת מצליחה התכנית למשוך המונים, ואחוזי הצפייה בה גדלים בעקביות מאז החלה את שידוריה בעונת 2004/2005. אולפן ליגת האלופות מצליח לעשות מה שעשו מנגנונים באנגליה מאז שנות התשעים: לייצר חזות אליטיסטית מצד אחד, ולפנות לקהל המוני מצד אחר, וזאת על ידי העדפת מנגנוני הכלה על פני מנגנוני הבחנה חברתיים. אך השידורים עושים זאת רק לכדורגל אירופי. הכדורגל הישראלי מתקשה להיכנס לשיח האליטיסטי החדש, בעיקר מפני שהוא כפוף לפעולות הבחנה משלל כיוונים. אותו אולפן ליגת האלופות, שפועל במרץ כדי לחזק את הקשר בין הכדורגל למשמעויות של אירופאיות וציביליזציה, מבצע תהליך שיטתי של הנחתה לכדורגל הישראלי ומכונן אותו כאובייקט פחות ערך על ידי הצגתו כפוליטי, מנוהל ברשלנות ועמוס אינטרסים של עסקנים מקומיים. אמצעי תקשורת אחרים מציגים את השחקנים ואת המאמנים של המשחק הישראלי כחסרים את המנטליות, האופי והחינוך הראויים כדי להיהפך לשחקני כדורגל איכותיים ולהתאים למשחק הכדורגל האירופי (שם).

פעולת הבחנה אחרת, הפעם על האוהדים, נעשת בכנסת ישראל. בשנת 2007 הוגשה הצעת חוק איסור אלימות בכדורגל, שיוזמה היו חברי הכנסת אבשלום וילן ורונית תירוש

(2007).⁴ הצעת חוק זו הגדירה סמכויות הרחקה של אוהדים ממגרשים ואסרה התנהגויות פושעות כגון הכנסת חפצים, התבטאויות גזעניות, ספסרות וכניסה לכרי הדשא. ואולם, אף שהצעת החוק הצהירה שהיא מתבססת על החוק האנגלי בנושא, היא הייתה חסרה את ההתייחסות המכילה כלפי האוהדים שהנחתה את דו"ח ועדת טיילור (Taylor, 1990) וקיבעה דווקא תהליך של דה-לגיטימציה שהגדיר אוהדים כעבריינים בפוטנציה. על ידי הענקת סמכויות נרחבות לאנשי ביטחון במגרשים והגדרת המשרד לביטחון פנים כאחראי על התנהגויות פושעות של אוהדים, התעלמה הצעת החוק מהיתרון היחסי שהיה לדו"ח ועדת טיילור. לכשאושר חוק איסור אלימות בספורט (התשס"ח-2008), שהתבסס על הצעה זו, הוא חיוק עוד את שוליותו החברתית של המשחק ואת שוליותם של אוהדיו בישראל. ואף על פי כן, משחק הכדורגל בישראל עובר בהדרגה תהליך של ציביליזציה ועידון. בעבודה שלא פורסמה טוענת שרון (2010) שהיקף האלימות האובייקטיבית במגרשי כדורגל בישראל הצטמצמה מאוד מאז שנות החמישים, אך הסיקור שלה באמצעי התקשורת התרחב בעקבות מאז סוף שנות התשעים. לנוכח הטענות במאמר זה אפשר להבין את התרחבות הסיקור כתוצאה של תחושות בושה לאומיות למראה אירועים יוצאים מן הכלל, כשהכלל מעוצב על פי ערכים תרבותיים שהכתיב הכדורגל האירופי. תחושות הבושה, טוען אליאס (Elias, 1978), הן הסמן המובהק שלאורו מובנות התנהגויות בחברה שעוברת תהליכי ציביליזציה. תהליך הציביליזציה בישראל מונע בעיקר בזכות מגע אינטנסיבי בין קבוצות ושחקנים ישראלים לקבוצות ושחקנים אירופאים. בד בבד גם אוהדים מבקרים במשחקים באצטדיונים באירופה, ויש ארגוני אוהדים של קבוצות ישראליות שמקיימים בשנים האחרונות קשרים מנהלתיים הדוקים עם ארגוני אוהדים אירופיים. אמצעי תקשורת בישראל היום מנחיתים את הכדורגל הישראלי לעומת האירופי דווקא כתוצאה מתהליך הציביליזציה, שכן הם מונעים מתחושות בושה לנוכח מה שהם תופסים כפער בין המשחק האירופי לישראלי. גם חוק איסור אלימות בספורט הוא תוצאה של תהליך הציביליזציה שעובר המשחק, אך בניגוד לדרך שבה פעלו על האוהדים בעקבות דו"ח ועדת טיילור, חוק זה מייצר דה-לגיטימציה כלפי האוהדים המקומיים. כך, בהקשר הישראלי עובר הכדורגל המקומי תהליך הנחתה, ואוהדיו נתפסים כלא תרבותיים, בעוד שקשרים של הכדורגל הישראלי עם האירופי (במחקר זה הודגש בעיקר הכדורגל האנגלי) תומכים בתהליך הציביליזציה בדרך של הכלה חברתית. בדומה למתרחש ברחבי העולם, גם הכדורגל הישראלי עובר בשנים האחרונות התמסחרות מואצת (בן פורת, 2002, 2006). עם זאת, בניגוד לטענות של בן פורת בנושא, ההון הכלכלי אינו מבטל בהכרח את ההון הרגשי של האוהד, ותהליך ההתמסחרות במועדונים הגדולים אינו מלווה בניכור של האוהדים. הפעולות שנעשו בכדורגל האנגלי מראות שמשחק הכדורגל יכול להיות מאופיין בעת ובעונה אחת הן בערכים מודרניים כמו תחרות ומסחריות, והן בערכים מתוך הפילוסופיה האריסטוקרטית כמו משחק הוגן ועידון, באמצעות תהליך המכיל אוהדים לקטגוריות מערביות.

4 ב-2008 אושר בכנסת, על בסיס הצעת חוק זו, חוק איסור אלימות בספורט. כאן אני מתייחסת להצעת החוק ולא לחוק המאושר, שכן בהצעה מופיעים דברי הסבר.

סיכום

משנות התשעים של המאה העשרים השתנה באנגליה מערך ההקשרים והאסוציאציות שהקיף את משחק הכדורגל עד לאותה התקופה, ומערך הקשרים חדש החל לתפוס את מקומו. הנהלת הליגה, הנהלות המועדונים ואמצעי התקשורת העבירו את המשחק תהליך של ציביליזציה, שבא לידי ביטוי בשינוי נורמות ההתנהגות הן אצל השחקנים והן אצל האוהדים. תהליך זה קשר את המשחק עם מאפיינים תרבותיים שהיו לו במאה ה-19, או שוחק בבתי הספר הציבוריים של בני המעמד הגבוה. באמצעות פדגוגיות נראות ונסתרות שינו אנשים הקשורים למשחק על כל רבדיו את התנהגותם, וכיום הם מציגים התנהגויות הקשורות לערכים מערביים, תרבותיים והומניים. אימוץ משחק הכדורגל, שכעת קשורים לו ערכים מוסריים גבוהים, מגדיר את האנשים המשחקים, המנהלים והאוהדים אותו כמתאימים לציביליזציה וכבעלי טעם חברתי גבוה.

בניגוד לטענות של בורדייה בדבר תהליך רכישת הטעם, במקרה של הכדורגל באנגליה נכרך שינוי התנהגותי זה בתהליך של הכלה חברתית ולא בתהליך של הבחנה ודה-לגיטימציה; החל כדור"ח ועדת טיילור, שדרש שינויים לטובת האוהדים, דרך שינויים בטרמינולוגיה באמצעי התקשורת, וכלה בדרישות התנהגות כגון לשבת במשך כל המשחק, גם ברגעים מרגשים במיוחד כהבקעת שער. דווקא הכלה למאפיינים של מערכיות ותרבותיות היא זו שהניעה את כל הנוגעים בדבר לשינוי בהתנהגותם, ושינוי זה הופך אותם לעדינים ותרבותיים בעיני עצמם, מה שמתבטא בפעילויות הפנאי שהם בוחרים לעסוק בהן ובגופם הגאה והבטוח הנישא בגאווה כשהם משחקים כדורגל, מנהלים אותו או צופים בו.

תהליך הציביליזציה בכדורגל הישראלי מתבטא בשינוי בהתנהגות השחקנים על כר הדשא, ביציעי האוהדים ובטרמינולוגיה הנרקמת סביב המשחק. אך למרות השינויים שחלו במשחק הישראלי בשנים האחרונות עדיין מלוות אותו תחושות בושה, שנובעות מהפער המדומיין בין המשחק האירופי לישראלי. המבוכה משמשת גם זרז לשינוי, אך הפעולות שנעשות בהקשר הישראלי בשנים האחרונות, דווקא כתוצאה מהרצון להביא לשינוי חברתי, גורמות לתוצאה הפוכה, קרי מנחיתות את המשחק ופוגעות באוהדיו.

יהיו שיטענו שהכדורגל הישראלי אינו צריך לעבור, וגם לא כדאי שיעבור, תהליך ציביליזציה, שכן תהליך כזה מנתק את המשחק מהגבריות והיצריות שאפיינו אותו לאורך המאה העשרים. טענות כאלה נשמעו בעבר גם באנגליה, הן בספרות הפופולרית (הורנבי, 1994) והן באקדמית (במסגרת הביקורות על הדרת האוהדים המסורתיים מהמשחק, ראו למשל Giulianotti, 1999, 2002; McGill, 2001; Morrow, 2003). אין כוונתי להציע עמדה מוסרית לכאן או לכאן. עם זאת, השתתפות של מועדונים ושל הנבחרת הישראלית במסגרות אירופיות שינתה במידה ניכרת את התפיסה של המשחק הישראלי בעיני התקשורת והממשל בישראל, לנוכח מה שנתפס כפער בין שתי תרבויות המשחק, ואף יצרה שאיפה לראות את הכדורגל הישראלי כחלק מהמשחק האירופי. כדי לעשות זאת יש להבין את הפרקטיקות שננקטו באנגליה בהקשר הנכון. כדי לייצר שינוי "בדרך המתאימה לציביליזציה", במילותיו של ג'וני, יש לאמץ טרמינולוגיה מאדירה ופעולות מכילות שמגדירות את המשחק כראוי לציביליזציה ומתאים לטעם חברתי גבוה.

מקורות

- אדורנו, ת' והורקהיימר, מ' (1993). תעשיית תרבות: נאורות כהונאת המונים. בתוך מ' מידן וא' יסעור (עורכים), אסכולת פרנקפורט (עמ' 158-199). תל אביב: ספריית פועלים.
- בארת, ר' (1998). מיתולוגיות. תל אביב: בבל.
- בורדייה, פ' (2005). שאלות בסוציולוגיה. תל אביב: רסלינג.
- (2007). השליטה הגברית. תל אביב: רסלינג.
- בן פורת, א' (2002). ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון.
- (2006). הקידמה ומוראותיה: האם יש רק עתיד אחד? בתנועה, ח(2-1), 7-19.
- (2007). מרקס באנפילד: מבוכתו של הקשר השמאלי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גור זאב א' (2004). הפילוסופיה של החינוך-לספורט-שכנגד בעידן הפוסט-מודרני. בתוך ר' לידור ונ' פייגין (עורכים), 'זה רק ספורט?': ההקשר החינוכי של הספורט בבית הספר ובקהילה (עמ' 239-266). תל אביב: רמות.
- גלילי, י' (2009). יריית הזינוק: מהו ספורט והאם השתנה במהלך ההיסטוריה? בתוך י' גלילי, ר' לידור וא' בן-פורת (עורכים), במגרש המשחקים: ספורט וחברה בתחילת האלף השלישי (עמ' 13-62). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- הובסבאום, א' (1965). תקופת המהפכה: אירופה 1789-1848. תל אביב: הדר.
- הורנבי, נ' (1994). קדחת המגרש. תל אביב: עגור.
- יילן, א' ותירוש, ר' (2007). הצעת חוק איסור אלימות בכדורגל. אוחזר מתוך www.knesset.gov.il/privatelaw/data/17/3072.rtf
- כהן, א' וכהן, ר' (1996). תרבות עממית ותרבות עילית: אשליית הניגודים. בתוך ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית (עמ' 13-30). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- קוממי, י' (2007). מדמיינים 'אירופאיות': שידור כדורגל בטלוויזיה במסגרת 'אולפן ליגת האלופות' כפעולה של יצור תרבות. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- שפי, ר' (1996). תדמית ה'תוצר הפופולארי' כמניפולציה של תרבות עילית: 'הרומן הטרוויאלי' הגרמני של סוף המאה ה-18 כבעיה ספרותית. בתוך ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית (עמ' 225-243). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- שרון, ס' (2010). אלימות קהל בכדורגל הישראלי. עבודה במסגרת המרכז לטכנולוגיה וחברה, אוניברסיטת תל אביב (לא פורסם).
- Asad, T. (1990). Ethnography, literature, and politics: Some readings and uses of Salman Rushdie's *The Satanic Verses*. *Cultural Anthropology*, 5(3), 239- 269.
- Baker, W. (1988). *Sports in the western world*. Urbana: University of Illinois Press.
- Bennett, T. (1995). *The birth of the museum: History, theory, politics*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Boyle, R. & Haynes, H. (2004). *Football in the new media age*. London and New York: Routledge.

- Clarke, J., Hall S., Jefferson, T. & Roberts, B. (1975). Subculture, culture and class. In S. Hall & T. Jefferson (Eds.), *Resistance through rituals: Youth subculture in post-war Britain* (pp. 9-74). London: The Anchor Press.
- Crabbe, T. (2004). Englandfans – a new club for a new England? Social inclusion, authenticity and the performance of Englishness at 'home' and 'away'. *Leisure Studies*, 23(1), 63-78.
- Crabbe, T. & Brown, A. (2004). 'You're not welcome anymore': the football crowd, class and social exclusion. In S. Wagg (Ed.), *Soccer and social exclusion* (pp. 26-46). London: Frnak Cass.
- Elias, N. (1978). *The civilization process: The development of manners*. New York: Urizen Books.
- Elias, N. & Dunning, E. (1986). *Quest for excitement: Sport and leisure in the civilizing process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Foucault, M. (1991). *Discipline and punishment: The birth of the prison*. London: Penguin.
- Friedman, J. (1992). The past in the future: History and the politics of identity. *American Anthropologist*, 94(4), 837-859.
- Giulianotti, R. (1999). *Football: A sociology of the global game*. Cambridge, UK: Polity Press.
- (2002). Supporters, followers, fans and flaneurs. *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 25-46.
- Guttman, A. (1978). *From ritual to record: The nature of modern sport*. New York: Columbia University Press.
- Hall, S. & Jefferson, T. (1975). *Resistance through Rituals: Youth subculture in post-war Britain*. London: The Anchor Press Ltd.
- Hargreaves, J. (1982). Theorising sport. In J. Hargreaves (Ed.), *Sport, culture and ideology* (pp. 1-29). London: Routledge.
- Hebdige, D. (1983). *Subculture: The meaning of style*. Suffolk: Richard Clay.
- King, A. (2004). The new symbols of European football. *International Review for the Sociology of Sport*, 39, 323-336.
- McGill, C. (2001). *Football inc: How soccer fans are losing the game*. London: Vision Paperbacks.
- Morrow, S. (2003). *The people's game? Football, finance and society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Poppewell, O. (1985). *The papers of the Poppewell inquiry into crowd safety at sports grounds*. Bradford: University of Bradford.
- Taylor, L. J. (1990). *The Hillsborough stadium disaster (15 April 1989) final report*. London: HMSO.
- Tischler, S. (1981). *Footballers and businessmen: The origins of professional soccer in*

England. New York and London: Holmes & Meier.

Whannel, G. (1979). Football, crowd behavior and the press. *Media, Culture and Society*, 1(4), 329-342.

Wright, S. (1998). The production of 'culture'. *Anthropology Today*, 14(1), 7-15.

תגובות

תגובה למאמר באנו לשחרר את מאידנק: מסעות צה"ל לפולין וגיוס זיכרון השואה, מאת אבנר בן-עמוס ותמי הופמן, סוציולוגיה ישראלית, יב(2), עמ' 331-354

סא"ל ירון ניר, מפקד מדרשת ירושלים

מבוא

בגיליון יב(2) של כתב העת סוציולוגיה ישראלית (תשע"א, 2011) פורסם המאמר "באנו לשחרר את מאידנק: מסעות צה"ל לפולין וגיוס זיכרון השואה" מאת אבנר בן-עמוס ותמי הופמן מבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב.

פניתי לקרוא את המאמר בציפייה לניתוח מעמיק של הרגישות החינוכית שלה אנו מחויבים כצבא העוסק בהנחלת זיכרון השואה, אך מצאתי מאמר מרושל שניכרים בו פערים מחקריים. התאכזבתי במיוחד מהמרחק הרב שבין הניתוח שהתיימר להיות סדור ואקדמי ובין העובדות על התנהלותו של המסע בפועל. במאמר מוצג תיאור מגמתי של מסעות "עדים במדים" המסתמך על מתודולוגיה מחקרית שאין בה כדי להכיל את העושר והמורכבות החינוכית הטמונים בפעילות צה"ל להנחלת זיכרון השואה. על כן המאמר מתאר באופן חלקי, לא מדויק ובלתי עדכני את פרויקט "עדים במדים".

מפעל "עדים במדים" כולל את המסע לפולין, ימים מרוכזים להכנת מפקדי המסע ומשתתפיו ויום מסכם שנערך לאחר החזרה ארצה. תכלית המפגשים שלפני המסע ואחריו היא לאזן ולחדד את המדיניות החינוכית שאת תמציתה אביא כאן:

1. מחויבות להנחלת זיכרון השואה.
2. חיזוק המחויבות של הפרט למדינה, לערכיה ולאופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית.
3. חיזוק מחויבות הפרט לערכי צה"ל, החל במחויבות לשרת ולבצע את משימות צה"ל וכלה בשמירה על ערך כבוד האדם.

התייחסות עקרונית למאמר

כותבי המאמר לא השכילו להכיל ולהבין את מלוא עומקו החינוכי של מסע "עדים במדים". במסע שנערך על אדמת פולין צפוי שיעלה זעם על העבר, ובאופן בלתי נמנע גם אמירות על חווקו ועוצמתו של צה"ל בצד תחושות של איום קיומי. השגת המטרות החינוכיות של "עדים במדים" דורשת רגישות ומערכת מורכבת של איזונים ודגשים חינוכיים. הדגש הראשון נתון לזיקה שבין השואה להקמתה של מדינת ישראל, ובעיקר לרעיון שמדינת ישראל היא הגשמה הלכה למעשה של אלפיים שנות כיסופים; הדגש השני הוא שהשואה אינה הופכת אותנו לצודקים באופן מוחלט. על רקע הרוע והאכזריות המגולמים בשואה, אנו מחויבים לחזק

את הערכים הדמוקרטיים ולפעול לאור ערך היסוד מתוך "רוח צה"ל": כבוד האדם; הדגש השלישי נקשר לשמירה על הפרט ועל ערכיו במהלך מסע בעל עוצמה ערכית וקבוצתית יוצאת דופן. המסע, הנערך במדים על האדמה שבוצע בה אחד הפשעים האנושיים החמורים נגד העם היהודי, פועל באינטנסיביות רבה על המשתתפים. המגמה החינוכית היא לחזק את הערכים הנוגעים בעיקר לכבוד האדם ואת המחויבות של המפקד לחינוך חייליו, ולא את הלוחמנות או הנקמה. חשוב לציין שעם התקדמות המפעל החשוב הזה, ובעיקר בשנים האחרונות, חוזקה מאוד תשומת הלב הניתנת למימוש הדגשים והאיזונים הללו, הן מבחינה תפיסתית והן באופן מעשי.

במחקר שערך בשנה האחרונה המרכז האוניברסיטאי באריאל הועברו ל-267 משתתפי המסע שאלונים לפני יציאתם, ול-333 משתתפים הועברו שאלונים לאחר חזרתם. במחקר נבדקו שלושה רכיבים מרכזיים: הבנת משמעות השואה, הגברת המחויבות לעם היהודי, הבנת המשמעויות האוניברסליות של השואה. לאחר המסע טענו המשתתפים שהוא מדגיש את חשיבות הערכים על פי הסדר הבא: ערכים חברתיים-דמוקרטיים, ערכים ציוניים וערכים יהודיים-דתיים.

על צה"ל, ככל גוף מרכזי וממלכתי במדינת ישראל, חלה חובה לעסוק בהנחלת זיכרון השואה. וכשצבא עוסק במשימה זו, חובתו החינוכית לאפשר למשתתפים להביע את מגוון התחושות העולות בהם, אך גם להכיל אותן בהקשר ערכי רחב יותר באמצעות המנגנונים החינוכיים. כותבי המאמר חוטאים למורכבותה של המציאות כשהם מתעלמים מההקשר החינוכי הכולל ומסתפקים בניתוח שטחי וחלקי של התחושות והאמירות הראשוניות במסעות "עדים במדים", שהן אך טבעיות לנוכח החשיפה המוחשית לזוועות.

התייחסות למתודולוגיה המחקרית

הפער בין הטענות במאמרם של בן-עמוס והופמן ובין התנהלותו והשפעתו של המסע בפועל נובע בעיקר מהבחירה המודעת והגלויה של כותבי המאמר להסתפק רק במקצת מהמידע הרב הקיים על "עדים במדים". אך כל יומרה לנסות ולהקיש על השלם לפי מידע על אחד מחלקיו פוגעת ביושרה האקדמית ומשרטטת מצג שווא שמטה את העובדות ומייצר פרשנות מגמתית. לשם המחשה אציין שרוב התהליך החינוכי של מסעות "עדים במדים" אינו בא לידי ביטוי בטקסטים הנקראים בטקסים על אדמת פולין או בציטוטים הכתובים, אלא בשיח מובנה, בדיונים ובהדרכות (כ-75% מהזמן מוקדש להדרכה, כ-18.5% מהזמן מוקדש לשיחות המפקדים עם הצוות, ורק כ-7.5% מהזמן מוקדש לטקסים). מרכיבים אלה, שתכליתם ליצור איזונים חינוכיים רגישים במסע, אינם זוכים לכל התייחסות של כותבי המאמר.

רוב הטקסטים המופיעים במאמר נלקחו מאוגדנים שהשתמשו בהם בחמש השנים הראשונות של מפעל "עדים במדים". לצערי, הכותבים לא טרחו לציין פער עקרוני זה בעדכניות של המחקר, שהתפרסם בשנת 2011, אף שהם הזכירו בפתיחת המאמר את שנת העשור למפעל "עדים במדים".

1 דוידוביץ, נ' (טרם פורסם). מחקר שבוחן את מסעות בני הנוער לפולין, ובודק את משלחות קציני צה"ל של "עדים במדים" כקבוצת ביקורת.

נוסף על כך, עטם של הכותבים קל כשהם משתמשים בדימויים ובביטויים שמייצרים תמונת מציאות מגמתית אצל הקורא. הדוגמאות רבות, ואביא כאן כמה מהן: השימוש במונח "מסע צליינות" (עמ' 331 ומקומות נוספים) משקף התעלמות בוטה מהמטרות המוצהרות של המסע ובעיקר מאופן יישומו. המסע כולל תהליך חינוכי רגיש, וההדרכות מפורטות ועמוסות ואינן דומות למסע צליינות לא במובן הסמלי ולא במובן מעשי. דוגמה אחרת היא שכדי להוכיח את הקשר "שבין צה"ל לשואה" (עמ' 335) נעשה שימוש במונח "לְקַח", אך בפועל, המדיניות החינוכית של המסעות היא להימנע מהפקת לקחים ובעיקר מניסיון להכתיב למשתתף מה עליו להבין וכיצד עליו לנהוג.

כותבי המאמר מתעלמים גם מתפקיד המפקד והצוות, שהם גורם בעל השפעה מרכזית על תכני המסע. הם טוענים שתכנית ההכנה למסע "אינה שונה במהותה מתכנית ההכנה של משלחות תלמידים" (עמ' 340). אך למפקד הצוות ולצוות יש משמעות רבה בצה"ל, ולכן התהליך החינוכי שנוצר בהכנה למשלחת צה"ל שונה מאוד מזה של בני הנוער. בצוות אנו מקיימים מגוון דיונים שתכליתם לעבד את המסע ולהכניסו להקשר רחב יותר. האמירה "מסגרת צבאית הדוקה" (עמ' 341) חושפת אי הבנה של התרבות הארגונית הייחודית הנוצרת במסעות צה"ל, שעיקרה הוא יצירת שיח חינוכי וערכי פתוח וחופשי, שבמקרים רבים שונה מאוד מהשגרה הצבאית הרגילה.

נאומי המפקדים אמנם מציעים מבט חשוב על המתרחש במסע, אך הוא חלקי מאוד. מדובר בשיא רגשי וטקסי שנותן ביטוי לרגשות מיידיים. חשוב לזכור גם שהדוברים בנאומים מייצגים עמדה אישית ונשענים על התנסויות אישיות כמו היותם בנים לדור שני ושלישי לשואה או על חוויות פיקוד, ואינם מייצגים בהכרח את מדיניות המסעות של צה"ל.

לסיכום, כמו בכל מסע אחר – לקוטב או לנבכי הנשמה – כך גם הבנה מעמיקה של מסע "עדים במדים" בלי להשתתף בו היא קשה, אולי בלתי אפשרית. איך אפשר להבין את עוצמת המסע ואת המאמץ החינוכי הנעשה כדי לאזן את תכניו בלי לקחת חלק בכל אחד משלביו?²

למרות כל האמור לעיל, חובתנו ללמוד מהמאמר ומכל שיח מקצועי המתנהל סביב המסע ומסריו החינוכיים, ובעיקר להוסיף ולחזק כל העת את האיזונים הקיימים בו.

2 עניין אי ההשתתפות מופיע בכמה מקומות במאמר ובעיקר באמירה הברורה: "אנו סבורים שאפשר להשיב על השאלה המרכזית שאנו מצייגים גם בלי לקחת חלק במשלחות" (עמ' 335).

תגובת הכותבים לתגובה על מאמרם: "באנו לשחרר את מאידנק"

אבנר בן-עמוס ותמי הופמן

אנו מברכים על תגובתו של סא"ל ירון ניר למאמרנו על מסעות צה"ל לפולין. אחת ממטרות המאמר הייתה לפתוח דיאלוג פורה עם שלטונות צה"ל בסוגיית מסעות הקצינים למחנות ההשמדה ולעודד חשיבה מחודשת על אופיים ונחיצותם, והתגובה מוכיחה שהמאמר אכן נקרא על ידי הגורמים העוסקים בדבר. עם זאת, איננו יכולים שלא להביע את אכזבתנו מכך שסא"ל ניר, המייצג – כך אנו מניחים – את קובעי המדיניות הצה"לית בנושא, נאחו במידה רבה בעמדת הנחתום המעיד על עיסתו ואינו מכיר בכך שמדובר במאמר אקדמי ולא בטקסט מטעם דובר צה"ל. כבר בתחילת דבריו מתאר סא"ל ניר את מה שציפה למצוא במאמר: "ניתוח מעמיק של הרגישות החינוכית שלה אנו מחויבים כצבא העוסק בהנחלת זיכרון השואה". את העובדה שלא מצא ניתוח מעמיק כזה הוא מסביר, בין השאר, בסוף דבריו: "איך אפשר להבין את עוצמת המסע ואת המאמץ החינוכי הנעשה כדי לאזן את תכניו בלי לקחת חלק בכל אחד משלביו?"

סא"ל ניר מתעלם מכך שאילו רצינו להשתתף במסע היינו צריכים לבקש מעמד של "חוקרים מורשים", שמשרד הביטחון נותן בדרך כלל לאלה שעורך כתב העת הצבאי מערכות לשעבר הגדיר "אנשי שלומנו". יתר על כן, פרסום תוצאות מחקר של חוקר מורשה מותנה באישור משרד הביטחון, תנאי שמבטיח שהמחקר יענה על ציפיותיו של נותן האישור. כדי לשמור על עצמאות אקדמית מרבית החלטנו אפוא שלא להשתתף במסע. יתר על כן, ההנחה שרק מי שהשתתף בו מסוגל לחקור אותו מעידה על חוסר הבנה בסיסי של מהות המחקר האקדמי, שאינו מחייב השתתפות פעילה באירוע הנחקר: האם רק מי שנסע בעצמו לקוטב (אם להשתמש בדוגמה של סא"ל ניר) יכול לכתוב מחקר על מסע לקוטב? האם רק מי שנלחם במלחמת יום כיפור יכול לחקור את המלחמה? האם רק מי ששרד מאושוויץ יכול לחקור את השואה?

בין הרישא לסיפא של תגובתו מנסה סא"ל ניר ליצור רושם שמדובר במסע מאוזן ורגיש שאינו מנסה "להכתיב למשתתף מה עליו להבין וכיצד עליו לנהוג" אלא יוצר "שיח חינוכי וערכי פתוח וחופשי". זהו רושם מטעה. בדיקה של הנחות היסוד הצה"ליות ושל מרכיבי המסע מעלה שהצבא אינו משאיר דבר ליד המקרה, ושמסעות המסע מוכתבת היטב. המטרות של הנחלת זיכרון השואה בצה"ל, כפי שהן מופיעות במסמך מפקדת קצין חינוך ונוער ראשי (2007), מוגדרות בבירור וכוללות, בין היתר, "ערך יסוד אהבת המולדת ונאמנות למדינה", "מוטיבציה לשרות צבאי ולשרות משמעותי" ו"צדקת הדרך – אין לי ארץ אחרת". לטענת תא"ל (מיל') אמיר השכל, שהיה ממייסדי "עדים במדים" ומשמש היום כמדריך במשלחות, אחת ממטרות המסע המקוריות הייתה לשכנע את קציני צה"ל להישאר

1 דברי אביתר בן צדף, עורך מערכות לשעבר, בדיון בוועדת חוק, חוקה ומשפט של הכנסת על הגבלת העיון בחומר חקירה. מתוך פרוטוקול הוועדה, 17 בינואר 2005, עמ' 34, אוחרו ב-4 באוגוסט 2011 מתוך:

בשירות קבע. הוא אמנם סבור שבשנים האחרונות השתנו המטרות ונעשו אוניברסליות יותר, אך במבנה המסע ובמרכיביו העיקריים לא חל כל שינוי עקרוני.² נוסף על כך, רוב מטרות המסע המוגדרות במסמך "חוברת נהלים והנחיות למסע בפולין" (2009) מתייחסות למפקד ולמשמעותיות הקשורות לזהותו הפיקודית: "עדים במדים" תנחיל את זיכרון השואה ותשמש תשתית להרחבת התפישה הפיקודית של המפקד בצה"ל, תעצים את תחושת השליחות למדינה ולצבא באמצעות המסע לפולין".

מאחר שהמסמכים הרשמיים הללו נכתבו במחצית השנייה של העשור הראשון למשלחות, אין שחר לטענה שהמחקר שערכנו אינו עדכני. רוב הציטוטים שהופיעו במאמרנו אכן מתייחסים למחצית הראשונה של אותו עשור, אך בידינו גם ציטוטים משנים מאוחרות יותר, והללו אינם שונים באופיים מהמוקדמים.

סא"ל ניר מתגאה ב"תרבות הארגונית הייחודית" הנוצרת במסעות, שבמסגרתה מקיימים הצוותים שיחות פתוחות וחופשיות. אלא שמתברר שגם השיחה בצה"ל היא כלי מובנה בידי המפקד, ושגם לפתיחות ולחופש יש מגבלות צבאיות. במאמר שפורסם במערכות על ההבדלים בין הדיון לשיחה כמנופים של שינוי מתוארים הנושאים הנחשבים טאבו בשיחות המפקדים בפולין: "אחד מהם הוא העובדה שהיהודים הפכו מקורבנות לעם בעל צבא משלו השולט כיום על אזרחיו של עם אחר... כיצד משפיעה על צה"ל השהות בשטחים, היכולת לשמר על ערכים ועל מוסר במציאות של פעילות בקרב אוכלוסייה עוינת, ותפקיד המפקדים בהקשר זה".³

תיאורו של סא"ל ניר את נאומי המפקדים בטקסי הזיכרון במחנות כ"ביטוי לרגשות מידיים" וכטקסטים שמייצגים עמדה אישית בלבד אף הוא תיאור מטעה. אנו יכולים להבין את ניסיונו של סא"ל ניר להתנער מאמירות מביכות, כגון הפנייה הישירה של אל"מ נ' ש' לקורבנות השואה בטקס במחנה ההשמדה מאידנק: "...יודע שכאן גוועה תקוותכם, יודע שכאן במאידנק – הקמתם את מדינת היהודים".⁴ אך איננו יכולים להסכים עמו. הנאומים הם אכן "שיא רגשי וטקסי", אך אל השיא הזה מתכוננים הקצינים הבכירים, מפקדי הצוותים, בקפידה רבה: הם כותבים את הנאומים מראש לפי פק"ל הטקסים המחולק להם, ולעתים אף משתמשים בקטעי נאומים שנישאו בעבר, כולל נאומו של הרמטכ"ל אהוד ברק משנת 1992 באושוויץ. אין בנאומים הללו שום מרכיב ספונטני או מידי, וקשה להעלות על הדעת שקצינים בדרגות בכירות כאל"מ או תא"ל אינם מייצגים את מדיניות צה"ל בנושא.

חוסר ההבנה של סא"ל ניר בכתיבה אקדמית בולט כשהוא מוחה על השימוש שלנו במונח "מסע צליינות" ורואה בכך שימוש מגמתי. לאמיתו של דבר, זהו מונח מקובל במדעי הרוח והחברה לתיאור מסעות של עלייה לרגל לאתרים מקודשים, וכשלעצמו אין בו משמעויות שליליות או חיוביות. את המשמעויות הללו יש לחלץ מתוך התבוננות במסעות על מרכיביהם, ואת זאת ניסינו לעשות במאמרנו.

סא"ל ניר מצטט בתגובתו מתוך מחקר שערך המרכז האוניברסיטאי באריאל וטרם פורסם, שלפיו המשתתפים במסע טוענים שהוא הדגיש בעיקר ערכים חברתיים-דמוקרטיים.

2 פפר, א' (2010). יצוא בטחוני: אלפי קציני צה"ל מבקרים מדי שנה באושוויץ. הארץ, 3 בספטמבר 2010.

3 פלג, א', "בן-חורין ו' רובין-קופר (2009). מתי בפעם האחרונה ניהלתם שיחה? מערכות, 426, עמ' 54.

4 נאום אל"מ נ' ש' במחנה מאידנק, מתוך חוברת רשמי מסע, משלחת ח', 27-31 באוקטובר 2002, עמ' 37.

גם הסתמכות זו על מחקר שטרם פורסם ושאינן ביכולתנו לקרוא ולהגיב עליו היא בעייתית. אך אם הממצאים הללו מהימנים, פירוש הדבר שפרויקט "עדים במדים" נכשל מנקודת המבט הצה"לית. מסע שיוצר באמצעות טקסטים ופעולות סמליות השוואה בין קורבנות השואה לחיילי צה"ל מצד אחד, והנאצים והפלשתינים מצד שני,⁵ אינו מטפח ערכים חברתיים-דמוקרטיים. זהו מסע שמעודד בפועל חשיבה א-היסטורית בעלת ממדים מיסטיים וטוען למעשה כי "צה"ל הוא הצבא המוסרי ביותר בעולם, ואל תבלבלו אותנו עם העובדות".

5 לדוגמה: "זכרם של מיליוני בני העם היהודי שנהרגו כאן משום היותם יהודים מתחבר עם זכר חללי צה"ל, מחיר כבד אותו אנו משלמים בכדי לשמור על עם ישראל בארץ ישראל ולהבטיח כי שואה זו לא תשוב" (נאום המפקד, משלחת ס"ז, יולי 2007, מתוך אתר האינטרנט "עדים במדים", www.aka.idf.il/ edim/yoman/yoman.asp?catId=58308&pageNum=2 (אוחזר ב-16 בינואר 2011).

ביקורות ספרים

יהודה שנהב. במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. תל אביב: עם עובד.
2010. 230 עמודים

דימיטרי שומסקי*

הספר במלכודת הקו הירוק נושא כותרת משנה: מסה פוליטית יהודית. ואולם, לא ייפלא אם בהתבונן בו בפרספקטיבה היסטורית יהיו מי שיראו בו מסה פוליטית ציונית. הספר מסתייג ממודל מדינת הלאום היהודית, כחלק מערעורו על פרדיגמת מדינת הלאום בארץ ישראל-פלסטין בכלל. במקום זאת הוא מציע לחשוב על כמה וכמה מודלים חלופיים, שהולמים יותר לדעתו את המציאות האתנית-לאומית שבין הירדן לים התיכון, שבה הזהויות והמיתולוגיות הלאומיות מושגות על מרחב אחד ומסרבות לעת עתה להתחלק בו. "האם אפשרית למשל", שואל המחבר, "קונפדרציה פלסטינית-ישראלית? חלוקה לקנטונים אוטונומיים? מדינה דו-לאומית אחת? ואולי שתי מדינות השרוגות זו בזו באופנים מפותלים המסגירים את העובדה ששתי הקבוצות הלאומיות אינן יכולות ממש להיפרד?" (עמ' 155).

ההתחבטות בדפוסים מדיניים רב לאומיים בעלי אופי פדרטיבי מהסוגים שבהם מתחבט במלכודת הקו הירוק עמדה במרכז המחשבה המדינית הציונית במשך רוב שנות קיומה של הלאומיות הציונית. זאת מתוך מודעות מובהקת של מנהיגים ציוניים מרכזיים לכך שבדגם מדינה שהחלל הציבורי שלה מזוהה עם לאומיות אחת ויחידה – כלומר הדגם של מדינת הלאום היהודית – אין כדי לספק מענה פוליטי הולם לא למציאות של הארץ ולא לצרכיה של הלאומיות הציונית.

מדינת הלאום, כפי שהגדירה אותה רות גביוון בהתכוונה מן הסתם למדינת לאום אתנית, היא מדינה שיש בה קשר בין מוסדות המדינה ובין תרבות לאומית פרטיקולרית, מדינה שמעניקה יתרונות חשובים לעם שהמדינה מזוהה עמו ומטילה נטל כבד על אזרחי המדינה שאינם בני הלאום הזה (גביוון, 2003). ואולם, דגם מדיני מסוג זה של מימוש הלאומיות הציונית היה רחוק תכלית הריחוק מהשקפותיהם הפוליטיות של הבולטים שבדוברי התנועה הציונית מלפני 1948, לרבות המובהקים שבציונים המדיניים. "ארץ-ישראל תיהפך למדינה פדראלית שתאי שלטונה יהיו [...] הקנטונים המהווים מדינות אוטונומיות בתוך הממלכה הארץ-ישראלית הפדראלית [...] אוטונומיה לאומית תהיה לה סמכות מוחלטת בכל ענייני חינוך, תרבות ושפה, ובגדר החוקה שתאושר על-ידי האספה המייסדת", כך גרס המצע המדיני של מפא"י בתחילת שנות השלושים, מסמך פרי עטו של לא אחר מאשר דוד בן גוריון (תרצ"א, קצה-קצו). וכך כתב ולדימיר זאב ז'בוטינסקי ב-1940 במתווה החוקתית שלו למדינה היהודית (Jabotinsky, 1940, pp. 216-218):

* החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

בכל קבינט שבו ישמש יהודי כראש ממשלה יהיה סגן ראש הממשלה הערבי, וכן להפך; [...] הקהילות האתניות היהודית והערבית תוכרנה כגופים ציבוריים אוטונומיים, שמעמדם שווה בפני החוק [...] כל קהילה אתנית תבחר לעצמה אסיפת נבחרים לאומית משלה, שתהיה רשאית להוציא הוראות ולהטיל מסים בתחומי האוטונומיה שלה, ולמנות גוף לאומי מבצע, שיישא באחריות בפני אותה אסיפת הנבחרים (תרגום שלי, ד"ש).

אלה הן שתי דוגמאות בולטות להשקפה אוטונומיסטית על הריבונות הלאומית היהודית בארץ ישראל, שהייתה אינהרנטית ומהותית להגות ולפוליטיקה של הציונות כתנועה לאומית יהודית. ההתכוונות הלאומית המדינית של הציונות לפני השואה הייתה מושתתת על שני אדנים (אם גם לא באורח סימטרי): ההגדרה העצמית על יסוד אוטונומי-טריטוריאלי ללאום היהודי בארץ ישראל, והשגתן של זכויות קולקטיביות לאומיות ממשיות למיעוטים הלאומיים היהודיים במזרח אירופה ובמזרח-מרכז אירופה. בתוך כך, ובייחוד ברוב התקופה שבין שתי מלחמות העולם, הרעיון להקים בארץ ישראל משטר של דמוקרטיה רב לאומית נועד לחזק עקרונות של אוטונומיה לאומית ושל רב לאומיות בכלל, וכך לקדם בעקיפין את עניין הזכויות הלאומיות של יהודי מזרח אירופה ומרכזה.

אם כן, בניגוד לדימוי הרטרופסקטיבי של התנועה הציונית, לא זו בלבד שלאורך רוב שנותיה היא כלל לא חתרה להקים מדינת לאום, אלא אף ערערה ללא הרף על הדגם הזה בסביבת פעילותה המרכזית בתפוצה המזרח אירופית, וכן תמכה בבירור בקידומו של מודל חלופי, רב לאומי ודמוקרטי, בארץ ישראל. אלא שבתריסר השנים הרות הגורל שבין 1936 ל-1948 – עם קריסת המערך של מדינות לאום רב לאומיות בפועל במזרח-מרכז אירופה, השתלטות של הגיון החלוקות, ההאחדות וחילופי האוכלוסין האתניים במרחב האירואסייתי, ומעל לכול שואת יהודי אירופה – התחוללה במחשבה המדינית הציונית תמורה מקיפה. תנועה לאומית שבנתה את עצמה בארץ היעד לא כ"מדינת לאום שבדרך" אלא כ"שלטון עצמי שבדרך", ושהאגף שלה בתפוצה המזרח-מרכז אירופית היה עצם בגרונן של מדינות הלאום המובהקות דוגמת פולין, אימצה את הדגם שממנו הסתייגה בעבר ובנתה מדינה שמוסדותיה מכירים רק בלאום אחד ומשליטים את לאומיותו על הארץ שבה יושבים שני לאומים.

לא מודל משטר מסוים אחד למימוש הריבונות היה יסוד מוסד של האידיאולוגיה הלאומית הציונית, אלא עצם העיקרון של הריבונות כשלטון היהודים על היהודים בארץ ישראל והעמידה על זכותו של כל יהודי להשתקע במולדתו. כמו כל תנועה לאומית, גם הציונות מעולם לא הייתה משועבדת לדגם קבוע וסטטי כלשהו של קיום מדיני, אלא הסתגלה מדרך הטבע לשינויים שעברה המדינה כמסגרת מארגנת למימוש ההגדרה העצמית של קבוצות לאומיות, בהתאם להתפתחויות הרלוונטיות במציאות גיאופוליטית ברגע היסטורי נתון. והנה, מתוך התחושה שמודל מדינת הלאום הנוכחי אינו נותן מענה מספק למצוקות הלאום היהודי בימינו, מעלה שנהב מחדש את אותן הסוגיות שהטרידו כמה וכמה מהבולטים שבציונים לפני 1948, שתהו כיצד על היהודים לארגן את ריבונותם באופן שבו לא ישלטו על מי שרואים עצמם כבני לאום אחר.

ראויה לציון מיוחד העובדה שמבין החלופות למצב המדיני הנוכחי שנהב דוחה את המודל של

'מדינת כל אזרחיה' [...] עם ניהול ריבוני משותף ליהודים ולערבים [...] משום שהוא מניח ציבור הומוגני עם אינטרסים שהם ברובם אינדיבידואליים, והוא לא נותן את הדעת לעובדה שרוב הציבור במרחב הוא דתי-לאומי ויש שונות עצומה הן בקרב היהודים הן בקרב הפלסטינים (עמ' 155).

יתרה מזאת, מסתבר שבעיני שנהב המודל העדיף הוא

מודל שוויוני בחלוקת הריבונות הנותן ביטוי לזכויות לאומיות ודתיות מלאות לשני העמים, [אשר] ישמר במידה מסוימת את הדגם הקיים של המדינה היהודית, אך ישרטט אחרת את גבולותיה ויהיה מבוסס על חוקה פוליטית חדשה שתעוצב תוך חלוקה צודקת של משאבי האזור (שם).

אין זאת אלא גרסה רכה של חלוקת הארץ לשתי מדינות, אגב גיבושו של מודל גמיש ומכיל יותר של מדינת הלאום היהודית. דחייתו של שנהב את דגם "מדינת כל אזרחיה" לטובת דגם מחודש זה של המדינה היהודית חמקה לחלוטין מעיני מבקריו הפזיזים בעיתונות הישראלית, שבמקום להתמודד עם טענותיו על מלוא מורכבותן העדיפו לברוא לעצמם איש קש בדמות שנהב הפוסט-ציוני והפוסט-לאומי, דמות שאין לה דבר עם מחבר במלכודת הקו הירוק. זאת, לא רק אצל אחד כמו גדי טאוב, שהתקיף את המחבר מעל דפי ידיעות אחרונות על סמך הריאיון עמו במוסף הארץ שבו הוצג הספר, אגב הצגת שנהב כמי ש"שייך לקבוצה של אינטלקטואלים פוסט-ציונים [...] הדורשים מן היהודים לוותר על זכותם להגדרה עצמית, בשם הדמוקרטיה" (טאוב, 2010); אלא גם בסקירה מאת עקיבא אלדר במוסף "ספרים" של הארץ, שבה הוצג שנהב כמי ששולל נחרצות את פרדיגמת שתי המדינות לטובת "המדינה הדו-לאומית" (אלדר, 2010).

אכן, המודל המדיני ששנהב נוטה אליו יותר מכולם (אך אינו מכריע לגביו) הוא "מודל קונסוציוני" של דמוקרטיה הסדרית [...] המניח זכויות לאומיות ודתיות של העמים שיבואו לידי ביטוי באמצעות חלוקת המרחב למרחבים לאומיים קטנים יותר ולקהילות דתיות ואזרחיות במתכונת של קנטונים" (עמ' 156). ואולם, מודל זה שייך במובהק למשפחת התכניות הרב לאומיות שהעלתה המחשבה הציונית המדינית לפני קום המדינה ושקצתן הוזכרו לעיל. המודל של שנהב אמנם מתכתב עם תלמידי אחד העם מקבוצות "ברית שלום" ו"איחוד", בייחוד כשהוא מציע לנסח מחדש את עליית היהודים לישראל מתוך התחשבות בעקרונות מוסכמים; אך מצד שני, בהיבט עקרוני אחד הוא קרוב לתכנית מדינת הקנטונים של בן גוריון ולמתווה של מדינת שתי האוטונומיות של ז'בוטינסקי יותר מאשר לאלה של "ברית שלום": אנשי "ברית שלום", בשלהי שנות העשרים של המאה הקודמת, חתרו להקים מסגרת מדינית דו לאומית ללא דיחוי, ואילו התכניות של "מדינת הלאומים" מאת ז'בוטינסקי ומפא"י כיוונו לעתיד רחוק יותר. והנה, גם שנהב מכוון לעתיד ולא להווה, שהרי הדגמים המדיניים שהוא מציע אינם אלא אוטופיה של חלוקת המרחב, ובלשונו: "אינני מצפה מן היהודים או מן הפלסטינים שיסכנו את עתידם תמורת הבטחות פוליטיות חסרות משמעות. התוצאה הפוליטית צריכה להיות תוצר של תנועה רב-שנתית שבאמצעותה ייבדקו אופציות שונות ומורכבות יותר ויוצעו מסגרות טריטוריאליות וממשליות חלופיות" (עמ' 154-155).

הנה כי כן, בהציגו את תכניותיו כפרספקטיבה אוטופית שפניה אל העתיד, שנהב כביכול מכניס אותן למגירה שבה מונחים גם מסמכי המחשבה הציונית האוטונומיסטית והפדרליסטית מלפני 1948. אותם המודלים והתכניות לא היו אוטופיים אלא להפך, ביקשו לשקף את המציאות האתנית-לאומית בארץ ישראל-פלשתינה על מלוא מורכבותה. הם הפכו לאוטופיות ונדחו לעתיד הרחוק רק ב-1948. מי שיבקש להשליך את במלכודת הקו הירוק מהמגירה הזאת אל הפח, חזקה עליו שידחס עמוק פנימה את הניירת הרב לאומית של הציונות טרום 1948, כדי שדבר לא יפריע לו להמשיך ולהציג את הציונות כאידיאולוגיה חד ממדית הנעולה במודל מדיני יחיד. אלא שכדאי לשמור במגירה את כל המסמכים האלה בשלמותם ובהישג יד, שכן אם וכאשר הזמן ידרוש זאת, הם – ובהם במלכודת הקו הירוק – עוד עשויים לשמש בסיס לעיצוב מחודש של הריבונות הלאומית היהודית בארץ ישראל לנוכח מציאות משתנה.

מקורות

אלדר, ע' (2010, 12 במאי). קו שבור. הארץ, מוסף "ספרים".
 בן גוריון, ד' (תרצ"א). אבחנו ושכנינו. תל אביב: דבר.
 גביוון, ר' (2003). המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה. תכלת, 13, 50-88.
 טאוב, ג' (2010, 21 בפברואר). יהודה שנהב מתפייט על השתלבות במרחב הערבי. ידיעות אחרונות.

Jabotinsky, V. (1940). *The Jewish war front*. London: G. Allen & Unwin.

Vered Vitnizky-Seroussi. Yizhak Rabin's Assassination and the Dilemmas of Commemoration. Albany: State University of New York Press. 2009. 213 pages

אפרת בן־זאב*

הסוציולוגיה של ההנצחה, טוענת ויניצקי־סרוסי, ניתנת לפירוק והבנה דרך ארבעה יסודות: סוכנות (agency), זמן, מרחב ונרטיב. נאמנה לסדר פנימי זה, היא מקדישה פרק לכל אחד מהיסודות ומוסיפה פרק חמישי על הנצחת רבין הנכפית בבתי הספר ועל המחלוקת סביב יישומה. מארגון הספר באופן זה ניכר שוויניצקי־סרוסי תרה, בראש וראשונה, אחר מסגרות תיאורטיות שאפשר יהיה ליישמן גם בהקשרים אחרים. ספרה של ורד ויניצקי־סרוסי הוא מסע לאורך נתיבים ברורים שמכניסים סדר בשדה העמוס לעייפה של חקר ההנצחה. נוסף על כך, הוא טומן בחובו הפתעות קטנות ומלבבות, פיתוחים של מושגים כגון סוכני השכחה (morphus agents) (עמ' 150) והנצחה בנאלית (banal commemoration) (עמ' 149), והדגמת פגיעותה של ההנצחה הפורמלית (עמ' 142).

משיכה זו אחר התיאורטי אינה באה על חשבון מחקר יסודי, ארוך טווח ומעמיק של המקרה הייחודי: רצח יצחק רבין והמאבקים שניטשו סביב הנצחתו בעשור שלאחר מכן. בניגוד למחקרים רבים בתחום, שנהנים משנים ארוכות המפרידות בין האירוע ובין חקר הנצחתו ומאפשרים לחוקרים לעקוב אחר מגמות משתנות, ויניצקי־סרוסי נמצאת בשדה ובוחנת אותו כבר מרגע ההתרחשות. לא זו בלבד שהייתה נוכחת בהפגנה שבה נורה רבין, אלא שהיא לא התמהמהה בהחלטתה לחקור את התהוות מעשה ההנצחה, והתחילה עוד בטרם התקבעו מסורות. למרות נוכחותה בליל הרצח, המחקר אינו שבויה באדרתו של רבין ושומר על מרחק ביקורתי ראוי לציון. אנו עוקבים אחר ההתפתחויות דרך שיחות עם יזמי הנצחה, דרך תצפיות על אירועי הנצחה, הן ספונטניים והן ממלכתיים, דרך האופן שבו בתי ספר יסודיים מיישמים את ההנצחה, ואף דרך העיתונות העברית, הערבית והרוסית.

סקירה זו תיגע בארבע מתרומותיו היפות של הספר, ובהמשך תידרש בקצרה למתודולוגיה ותצביע על כמה ממגבלות המחקר. התרומה הראשונה נוגעת לייחוד של גישתה של ויניצקי־סרוסי לחקר הזיכרון הלאומי. היא ניגשת אליו בזהירות, מתעניינת בקולקטיב בישראל ולא בקולקטיב הישראלי, ובתוך כך פורטת אותו לפרודותיו. דרך החשיפה של נרטיבים מתחרים היא מתעכבת על השסעים ובוחנת זירות של ציבורים שונים, מקצתן מכלילות, כמו הטקס הממלכתי בהר הרצל, ואחרות מצומצמות בהרכב, כמו האופן שבו בוחר בית ספר זה או אחר לנהל את יום הזיכרון ליצחק רבין. ההנצחה הלאומית בספר היא פוליפונית ומשקפת מבט מפוכח על הלאומיות המאחדת. זוהי לאומיות שהכוחות המפרידים בתוכה חזקים עד מאוד. חיפוש של ויניצקי־סרוסי אחר התגבשות ההנצחה בזירות הציבוריות מביאה אותה אל אחד הנושאים המרתקים שלא זכו לכיסוי מספק, והוא תפקידם של סוכני זיכרון (memory)

* המחלקה למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי רופין

(agents), אותם יזמים, מארגנים ומעצבים של סדר היום והפרקטיקות של ההנצחה.² דרך הראיונות שווינצקי־סרוסי עורכת עמם אנו למדים על כוונותיהם, על דרכי פעולתם ועל יחסי הגומלין ביניהם. סוכני זיכרון אלו מחזירים אותנו אל גובה הקרקע, אל דמויות בשר ודם המניעות תהליכים ומהוות משקל נגד להנצחה ממלכתית הגמונית, או כפי שמגדירה זאת וינצקי־סרוסי, "המדינה היא רק מחוץ זיכרון אחד מיני רבים גם כאשר סדר היום המנמוני הוא זיכרון לאומי" (עמ' 50). סוכני זיכרון אלה, מדגימה וינצקי־סרוסי בספר, עומדים בפני מלאכה קשה בשל עיסוקם בעבר שנוי במחלוקת, או כלשונה – "עבר בעייתי", "שחלק רוצים לזכור, אחרים רוצים לשכוח ורבים היו רוצים שהוא לא היה מתחולל כלל" (עמ' 148). אין זה מקרה לדעתה שכשמדובר בעבר כזה יש ייצוג יתר לנשים כסוכנות זיכרון (עמ' 49). כשם שהספר נותן מקום לסוכני הזיכרון, הוא מקדיש פרק גם למרחבים שבתוכם הם פועלים. הפרק משווה בין שני מרחבי זיכרון: חלקת הקבר בהר הרצל ואתר ההנצחה בכיכר רבין. חלקת הקבר שוכנת בבירה, שקטה, ירוקה ומרוחקת. כיכר רבין משתרעת בלב תל אביב, עממית, רועשת ומשתנה, ויש לה עוצמה שנובעת מכך שהיא המרחב המגשים (embodied space), או כפי שנכתב על הכתובת שליד האתר: "כאן, במקום זה". אך היא גם הפגיעה יותר, לדעת וינצקי־סרוסי; כשייעלמו סוכני הזיכרון, גם היא עלולה לאבד מחשיבותה. העמדה זו של המרחב כשווה ערך לאלמנט של הזמן וההיסטוריה ושל המבנה החברתי מתיישבת יפה עם החזרה אל ההכרה בחשיבות המרחב (Soja, 1996). אין זה המרחב של הספרות במדעי החברה מראשית המאה העשרים, המעצב את הקבוצה החברתית, אלא מרחב פוקויאני, חי ומשתנה, ועוד יותר מכך מרחב לפבריאני (Lefebvre, 1991), שבלעדיו קבוצה כלל לא יכולה לחשוב על עצמה.

שלוש התרומות שנמנו עד כה נגעו לסוגיות תיאורטיות (פיתוח המורכבות של הזיכרון הלאומי, תפקידם של סוכני הזיכרון, והמרחב כגורם מכריע), אך הספר מאיר גם תהליכים שמתחוללים בחברה הישראלית. רבות נאמר כבר על ההפרטה של הזיכרון הישראלי (אוחנה וויסטרין, 1997; Lomsky-Feder, 2004), אך וינצקי־סרוסי הולכת עם פרשנותה צעד נוסף כשהיא טוענת שרצח רבין הוא קריאת תיגר על יסודות האתוס הישראלי. אם רבין היה אייקון, הרי שרציחתו, כמו ההשתמטות מהנצחתו, הן אינדיקציה לשבר עם המרכיבים שעיצבו את החברה הישראלית בעבר (עמ' 146). הגיבורים של מלחמת העצמאות אינם גיבורים עוד. אחת השאלות המתבקשות היא מה יהיה עכשיו. האם יש אתוס חלופי חדש? ואם יש כמה כאלו, האם הם יצליחו לדור בכפיפה אחת? האם ייתכן שחלק מהישראלים אינם מחזיקים עוד באתוס קולקטיבי כלל? אין עוד גיבורים ואין סיפורי גבורה, אין זיכרון שיאחד את האזרחים סביב עבר משותף. עומק המשבר, חיפוש הדרך והשתיקות הרועמות מוצאים את ביטויים בספרה של וינצקי־סרוסי.

האם אפשר לכתוב ספר זה אתנוגרפיה? האם הוא משרטט את החברה הישראלית או חלקים ממנה בעשור שהוביל אותה מהמאה העשרים למאה ה־21 לנוכח רצח רבין?

2 וינצקי סרוסי משווה את המושג סוכני זיכרון למושגים reputational entrepreneurs של גרי פיין ו־moral entrepreneurs של הווארד בקר (ראו עמ' 183, הערה 3). בעבודה הנוגעת להנצחה של מלחמת העולם השנייה במדינות אסיה ובייחוד ביפן מפתחת קרול גלאק (Gluck, 2007) מושג מקביל שהיא מכנה .memory activists

ויניצקיי־סרוסי מבססת את מחקרה על עבודת שדה מרשימה. היא מראינת, מתצפתת, סוקרת עיתונים, וגם מייחדת פרק בנספח לתיאור השיטה. בניגוד למחקרים רבים העוסקים באוכלוסיות חלשות מזו של החוקר, מחקרה עוסק גם באוכלוסייה חזקה, באליטה מקומית ובאישי ציבור, וויניצקיי־סרוסי רגישה להקשרים ההיררכיים שבתוכם היא פועלת ומאירה אותם לקוראיה. היא מכבדת את המרואיינים באופן שבו היא כותבת עליהם ומשתדלת לשמור על פרטיותם. אך אליה וקוץ בה, שכן בויתור על חשיפתם – ובתוך כך בויתור על חשיפת ההקשר החברתי הרחב שלהם – אנו הקוראים נותרים ללא מידע הכרחי; היכן צמח המרואיין? מה עיצב את האופן שבו הוא בוחר להתבטא? מהן ההשלכות של עמדתו על יחסיו עם הסביבה? אלו הן שאלות מרכזיות להבנת האנשים המעורבים בהנצחה ובאי ההנצחה של רבין; לא רק דמויות ציבור אלא גם מנהלי בתי ספר, מורים, ואפילו אנשים שעולים לרגל אל אתר הרצח או ילדי בית ספר. ייתכן שכאן טמון הפער שבין עבודת שדה בסוציולוגיה האיכותנית לעבודת השדה האנתרופולוגית: בסוציולוגיה האיכותנית הדגש דדוקטיבי, ונדמה שהאמפיריקה מגויסת לטובת הטיעון. באנתרופולוגיה הדגש אינדוקטיבי, והמסקנות ינבעו מדברי המרואיינים ומהאופן שבו הם פועלים בתוך הקשרם.

אך למרות מגבלה זו, הספר מעניין וכתוב היטב. ניסוחיו קולחים ולעתים אף דרמטיים, למשל בתיאור טקס ההנצחה בכיכר רבין במלאות שנה לרצח, כשהאורות כבו, הקהל דמם, ונאמו של רבין מההפגנה שבה נרצח הושמע שוב. הפרקים באורך הנכון, הטיעונים בהירים וזוכים לתקציר בסוף כל פרק, והחלוקה הפנימית מפרידה בין תחומים ומקלה על הבנתם אף שבמציאות הם מעורבבים. ויניצקיי־סרוסי אינה מרבה להשתמש ב'רגון, ועל כן הספר מתאים גם למי שאינו מצוי בנבכי התיאוריה הסוציולוגית. בחירה יוצאת דופן היא השימוש החוזר במושג מנמוני (mnemonic), שמקורו באלת הזיכרון היוונית מנמוזינה (mnemozyne), אמן של תשע המוזות. מנמוני פירושו עזר לזיכרון, וויניצקיי־סרוסי עושה במונח שימוש נרחב ומשלבת אותו בהקשרים של זמן, מקום, טקסים, פרקטיקות, פעילויות, נרטיב, ואפילו מדבקות. ודאי יש עזרים רבים למעשה ההנצחה, אך ייתכן שכדאי היה גם לעמוד על ההבדלים שבין אזכורים אלו. ויניצקיי־סרוסי הייתה מהראשונות לבקר את המושג "זיכרון קולקטיבי" כמכליל מדי (ויניצקיי־סרוסי, 1998), וכעת צריך להיזהר מהתאהבות במושג חדש. אך כמכלול, זהו ספר שממלא אחרי שלוש הציפיות הגדולות מספר אקדמי טוב: הוא מתייחס אל הספרות העכשווית ומתדיין אֶתה, הוא מעניק לנו, הקוראים, מסגרות למחשבה שנרצה לבחון בהקשרים אחרים, והוא מאיר לנו את המשברים העכשוויים בחברה בישראל.

מקורות

אוחנה, ד' וויסטרין, ר' (1997). מיתוס וזיכרון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
ויניצקיי־סרוסי, ו' (1998). לזיכרון הקולקטיבי אין גבולות. סוציולוגיה ישראלית, (א1), 181-171.

Gluck, C. (2007). Operations of memory: Comfort women and the world. In S. M. Jager & R. Mitter (Eds.), *Ruptured histories: War memory and the post-cold*

- war in Asia* (pp. 47–77). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lomsky-Feder, E. (2004). The memorial ceremony in Israeli schools: Between state and civil society. *British Journal of Sociology of Education*, 25(3), 291–305.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real and imagined places*. Oxford: Blackwell.

דני רבינוביץ ואיתי ורדי. כוחות מניעים: כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזרחיות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2010. 221 עמודים

דניאל ממון*

לפרדיגמה הניאו-ליברלית מגוון מופעים, בהם הפרטה, ליברליזציה של שווקים, שילוב עקרונות שוק בפעילות של מדינת הרווחה, הפחתת מסים לשכבות החברתיות הגבוהות ומתן אוטונומיה לבנקים המרכזיים. ספרם של רבינוביץ וורדי על כביש חוצה ישראל הן בביטוי חשוב ביותר של ניאו-ליברליזם: סוכנויות מדינתיות יוזמות סלילה של נתיב תחבורה מרכזי ומפקידות את הקמתו ואת הפעלתו בידי תאגיד פרטי שמטרתו רווח כספי. מדובר במהלך פוליטי מרחיק לכת אפילו במונחים של הכלכלה הקלאסית מבית מדרשו של אדם סמית, שלדידו אחת החובות היחידות של המדינה היא להקים ולהפעיל מערך של מפעלים ומוסדות ציבור, ובכלל זה סלילת כבישים (סמית, 1996). ואולם, על פי הפרדיגמה הניאו-ליברלית, כפי שטען אחד מדובריה הבולטים מילטון פרידמן, "אין אפוא שום סיבה שלא למסור את הכבישים לבעלות ולהפעלה פרטיות" (פרידמן, 1978, עמ' 27).

ניתוח המקרה של כביש חוצה ישראל מתמקד בתקופה שבין 1989 ל-2004 ומבוסס על מסמכים ארכיוניים, על ראיונות עם דמויות מרכזיות שהיו מעורבות בפרויקט ועל דיווחים ופרוטומים בכלי התקשורת. מלבד אלה הספר מסתמך על כמה מסגרות תיאורטיות מנחות: הראשונה, הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל והמעבר למשטר ניאו-ליברלי שבמסגרתו מופרטות תשתיות לאומיות. טענתם של המחברים היא שסיפור כביש חוצה ישראל ממחיש את השינויים שחלו בדפוסי מעורבותה של המדינה בכלכלה, כאשר אין מדובר בהסתלקות המדינה ממעורבות בזירה הכלכלית אלא בשינויים בדפוסי מעורבותה. ניתוח מוסדי של תשתיות אזרחיות הוא מסגרת תיאורטית מנחה אחרת. לטענת המחברים, המקרה של סלילת כביש חוצה ישראל משקף את השינויים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים מרחיקי הלכת שהתרחשו בישראל בתחילת המאה ה-21, שיצרו ציבור צייתן, כנוע ומושתק, שלמרות חופש המידע וחופש הביטוי אינו מצליח להשמיע את קולו. מסגרת תיאורטית מנחה שלישית היא המשבר הסכימתי העולמי. לדברי רבינוביץ וורדי, משבר האקלים מחייב ממשלות ברחבי העולם לשקול מחדש את מדיניות פיתוח התשתיות האזרחיות, וממשלת ישראל נכשלה בכך כשבחרה לסלול את כביש חוצה ישראל, שעלול להפוך למעמסה סביבתית כבדה.

הספר בנוי משבעה פרקים. הפרק הראשון מתאר את תהליך לידתו של הכביש משלב הרעיון הראשוני בשנות השישים ועד הבשלת הפרויקט בשנות התשעים, כשהשחקנים המדינתיים יזמו סלילת כביש שאינו מכביד על תקציב המדינה והפקידו את הקמתו ואת הפעלתו בידי תאגידים פרטיים. הפרק מנתח את הצגת הכביש כפתרון טבעי ומתבקש לבעיות התחבורה של ישראל וטוען שמדובר באחת האסטרטגיות החשובות שבאמצעותן שכנעו השחקנים המעורבים את מקבלי ההחלטות ואת הציבור הרחב בנחיצות הפרויקט.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

הפרק שני בוחן את תפקיד המדינה בתכנון ובביצוע של פרויקט כביש חוצה ישראל: סקרי היתכנות, חקיקה שהובילה להקמת חברת "כביש חוצה ישראל" והכנת התשתית המשפטית, התכנונית והקניינית של הפרויקט. ניתוח תפקידה של המדינה חושף את העמדות המוסדיות של השחקנים המדינתיים: משרד האוצר התנגד לפיתוח תחבורה ציבורית והרחבת רשת הרכבות משיקולים תקציביים, ועל כן תמך בהפרטה; מע"צ, בהיותה מופקדת על סלילת כבישים, יזמה סקרים שהראו את הנחיצות הכלכלית שבסלילת הכביש; ומשרד הבינוי והשיכון שקד על הצעת חוק שאפשרה להפריט את הכביש ולסלול אותו ככביש אגרה. מלבד זאת, הפרק דן בקואליציות שבין הסוכנויות המדינתיות ובין תאגידים כלכליים ואינטרסים עסקיים לשם קידום הפרטת תשתיות, ולבסוף, הוא נדרש לניגודי העניינים של מקצת מחברי הכנסת שהיו מעורבים בתהליך החקיקה.

הפרק השלישי דן בהסכם הזיכיון לסלילה ולתפעול של כביש חוצה ישראל. בניגוד לטיעון המקובל שכביש חוצה ישראל נסלל באמצעות הון פרטי, הטענה המרכזית של הפרק היא שהמדינה השקיעה בו ממון רב; מאות מיליוני שקלים מתקציבה הוקצו לבניית שני המחלפים הראשונים בכביש, לפיזיו החקלאיים לאורכו ולפינוי התוואי מתשתיות כגון קווי מתח ומים. נוסף על כך, המדינה העניקה הטבות פיננסיות רבות ומגוונות ליוזמים: הסכם רשת הביטחון הפיננסית, הסכם המימון והגנה מפני עליות ריבית. המסקנה של הפרק היא שלמרות הרטוריקה של שוק חופשי, המדינה לא נסוגה ממעורבותה בזירה הכלכלית. כמו כן, המחברים מדגישים את התרומה של מערכות הקשרים בין השחקנים – נבחרי ציבור, פקידי מדינה, יזמים ובעלי תאגידים – בקידום הפרויקט, ובעיקר מראה כיצד הם מגייסים את קשריהם החברתיים לקידום אינטרסים כלכליים.

הפרק הרביעי דן בתאגידים הכלכליים המעורבים בפרויקט באמצעות הבעלות על חברת "דרך ארץ": קבוצת "אפריקה ישראל" בבעלות לב לבייב, "שיכון ובינוי" בבעלות משפחת אריסון, "אלון" בבעלות משותפת של התנועה הקיבוצית, דודי ויסמן, שרגא בירן וקבוצת "אפריקה ישראל" והחברה הקנדית Canadian Highways International Corporation. טענת המחברים היא שלא זו בלבד שכביש חוצה ישראל הוא כביש מניב גדל"ן, אלא שהזכייה בפרויקט אף סייעה לבעלי השליטה להפיק רווחים נאים מעסקיהם האחרים. יתרה מזאת, הניסיון וההון שנצברו בפרויקט סייעו לתאגידים המקומיים להרחיב את עסקיהם למדינות שונות בעולם. להערכתי, למרות חשיבותו הכלכלית של כביש חוצה ישראל לבעליו, המחברים נסחפו מעט אחרי הרטוריקה של עצמם. לטעמי יהא זה מוגזם לתלות בפרויקט את תנופת ההשתלבות ההולכת וגוברת של הכלכלה הישראלית בשווקים הגלובליים, שכן ההון הישראלי יצא לרעות בשדות זרים עקב שילוב של כמה גורמים, חלקם מקומיים ואחרים גלובליים; חלקם פרי אפשרויות שפתחו סוכנויות מדינתיות ואחרים נבעו משינויים במשטר הגלובלי הפיננסי הבינלאומי; ולבסוף, היציאה וההשתלבות בכלכלה הגלובלית היא גם תולדה של ניצול קשרים אישיים ועסקיים.

הפרק החמישי עוסק בתפקיד שמילא כביש חוצה ישראל בהעמקת הפערים בין היהודים ובין הפלסטינים אזרחי ישראל ומשקף את שוליותם של האחרונים. הפיזיו שקיבלו בעלי קרקעות פלסטינים שאדמותיהם הופקעו לצורך סלילת הכביש היה קטן בהרבה מזה שקיבלו בעלי הקרקעות היהודים, ועיקר הפיתוח הכלכלי נעשה בתחומי היישובים היהודיים שבסביבת הכביש אגב התעלמות מהיישובים הפלסטיניים. כך שעתק המיזם הלאומי את הפערים בין הקבוצות.

הפרק השישי דן בתפקידו של הרכב הפרטי כמחולל תהליכים חברתיים ופוליטיים וסוקר את האופן בו עודדה המדינה את התלות העמוקה ברכב הפרטי, ואת האופן בו ההתמכרות אליו האיצה את סלילת כביש חוצה ישראל. הפרק עוסק גם בהשפעות נוספות של התלות ברכב: תהליך הפרוור, העמקת אי השוויון והגברת זיהום האוויר. לטעמי רצוי היה להעביר את החלק הדין בסוגיית ההתמכרות הקולקטיבית לרכב הפרטי לפרק המבוא, מאחר שמדובר במרכיב חשוב בשיח על ההכרח בכביש חוצה ישראל.

הפרק השביעי מתאר את המאבק שניהלו ארגוני הסביבה נגד הכביש. הפרק מראה שהמאבק היה מקוטע, לא עקבי ומאופיין בריבוי קולות, אך למרות כישלוננו בעצירת הפרויקט, הוא תרם להעלאת תפיסת המדיניות התחבורתית כסוגיה חשובה בסדר היום התכנוני, וכן להפיכת שיקולים סביבתיים לכאלה שיש להתחשב בהם בתהליכי קבלת החלטות. במבוא לספר טענו המחברים שאופי המאבק שניהלו ארגוני הסביבה תרם דווקא לחיזוק יזמי הכביש ולדה-פוליטיזציה של הפרויקט. חבל שבניתוח המאבקים לא מצאו המחברים מקום להרחיב בסוגיה זו.

באחרית הדבר מציגים המחברים את המסקנות העיקריות, קושרים את סיפור כביש חוצה ישראל לתהליכים רחבים המאפיינים את החברה בישראל בעידן הניאו-ליברלי ומצביעים על תרומת הפרויקט להרחבת אי השוויון. הם גם חוזרים ומדגישים את אחת הטענות שעלו במהלך הניתוח האמפירי: חשיבותם של הקשרים בין מקבלי החלטות, נבחרי ציבור ופקידים בכירים ובין הבעלים והמנהלים שעומדים בראש התאגידים הכלכליים, וכן את המרכזיות של הניעות האופקית מהאליטה הברוקרטית והפוליטית אל עמדות בכירות באליטה הכלכלית. לטענתם, גיוס פקידי מדינה בכירים לתפקידים בכירים בתאגידים העוסקים בפיתוח תשתיות הוא מנגנון חשוב בקידום הפרויקט הניאו-ליברלי.

לסיכום, מחברי הספר נוקטים עמדה ברורה באשר לכביש חוצה ישראל. מצד אחד, הם מציינים שהכביש הוא סיפור הצלחה מבחינת הסוכנויות המדינתיות שיזמו אותו, הצרכנים המשתמשים בו והתאגיד הפרטי שסלל ומפעיל אותו. מצד שני, הכביש מגביר את השימוש ברכב פרטי ומבטא את ההזנחה של פיתוח תחבורה ציבורית, בעיקר של אוטובוסים ורכבות. יתר על כן, מסקנתם הכללית היא שדפוסי הפיתוח של התשתיות הפיזיות בישראל אינם משרתים את האינטרס של הציבור דווקא. הם יוצאים נגד ההשפעה הגוברת של בעלי ההון והתאגידים על מערכות התכנון בישראל ומצביעים על ליקויים חמורים בתהליכי קבלת החלטות ועל הנוזקים הסביבתיים העלולים להיגרם מהחלטות בתחום התשתיות הפיזיות. חולשתו העיקרית של הספר נעוצה בהיעדר התייחסות שיטתית בפרקים השונים ובעיקר בסיכום ליחסי הגומלין בין המסגרות התיאורטיות המנחות ובין התובנות הנובעות מהן.

מקורות

סמית, א' (1996). עושר העמים. תל אביב וירושלים: האוניברסיטה הפתוחה ומוסד ביאליק.
פרידמן, מ' (1978). קפיטליזם וחופש. ירושלים: אדם.

דניאל ממון וזאב רוזנהק. בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2009. 206 עמודים

יובל יונאי*

ממון ורוזנהק מציעים לנו תיאור של שינוי מערך היחסים הפוליטיים-כלכליים בישראל ושל מעבר מפרדיגמת מדיניות של מדינה מתפתחת לפרדיגמה ניאוליברלית דרך הפריזמה של בנק ישראל. המחקר שלהם עוקב אחר כמה צמתים בתהליך השינוי של המדיניות הכלכלית בישראל ומראה כיצד הפך בנק ישראל לשחקן מרכזי וחזק בפוליטיקה הישראלית, וכיצד הוא ניצל שינויים במערך הכוחות העולמי כדי להגביר את כוחו מול שחקנים מדינתיים אחרים.

הנרטיב שממון ורוזנהק מספרים מתחיל בהקמת בנק ישראל ב-1954 ובמאבקיו עם משרד האוצר בשני העשורים הראשונים לקיומו. לטענתם, הדגש על פיתוח כיעד מרכזי של המדינה הגביל את כוחו של הבנק ואת יכולתו להשיג ריסון מוניטרי. כמו חוקרים אחרים, גם ממון ורוזנהק מציינים את 1985 כשנה מכריעה שבה החל השינוי במדיניות הכלכלית בישראל. במסווה של טיפול חירום בהיפר־אינפלציה הכניסו מעצבי המדיניות שינויים בתכנית הייצוב והעניקו לבנק שליטה במדיניות המוניטרית. כעבור זמן היה הבנק שותף לגיבוש הסדרים מוסדיים וחוקיים נוספים, כגון חקיקת החוק המגביל את הגירעון הממשלתי, קביעת יעדי האינפלציה השנתיים וליברליזציה של הפיקוח על שווקים פיננסיים.

בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי הוא ספר מצוי. הוא מציג טיעון ברור, מתווכח עם גישות אחרות ומביא ממצאים אמפיריים שממחישים את הטענות התיאורטיות באופן מסודר ולוגי. הספר מציג תזה חלופית ברורה וחדה ומבסס אותה על מחקר מדויק. גם אם אין מסכימים עם מסקנות הניתוח של ממון ורוזנהק, אין ספק שהם הוציאו תחת ידיהם ספר מוצלח, שמספר סיפור מרתק ומציע הסבר תיאורטי מקיף. ברור גם שהספר ייכנס לסילבוסים של קורסים רבים, ישמש בסיס לדיון תיאורטי ולמחשבה פוליטית, ומי יודע, אולי אפילו ייקרא על ידי כלכלנים, רחמנא ליצלן.

התזה החשובה ביותר של הספר היא לדעתי "תזת ההנכחה" של כוחות גלובליים במציאות הלוקלית. בניגוד להסברים רווחים הן בשיח הציבורי הלא-אקדמי והן בכתובה האקדמית העכשווית, ממון ורוזנהק מראים ששינויים מרכזיים שחלו במדיניות הכלכלית בעידן הגלובליזציה אמנם הושפעו משינויים בזירה העולמית, אבל זו לא הייתה פעולה פשוטה של "העתק-הדבק". אין ספק שקיום מוסדות בינלאומיים בעלי עוצמה, שיח דומיננטי בעל תפוצה עולמית ושווקים בינלאומיים משפיעים על המדיניות הכלכלית בכל מדינה ומדינה. אבל הצורה המסוימת שהם לובשים בכל מדינה תלויה בהתפתחויות ספציפיות ובמערך יחסי הכוח המקומי.

תזה חשובה אחרת בספר היא תזת הדה-פוליטיזציה של המדיניות המקרו-הכלכלית. הספר מראה כיצד החלטות גורליות המשפיעות על כולנו מופקעות מתחום הדיון הציבורי

* החוג לטוצ'ולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ומועברות לדיון של "מומחים", שמסקנותיהם נתפסות כמשרתות את טובת הכלל, אף שהן משפיעות במידה ניכרת ובאופן דיפרנציאלי על סיכויי החיים של כולנו. כאן יש להעיר שהפקעת הדיון מרשות הציבור והעברתו למומחים אינה דבר חדש. גם בתקופת הפרדיגמה הקיינסיאנית רווחה התפיסה שרק מי שלמד כלכלה יכול להבין את הקשרים הסיבתיים בין משתנים כלכליים, ושניהול הכלכלה לטובת הכלל מחייב הפקעת הסמכות לקבוע מדיניות כלכלית מידי המחוקקים והדרג הנבחר והעברתה לידי הדרג המקצועי באוצר ובבנק ישראל (יונאי, 1986).

ספרים טובים נמדיים לא רק בתקפות התשובות שהם נותנים, אלא גם בכיווני המחקר שהם פותחים, וספרם של ממן ורוזנהק פותח רבים כאלה. התשובות של הספר שלפנינו מעלות בעיות חדשות ומתוות נושאים להמשך הדיון. למשל, הספר אינו משיב לשאלה מה הכוח היחסי של הגורמים המקומיים אל מול הכוחות הגלובליים. בסוף הספר אנו למדים שדווקא בישראל, שבה הפרדיגמה הניאו-ליברלית התפתחה במהירות גדולה משנות השמונים, החקיקה המבטיחה את עצמאותו של הבנק לא הצליחה לעבור בשל התנגדות האוצר. אז מה? אם יש היגיון מחייב של שוק ההון הבינלאומי או לחץ חזק מצד גופים בינלאומיים וממשלת ארצות הברית, כמה ייחודיים יכולים להיות ההסדרים המקומיים, וכמה השפעה יכולה להיות לייחוד הזה על מה שחשוב באמת?

תהייה אחרת קשורה לחשיבות הפרקטיקה היומיומית של ניהול מדיניות כלכלית אל מול החלטות רשמיות של קביעת מדיניות. הספר מבוסס על דיונים סביב החלטות רשמיות, אבל הדברים הקורים בפועל אינם מתיישבים תמיד עם החלטות אלה, ויש עניין מיוחד במחקר על דרך קבלת ההחלטות היומיומית. ההמחשה הטובה ביותר לחשיבות של כיוון מחקר זה ניתנת לנו בפרק על קביעת יעדי האינפלציה. ממן ורוזנהק מתארים את המאבקים השנתיים סביב קביעת היעד לאותה שנה, אבל מתברר שלאחר המאבקים הארוכים, הדיונים המייגעים והפשרות שנתקבלו לבסוף, ירדה האינפלציה בראשית שנות התשעים הרבה יותר ממה שנקבע ביעד. האם זה קרה באופן בלתי מתוכנן? מישוה זלול בהחלטה ופעל מאחורי הקלעים בניגוד למדיניות? מי נפגע מזה? מי הרוויח?

שאלות אחרות קשורות למה שאפשר לראות כראיפיקציה של "הבנק" בספר המלא בביטויים כגון "הבנק רוצה", "הבנק שאף", "הבנק קידם" וכדומה. הניתוח בספר הוא אמנם שיפור ניכר לעומת ניתוחים המדברים על "המדינה" כגוף הומוגני אחד; ממן ורוזנהק פועלים על פי פרדיגמה מוכרת היטב בסוציולוגיה הפוליטית המנתחת את היחסים בין סוכנויות ממשלתיות ומראה כיצד תוצאות המאבק ביניהן קובעות בסופו של דבר מה תעשה "המדינה". אבל כפי שהפרדיגמה שלהם עושה פרובלמטיזציה למושג המדינה, כך יש לעשות פרובלמטיזציה לכל אחד מהשחקנים שהם הניחו את קיומם האובייקטיבי: מה זה "הבנק"? ומה זה "האוצר"? מי קובע מה האינטרס של "הבנק"? דוד הורוביץ היה בעל השפעה לא פחותה מברונו, מפרנקל ומפישר במערכת הפוליטית של שנות החמישים והשישים, אבל הוא לא חשב שהבנק צריך יותר כוח; על פי תפיסתו, הממשלה הייתה צריכה לקבוע מדיניות, ובנק ישראל צריך לפעול במסגרת המדיניות הזאת, שהורוביץ כפוליטיקאי היה שותף לעיצובה. התפיסה שהבנק צריך שליטה מוניטרית מלאה, שהניעה את הבנק ודחפה אותו בהתמדה לפעול להעברת סמכויות מהאוצר ולביצור עמדתו, היא אפוא חלק ממה שצריך להסביר ולא להסביר (ראו קרמפף, 2008). מי קבע למשל שהבנק המרכזי צריך להיות

כמעט אדיש לבעיית האבטלה? הרי אין זה חוק טבע שבנק מרכזי צריך לדאוג ליציבות מחירים ולא לתעסוקה מלאה.

הניתוח של ממן ורוזנהק מתמקד ביחסים המורכבים של שיתוף פעולה, יריבות ומאבק בין בנק ישראל לאוצר כאילו הם שחקנים מרכזיים. התמקדות זו בשחקנים החזקים מעלימה את השאלה מה קרה לסוכנויות ממשלתיות אחרות. אני זוכר ימים אחרים, שבהם שרי חינוך ובריאות היו מוקדי כוח פוליטי, שבעזרת גופי ידע דיסציפלינריים, אידיאולוגיה ואיגודים חזקים הצליחו לקדם אינטרסים שנראו להם חשובים. מדוע חדלו גופים אלה לשחק תפקיד בקביעת מדיניות חברתית? למה דווקא משרד הביטחון וצה"ל הצליחו להימנע מהיקף הצמצומים וההפרטה שעברו השירותים האזרחיים? הצלחה זו מאששת את הטיעון המרכזי של הספר, שיחסי כוחות מקומיים משפיעים על התצורה הסופית של כל מדינה, אבל היא מבליטה גם את הצורך בהשלמת התמונה ובמתן הסבר על חולשת השחקנים שקולם לא נשמע.

סוגיה אחרת שעולה מהניתוח המוצע בספר היא מקומם של יחסי כוח מעמדיים בקביעת מדיניות מקרו-כלכלית. התמקדות החוקרים במאבק של בנק ישראל להעצמת כוחו באה על חשבון הסבר במונחים מעמדיים. הספר מזכיר את ההתנגדות של התאחדות התעשיינים והתאחדות הסוחרים למדיניות המוניטרית המרסנת של בנק ישראל. התנגדות זו בלטה בכותרות הראשיות של העיתונים במשך כמה שנים, ואף על פי כן הצליח הבנק לצבור כוח ולהשתמש בו בניגוד לתביעות התעשיינים. האם סקטור ההון שוב לא הבין את האינטרס האמיתי שלו (כפי שהוא התנגד בעבר למדינת הרווחה ולקיינסיאניזם)? האם השינויים שירתו סיעה מסוימת של בעלי הון ופגעו באחרת? הספר אינו מספק תשובות לכך, אבל הוא בהחלט מכשיר את הקרקע לדיון חשוב מאוד.

שאלה זו גם מחזירה אותנו לדיון על כוחה של הגלובליזציה מול הכוחות המקומיים. ייתכן שהאינטרסים המעמדיים שמאחורי השינוי קשורים להון הגלובלי, שעל הצורך לרצות אותו מדברים נגידי הבנק בגלוי. ביוני 1997 רקח ראש הממשלה נתניהו עסקת חבילה עם הנגיד פרנקל מעל לראשו של שר האוצר מרידור; ראש הממשלה הסכים להגדיל את הרצועה של שער החליפין תמורת הורדת הריבית על ידי הבנק. ממה נבע כוח זה של הבנק? במה הוא יכול לאיים, ואיך הוא מתנגד לשחקן פוליטי שמאחוריו עומדים חברי כנסת ופעילים מפלגתיים? על פי ספקולציה עיתונאית שממן ורוזנהק כוללים בספר, אנליסטים בחברות הדירוג הבינלאומי הזהירו שתיקון חוק בנק ישראל כך שיגביל את כוחו של הנגיד יביא להורדת דירוג האשראי של ישראל. מתברר שיש כוח כלכלי חיצוני למערכת הישראלית שיכול לכופף את היד לשחקנים מקומיים. זהותו של שחקן זה ידועה, ההון הבינלאומי, וממן ורוזנהק אינם מכחישים את כוחו, אך הם טוענים שבנק ישראל הצליח לצבור כוח בהיותו המתווך בין שחקן זה לזירה המקומית. אבל האם מדובר בכוח אמיתי או רק במראית עין של כוח המתמצה ביכולת לבחור מרצון את מה שההון הבינלאומי רוצה?

ולבסוף, יש עוד כיוון אחד שנראה לי חיוני לפתח, והוא התפקיד של ידע תיאורטי ואמפירי. ממן ורוזנהק מדברים שוב ושוב על "רטוריקה של גלובליזציה פיננסית". לכאורה מדובר ברטוריקה בלבד, שוט לאיים בו, אבל לא כך הוא; יש שוט אמיתי, כפי שממחיש האיום של האנליסטים. אם יש שווקים פיננסיים, ואם אפשר לחקור ולהבין את דפוסי הפעולה שלהם, ואם כלכלנות היא הדיסציפלינה החוקרת דפוסים כאלו, האם אנחנו יכולים

להתייחס למסקנות שלהם כאל סתם רטוריקה המגויסת לקדם אינטרסים מוסדיים וכלכליים של קבוצות מסוימות?
 ברונו לאטור (Latour, 2004) טוען שבחברה התלויה כל כך בידע דיסציפלינרי, חשיבה ביקורתית אינה יכולה להסתפק בהערות ספקניות מחוץ למגרש המשחקים. על פי הסיפור שממן ורוזנהק מספרים, התיאוריות המדעיות והממצאים האמפיריים הם, לפחות במשתמע, רק קישוט או רטוריקה לקדם מדיניות מסוימת. פעם למשל הייתה תיאוריה שיש טרייד-אוף בין יציבות מחירים ובין תעסוקה, ולכן אפשר לבחור במה להילחם, באינפלציה או באבטלה (עקומת פיליפס). התיאוריות הדומיננטיות בכלכלה מאז שנות השמונים גורסות שזה טרייד-אוף רק לכאורה, ושהוא עבד למשך זמן קצר; לאחר שהשחקנים הכלכליים הבינו איך המדינה נאבקה באבטלה על ידי הזרמת ביקושים והורדת ריבית, הם נקטו מראש פעולות שמבטלות את האפקטיביות של המדיניות הממשלתית. אלו הם ממצאים מדעיים שנשענים על מודלים תיאורטיים ועל מחקרים אמפיריים. האם אפשר להתייחס אליהם כאילו היו רטוריקה ריקה? ומצד שני, האם צריך לקבל אותם כפי שהם רק כי הכלכלנים אמרו? לאטור (Ibid., p. 227) כותב על בעיות מעין אלו:

הסכנה אינה נשקפת מטעונים אידיאולוגיים שמתחפשים לטענות עובדתיות – סכנה שבה למדנו להילחם כה טוב בעבר – אלא מחוסר אמון מופרז בדברים עובדתיים המתחפשים לטענות אידיאולוגיות. הקדשנו שנים כדי לגלות את הדעות הקדומות החבריות מאחורי טענות אובייקטיביות-כביכול; האם עכשיו אנחנו צריכים לגלות את העובדות האמיתיות המסתתרות מאחורי האשליה של דעה קדומה? (תרגום שלי, י"י).

ממן ורוזנהק חושפים את האפשרות שמאחורי הטענות העובדתיות של הכלכלנים מסתתרים טיעונים אידיאולוגיים ניאורליברליים, אבל האם ביקורת כזו אינה טומנת בחובה סכנה שנתעלם מעובדות אמיתיות? איך אנו, הסוציולוגים, יכולים להבחין בין עובדות כלכליות אמיתיות ובין תחפושות של טיעונים אידיאולוגיים? נראה לי שבעולם הנשלט על ידי מומחים, זהו האתגר הבא של הסוציולוגיה.

מקורות

- יונאי, י' (1986). האמנם אין מנוס? הבניית המציאות הכלכלית כמנגנון של שליטה הגמונית. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- קרמפף, א' (2008). כלכלנות, לאומיות, מדינה: הכלכלה הפוליטית של רעיונות כלכליים בישראל, 1934-1966. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- Latour, B. (2004). Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30, 225-248.

Eran Fisher. Media and New Capitalism in the Digital Age: The Spirit of Networks. New York: Palgrave Macmillan. 2010. 259 pages

דניאל ממן*

סוגיית יחסי הגומלין בין חברה לטכנולוגיה מעסיקה את הסוציולוגיה מאז ראשית התגבשותה כתחום ידע מדעי. סוציולוגים, כמו מדעני חברה אחרים, חלוקים בדעותיהם בדבר מקומה של הטכנולוגיה בחברה: האם הטכנולוגיה היא המנוע העיקרי לשינויים ולתמורות חברתיות? והאם חידושים טכנולוגיים תלויים בהסדרים מוסדיים, תרבותיים ופוליטיים או שהם תולדה של התפתחויות פנימיות ואינם כפופים להסדרים חברתיים?

השינויים הטכנולוגיים המהירים והמקיפים שחלו בעשורים האחרונים, בעיקר בטכנולוגיות המידע והתקשורת, העצימו את העניין המחקרי והציבורי בשאלת היחסים בין חברה לטכנולוגיה. הספר של ערן פישר, המבוסס על עבודת דוקטורט שכתב במסגרת לימודיו במחלקה לסוציולוגיה ב־New School for Social Research, מוסיף נדבך חשוב לדיון ומתמקד בניתוח השיח הדיגיטלי (digital discourse) בעידן החברות הקפיטליסטיות המתקדמות העכשוויות.

המטפורה העיקרית של הספר היא הרשת, והיא מתבססת על עבודתו של הסוציולוג הספרדי מנואל קסטלס (Castells, 1996). בעקבות שינויים סטרוקטורליים וטכנולוגיים שהתרחשו בעשורים האחרונים, חל שינוי יסודי בחברה הקפיטליסטית, והיא הפכה מחברה פורדיסטית לחברה פוסט־פורדיסטית, או "חברת הרשת". לשינויים הטכנולוגיים, שהספר מכנה "טכנולוגיית הרשת", ולשינוי המשטר הקפיטליסטי נלווים גם שינויים אידיאולוגיים עמוקים. כפי שהציעו בולטנסקי וצ'יאפלו בהסתמך על עבודתו של מקס ובר (Boltanski & Chiapello, 2005), מדובר בשינוי של רוח הקפיטליזם ובהתגבשות של שיח חדש: רוח הרשתות. ואולם, לטענתו של פישר, עבודות אלו מתעלמות מתפקיד השיח הדיגיטלי, המתאר את המציאות של המשטר הקפיטליסטי החדש, ובה בעת גם מעניק לו לגיטימציה. במרכז השיח הדיגיטלי המבוסס על טכנולוגיית הרשת ניצבת האמונה שהקפיטליזם החדש יביא לאמנציפציה של האינדיבידואל על ידי הפחתת הניכור והעצמת היצירתיות והביטוי האישי.

המקורות האמפיריים שעליהם מתבסס הספר הם פריטי מידע שפורסמו במגזין *Wired* מעת היווסדו ב־1993 ועד 2008. לדידו של פישר, השיח במגזין משקף באופן ברור, עקבי ומזוקק את עיקרי השיח הדיגיטלי, ובעצם המגזין עצמו הוא חלק מהמהפכה הדיגיטלית, שהיא גם מהפכה חברתית. במילים אחרות, אין מדובר במגזין שעניינו רק דיווחים על חידושים טכנולוגיים, המכוון לקהל של מומחים, אלא במגזין שעוסק במפגש שבין חברה לטכנולוגיה, וקהל קוראיו הוא הציבור הרחב המשכיל. על כן הניתוח של המידע שהופיע בו מאפשר לחשוף את הקטגוריות, המונחים, הדימויים והאמונות של החברה הקפיטליסטית העכשווית, וכן את התפקיד של השיח הדיגיטלי בהענקת לגיטימציה למשטר החדש.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

לספר שלושה שערים. הראשון מציג בהרחבה את הבסיסים התיאורטיים, הסוציולוגיים והאמפיריים של המחקר; השני מתמקד בארבע זירות של מפגש בין טכנולוגיית הרשת ובין הקפיטליזם הפוסט-פורדיסטי; והשלישי דן בהרחבה במסקנות הסוציולוגיות והתיאורטיות של השיח הדיגיטלי. הפרק הראשון, "קפיטליזם, טכנולוגיה והשיח הדיגיטלי", עוסק בכמה נושאים: ראשית, הוא דן בשיח הטכנולוגי כשיח שמעניק לגיטימציה; שנית, הוא דן בשינויים בהצבר ההון – מקפיטליזם פורדיסטי לפוסט-פורדיסטי – ובדפוסי הרגולציה; ולבסוף, הוא דן בשינוי ברוח הרשתות ובמעבר מקפיטליזם שנועד להביא שחרור חברתי לקפיטליזם שיוביל לאמנציפציה של האינדיבידואל. הפרק השני, "השיח הטכנולוגי העכשווי", דן בהרחבה במרכזיות של השיח הדיגיטלי בכלל ושל המגזין *Wired* בפרט בתרבות הפוליטית העכשווית.

הפרק הפותח את השער השני, "השוק הרשתי", דן בקשרי הגומלין שבין השוק ובין טכנולוגיית הרשת. על פי השיח הדיגיטלי, התפתחותה של טכנולוגיית הרשת מוליכה לשילוב הולך ומתהדק בין השווקים ולהפיכתם לרציונליים יותר, עם פחות ופחות רגולציה פוליטית, ועם פחות יציבות. כתוצאה משינויים אלו, היחידים והתאגידים נדרשים לגמישות רבה יותר וליכולת הסתגלות גבוהה לסביבה המשתנה. השיח הדיגיטלי מעניק אפוא לגיטימציה לשווקים אוטונומיים שאינם שוורים בהסדרים חברתיים ופוליטיים.

הפרק הרביעי, "העבודה הרשתית", בוחן את השיח הדיגיטלי על עולם העבודה. על פי השיח הדיגיטלי, כתוצאה משילוב עולם העבודה המסורתי עם טכנולוגיית הרשת הולכים ומיטשטשים הגבולות שבין עולם העבודה למרחב הפרטי, כלומר בין העבודה לפנאי, בין המרחב הביתי למקום העבודה, בין הזמן הפרטי לזמן העבודה ובין העובד למעביד. למעשה, על פי השיח הדיגיטלי, מתגבש סוג חדש של עובד המכונה *digerati* (צירוף של המילים 'מלומד' ו'דיגיטלי' באנגלית) ומעמד חברתי חדש של עובדי מידע. כתוצאה משינויים אלו נעשה מקום העבודה היררכי פחות ושטוח יותר, והעבודה נעשית ריכוזית פחות ומאפשרת ביטוי אישי רב יותר בהשוואה לטכנולוגיה התעשייתית. נוסף על כך, מעמדם החברתי והזהות האישית של עובדי המידע אינו נקבע עוד על פי המיקום בתהליך הייצור, אלא על פי המיקום בטכנולוגיית הרשת.

הפרק החמישי, "הייצור הרשתי", עוסק בשיח הדיגיטלי על תהליך הייצור. לפי שיח זה, טכנולוגיית הרשת מביאה לתמורה יסודית בתהליך הייצור. כלומר, הייצור הרשתי מחליף את הייצור התאגידי של העולם הפורדיסטי, וטכנולוגיית הרשת מאפשרת תהליך ייצור יותר דמוקרטי, משתף, מכיל והומני. בהקשר זה הפרק דן בהרחבה במשמעויותיו של הקוד הפתוח. מדובר בעצם בתנועה חברתית גלובלית שמצדדת באפשרות להכניס שינויים בתוכנות באופן חופשי. מבחינת השיח הדיגיטלי מדובר בלא פחות ממהפכה חברתית. לראשונה מאז המהפכה התעשייתית, העבודה, במקום ניכור בתהליך הייצור, מאפשרת לעובדים להגיע למימוש ולמיצוי עצמי, מגבירה את השיתופיות והופכת את תהליך הייצור לדמוקרטי. במילים אחרות, תנועת הקוד הפתוח משקפת סוג חדש של קפיטליזם, שבו בני האדם זוכים לשליטה מחדשת על חייהם. ואולם, הייצור הרשתי מאפשר גם את המשך הניצול, משום שהמשתתפים בתהליך אינם זוכים לתמורה כספית עבור עבודתם, כפי שאפשר לראות למשל בדיון על מיקור המונים (*crowd sourcing*).

הפרק האחרון בשער השני, "בן האנוש הרשתי", סוגר את הפרקים האמפיריים ועוסק

בשיח הדיגיטלי על בני האדם. על פי השיח הדיגיטלי, בני אדם, כמו טכנולוגיית הרשת, אוצרים ומעבדים מידע, ועל כן יכולים להיווצר יחסי גומלין בין בני אדם ובין מכונות. לשון אחר, השיח הדיגיטלי מציב את בני האדם והטכנולוגיה במישור אחד ואף טוען שאנו עדים למיזוג של בני אדם וטכנולוגיית הרשת לישות אחת. הפרק דן בארבעה תחומים: הגוף, הנפש, הזהות והלא מודע, ומסקנתו העיקרית היא שבחברת המידע אי אפשר להפריד את בני האדם מהטכנולוגיה.

הפרקים השונים בשער השני מסייעים לבסס את הטענות הכלליות של הספר: בצד הצמיחה של סוג חדש של קפיטליזם וטכנולוגיה חדשה, מתגבש גם שיח חדש, רוח הרשתות. השיח החדש מעניק לגיטימציה למשטר הפוסט־פורדיסטי המאופיין במערך חדש של עוצמה וכולל, בין השאר, נסיגה של המדינה מהתכנון, הניהול והרגולציה של הכלכלה ונסיגה מהמחויבות לרווחה החברתית; מעבר מכלכלה לאומית לשוק גלובלי אחיד; הפרטה של העבודה והתגבשות דפוסי העסקה גמישים ומשטר ייצור חדש וריכוזי פחות; שינוי באופי השיח הפוליטי לשיח לא מעמדי בעיקרו; שחרור השוק מהעוגנים החברתיים והפוליטיים, ודה־פוליטיזציה של העניינים הכלכליים.

ספרו של ערן פישר הוא תרומה חשובה ביותר לדיון על קשרי הגומלין בין חברה לטכנולוגיה, בייחוד לנוכח השינויים המהירים והמקיפים שחלים בטכנולוגיית המידע והתקשורת בעשורים האחרונים. עם זאת, אחת מחולשותיו הבולטות של הספר היא ההסתמכות הבלעדית על המגזין *Wired* לביסוס טענותיו. השיח הדיגיטלי, כמו שיחים אחרים, הוא רבגוני, ואילו המגזין מגויס לגוון מסוים. על כן ראוי היה לגוון את המקורות האמפיריים ולתת מקום לקולות נוספים, שאינם באים לידי ביטוי בספר. יתר על כן, קריאה מעמיקה של הספר הותירה בי תחושה שהוא מאמץ ללא ביקורתיות את השיח הדיגיטלי ומתאר את החברה החדשה באופן אוטופי. כמה דוגמאות יסייעו להבהרת הדברים: האומנם אנו עדים לנסיגת המדינה מהזירה הכלכלית? המדינה הייתה ונותרה שחקן מרכזי בזירה, ויעיד על כך המשבר הפיננסי הגדול שהחל ב־2007. כמו כן, האמנם טכנולוגיית הרשת מביאה להעצמה של יחידים, מרחיבה את האפשרות למימוש עצמי, מחזקת את שיתופי הפעולה ונותנת לבני אדם שליטה מחודשת על חייהם? מבט מפוכח על המציאות מביא למסקנה שבצד היתרונות העצומים, המהפכה הדיגיטלית תורמת דווקא לשעבוד ולתלות בטכנולוגיה ומעצימה את אי השוויון החברתי. חולשה נוספת היא עומס יתר של מושגים ומטפורות המסרבליים את הטקסט ומקשים את הקריאה בו.

מקורות

- Castells, M. (1996). *The information age: Economy, society and culture, Vol. 1: The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Boltanski, L. & E. Chiapello (2005). *The new spirit of capitalism*. London: Verso.

דני רבינוביץ. הנה זה בא: כיצד נשרוד את שינוי האקלים. תל אביב: הקיבוץ
המאוחד. 2009. 238 עמודים

מרב כץ־קמחי*

ספרו של דני רבינוביץ הוא מדריך ראשון מסוגו בעברית למשבר האקלים שאנו נתונים בו. המחבר מציג את הנתונים המדעיים העיקריים על המשבר (פרקים ראשון ושני); משרטט את ההשלכות החברתיות, הפוליטיות והכלכליות שלו (פרקים שני ושלישי); מנתח בביקורתיות את אופני הייצוג שלו בזירה הפופולרית (פרק רביעי) ואת הסיבות ההיסטוריות לקיומו (פרק חמישי); מעריך את מצבה של ישראל בעידן המשבר (פרק שישי); מציג תרחישים קודרים לחיים בו (פרק שביעי); סוקר שורה של פתרונות אפשריים להתמודדות עמו, ובעיקר מדגיש את הנחישות הפוליטית הנדרשת כיום להתערבות במנגנוני השוק החופשי ולכפיית אורח חיים בר קיימא על אזרחי המדינות המתועשות (פרקים שמיני ותשיעי). הצירוף של כתיבה בהירה, ניתוח ביקורתי מעמיק וסינתזה של גופי ידע מדיסציפלינות אקדמיות שאינן דרות בכפיפה אחת בדרך כלל, מייחד את הספר מרוב הספרים הנכתבים היום על הנושא בעולם האנגלו־סקסי.

בלשון שווה לכל נפש מסכם רבינוביץ בפרקים הראשונים את ממצאי המחקר המדעי על נסיבות ההיווצרות של "המצב האקלימי הפוסט־נורמלי" (מאפ"ן) (עמ' 18): שריפת דלק מחצבי מאז ראשית המהפכה התעשייתית על ידי "הומו־סאפיינס קומבו־סטאנס" (עמ' 19) – המין האנושי בן זמננו, השורף "דלק מחצבי כעוגן תרבותי וכלכלי עליון" (עמ' 77) – הביאה להצטברות גזי חממה, ובעיקר פחמן דו חמצני, באטמוספירה, שלה כושר הכלה מוגבל ביותר. הצטברות זו גורמת לעלייה ניכרת בטמפרטורת הפלנטה ולמאפ"ן, שהוא הרה אסון להמשך החיים עלי אדמות. כפי שמציין המחבר, שוררת הסכמה מדעית גורפת על עצם ההתחממות, על גורמיה האנתרופוגניים ועל חומרת המצב.

סכנותיו של המאפ"ן, שניכרות כבר היום וצפויות להחריף בשנים הקרובות, הן מדבור מתרחב ורעב בקנה מידה גלובלי; מצוקת מים; שינוי עולמי בדפוס ירידת המשקעים שיגרום להקטנת יכולת האגירה שלהם; עליית מפלס האוקיאנוסים; עלייה בתדירותן ובעוצמתן של סופות טרופיות הרסניות; והתפשטות מחלות ומגפות.

לסכנות האלה, כפי שמראה רבינוביץ בפרק השני, מתוך הסתמכות על דו"חות ממשלתיים ודו"חות של ענף הביטוח הבינלאומי, יש השפעה רחבה החורגת מתחום הגיאוגרפיה והביולוגיה, שכן הן משרות על אי יציבות פוליטית, כלכלית וחברתית ועל משבר הומניטרי ממושך. המשבר יפגע באוכלוסיות עניות יותר מאשר בקבוצות עשירות, הן כשמדובר בתחומי אותה מדינה הן כשמדובר בגלובוס כולו. מדינות עניות באזורי המדבר המתרחב יהיו הסובלות הישירות מהידלדלות משאבי המזון והמים, אך הפליטים הסביבתיים שלהן יתדפקו על שעריהן של המדינות הצפוניות והמבוססות ויגרמו לאי יציבות גלובלית

* Office for history of science and technology, UC Berkeley; גילוי נאות: הכותבת תורמת מעת לעת לבלוג של דני רבינוביץ' (<http://homocombustans.com>).

מתמשכת. זו עלולה אף להחריף עקב הפיכתם של סכסוכים אתניים מקומיים למלחמות על משאבי יסוד. המדינות הצפוניות המבוססות יהיו חשופות לנזקים כלכליים כבדים עקב הצפת אזורי מטרופולין וכשל ביטוחי פיננסי עמוק. עם זאת, צפוי שעקב הפשרה נרחבת של שטחים שהיו מכוסים בשכבת קרח בתחומן, יגדלו עתודות הקרקע שלהן וייחשפו אוצרות טבע חדשים. מצב עניינים זה ישחק לטובתן.

בפרק הרביעי מראה רבינוביץ, בהסתמך על מחקריהם של סוציולוגים והיסטוריונים, שהזרם המרכזי של העיתונות הפופולרית האמריקאית מציג בצורה מעוותת ומעוקמת את ההסכמה המדעית בנושא ורומז בעצם שהיא אינה קיימת. המחבר גם מונה כמה סיבות למצב העניינים הזה (עמ' 97-99). למותר לציין שבעיתונות השמרנית האמריקאית מוכחשת בעיית ההתחממות במשך שנים אנב הבנייתה כמדומיינת או זניחה (עמ' 91-93). ההצגה התקשורתית הבעייתית הזאת מעצבת במידה רבה את עמדותיו של הציבור הרחב, הסבור שיש ויכוח מדעי על ההתחממות, וגם משום כך יושב על הגדר ונמנע מהכרעה פוליטית (עמ' 99-100).

בהקשר של הדיון על אופני הקיום של המשבר בתודעתנו, קובע רבינוביץ בסוף הפרק הרביעי, במידה רבה של צדק, שהמחקר בתחומי מדעי החברה על משבר ההתחממות נוטה להיות חסר, לא ברור או בלתי מגובש ו"החשיבה על העולם כמערכת אחידה מהבחינה החברתית, המוסרית והפוליטית עדיין מתקיימת בלקונה מושגית" (עמ' 102). החולשה הזאת של מדעי החברה נובעת לדעת רבינוביץ משתי סיבות: מסורת המחקר הסוציולוגית המודרנית ש"העמידה את המדינה [ולא את הפלנטה] כקטגוריית הניתוח היסודית" ותיאורטיזציה בלתי מספקת על הגלובליזציה (עמ' 102).

הפרק החמישי בספר מוקדש לכלכלה הפוליטית של המשבר. הוא מציג היסטוריה ביקורתית של העידן התעשייתי, וכן דן בדילמה הקשורה בצמיחתן הכלכלית העכשווית של הודו, סין וברזיל. ראשית, מזכיר רבינוביץ לכולנו שהתיעוש, שהוא הגורם הדומיננטי למשבר, החל במערב אירופה והמשיך להתפתח באמריקה הצפונית. המדינות המפותחות באזורים אלו קטפו את פירות הפיתוח, והן גם אלה שיסבלו פחות מהמשבר בגלל מיקומן הגיאוגרפי ומוכנותן. המדינות העניות, המתפתחות והבלתי מפותחות, שמשטחיהן נכרו חומרי הגלם בעידן הקולוניאלי, לא זכו כמעט ליהנות מפירות הפיתוח, והן יהיו הסובלות העיקריות בעתיד. לגיבוי הניתוח הזה על אי השוויון ההיסטורי ביצירת המשבר מביא המחבר נתונים כמותיים מקוריים על פליטות הפחמן של המדינות המתועשות הוותיקות והצומחות (עמ' 108), ואלה מראים בבירור את האחריות ההיסטורית שלהן למשבר. בראש הטבלה ניצבת כמובן ארצות הברית. בהגדרת "אינדקס הפליטה ההיסטורית" בעמוד זה נפלו שתי טעויות עריכה, ויוצא מכך שההגדרה שגויה, אף שהנתונים המצורפים בטבלה נכונים. הניתוח והנתונים מביאים את המחבר להציג עמדה מנוגדת לעמדות הניאו־ליברליות הרווחות בדבר מירוץ התיעוש הכלכלי המאוחר של הודו, סין וברזיל. רבינוביץ מציע להתיר להן ליהנות מפירות הפיתוח, קרי להמשיך ולפלוט כמויות פחמן גדולות יחסית, כדי שלפחות חלק גדול מאוכלוסייתן יגיע לרמת חיים בסיסית, ומטיל את האחריות העיקרית לצמצום המשבר על האחראיות ההיסטוריות לקיומו.

לישראל, כפי שעולה מהפרק השישי, אמנם אין אחריות היסטורית למשבר, אך בעשורים האחרונים, עקב מערך ייצור חשמל לא יעיל ושימוש נרחב בתחבורה פרטית, היא הצטרפה

למועדון המפוקפק של המדינות המתועשות שאינדקס הפליטה ההיסטורית שלהן גדול מ-1, כלומר ששיעור הפליטה ההיסטורית שלהן גבוה משיעור אוכלוסייתן באוכלוסיית העולם. למרות ממצאי מחקרים קלימטולוגיים ונתונים מדאיגים המעידים על נוכחות המשבר בישראל (למשל הופעתם של פליטי דרפור בגבולה הדרומי בקיץ 2007 כתוצאה ממאבק אתני אלים על משאבי יסוד מדולדלים), ההנהגה הפוליטית והציבור הרחב נוטים להתעלם ממנו מסיבות מגוונות. מבין אלו מונה רבינוביץ את הנטייה הישראלית לראייה אינטרוברטית, הדוחקת את משבר האקלים מהתודעה; את העיסוק הציבורי הממושך בסכסוך הישראלי-ערבי; את אופני הייצוג של המשבר בעיתונות, הדומים למצב בארצות הברית ועוד (עמ' 126-129). הוא מתאר את האתגרים שבפניהם ניצבת המדינה בפרוס המאפ"ן ומביא שורה של המלצות לצמצום הנוק ולהסתגלות אליו.

בפרק השביעי מציג המחבר תרחישים מטרידים וקודרים של ההסתגלות האנושית למשבר, המבוססים על ממצאי מחקר באבולוציה של ההומינידים. על פי תרחישים אלו, קבוצות אנושיות חזקות ועשירות יאמצו יכולות טכנולוגיות מתקדמות כמו שיפורים גנטיים או מזון מהונדס ועמיד לטובת שרידותן, וידירו אגב כך קבוצות חלשות, עד שאלה יימחו מעל פני האדמה.

בפרקים השמיני והשביעי סוקר רבינוביץ סדרת פתרונות טכנולוגיים שהוצעו לצמצום נזקי המשבר לטווח הארוך ולהסתגלות אליו בטווח הקצר, כמו הפקת חשמל ממקורות מתחדשים, בנייה יעילה, חיסכון במים, צמחונות חלקית, מעבר לשימוש נרחב בתחבורה ציבורית, הגדלת השטח המיוער על פני כדור הארץ ועוד. רוב הפתרונות האלו, אגב, קיימים כבר ומיושמים בקנה מידה קטן ולא מספיק במבחר מקומות בעולם. הבעיה העיקרית, כפי שמציין המחבר, אינה מציאת פתרונות טכניים אלא קבלת החלטות נכונה של הדרג הפוליטי, שיאמץ את הפתרונות האלו במחיר פגיעה ברמת החיים המערבית תוך כדי הכוונה וניהול של מנגנוני השוק החופשי. "המאמץ העיקרי", קובע רבינוביץ, "צריך להתמקד בעיצוב הדיון הציבורי וניתובו למדיניות של חקיקה ותמריצים וסנקציות שיתגברו על הכשלים שמקורם במנגנוני השוק". על המערכת הפוליטית "מוטלת החובה לעזור ליצרנים לעזור לצרכנים לצרוך אחרת" (עמ' 183).

אולריך בק טוען בספרו החדש (Beck, 2009) כי "התולדות הקטסטרופליות של שינוי האקלים חייבות להיות מוצגות באופן אפקטיבי כדי ליצור לחץ לפעולה [פוליטית]" (p. 86) (תרגום שלי, מכ"ק). ספרו של רבינוביץ ופעילותו הענפה כאינטלקטואל ציבורי הם תרומה מזהירה להצגת המשבר. יש לקוות שהפעולה הפוליטית לא תאחר לבוא.

מקורות

Beck, U. (2009). *World at risk*. Cambridge, UK: Polity Press.

מי מוכן לסחוב על גבו את הסרט הזה? התבוננות בטריטוריה הסרטית של רון עופר ויוחאי חקק על התברה החרדית

תמר אלור*

שימוש במצלמה כדי לגולל את סיפור חייהם של אחרים העלה שאלות הנוגעות לייצוג עוד לפני שהאנתרופולוגיה הטקסטואלית תיארה את הייצוג כבעיה. הצבת עדשה אל מול אנשים שהחוקרים במאים רצו ללמוד נסכה מיידיות במעשה הייצוג בכך שמחקה לכאורה את הפער בין מה ששמעה האתנוגרפית ובין מה שרשמה ביומנה ובין מה שבסופו של דבר כתבה על האנשים. התמונות או הסרטים – דווקא בגלל שנתפסו כחסרי מרחק כמעט מהמציאות – הבליטו במהירות את העובדה שאין ייצוג נטול התערבות, ושגם התמונה או הסרט הם עבודה, מעשה מלאכותי, ארטיפקט תרבותי. האנתרופולוגיה הוויזואלית הטרימה אפוא בכמעט עשרים שנה את הדיונים העיוניים באנתרופולוגיה הכתובה, שזכו לתואר "משבר הייצוג".

חברות פשוטות נענו לעדשה משום שלא ידעו בתחילה מה היא יודעת לעשות. כעבור זמן הוסדרו היחסים בין המצלמים למצלמים באופנים שונים, החל בשיתופי פעולה בצילום ובעריכה וכלה בתשלומים ישירים או מתווכים בעבור הזכות לקחת דימויים ממקום אחד למקום אחר. מי שטייל בעולם השלישי מכיר את הבקשה לשלם תמורת "לקיחת צילומים" של מקומיים, או לחלופין את האיסור (המעוגן לעתים קרובות בחוק) לצלם בלא היתר מהנוגעים בדבר. בעולם המערבי התפתחו יחסים מגוונים בין מתעדים למתועדים, ואלה אינם חדלים להתחדש, החל בתיעוד עצמי ובסרטים משפחתיים ועד לתכניות ריאליטי למיניהן, כשבתוכם מצויה הסוגה הדוקומנטרית (תיעודית) כנתיב מרכזי-קנוני.

אף שנעשים סרטים רבים שבהם מושא התיעוד אינו משתף פעולה עם העושים במלאכה, הרי שרוב הסרטים הדוקומנטריים נהנים מהסכמה כזו או אחרת של המצלמים, וברובם יש לפחות דמות אחת שלוקחת על עצמה את הסרט ומגלגלת את הסיפור. בשלושת הסרטים שעשו עופר וחקק יש שני גיבורים מרכזיים בכל סרט; שני נשאים לשלושת הנושאים; שישה אנשים ונשים שהסכימו להצטלם. כשמדובר בחברה החרדית, זהו אינו עניין של מה בכך. אני מניחה שיוצרי הסרט השקיעו מאמצים רבים באיתור הגיבורים הללו ובחזיון אחריהם, ואין לי ספק שלאורך כל תקופת העבודה חרדו שמא ההסכמה העדינה שקיבלו תבוטל בטרם יהיו להם "מספיק חומרים". זו אינה חרדה השמורה לעובדים בקרב החברה החרדית בלבד, אך בה ובשכמותה היא עמוקה יותר. יוצא אפוא שבעבודה דוקומנטרית (וגם אתנוגרפית) הסיפור הוא על מי שהסכימו לשתף פעולה, ואלה קובעים במידה ניכרת לאן ילך הסרט.

עם זאת, הצפייה בשלושת הסרטים כמכלול מגלה שעופר וחקק הצליחו לייצר סדר יום מחקרית-יעודי שעוטף שלושה נושאים מרכזיים בחיי הקהילה החרדית. הסרט הראשון, גיוואלה, עוסק ביחסה של הקהילה למדינת ישראל; הסרט השני, חרדות, עוסק במעמד הנשים והאימהות בקהילה החרדית; והסרט השלישי, דת.קום, עוסק ביחס הקהילה לטכנולוגיות הדיגיטליות, ובעיקר אינטרנט ותקשורת סלולרית.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

אתחיל מהסוף ואומר שמי שיצפה בשלושת הסרטים יקבל תמונה טובה למדי על הנעשה בחברה החרדית בראשית שנות האלפיים, על מעט מהמגמות ההיסטוריות שהולוכו אותה למצב הזה, ועל האופנים שבהם משתקף העתיד בהוויית הכאן ועכשיו שלה. אפשר יהיה גם להבין שאין מדובר בקהילה הומוגנית העשויה מקשה אחת, אלא בחברה רבת רבדים וקבוצות, שההבדלים ביניהם אינם פעוטי ערך. מסקנה חשובה אחרת העולה מתוך חייהם של נשאי הסרט היא שיש בהחלט מקום ליחידים לפעול בתוך המסדרים האורתודוקסיים. עבודה אתנוגרפית או דוקומנטרית שולה את יוצאי הדופן שיש להם מה להרוויח או אין להם מה להפסיד בשיתופי הפעולה שלהם. אלה מראים למצלמה את הנתיבים הלא שגרתיים שפרצו כדי לקדם את סדר היום שלהם.

בסרט הראשון, גיואלה, מככבים הרב אברהם רביץ ז"ל ושמואל חיים פפנהיים. מסגרת הזמן סובבת את מערכת הבחירות של 2006 ומועילה להדגמת היחס אל הריבון מצד זה שמשלתה בשלטון (רביץ) וזה שאינו מכיר בו (פפנהיים). הסרט הזה, ששחרר ראשון, מציג מבוא מצוין לסיפור החרדי. חסידי תולדות אהרן מסמנים בו את הקומץ שנותר כמעט לגמרי מחוץ לסיפור הציוני, בצד הרוב שבחר להשתתף בו. רביץ ז"ל מופיע כדמות מוכרת שהמצלמה מצליחה לחדור אל המרחב הפרטי שלו ושל רעייתו הכובשת אביגיל, אך פפנהיים הוא הגיבור הנדיר שסרט דוקומנטרי מחפש. במקרה זה אכן מצאו עופר וחקק מציאה גדולה ביותר. אדם נבון, ביקורתי, רגיש ועשיר הבעה. מפאת קוצר היריעה אתעכב רק על שתי סצנות שנוצרות תובנות מעניינות. הראשונה מופיעה כשלושים דקות לאחר תחילת הסרט. יוחאי חקק שואל את פפנהיים בביתו כיצד הוא חש לגבי השתתפותו בסרט. אחרי שבדקות הפתיחה סירב פפנהיים לבקשתו של חקק לספר את סיפור חייו וסיפר מה שסיפר (כולל מעט מסיפור חייו), קעת הוא מסרב למהלך הרפלקסיבי: "אני לא משתתף בסרט שלך", הוא עונה, "יש לי חוק כזה, מי ששואל אותי אני עונה לו". לכל אורך הסרט יש דואט עדין ורגיש בין המצלמה והמראיין ובין פפנהיים. הוא ער לחלוטין לתפקיד שלו ולסיכונים הכרוכים בו ומתאר את הידידות עם אחרים מחוץ לעדה כשלילית ואת האתוס החינוכי של חסידי תולדות אהרן וסאטמר כבדלני קיצוני. עם זאת, הוא נמשך אחרי המצלמה ואלה העומדים מאחוריה ואף מסכים ללכת אתם למקדש הרשע, בניין בית המשפט העליון. הליכתו האטית אחרי המדריכה הציונית-דתית (הלובשת כיסוי ראש ומכנסיים) וההאזנה שלו לדבריה המלומדים גורמת לו לדבריו עצב עמוק, דיכאון. הוא נוכח לדעת שאין בציונות תמימות ובורות, אלא ידע רב בתרבות היהודית שעבר הסבה לעבודת קודש אחרת מזו שמקובלת עליו. "ירושלים זה לא פריז", הוא אומר למצלמה ותוהה בינו לבינו אם כדאי לו להביא לכאן את ילדיו כדי להכניס בהם את השנאה לריבונות הציונית. ביסוס אמונתו אגב הרחבת מעגלי הבירור וההידברות שלו עלו לו במשרתו כעורך העיתון העדה כשהואשם ב"פתיחות יתר". האם להסכמתו להצטלם היה חלק בפיתוריו?

את הסרט חרות מוליכות שתי נשים שאין להן לכאורה ממי לפחד. ההסכמה שלהן להתמסר למצלמה ולאתנוגרף נובעת מסדר יום ברור וממעמד איתן. האחת היא עדינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, והאחרת היא רחל (במבי) שלקובסקי, מיילדת ידועת שם בבית החולים שערי צדק שבירושלים. שתי הנשים, כל אחת ממיקומה המדויק, מצליחות לנסח כאן את הביקורת המסודרת והחרפה ביותר על החברה החרדית בת זמננו. עדינה בר שלום עושה עבודה מצוינת בפני המצלמה ומספקת לה תמונות ומילים שעושות סרט. אולי

משום שהיא דמות ידועה יותר אני רוצה להתעכב דווקא על במבי, האישה המביאה ילדים לעולם, הרבה ילדים, המון ילדים, יותר ממה שהיא חושבת שצריכים לבוא לעולם הזה. היא עברה את השואה והתחרדה לאחריה, החליטה להיות מיילדת כשהייתה רווקה והמשיכה בכך כל חייה כאישה נשואה, בת זוג אוהבת למשה וחשוכת ילדים. עקרה? איננו יודעים, במבי לא אוהבת ששואלים מי אשם. בתוך המפעל החרדי המרחיק את הגברים משוק העבודה, מעבר את הנשים שוב ושוב ושולח אותן לעבוד, היא משוטטת. עוברת מבית לבית בשעות שאינה במשמרת בבית החולים ומחפשת משפחות שמצבן גרוע מן הגרוע כדי לתת להן מעט מתנובת קרן הצדקה שהיא מנהלת. "לי מאוד קשה לראות אמא לעשרה ילדים שעובדת במשרה מלאה; כשאני רואה אישה שהיא לא מלובשת, סובלת מתת תזונה, בת עשרים ושמונה ויולדת ילד עשירי – פה צריך להתערב ולתת עצות. אישה היא לא רק מכונה, היא צריכה להיות בריאה בגוף ובנפש".

האמירות הצלולות של במבי המיילדת נגד ההולדה הבלתי סלקטיבית בהקשר של עוני, הזנחה, אלימות ורעב מפלחות את קודש הקודשים החרדי. היא עושה זאת מבפנים, בשקט, בנחישות ובמקצועיות. מנצלת את עמדתה הרפואית כדי לשחרר נשים מבית היולדות עם מכתב לרב המפרט את מצבה של האישה שאינו מאפשר לה להמשיך לעבוד במפעל התינוקות. כשהן נחות על המיטה מותשות מהלידה, מאושרות לרגע, היא כבר רואה את התמונות הבאות; את האמהות המרעיבות את עצמן או את ילדיהן, את המתעללות בעצמן או באחרים, את אלה שחיות עם בעלים מתוסכלים הלכודים ברשת הבטלה, הגמ"חים והלימודים חסרי התוחלת. "מי יציל את הדור הזה?" שואלות זו את זו במבי ועדינה לאחר ביקור בבית מוכה עזובה ועוני שבו תלויה תמונה ענקית של הרב עובדיה יוסף. ההסכמה שלהן לשאת את הסרט על גבן היא נקודה קטנה ברצף העבודה החתרנית שלהן. בת הרב והמיילדת, כמו שנקרא הסרט באנגלית, פועלות ממקום חדש-ישן של אחרות-חזקות שיש ביכולתן לקרוא את סביבתן האהובה והאינטימית באופן מרוחק וביקורתי (עדינה קוראת לחרדים לאורך הסרט כולו "הם"). עופר וחקק הצליחו בפרק זה של הטריולוגיה להקשיב להן רוב קשב ולהוציא מסמך חברתי עדין, מרגש ונוקב.

בספרי משכילות ובורות הבאתי את סדר האסונות ("שואות") שנתרגשו על העם היהודי בעת החדשה כפי שמתארים אותם רבנים: ההשכלה (שואה רוחנית), הנאציזם (שואה פיזית), הציונות (שואה לאומית) והמותרות (שואה כלכלית). אסון המותרות היה האויב העדכני האחרון שעמו התמודדו הרבנים ובו ראו את האיום המרכזי על מפעל הלימוד וההולדה הכרוכים בעוני. קידוש העוני (שבתוצאותיו נלחמות במבי ועדינה) היה אז בחזית התעמולה החרדית. נדמה שאת האסון הנוכחי אפשר לכנות שואה דיגיטלית; השטן של היום הוא המחשב והטלפון הסלולרי, כמצגים של עולמות תוכן המתעופפים באוויר ומתגלמים בפיקסלים על גבי מסכים דרך האינטרנט. לאלה מייחדים עופר וחקק את הסרט השלישי, וגם כאן שניים סוחבים את הסיפור על גבם: יגאל חדר, בעלים ומנהל של משרד פרסום חרדי, ומיכה רוטשילד, המקדיש את חייו למלחמה בסייבר ספיס. לא בכדי הלוקיישן הפעם הוא בשפלה, בבני ברק.

לקראת סוף הסרט מתכנסים שני הגיבורים בחדרה של עטרה ליטבק, סמנכ"לית השיווק של בזק בינלאומי, לשיחה על האפשרות לקדם אינטרנט חרדי. יגאל חותר לייסד מיוזם שיקבל את הכשר ועדת הרבנים לענייני תקשורת. "אם פעם המציאו עיתון", הוא אומר

למיכה, "אם פעם המציאו את בית יעקב, היום חייבים להמציא פתרון לטכנולוגיה". יגאל מזכיר שני מקרים שבהם קיבלה הרבנות החלטה יוצאת דופן להצטרף למהלכים היסטוריים ולא לעמוד מנגד: לתקשר מעל דפי עיתון ולחנך בנות ונשים. מיכה, המתגאה בכך שמה שמייוחד באשתו (שמסרבת להצטלם) הוא שאין לה סקרנות בכלל, חושב שזו תהיה טעות ומסביר: כשאדם חרדי נוסע מבני ברק לתל אביב או לניו יורק, הוא יודע שהוא יוצא מאזור טהור לאזור מסוכן, והוא יודע להיזהר. כך לגבי האינטרנט: ידע אדם שחייב להשתמש באינטרנט שהוא יוצא מאזור טהור ונכנס לאזור מסוכן, ויזהר. אם יכשירו לו את האינטרנט, הוא יאבד את חוש הזהירות שלו, והטהור והטמא יותכו למרקם אחד.

יגאל חدد הוא דמות מיוסרת; סקרן, תאב הצלחה וכוה, מהיר ועצמאי. אחד מבין עשרה אחים חרדים ספרדים שרצה להיות תלמיד חכם, והסקרנות פיתתה אותו. הוא חלם לנסוע לתל אביב לראות את כל-כו שלום. ההצלחה המסחרית שלו והגישורים שהוא עושה כל העת בין העולמות מרפים את נפשו. כמה פעמים בשנה הוא נוסע לקברי צדיקים באוקראינה, שוטח את תחנותיו בניגון אשכנזי, בוכה, שר וטובל בתקווה להיטהר ולהיטען באנרגיות חדשות. לנגד עיני הצופים, בתוך שלושה-ארבעה חודשים הופך האינטרנט ממקום בלתי מוכר לעסקנים החרדים לפלטפורמה תקשורתית, פוליטית, ובעיקר מסחרית. במשרדה של ליטבך מודה גם מיכה שהקרב אבוד, שמלחמתו במחשבים לא צלחה, שהחרם המוצלח על הטלוויזיות לא יחזור על עצמו במקרה הזה, ושהיוזמות הכלכליות שלו למכור מחשבים חסומים נועדו לכישלון. הוא עדיין אופטימי וכדאי להקשיב לו. בלשונו, אין ניסיון שהקב"ה מעמיד בפני עם ישראל שאי אפשר לעמוד בו. לשון אחר, החרדים ישרדו את המרחב הווירטואלי, לא הוא ימיט עליהם כליה, ולא עליו צריך לצעוק גיוואלד. לפי מיכה ולאור שלושת הסרטים גם יחד, סביר להניח שהחברה החרדית, הנושקת למיליון נפש, בלשונו של יגאל חدد, תחזיק מעמד. אך ששת הגיבורים של עופר וחקק, בצד המחקרים הלא מעטים הנעשים על החברה החרדית, מלמדים שהיא הולכת ומשתנה. גם זה לא מפתיע. שלב ההסתגרות, הלימודים והעוני הגיע לממדי ענק, ועתה הוא מתפרק ומתגוון. מנהיגי הציבור החרדי, שעיצבו את השלב הקודם כשלב הצלה שלאחר השואה, אינם בתמונה עוד; הם פוחדים לקבל החלטות ומודים בכך "און קאמרה". הציבור מופקר-משוחרר לנפשו, ליחידים מהסוג שהסרטים מציגים ולאחרים הנעלמים מהעין. הציבור הזה מחפש דרך, תר אחר מוצא מן העוני, מן הבורות, מן התלות בממסד ובגמ"חים. רבים אחרים שקועים בעוני ולפותים במסגרות עד כדי כך שאין להם הכוח או האפשרות לחפש אחר מוצא כזה. אלה גם אלה מופיעים בשלושת הסרטים הקשובים והנבונים של עופר וחקק. הראשונים סוחבים את העלילה על גבם, והאחרים משמשים לה רקע. ייתכן שחלוקת עבודה זו מרמזת על העתיד לבוא.

Nurit Stadler. *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*. New York: New York University Press. 2008. 196 pages

רבקה נריה בן שחר*

את *Yeshiva Fundamentalism* – שעוסק בקבוצה אליטיסטית בחברה החרדית הישראלית: בחורי ישיבה ליטאים – קראתי מתוך סקרנות אינטלקטואלית ואישית. כמי שחוקרת את העזר כנגדם, הנשים החרדיות, רציתי להבין יותר את המחשבות, הרגשות והתפיסות של הגברים החרדים. הספר מעניין, בהיר, נעים לקריאה ומשיג את מטרתו התיאורטית והאמפיריות. שטדלר רואה את האדיקות הפונדמנטליסטית כתופעה אקטיבית ודינמית שמאפיינת קבוצות שעסוקות במשא ומתן על זהותן, מגדירות את עצמן מחדש שוב ושוב, ומתוך כך מועצמות. היא גם בוחנת את ההשלכות של תהליכים אלו על התפיסות העצמיות של חברי הקבוצה הנחקרת.

אל מול האידיאולוגיה, שמתבטאת באמירות השמרניות הרשמיות של מנהיגי היהדות החרדית, מציבה שטדלר את המציאות, את המאפיינים המודרניים שחודרים למעוז החרדי האחרון: הישיבה. תלמידי הישיבה אינם ניצבים עוד על החומות, מגדירים את המובלעת ומגנים עליה. הם נמצאים בלבה ומבקרים אותה מבפנים, מערערים על העקרונות שעל ברכיהם גדלו ומחזקים את האינטראקציות שלהם עם העולם החילוני הסובב אותם. הם עסוקים בדילמות הקשורות לזהות הגברית שלהם, (לוחסר) יכולתם לפרנס את משפחתם, (לואיסור) השירות הצבאי ולמקומם בחברה האזרחית ובמדינת ישראל.

הספר לא רק תורם להבנה טובה יותר של החברה החרדית ומקומה בחברה הישראלית, אלא הוא כלי עבודה שיכול לסייע לחקר הפונדמנטליזם באשר הוא. אפשר למקם את הספר בהמשך לגישות החדשות בתחום (Abu-Lughod, 1990; Mahmood, 2005, 2009), שערערו על התפיסה הבינארית המקובלת בין התנגדות לציות בקרב נשים בקבוצות פונדמנטליסטיות וטענו שיש להידרש למציאות המורכבת ולמכלול המוטיבציות הגורמות לחברי הקבוצות הפונדמנטליסטיות לבצע פרקטיקות מסורתיות. המכנה המשותף ל-*Yeshiva Fundamentalism* ולמחקרים הללו הוא התובנה הבסיסית שבעולם דינמי ומשתנה גם הפונדמנטליזם אינו קופא על שמריו. חברי הקהילות הפונדמנטליסטיות אינם אנשים ממושמצים שמשקיעים את כוחם רק בכיסוס החומות או במלחמות עם הקבוצות שסביבם. הם סובייקטים בוחרים וביקורתיים, וההתנהלות הדתית-מגדרית שלהם יוצרת, מבנה ומגדירה מחדש את זהויותיהם המורכבות. נוסף על כך, המיקוד בגברים לומדים, חרדים-ליטאים-ישראלים, מציב מעין מראה מגדרית למחקריה של תמר אלאור (1992, 1998, 2006) שעסקו בנשים דתיות לומדות, ומוכיח שוב שהמשולש מגדרית-טקסט יוצר קרקע פורייה לממצאים אמפיריים ולתובנות תיאורטיות חדשות.

המחקר מבוסס על שילוב של מתודולוגיות אנתרופולוגיות איכותניות: תצפית מעורבת,

* המחלקה לתקשורת, יצירה וביקורת, המכללה האקדמית ספיר

ראיונות עומק וניתוחי תוכן של ספרים ותוצרי תרבות אחרים. התצפית המעורבת כללה לימוד של טקסטים עם בחורי ישיבה ליטאים. אלה רואיינו גם ראיונות עומק ותיארו בהם את מחשבותיהם, עמדותיהם ורגשותיהם ביחס לנושאים שבהם עוסק הספר. שני מתווכים אפשרו את הלימוד המשותף: הראשון הוא מידען מפתח, המכונה בפי שטדלר "רש"י", שקישר בינה לבין הנחקרים וסייע בהבנת דבריהם, והשני הוא הטקסטים עצמם. ההבנה של החוקרת שהטקסט הוא הדבר שבחור ישיבה מכיר יותר מכול אפשרה לה ליצור מרחב מחקרי בטוח. כך, במחקר הזה הטקסט הוא לא רק בסיס אינטלקטואלי לדיון, אלא גם המרחב המאפשר אותו. ניתוחי התוכן המופיעים בספר מבוססים על קריאה מעמיקה של תוצרי התרבות החרדית: ספרי הדרכה ועלונים פופולריים המיועדים לבחורים ולאברכים (תלמידי ישיבה נשואים), סרטים שמיוצרים במגזר וספרי ילדים.

הציטוטים הרבים המופיעים בספר מחזקים את הטענות המחקריות ומחברים את הקוראים אל שדה המחקר. בספר משובצות גם תמונות שצילמה המחברת, המחזקות כאלף מילים את טענותיה. לדוגמה, בפרק המתאר את הפנטזיות של הבחורים החרדים להשתתף באופן פעיל בשירות צבאי קרבי, מופיעות תמונות של ילדים חרדים המתהלכים ברחובות ירושלים בחג פורים כשהם מחופשים לחיילים קרביים. בהנחה שתחפושת היא מימוש חד פעמי של פנטזיה, תמונות אלו מלמדות על השאיפות הבלתי מושגות של הילדים, וכנראה גם של אבותיהם.

החלוקה לפרקים בהירה ומסייעת לאישוש התזה המרכזית. פרק 1 הוא הקדמה שמציגה את התזה המרכזית ומביאה תקציר של יתר הפרקים. פרק 2 מציג תיאור כללי של תופעת הישיבות הליטאיות. פרקים 3-7 בוחנים חמש תמות מרכזיות בחייהם של בחורי ישיבה: מיניות, עבודה, צבא, משפחה והתנדבות, ופרק 8 הוא סיכום.

להלן פירוט קצר של פרקי התמות: פרק 3 מתאר את ההביטוס הפיזי של בחורי הישיבה, דהיינו המלחמה ביצר הרע וההגבלות הגופניות והמיניות המוטלות על בחורי ישיבה. פרק 4 דן בסוגיית (ה)א"ע עבודה. הספר מציג מודל גברי שונה מההגדרות הכלכליות המודרניות הקושרות סטטוס וכוח עם מצב כלכלי. בעולם הישיבה הסטטוס והכוח קשורים בקשר הפוך: השקעה של משאבי כוח, זמן וזיכרון במשימות פרנסה מורידה מאיכות הלימוד ביישיבה ופוגעת במעמדו של הבחור. הבחורים מבקרים את המודל הזה; הם שומעים את קולות המחאה של החברה הישראלית וסובלים מהעוני ומחוסר הידע המקצועי שלהם. הצורך להיעזר בהורים, להישען על קצבאות המדינה ועל עבודתן של נשותיהם מתסכל אותם ומוביל לביקורת על מנהיגיהם, שאינם מנסים ליצור שינוי. פרק 5 מלמד שבשונה מהמיתוס הישראלי על החרדים המשתמטים, הצבא הוא מושא תשוקתם של בחורים ביישיבה. הם מתוסכלים מאי יכולתם לשרת בצבא ומההשלכות על מקומם ותפקידיהם במשפחה, בכלכלה ובחברה הישראלית. פרק 6 מספר על שינוי בהגדרת תפקידי הבחורים במערכת הזוגית והמשפחתית. שטדלר מסיקה, בעיקר מהרוח הנושבת מהטקסטים שקראה, שבחורי הישיבה נדרשים לשתף פעולה עם נשותיהם בכל המישורים: הרגשי, הנפשי (הטקסטים מדברים במושגים של תרפיה) והטכני (העזרה במשימות הכרוכות בבית ובילדים). פרק 7 עוסק בהתנדבות ומתמקד בזק"א כמקרה לדוגמה. הכותבת טוענת שלעמותה המוכרת לכל ישראלי מהימים הקשים ביותר יש תפקיד מרכזי בגבריות החרדית החדשה: הבחורים עוזבים את הגמרא ומשרתים בפועל את העם והארץ. זק"א וארגוני התנדבות אחרים הם האתרים שבהם יכולים הבחורים לממש את

פנטזיות ההשתלבות והעשייה שלהם. מעורבות זו בחברה הישראלית מאתגרת את זהותם הגברית-חרדית ומעצבת מחדש את הפרקטיקות הדתיות שלהם (למשל בשינוי סדרי הלימוד והתפילה). פרק 8, הסיכום, נדרש למורכבות הגדולה שבלהיות תלמיד בישיבה ליטאית של ימינו. מלבד הדילמות שהוצגו בספר, הסכם "תורתם אומנותם" יצר מצב שבו לא רק האליטה לומדת בישיבה, אלא כולם. המורכבות והקשיים של שינוי זה מוסברים מתוך התייחסות למבחר ההתמודדויות שהוזכרו בספר.

שטדלר מצביעה על כמה דפוסי התמודדות עם התמות הללו. הדפוס הראשון הוא הסכמה. בנושא ההביטוס הפיזי, הבחורים מקבלים עליהם את ההגבלות המיניות החמורות המוטלות עליהם ואינם מבקשים לשנותן. הדפוס השני, שבא לידי ביטוי בסוגיות העבודה והצבא, הוא השמעת ביקורת בלא פעולה ממשית לשינוי. הבחורים חולמים על פתרונות אפשריים שיאפשרו להם לשלב בין לימוד תורה, עבודה מכובדת ושירות צבאי, אך אינם מצליחים להגשים אותם. בסוגיית השותפות בבית מצביעה המחברת על דפוס של שינוי, אך להבנתי היא מסיקה זאת מקריאה בטקסטים, ופחות מדבריהם של הנחקרים. הדפוס הרביעי הוא דפוס של שינוי פעיל: הבחורים המתנדבים עוזבים ממש את המובלעת ומתפקדים במרכז המרחב הציבורי והאזרחי של מדינת ישראל.

כדי להעריך טוב יותר את מסקנות המחקר של שטדלר ולהיעזר בהן להבנת החברה החרדית הליטאית, כדאי היה לציין כמה נתונים, כגון הישיבות שמהן באו המרואיינים, הסברים על מעמדן של ישיבות אלו בתוך הציבור החרדי, הבחנה בין ספרי ההדרכה שהוזכרו וכיוצא באלה. עם זאת, *Yeshiva Fundamentalism* נושא תרומה חשובה להבנת עולם הישיבות הליטאיות וחקר החברה החרדית בישראל, בהיותו נדבך נוסף בהצגת תהליך הישראליזציה, ההשתלבות של החברה החרדית בחברה הישראלית בעשור האחרון, שעליו הצביעו קפלן וסיון (2003) ושתואר גם בספרים נוספים שערכו קפלן ושטדלר (למשל 2009). כמו כן, הספר תורם לחקר הפונדמנטליזם בכלל, בכך שהוא מציע חיווק תיאורטי ואמפירי לתפיסות החדשות הרואות את התהליכים הדינמיים בחברות פונדמנטליסטיות.

מקורות

- אלאור, ת' (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל אביב: עם עובד.
- (1998). בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית. תל אביב: עם עובד.
- (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה. תל אביב ושדרות: עם עובד ומכללת ספיר.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים) (2003). חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- קפלן, ק' ונ' שטדלר (עורכים) (2009). מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- Mahmood, S. (2005). *The politics of piety: The Islamic revival and the feminist subject*. Princeton: Princeton University Press.
- (2009). Feminist theory, embodiment, and the docile agent: Some reflections

on the Egyptian Islamic revival. *Cultural Anthropology*, 16(2), 202-236.
Abu-Lughod, L. (1990). The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist*, 17(1), 41-55.

נסים ליאון. חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. ירושלים: יד יצחק בן צבי. 2009. 216 עמודים

תמר אלאור*

בשבוע שבו התחלתי לקרוא בספרו של נסים ליאון הגיעה לשיאה פרשת בית הספר בעמנואל. האבות של הבנות האשכנזיות מחסידות סלונים ישבו במעצר בית, סגן שר החינוך מאיר פורוש פתח לשכת שדה מול שערי הכלא, הדי הפגנת ההמונים של הקהילה החרדית המאוחדת עוד התגלגלו ברחובות, והרב עובדיה יוסף הבטיח גיהינום למי שיביא עסקי תורה לפתחן של ערכאות המדינה. שבוע לא טוב לחשוב בו על חרדיות רכה, ואולי שבוע מצוין לחשוב בו על חרדיות קשה אל מול חרדיות רכה מדי.

הספר של ליאון הוא סיכום, המשך והרחבה של עבודת המוסמך שלו והתזה שהכין לדוקטורט. אין תמה אפוא שהוא מלא וגדוש. הממצאים המקוריים נשענים בעיקרם על עבודה אתנוגרפית ועטופים במידע היסטורי וסוציולוגי. מידע זה נארג להקשר מפענת, המאיר את הממצאים ומאפשר להם לאתגר חלק מהגישות הקיימות במחקר החברה החרדית והמזרחית.

העבודה של ליאון צמחה מהמקום הקטן אל המאקרו־סוציולוגיה. אנתרופולוג צריך לשבת במקום כלשהו, להסתובב, להתנהל, לקיים שגרת עבודה. המקום הקטן שליאון בחר לשהות בו הוא בית הכנסת, או בעצם יותר מעשרים בתי כנסת במרכז הארץ. מתוך המציאות הזאת, ולפי המסורת של עבודה אנתרופולוגית, צמחה העבודה העיונית. אך מחקרים, ובעיקר ספרים, נכתבים מהסוף להתחלה, מהטיעונים העיקריים אל רקמות המציאות העדינות שמתוכם חולצו.

לפיכך, כבר בתחילת הספר מתבהרת שאיפתו של הכותב לנסח טיעון רחב ומקיף על מהפכה או על תמורה ניכרת ביסודותיה של היהדות המזרחית, תמורה שאינה רק דתית, או רק פוליטית, שאינה מגמה חולפת או טרנד. הכותב מבקש לשכנע אותנו שלפנינו בעצם תרבות חדשה שנוצרה מתוך מה שהוא מכנה "התנועה החרדית ביהדות המזרחית" (עמ' 1). תנועה זו נדדה והתפתלה בתוך ההיסטוריה של המאה העשרים מתוך דיאלוג עם תמורותיה ומתוך קשר הדוק עם החרדיות האשכנזית. התנועה הזאת, שנחשבה במשך זמן רב לשולית בתוך היהדות המזרחית, הייתה לגורם מוביל ודומיננטי. היהדות המזרחית גידלה בתוכה חרדיות קשה בעלת מאפיינים דומים לאלה המוכרים לנו מהחברה האשכנזית, כזו המקדשת את חברת הלומדים, מעודדת להתבדלות, הלכתיות, ציות לדעת תורה וכדומה. עם זאת, טוען המחבר, השותפים לתרבות של החרדיות הקשה יצאו מקהילתם ונכנסו למעגלי החברה המסורתית הקרובה להם, ושם הניעו את תנועת התשובה. תנועה זו, שלה מייחד הכותב חשיבות אדירה, השפיעה על יצירת תרבות מקבילה, שהוא מכנה "חרדיות רכה", כזו שבה רעיון התשובה, והמחשבה שלכל יהודי ויהודייה שמור מקום בהיכלות הקודש של הקהילה, אתגר את מושגי המסורתיות, הדתיות והחרדיות גם יחד.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

התמורות הללו לא עברו ללא מחיקה ואובדן של מופעי תרבות קודמים. השהות הממושכת של ליאון בזירת בתי הכנסת מלמדת אותו על ההיקפים העצומים של התמורה, ובה בעת מעמתת אותו עם החוויה של המשתתפים בזירה שדבר בעצם לא השתנה בה. כך הופכת המהפכה למתבקשת או מובנת מאליה, למיצוי וביטוי של העבר, או אם נרצה, להדגמה קלאסית של נרמול מסורות חדשות.

לא אוכל להקיף בסקירה זו את מכלול הפרקים של הספר. אפסח על המבוא ההיסטורי והפוליטי, על תפקידו הדרמטי של הרב עובדיה יוסף ועל תפקידם של הרבנים החדשים במשמוע והסדרה של בתי הכנסת העדתיים עם הפיכתם לבתי כנסת הלכתיים. אכנס ברשותכם אל מתחם בית הכנסת (לעזרת הנשים כמובן) ואל המרחב הטקסי של תנועת התשובה, אך תחילה אתייחס למושג שתבע המחבר, דתנוף (religioscape), שנגזר מהמונח ethnoscapes של אפדוראי.

הדתנוף הוא אזור של שוליות כפולה: הן שוליות בחברה הישראלית על רקע אתני ומעמדי, והן שוליות תוך אורתודוקסיה על רקע אתני (מול החרדיות האשכנזית) ועל פי איכות הדתיות (מול החרדים הספרדים הוותיקים). הדתנוף הופך אזור עבודה ויצירה של המשתתפים החדשים, היוזמים בתוכו עבודת זהות שמתכוננת עם ומול האחרים המגוונים המשוטטים בו.

ליאון מציג לדוגמה פרופיל של פועל כזה שהוא מכנה רוני חדר, בחור מסורתי מרמת גן שבעקבות מות הוריו החל לפקוד בקביעות את בית הכנסת. אברך שהיה מגיע לדרוש בבית הכנסת בשבתות החל לשוחח עמו, ועד מהרה פתח רוני בתהליך של התחזקות. ליאון מתאר את פעולת ההתחזקות ככזו המתרחשת בבית הכנסת, אך לא פחות, ואולי חשוב מכך, במוסך של רוני. שם ודווקא שם מסמן רוני את עצמו כמיוחד. סביבת העבודה שלו מגוונת, אך רוב הקבועים בה הם מזרחים שיחסם לדת אמנם אינו אחיד, אך הם חולקים אמפתיה ונינוחות כלפיה. בין האנשים האלה הולך רוני ומתבהק ככזה שמתפלל בקביעות ומחזיק במשרדו הזעיר סידורים, ספרי תהילים, קלטות וספרי סגולות.

מפעם לפעם בין השלמת תיקון מכונית אחת לאבחנה במכונית אחרת, בין לקוח ללקוח, הוא מתפנה לומר עוד פרק תהלים, עוד חלק ב"חוק לישראל", אולי ללמוד או לשנן עוד הלכה. הוא גם מנסה לדברי חבריו במקום, לשכנעם להצטרף עמו ללימוד תורה, ויש שהם מסכימים. בשיחה עימי הם מחייכים בתארים את רוני "הרבי של המוסך". "יש שאלה הולכים אליו. אבל תמיד יש לו אותה תשובה – אני אשאל את הרב שלי" (עמ' 119).

את הטופוגרפיה של הדתנוף אפשר לצייר כקווי גובה שמקיפים את ראש ההר. על הפסגה עומדים האברכים, בני התורה שזכו לגדול בבית חרדי מזרחי אבל יצאו החוצה לחפש את אחיהם ואחיותיהם. סביבם החוזרים בתשובה הגמורים, ואלה עטופים במתחזקים, הנשענים על רשת המסורתיים, החבוקים במעגל הגדול של כלל הציבור שהוא מאגר הפוטנציאל המלא. זהו שדה העבודה של תרבות התשובה. כל פועל או פועלת ממוקמים בנקודה אחרת על ההר ומסביבו, ומרחקים מן הפסגה ומן התחתית שונה ומשתנה. הקהל הצופה ביחיד המתחזק (פועלי המוסך למשל) צובר הערכה כלפיו, בעוד שהוא עצמו חווה מידות משתנות

של הערכת חסר כלפי עצמו. בספרי מקומות שמורים תיארתי את התהליך הזה תחת הכותרת "לא צדיקה ולא פרה" (אלאור, 2006, עמ' 123-128). הקהל אינו מערער על הבחירה לחזור בתשובה ועל האמת המוחלטת שהיא מייצגת. אל מול האמת הזאת חווה כל צופה וצופה מחדש את השוליות של השוליות שלו. גם אלה שהיו נינוחים בתוך הדתנוף שלהם כמסורתיים בבית הכנסת העדתי, נאלצים להעריך מחדש ולאחור את דרכם לנוכח האנרגיות המתפרצות של סוכני התנועה החרדית של היהדות המזרחית.

הכותב חיפש משהו מהאנרגיות הללו גם בעזרת הנשים והקדיש לכך תת פרק קטן. מיהרתי להגיע אליו בקריאתי מתוך תקווה למצוא בו חידושים, והתאכזבתי. המחבר מעצם מגדרו לא יכול היה להסתובב שם בדרך כלל, אך הוא מדווח (ואני סומכת עליו) שאין בעצם מה לחדש בעניין. בעזרת הנשים של בית הכנסת העדתי הלכתי לא קורה הרבה. כמו בעזרת רבות אחרות, זהו בדרך כלל אזור ריק שמתמלא בחגים ובמועדים. גם באירועים המוניים שבהם הופך בית הכנסת מבית תפילה ולימוד למעין מתנס העזרה מתמלאת בנשים, אך לא רק בהן. גברים שאפשר "לערבב" אותם, כלומר מסורתיים וחילונים, נאלצים לעמוד בצד הנשים בשל הצפיפות. עם זאת, ליאון מקבל דיווחים על מיעוט נשי פעיל המשמש מעין מקבילה ל"רוני חרדים". אלה מתחזקות או חוזרות בתשובה שהופכות את מרחב העזרה בימיו היפים לזירת הפעילות שלהן. בתוכה ולנוכח הנשים הפוקדות את המקום הן יכולות לסמן עצמן כאחרות, כ"דתיות ממש", כמי שדוחקות בנשים לבוא לשיעורים וכמי שמארגנות תפילות מיוחדות לחולים, פעולות צדקה וכדומה. נשים כאלה פגשתי בבית המדרש של הרב דניאל זר בפרדס כץ, שבפעולה יזומה "השתלטו" על המעברים לאולם הפנימי. הן הציבו את גופן התקין (לבוש בצנעה) בפתח ואילצו את הבאות לעמוד פנים אל פנים מול הצורה הנכונה של אישה יהודייה מזרחית. המפגש אמור היה לייצר אצל הבאות אי נוחות שתפתח את כיסן ותגרום להן להושיט יד ליטול דף שמקדם שיעורים, תרומות וכיוצא באלה. מי שהמפגש הזה (ואולי ההרצאה שלשמה באה) חולל בה תמורה חזקה יותר, יכולה הייתה בצאתה מן האולם לעשות במבואה שופינג של צעופים, פמוטים ושלל ספרי קודש והמרה. נשים אלה פועלות גם באזורים רבים אחרים מחוץ לבית הכנסת, והן חלק מגדודי ההתחזקות והתשובה המוליכים את השינויים שעליהם מדבר ליאון.

בחלק האחרון של השער החמישי, לפני הפרק החותם שדן ברב עובדיה יוסף, מבקש ליאון לסגור את הטעון שלו על התשובה כתרבות ולחשק את מושג החרדיות הרכה. אך הסעיף הקטן העוסק בתשובה כתרבות (עמ' 161-164) נטוע בספר כעצם זר. אמנם יש כאן סקירה מעניינת של ההיסטוריה התרבותית של מושג התשובה על היבטיו המוסריים, הפילוסופיים והפוליטיים, אך כלליותו וניתוקו מהאתנוגרפיה מעמידים אותו כגדול מדי ביחס להקשר, וכקטן ממה שצריך היה להיות בהקשר אחר. מוטב לצמוח מתוך הטרמינולוגיה של הסובייקטים הנחקרים ולבנות את הלקסיקון שלהם אל תוך ההקשר הרחב, ובתוך כך להעמיק את העיון בו.

מיד לאחר פרק זה מופיע תיאור של טקס המוני שעניין אותי במיוחד, בעיקר בשל העובדה שחזיתי בעצמי ותיארתי טקס כזה (אלאור, 2006, עמ' 150-154), ומשום שהשוואה היא אחד הכלים היחידים ללמידה וביקורת במחקרים אתנוגרפיים. חלק זה הוא בעיניי הלוז של הספר; יש בו ריכוז של שלל הטענות ואריגתם לכלל אמירה סוציולוגית, שגם אם אינה חדשה היא עוצמתית בניסוחה הנכון והמורכב.

ליאון מוביל את הסיכום הזה מתוך רגע ברצף ההיסטורי של תנועת התשובה והתנועה החרדית ביהדות המזרחית. גיבור העל שלה, אריה דרעי, עומד להיכנס לכלא, ובבנייני האומה בירושלים מתכנס המון רב לטקס הפרידה ממנו. כמו כוכבי הזמר הים תיכוני הכובשים את היכל התרבות בתל אביב ואת האמפיתיאטרון בקיסריה, כך כוכב העל דרעי ממלא את המקדש הלאומי בכניסה לבירה. בתום הטקס המרגש מבקש הקהל "הדרן", הוא רוצה לשמוע ולשיר עם הכוכב שלו את שיר השירים, הקטע הכי חזק בארסנל, ולעשות את "עול מלכות". זהו טקס שבמרכזו עומדת קריאת "שמע ישראל" וציטוט מתוך משנה שנאמרת בתום שיעורי תורה או תפילה. חלק ממנו נאמר במסגרת הסליחות שלפני הימים הנוראים. המילים, הניגון המזרחי המסורתי, ההמונים והאוירה מייצרים תחושה של יום כיפורים קטן. קבלת עליונות האל והכפפת ההמון למלכותו מעמידה את התשובה כאקט מוליך ומזיחה את בעלי התשובה מהשוליים אל המרכז.

זו השעה שמוסרות המחיצות המפרידות בין היהודים המאמינים, וכולם חלק מקהילת התשובה, כולם חוזרים בתשובה. את החוויה הזאת תנועת התשובה מבקשת להפוך לפרספקטיבה ולגישת חיים. על פי תפיסה זו, "התשובה" אינה מצב "מעבר" או מצב "המרה" כי אם מצב קבוע שכל יהודי מאמין באשר הוא, נתון בו. מעין אופק קיומי המקנה לכל יהודי מאמין סוג של תקווה וגוון של אופטימיות (עמ' 167).

החופה הרחבה הנפרשת מעל ההמון, טוען המחבר, מסייעת "להבנות דגם של הווייה חרדית רכה, שאינה מונעת מתוך הגיון בינארי, המחלק בין שייכים לנו לבין מי שמחוזה לנו. לרגעים אחדים אפשר לדמיין קהילה יהודית רחבה המתכנסת סביב אמירת "שמע ישראל" (עמ' 168). אפיונה המרכזי של החרדיות הרכה הזאת הוא לפיכך: "חרדיות מכילה (אינקלוסיבית) ולא מדירה (אקסקלוסיבית), חרדיות מתוחה אך לא קנאית, חרדיות שבה לא הלמדנות ניצבת כעקרון יסוד מארגן, אלא רעיון התשובה" (עמ' 169).

קריאת השורות הללו בימים שהתרבות המכילה הרכינה את ראשה בפני התרבות המדירה הייתה מטרידה במיוחד. כאנתרופולוגית אני יודעת שעוצמת ההמונים אינה עומדת להתפוגג, אך כסוציולוגית אני מכירה בכוחן של הגמוניות ובעומק החדירה האכזרי של קולוניאליזם תרבותי. הכאב, הסבל וההשפלה מתנחלים בגוף ומשפיעים את קומתו. אלה מכינים מחדש את הקרקע לאריה דרעי הזה או לאריה דרעי הבא, להדהד את "קול ההמון" ולהתגייס למלאכת השיפוצים.

מקורות

אלאור, ת' (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה. תל אביב ושדרות: עם עובד ומכללת ספיר.

דלית שמחאי. לזרום נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון "העידן החדש"
בישראל. חיפה: פרדס. 2009. 343 עמודים

עידו תבורי*

בריאיון עם איש ריינבואו במסגרת מחקר שערכתי לפני כמה שנים שאל אותי המרואיין אם אני מכיר את עבודתה של דלית שמחאי, שאותה פגש כשעבד באחד הפסטיבלים המסחריים של העידן החדש. אולי כדי לעקוץ את מידת המעורבות שלי בשדה המחקר, הוא הסביר לי שאם אני רוצה להבין את הריינבואו אני צריך להיכנס לשדה כמוה, ליטול חלק פעיל יותר בכינוס ולהיות, כפי שכינה זאת, full power בשדה. האתנוגרפיה של שמחאי לזרום נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון "העידן החדש" בישראל מצדיקה בדיעבד את ההערכה שרחש לה המרואיין.

ספרה של דלית שמחאי הוא הספר הראשון הבוחן לעומק את העידן החדש בישראל. אף שהנושא זכה למחקר אקדמי, הן במאמרים והן באנתולוגיה קצוצרה שניסתה למפות את העולם הזה, עד כה לא הופיע ספר שמתאר את המרקם הכולל של העידן החדש בישראל ומייצר התייחסות מקיפה לתופעה. מחקרה של שמחאי, המבוסס על שנים ארוכות של עבודת שדה זהירה, מספק בדיוק מערך אינטלקטואלי מסוג זה; הוא מנסה לחבר בין המחקר הסוציולוגי על תנועות חברתיות חדשות ובין העידן החדש בישראל ובוחן את העידן החדש כפי שהוא מתעצב ביחס להקשר הישראלי הרחב, הן מבחינה תרבותית והן מבחינה פוליטית. הספר מתאר בעיקר שני שדות מחקר שבהם שהתה שמחאי: פסטיבל העידן החדש בישראל, ובייחוד הגדולים והמסחריים שבהם, ועבודת שדה במערכת של כתב העת שהיא מכנה "גופנפש". נוסף על כך, שמחאי ערכה עבודת שדה בסדנאות ובפעילויות אחרות. עבודת השדה מכסה אפוא את תחומי הפעולה הבולטים ביותר של העידן החדש, מהאתרים הממוסדים ביותר ועד להתכנסויות הפתוחות ביותר. מוקד העבודה נע בין הפסטיבלים למערכת כתב העת, ובתוך כך משתמשת שמחאי באתרים השונים הן כדי לבחון את ייחודם והן כדי לשפוך אור על רשת של פרדוקסים והתלבטויות.

כעבודת שדה, מחקרה של שמחאי הוא לדעתי מהטובים ביותר שהתפרסמו בישראל. שמחאי משלבת בין ראיונות עומק ובין התצפיות ומציגה גם את השיח של העידן החדש כפי שהוא מיוצר באתרים הנחקרים, גם את השיח כפי שהוא בא לידי ביטוי באתרי הגבול שבהם אנשי העידן החדש מנסים להתמודד עם החברה הישראלית שמחוץ לתחומי העידן החדש, וגם את האינטראקציות שמהן מובנים שיחים אלו. הנרטיב המרכזי בספרה הוא שאנשי העידן החדש מנהלים מערכת יחסים מורכבת עם הזרם המרכזי. שני האתרים העיקריים של העבודה תלויים בזרם המרכזי, או לפחות בשחקנים שאינם שייכים למרכז של העידן החדש: הפסטיבלים המסחריים מנסים לגייס משתתפים "מבחוץ", וכתב העת תלוי בקוראים ומנייים שאינם שייכים לעידן החדש דווקא. כמו כן, שני האתרים מסחריים, וההיגיון הכלכלי הקפיטליסטי שבתוכם הם פועלים אינו עולה תמיד בקנה אחד עם שיח העידן החדש. במובן

זה, המחקר הוא מקרה בוחן לשאלת היחס בין קבוצה שהיא תת תרבות ובין האחר, על הקשיים והשינויים הבלתי נמנעים שעוברת הקבוצה במפגש כזה. מחד גיסא, אנשי הפסטיבל כמהים למעגלי הריינבואו ה"טהורים", ומאידך גיסא, הם מרככים את המסרים ואת הטקסים שהם עורכים כדי לפנות לקהל יעד רחב. אנשי מערכת העיתון למשל מפרסמים כתבות אלטרנטיביות, אך נזהרים שלא ללכת רחוק מדי או עמוק מדי עם האלטרנטיבה. מתח זה בין הזדהות לקונפליקט, בין מעורבות לקבלת הקיים, אינו נפתר, אך העידן החדש מכיל אותו ופונה ל"עבודת העצמי" כתווח נזיל שבתוכו מתחים אלו מאבדים את עוקצם.

כמו שניכר באתנוגרפיות רבות, היחס של שמחאי לתופעה שחקרה הוא אמביוולנטי. מצד אחד, היא מתייחסת ברצינות רבה לאופנים שבהם מייצגים אנשי העידן החדש את עצמם. הניסיון לייצר שינוי תרבותי מקיף אינו רק מהשפה אל החוץ, אלא מבטא כמיהה אמיתית לייצר עולם אחר וטוב יותר. מצד שני, נראה שניסיון זה הוא חלקי ביותר, ובקטעים מיומן השדה – בעיקר כששמחאי מגיעה לתחום הפוליטי-לאומי והכלכלי-קפיטליסטי – אנשי העידן החדש אינם מוצגים באור מחמיא במיוחד. למשל, כשנכשל מתחם הסולחה, החליטו מארגני הפסטיבל שלא לפרסם אותו בערים ערביות, כי "הקהל הישראלי (הכוונה לקהל היהודי) צריך לנוח רגע" (עמ' 281).

אף על פי שמדובר בספר מצוין, אי אפשר בלי כמה מילות ביקורת. ראשית, הספר מוגש במבנה של דוקטורט, וחויית הקריאה, בעיקר בתחילת הספר, מעניינת פחות משיכלה להיות. הספר מתחיל בסקירה תיאורטית ארוכה ובהגדרה של העידן החדש, ומשם עובר לתיאור ממצה של התופעה בישראל. לאחר מכן מציגה שמחאי את שני השדות, את השיח הדומיננטי של העידן החדש ואת החזון והאתוס של הזרם. כאתנוגרפיה, הספר צובר תאוצה רק בפרק החמישי. עבודת עריכה רצינית יותר של ההוצאה הייתה דוחפת אולי את שמחאי לארגן מחדש את הדוקטורט, להעמיד במרכז את החומרים האתנוגרפיים כבר מראשית הספר ולהוציא דיונים מיותרים, כמו השוואה חלשה בין חברות ציידים-לקטים לאנשי העידן החדש. כמו כן, למרות איכותה של עבודת השדה והעומק התיאורטי של שמחאי, מצאתי את עצמי אמביוולנטי ביחס לכמה החלטות תיאורטיות ששמחאי מעמידה במרכז הספר. בעיה אחת היא התייחסותה של שמחאי לעידן החדש כתנועה בעלת התייחסות קוהרנטית לעולם, תפיסת עולם כוללת שמוקדש לה פרק שלם (פרק רביעי). חזון זה, כך נראה, הוא חלק אינהרנטי מחייהם של אנשי העידן החדש. ואולם, מהראיונות ומהתצפיות שבהמשך הספר נראה שאנשי העידן החדש פועלים במרחב נזיל הרבה יותר, שבו רעיונות ודפוסי שיח משתנים במצבים שונים, ועצם היותם חלק מהעידן החדש, כמו משמעות העידן החדש, לא תמיד ברור. כמו כן, ואולי בהמשך לכך, שמחאי משלבת בין שאלות של תת תרבות ובין הספרות על תנועות חברתיות חדשות כאילו אין כל קושי ביחס בין השתיים. לאחר סקירת הספרות הנרחבת שהיא מציגה, נראה שאחרי ככלות הכול, בעולם פוסטמודרני שלאחר התמוטטות נרטיבי העל של המודרנה, גם קריאה לשינוי עצמי היא תנועה חברתית חדשה. אך כקורא עדיין רדפה אותי השאלה אם העידן החדש לא חייב לפרוץ את גבולות העצמי כדי להפוך לתנועה חברתית; אם "זרם" ו"תנועה" חד הם. שוב, נראה שהעדויות האתנוגרפיות של שמחאי יכולה הייתה לאתגר קשר זה: במצבים מסוימים אנשי העידן החדש מאתגרים את הקיים ומצבים את העידן החדש כחלופה אפשרית, ואילו במצבים אחרים העידן החדש אינו אלא חלק מתרבות הצריכה הרחבה, צריכה שאינה מאתגרת את הצרכן כהוא זה.

אך מעבר להשגות אלו, ספרה של שמחאי הוא ללא ספק העבודה האקדמית הטובה והמקיפה ביותר שנכתבה עד כה על העידן החדש בישראל. הספר יעניין לא רק את מי שמעוניין כבר בעידן החדש, בתת תרבויות בישראל או ברוחניות אלטרנטיבית ודת; הפרקים האמפיריים, ובעיקר השביעי והשמיני, הם בגדר מופת לעבודה אתנוגרפית ולפוטנציאל הגלום באתנוגרפיה כשיטת מחקר: האפשרות להציג מרקם של חיים ושחקנים חברתיים בלי לשטח את המורכבות של עולמם.

Nissan Rubin. *New Rituals, Old Societies: Invented Rituals in Contemporary Israel*. Boston: Academic Studies Press. 2009. 240 pages

תמר כתריאל*

ספר זה מקבץ סדרה של מאמרים שפורסמו בנפרד (וחלקם אף הופיעו בעברית) שהחוט המקשר ביניהם הוא תופעת כינונם של טקסים חדשים בחברה הישראלית מתקופת היישוב ועד ימינו אלה. הוא ממשיך ובונה מסורת מחקרית שהעמידה במרכז עניינה את ההבניה הסמלית והטקסטית של התרבות הישראלית החדשה, מסורת שמבשרה החשוב ביותר היה ספרם של צ'רלס ליבמן ואליעזר דון יחיא על הדת האזרחית בישראל (Liebman & Don-Yehia, 1983). אך שלא כמו ספר זה ודומים לו, הטקסים שבהם עוסק ספרו של ניסן רובין אינם לאומיים אלא מתבצעים בקהילות אתניות ומקומיות ועל ידי יחידים.

לספר זה יש בעיניי תרומה משולשת שעולה הן מהדיון הסובסנטטיבי שהוא מציע והן מהעמדת הפרקים זה בצד זה כאמירה כוללת. תרומה אחת היא מיקוד המבט בקהילות קטנות ובעולמם של יחידים באמצעות הארת תהליכי הכינון של טקסי אשרור וטקסי מעבר במגוון הקשרים חברתיים, מתוך התייחסות למסגרת הלאומית כנוכחת-לא-נוכחת בזירות החברתיות שבהן הספר עוסק. בכך הספר מציע מבט שמשלים את המיקוד בטקסים לאומיים מעין זה של ליבמן ודון יחיא או זה שבספרו מאיר העיניים של דון הנדלמן על טקסים לאומיים (או כאלה שניזונים מסמלי הלאום) (Handelman, 2004). התרומה השנייה של הספר היא הרחבת העיסוק בכינון טקסים חדשים בישראל וקישור של חלק מהם למערכת הטקסטית היהודית-מסורתית. התרומה השלישית היא החלת הניתוח הסוציולוגי-אנתרופולוגי של פעילות טקסטית על הקשרים חדשים, בעיקר מעברים בחיי הפרט, כגון טקסי פרישה מהצבא ופעולות טקסטיות שפרטים מקיימים לסימון שינוי חיים חשובים, כגון ירידה ניכרת במשקל. מהלך זה מזמין קריאה יצירתית (ואף פיקנטית) של זירות ותופעות חברתיות שהן חלק מהמארג של חיי היומיום.

בסקירה קצרה של פרקי הספר, שחלקם נכתבו בשיתוף עם תלמידות-עמיתות, אנסה להראות כיצד שלושת המוטיבים הללו מבנים את המסגרת המחקרית שהוא מציע. הספר נחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון מורכב משני פרקים שעוסקים בקשר שבין פעילות טקסטית למבנה חברתי ומתמקדים בסוגיות סוציולוגיות קלאסיות של ריבוד ומעמד חברתי. הפרק הראשון מציע ניתוח השוואתי בין טקסי אבלות בחברה האמריקאית ובחברה הקיבוצית במונחים של דחיסותן של רשתות חברתיות, והשני בוחן טקסי אזכרה לא רשמיים ביחידות צבאיות, שבניגוד לטקסים הרשמיים מכוננים מערכת חברתית מקומית מרובדת. המחבר מציע מודל שמקשר בין מעמדם הלא רשמי של הנופלים בקרב חבריהם, תפקידם הצבאי והאופן שבו קיפחו את חייהם ובין המשמעות המוקנית למותם באמצעים טקטיים. חלקו השני של הספר עוסק בהמצאת מסורת ישראלית באמצעות כינונם של טקסים קהילתיים. הוא נחלק לשלושה פרקים, שהראשון שבהם (עם רינה נאמן) מוקדש להבניה

* החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה

הסמלית והטקסית של קהילת יוצאי רומניה ושל הזהות הישראלית-רומנית באמצעות אירועים טקסיים פומביים, שבהם מאשרים בני הקהילה בה בעת הן את ייחודם והן את שייכותם למסגרת הלאומית-ציונית הרחבה. שני הפרקים הנותרים חוזרים לסוגיית דפוסי האבלות במסגרת הקיבוצית אך מזוויות אחרות. הפרק הרביעי עוסק בחיפוש אחר סממנים סמליים וטקסיים בטקסי מעבר מרכזיים בחיי האדם על רקע תהליכי החילון שהביאו להתרחקות מסמלים וטקסים מסורתיים, ומצביע על חזרתם של סממנים מסורתיים עם התקררות הלהט האידיאולוגי של ראשוני "היהודים החדשים". הפרק החמישי מרחיב את הדיון בסוגיה זו ומקשר את השתנותם של דפוסי האבלות הרשמיים בקיבוצים לגודלן של הרשתות החברתיות בקיבוצים קטנים וגדולים.

חלקו השלישי של הספר עוסק בטקסי הגדרה עצמית (personal definitional rites), שסממנים תמורות בזהות הפרט: טקסי ירידה במשקל (עם כרמלה שמילוביץ ומאירה וייס) וטקסי פרישה מהשירות הצבאי (עם דרורה פאר). לטעמי, זהו החלק המעניין ביותר בספר, בעיקר משום שהוא פותח פתח למגוון מחקרים נוספים שיכולים להאיר את טיבם ותפקידם של תהליכי הטקסה (ריטואליזציה) בהקשרים של שינוי אישי. כיוון מחקרי זה משלים את מהלכו הראשון של הספר, שבמסגרתו הכותב מתחקה אחר שינויים שחלו בהבנייתם של טקסי מעבר קלאסיים, כגון טקסי אבלות. כאן מדובר בפרשנות סוציולוגית לממד הטקסי של הפעילות האנושית בסיטואציות שאופייניות לחיי הפרט והחברה היום. ההתחקות אחר תהליכי הטקסה בחברה חילונית מדגישה את היצרנות והיצירתיות של תהליכים חברתיים-תרבותיים מחד גיסא, ואת כוחם של טקסים לשמש עוגן ולהקנות תחושת סדר ומשמעות לקבוצות ויחידים מאידך גיסא. הקישור שעושה הפרק האחרון בין אידיאולוגיה של שוויון ובין פרקטיקות ריבודיות פנימיות בטקסי פרישה מהצבא מצביע, כמו במקרה של טקסי אבלות צבאיים, על הקשר המורכב בין אופיים של טקסים ובין המערכת החברתית שבה הם מעוגנים.

זהו ספר מעניין וקריא שיש בו תרומה להצבתה של פעילות טקסית במרכז תשומת הלב המחקרית לא רק בהקשרים השגורים יותר של מחקר על טקסיות בחיי הדת, אלא גם בהקשרים של חיי היומיום בחברה שתופסת את עצמה כחילונית. קיבוצם של מחקרים אלה יחדיו מצביע על פרוגרמה מחקרית שהניבה שאלות מעניינות ועל אפשרויות חדשות במחקר החברה בישראל. נראה לי, עם זאת, שהפוטנציאל המחקרי שהספר כה מיטיב להדגים היה יוצא נשכר מדיון רחב ומעמיק יותר, ואולי השוואתי, בתהליכים של הטקסה ובתפקידם של טקסים על רקע של שינויים בחברה הישראלית.

מקורות

- Handelman, D. (2004). *Nationalism and the Israeli state: Bureaucratic logic and public events*. Oxford: Berg.
- Liebman, C. & Don-Yehia, E. (1983). *Civil religion in Israel: Traditional Judaism and political culture in the Jewish state*. Berkeley: University of California Press.

Tsipy Ivry. *Embodying Culture: Pregnancy in Japan and Israel.*

New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press. 2009.

298 pages

סיגל גולדין*

העיסוק האנתרופולוגי בהיבטים תרבותיים של מצבים גופניים נטוע היטב בשורשי הדיסציפלינה וכרוך במידה רבה באחת הסוגיות האפיסטמולוגיות היסודיות של מדעי החברה: מהות הקשר הדיאלקטי בין טבע לתרבות. קשר דיאלקטי זה עומד גם בבסיסו של העיסוק הפמיניסטי הביקורתי בהבניה התרבותית של הגוף במסגרת מבני ידע-כוח פטריארכליים. בהקשר זה מופנה בשני העשורים האחרונים מאמץ מחקרי רב לבחינת ההיבטים התרבותיים-חברתיים של פריון והולדה. הספרות שהניב המחקר בנושא מקיפה שדות מחקר רבים ומעידה שהאנתרופולוגיה של הפריון אכן קנתה לה מקום מרכזי בשיח הפמיניסטי. מגמות דיסקורסיביות אלה באות לידי ביטוי גם בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה הישראלית של השנים האחרונות, עם התגברות העניין בהיבטים הפרונטליסטיים של החברה הישראלית.

ספרה המרתק של האנתרופולוגית ציפי עברי מצטרף לספרות הרחבה בתחום ומעשיר אותה במהלך מחקרי ייחודי, שעיקרו ניתוח השוואתי של מה שהמחברת מכנה "תרבויות ההיריון" ביפן ובישראל. הספר מסכם מחקר אתנוגרפי רב זירתי שנערך בשתי החברות, ובמרכזו דיוקן של הקטגוריה התרבותית "היריון", על החוויות הכרוכות בה ועל משמעויותיה המכוננות. ההיריון שבו עוסק הספר, כפי שמגדירה זאת עברי, הוא התהליך "הטיפוסי" שבו מתנסות רוב הנשים ההרות בשנות העשרים והשלושים לחייהן. המחקר שואף להציג תיאור אתנוגרפי כפול של היריון שגרתי דווקא (במובחן מהיריון שמלווה בסיבוכים, סיכונים והתערבויות טכנולוגיות), שנחווה בצל תפיסות עולם מורכבות של אימהות, הורות, עוברים/ילדים, ידע רפואי, רגשות, זהות, יחסים זוגיים, גוף ועוד. השאלות המרכזיות המעסיקות את עברי הן כיצד מעוצבות המשמעויות של ההיריון ושל החוויות הכרוכות בו במסגרת האינטראקציות שבין נשים הרות ובין הרופאים המטפלים בהן, ואילו סוגים של ידע ומבני כוח מקודדים במשמעויות הללו. כמו כן, היא שואלת אילו שיחים מקומיים מהדהדים בהבניה החברתית של ההיריון, וכיצד הם מתווים את תרבויות ההיריון השונות ביפן ובישראל.

המסגרת הקונספטואלית של הספר נסמכת באופן כללי על גישה פוקויאנית, הממשיגה ידע במונחים של משטרי אמת ויחסי כוח, ובאופן ממוקד יותר היא נשענת על הקונספט שהציעה האנתרופולוגית ברידג'ט ג'ורדן (Jordan, 1978), המכונה "גרסאות מקומיות של ידע אוטוריטיבי". ג'ורדן נעזרה בגישה זו ככלי אנליטי כדי להשוות היבטים אינטראקטיביים, שיתופיים ומקומיים של ידע אודות לידה בארבע תרבויות. בהמשך למחקרה של ג'ורדן, טענתה המרכזית של עברי היא שאמנם גם ביפן וגם בישראל ההיריון מכונן בראש ובראשונה כאובייקט של שיח רפואי מפקח וממשע, אך התכנים של משטרי השיח הזה ואופני התפקוד

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והתכנית ללמודי תרבות, האוניברסיטה העברית בירושלים

שלו שונים בשתי החברות. למשל, עברי בוחנת את האופן שבו משטרי הידע הרפואי ביפן מדגישים את חשיבותו של הגוף הנושא את ההיריון כמעין סביבה שאחראית על הילוד לעתיד, ולכן רואה באישה ההרה אחראית לבריאות העובר (פרק 2). בישראל, לעומת זאת, שוררת תפיסה פטליסטית שרואה בבריאות העובר תוצר של תורשה וגנטיקה שאינו תלוי בכוח הרצון של האישה ההרה (פרק 1). לפיכך, מסבירה עברי, משטר הידע הרפואי ביפן מכון לנהל את גופה של האישה ההרה כדי למקסם את בריאות העובר, ואילו משטר הידע הרפואי בישראל מכון ישירות לאבחון העובר. דוגמה למגמות אלו שמובלטת בספר היא הנטייה היפנית לעקוב בקפדנות אחר משקל האישה ההרה ותזונתה, לעומת הנטייה הישראלית "שלא להדגיש את הפיקוח על עלייה במשקל ותזונה" של האם (עמ' 76), ותחת זאת להבליט את חשיבותן של הבדיקות שנועדו לאבחן את "תקינות" העובר.

ספר זהוט ושובה זה מורכב משלושה שערים. הפרק הראשון מתאר את המציאות הישראלית (שבחלקה תועדה גם במחקרים קודמים על פריון בישראל), המוכרת היטב לילידים שביננו: הבנייתו של היריון כ"עסק מסוכן" וכאובייקט רפואי הדורש מעקב ופיקוח קפדניים, בעיקר כדי לאתר פגמים פוטנציאליים אצל העובר. בפרק השני מתוארת תרבות ההיריון היפנית כנטועה היטב בהיגיון הרפואי ומכוונת כלפי הבנה אקולוגית של הגוף הנושא את ההיריון. שני הפרקים הבאים עוסקים בשני המסלולים המתווים של חוויית ההיריון של נשים יפניות וישראליות. עברי מתארת את חוויית ההיריון של נשים ביפן כמאופיינת הן בנוכחות מודגשת של הגוף (בעיקר הרפלקסיביות של נשים יפניות ביחס לחוויות הגופניות שלהן במהלך ההיריון וביחס לאחריות ההורית שלהן דרך הגוף), הן בהוויה של bonding עם העובר/תינוק לעתיד, והן בתפיסה מוסרית של אחריות בדרך של סוכנות כלפי העובר/תינוק. מנגד מתארת עברי את חוויותיהן של נשים ישראליות כמאופיינות בעמדות רב משמעיות כלפי ההיריון והעובר, כגון הירוויאליזציה וטריוויאליזציה של ההיריון ושל הגוף הנושא אותו, ותחושת איום מפני אסון רפואי פוטנציאלי ומפני הרעיון העממי היהודי של "עין רעה". הפרקים החמישי והשישי מסכמים את ההשוואה בין שתי תרבויות ההיריון. כאן טוענת עברי שנקודת הפיצול בין השתיים טמונה בכך שהיריון מכונן בישראל כמצב של לימבו, וביפן כמצב הורי. ממצאי המחקר מצביעים אפוא על שונות ועל הבדלים ניכרים בין שתי תרבויות היריון המעוצבות בתוך ההקשרים הפוסטמודרניים של מדיקליזציה.

כאמור, הספר מצטרף לתחום האנתרופולוגיה של הפריון המתפתח במהירות, שהועצם בשני העשורים האחרונים על ידי האפיסטמולוגיה והתיאוריה הפמיניסטית במדעי החברה ועל ידי ההתעניינות הגוברת בהשפעות של טכנולוגיות הפריון החדשות על חייהם של נשים וגברים. עברי מתכתבת עם ספרות זו ומבקשת לתרום לה בשני מובנים. ראשית, במובחן מהנטייה של השיח הפמיניסטי-אנתרופולוגי להתמקד בפוריות בעיקר דרך קשיי פריון ולידה, היא שואפת לעסוק בתהליך המתמשך של ההיריון השגרתי ומבקשת, בהמשך למסורת הפמיניסטית של העשורים האחרונים, להביא למרכז הבמה את הדיבור של נשים על היריון. בהיבט זה, הספר מציע תוספת אתנוגרפית מקורית המתארת את התהליך הרגיל של נשיאת היריון. נקודת המבט ההשוואתית מקדמת את האנתרופולוגיה של ההיריון שעברי מבקשת לנסח ומאפשרת לה להציג תובנות מרתקות על היריון ועל משמעויותיו בשתי החברות, אם כי לעתים ההעמדה המנגידה גובה מחיר של הכללות מעט גורפות (למשל עמעום העובדה שגם בישראל מעקב היריון יכול לכלול מעקב קפדני אחר משקל האם,

לפחות במקצת מהקליניקות, או הדגשת העמדה המרוחקת והאמביוולנטית של ישראליות כלפי העובר שלהן ועמעום קיומן של פרקטיקות bonding עם העובר, המוכרות גם בישראל, לפחות בתת קבוצות מסוימות).

שנית, עברי מציגה עמדה ביקורתית כלפי הנטייה של המחקר הפמיניסטי לעסוק בדרמה החברתית של טכנולוגיות עזר לפריון (assisted reproductive technologies) ולהזניח את החוויות ואת הידע התרבותי שאינם מתווכים דרך הזירה הטכנורפואית. לטענתה, הדגש המחקרי על טכנולוגיות הפריון החדשות אינו עולה בקנה אחד עם העובדה שרוב ההריונות בעולם עדיין מתרחשים ללא כל עוזרים טכנולוגיים. כאן נדמה שהדיכוטומיה שעברי מעמידה – היריון רגיל מול היריון מתווך טכנולוגית – אינה משרתת את המחקר שלפנינו ואף סותרת את ממצאיו. בחברות עתירות ידע כגון אלה המתוארות במחקר, קשה לחשוב על היריון (ועל מגוון רחב של מצבים גופניים אחרים) מחוץ לעולם הידע הטכנורפואי. וכפי שעברי עצמה מסכמת, ממצאיה תומכים בטענה שההבדלים בין שתי החברות הם בבחינת גרסאות מקומיות שונות לנרטיב העל של השיח הרפואי. במובן זה, כל דיון במשמעויותיו של היריון בחברות עתירות ידע טכנולוגי לא יוכל לחמוק מהדרמות הטכנורפואיות שבהן עוסק המחקר האנתרופולוגי העכשווי. למעשה, גם מחקרה של עברי עצמה אינו חומק מהדרמות הללו. היריון רגיל, אפור, במדינת ישראל מתווך על ידי אינסוף דרמות טכנולוגיות כאלה; סריקות אולטרסאונד ובדיקות רבות נוספות של מעקב ופיקוח אחר התפתחות העובר שבהן מעורבות רוב הנשים ההרות בישראל הן חלק בלתי נפרד מהדרמה הטכנורפואית הכרוכה בחוויית ההיריון השגרתי בחברה הישראלית. ודאי שאין לצמצם את החוויות הקשורות בפריון והולדה לעולם הטכנולוגי גרידא, אפילו עבור הצרכנים האדוקים ביותר של שירותי הרפואה המתקדמים. אך בניגוד לטענתה של עברי, ברצוני להציע שבקרב דיירי חברות עתירות ידע וטכנולוגיה, גם מי שאינן צורכות טכנולוגיות קצה מסיבות של נגישות או מסיבות אידיאולוגיות (וקיימות תת קבוצות כאלה גם בישראל), פרקטיקות אנטי טכנולוגיות ואף גון טכנולוגיות מתכתבות תמיד ובהכרח עם היש הטכנולוגי. הסיבה לכך היא שיש זה הוא אחד מעמודי התווך של האנושיות בת זמננו במקומות רבים בעולם הפוסטמודרני. נדמה שהמשיכה של חוקרות העוסקות באנתרופולוגיה של פריון לבחון את טכנולוגיות הפריון החדשות אינה נובעת רק מהצורך לתעד את מבני הידע-כוח החדשים ולהתנגד להם ולצורה שבה הם פועלים על הגוף הנשי. לא פחות מכך, משיכה זו נובעת מהצורך לפענח את החוויות האנושיות החדשות הנרקמות בעולם טכנולוגי משתנה ואת מקומן של נשים בתוכו. כאמור, מחקרה של עברי תורם לגוף ידע מתרחב זה ושוּפך אור על ממד משמעותי מרכזי – היריון – שעד כה הוקדשה לו תשומת לב מחקרית מועטה.

מקורות

Jordan B. (1978). *Birth in four cultures: A crosscultural investigation of childbirth in Yucatan, Holland, Sweden, and the United State*. Montreal: Eden Press.

Esther Hertzog, Orit Abuhav, Harvey E. Goldberg & Emanuel Marx (Eds.). Perspectives on Israeli Anthropology. Detroit: Wayne State University Press. 2010. 752 pages

ארז כהן*

קליפורד גירץ כתב פעם שכדי להבין מהי אנתרופולוגיה, ובעצם כל תחום ידע, יש לבחון לא את התיאוריות או הממצאים של התחום, אלא את מה שעושים המדענים הפעילים בו. מטרת הספר שלפנינו אינה לנסות ולהשיב על השאלה מה עושים האנתרופולוגים הישראליים, או אפילו מהי אנתרופולוגיה ישראלית, אלא לשמש מקראה למחקרים אתנוגרפיים (שרובם פורסמו כבר במקומות אחרים) של אנתרופולוגים ישראלים, שחקרו במרוצת השנים מבחר קבוצות חברתיות בישראל.

בהיותו אוסף מאמרים, הספר אינו מיועד לקריאה יחידה, כמו היה אתנוגרפיה או תזה מגובשת על נושא מסוים, ואינו מציע גם אמירה מלומדת על מצבה ועל הישגיה של האנתרופולוגיה הישראלית. זהו ספר שמביא תמונה רחבה ומגוונת ביותר של נושאים ומחקרים שהמשותף להם הוא ההתבססות על אתנוגרפיה או תצפית משתתפת, שיטת המחקר שאֵתה מזהים יותר מכול המחקר והידע האנתרופולוגיים. על כן ספר זה מזמין קריאות שונות לצרכים שונים ולאורך זמן.

הקובץ הוא בעצם מהדורה באנגלית של הספר 'ישראל: אנתרופולוגיה מקומית בהוצאת צ'ריקובר, וכמו הגרסה העברית, מטרתו המוצהרת להציג מבחר נקודות מבט של ועל האנתרופולוגיה הישראלית. הספר כולל אפוא תובנות אתנוגרפיות מרתקות של אנתרופולוגים ואנתרופולוגיות שחקרו את החברה בישראל בהקשרים היסטוריים ותיאורטיים מגוונים. מכלול הפרספקטיבות מספק לקוראים התבוננות היסטורית כפולה, הן על החברה הישראלית והן על הדיסציפלינה האנתרופולוגית.

הידע והתובנות האתנוגרפיות, כנגזרת של שיטת המחקר, ממוקמים ומעוגנים תמיד בזמן ובמקום מוגדרים. זוהי במידה רבה חוֹזְקָה, אך גם חולשתה, של הכתיבה האנתרופולוגית. למשל, האם קריאה עכשווית של המחקר האתנוגרפי שערך שלמה דשן בקרב מלומדים תוניסאים בשנות השבעים דומה לקריאה של אותו המאמר בעת פרסומו המקורי? לידע אתנוגרפי מסוג זה יש ערך היסטורי בעצם תיעוד התופעה שנחקרה, אך אין ספק שקורא עכשווי עשוי להעלות ממנו תובנות זרות, אולי אף מנוגדות, לתובנות התיאורטיות והפוליטיות שהנחו את הכותב בדבר מדיניות קליטת המהגרים והתגובה התרבותית שלהם למדיניות זו. מלבד התובנות של כל אחד מהמחקרים המובאים בספר, תחומי המחקר הרבים מאפשרים ללמוד על הרבגוניות התיאורטית והמתודולוגית בקרב האנתרופולוגים עצמם. בכך תורם הספר, גם אם לא באופן מוכנה ומסודר, להבנת גבולות הדיסציפלינה וההתפצלויות וההתמחויות שנוצרו בה ברבות השנים. מובן שספר שמצהיר על עצמו שהוא נכתב על הדיסציפלינה ומתוכה, ועושה זאת באמצעות מחקרים אנתרופולוגיים המושתתים על עבודת

* המחלקה לתקשורת, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

שדה, מייצר גבולות שמגדירים כתיבה או מחקר אנתרופולוגיים מובחנים מגישות מחקריות אחרות.

חלקי הספר מאורגנים סביב רבים מהנושאים שבהם עסקו האנתרופולוגים הישראלים בחלוף השנים, כשאלה תואמים פחות או יותר את הנושאים שהעסיקו ומעסיקים את החברה הישראלית המתהווה מראשיתה ועד ימים אלה ממש. החלק הראשון, שמציין גם את ראשיתה של האנתרופולוגיה בישראל, הוא ההגירה ו"קליטת עלייה". החלק השני מביא מחקרים שבחנו את הבירוקרטיה הישראלית ואת השפעתה על יחסים חברתיים ויחסי כוח. החלק השלישי עוסק במבחר היבטים של משאים ומתנים סביב זהויות וסגנונות חיים שמאפיינים את החברה הישראלית ואת הקבוצות שבתוכה. החלק הרביעי בוחן היבטים שונים של המאבק האלים בין פלסטינים ליהודים, והחלק האחרון של הספר מציג בחינה עמוקה של ההקשר ההיסטורי של הזהות היהודית, כשהישראליות שביקשה להגדיר "יהודי חדש" נבחנת לאור המורכבות התרבותית והדיאספורית של היהדות הישראלית.

בין דפי הספר אפשר למצוא התייחסות לתופעות חברתיות רבות ומגוונות, כגון תופעת הסטיקרים הפוליטיים שמביאה הגר סולומון וניתוח אתנוגרפי של כלא נשים שערכה עפרה גרינברג בצד מחקר על חגיגות ימי הולדת בגני ילדים שערכו לאה ודון הנדלמן, ועוד הקשרים נוספים רבים. הקו המחבר בין שלל המחקרים והנושאים הללו הוא צורת ההתבוננות של המחקר האנתרופולוגי, שמצליח – למרות השוליות היחסית שלו, ואולי בגללה – להביא נקודת מבט חדשה על תופעות וסוגיות חברתיות שהומשגו או הובנו בדרך אחרת. לדוגמה, בהקשר של מחקרי הגירה, גויסו או התגייסו האנתרופולוגים בשנות השישים, כמו חוקרים חברתיים אחרים, לחקור את המהגרים ולעסוק ב"קליטת עלייה". ואולם, בשל הקרבה שלהם לקבוצות הנחקרות, נוכחותם המתמשכת וההיטמעות בתוכן, הצליחו מחקריהם לחשוף לעתים את המורכבות הרבה של הזהויות ולהצביע על הבעייתיות הטמונה בקטגוריות מוכללות. ארנולד לואיס, למשל, במאמר בעל הכותרת היפה "Phantom Ethnicity", מראה כיצד הקטגוריה "יהודים מזרחים" הייתה חסרת משמעות בקרב יוצאי מדינות ערב וצפון אפריקה שהוא חקר באחת מעיירות הפיתוח בסוף שנות השבעים. העושר האתנוגרפי המובא במחקרים מאפשר גם לבחון את הדרכים שבהן מתרחשים תהליכים חברתיים בחברה דינמית, אפילו תזזיתית. התיעוד האתנוגרפי כמו מקפיא את המציאות הזאת, וכך מאפשר לשוב ולבחון תהליכים שהתרחשו בעבר כדי להבין טוב יותר את המציאות בהווה.

בעוד שהאתרופולוגיה המערבית התפתחה כצורת התבוננות באחר, הרי שבישראל צומחת אנתרופולוגיה שמפנה את נקודת המבט המחקרית שלה בעיקר אל עצמה. המחקר האנתרופולוגי הישראלי אינו דומה לפיכך למחקר האנתרופולוגי הקלאסי, אלא מתמקד כמעט תמיד, לטוב או לרע, במחקר עלינו. על כן האנתרופולוגים נוטים לראות עצמם – ועל פי רוב גם נתפסים בעיני הנחקרים – כשייכים במידה זו או אחרת למרחב התרבותי הנחקר. יצוין שהספר, גם אם זו אינה כוונתו, משרטט את חלוקת העבודה שנוצרה בין אנתרופולוגים ישראלים ואחרים שחקרו את החברה הפלסטינית (לפני הקמת המדינה ואחריה) ובין כאלה שחקרו וחוקרים את החברה הישראלית היהודית. מהמחקרים נדמה ששדות הידע הללו, אם לא החברות עצמן, נתפסים לעתים כמתקיימים במרחבים מקבילים אך נפרדים לגמרי זה מזה.

קריאת על של הספר מקנה לקוראים תובנות על השיח האנתרופולוגי גופו. קריאה

עכשווית מלמדת אותנו על החוקרים לא פחות מאשר על הנחקרים. הבאת אתנוגרפיות שנעשו בנושאים והקשרים תיאורטיים שונים מעוררת כמעט מאליה את השאלות: מדוע נחקרו קבוצות אלה דווקא ולא אחרות? מה הניע את המחקר האנתרופולוגי בזמנו? ומה הרלוונטיות של הממצאים הללו למחקר ולשיח העכשוויים? בהקשר זה חבל שהספר אינו מסביר טוב יותר את עקרונות העריכה. למשל, מדוע בחלקו הראשון של הספר, העוסק בנושאי הגירה, מופיעים ארבעה מחקרים על מזרחים (תוניסאים, טריפוליטאים, נשים תימניות והקטגוריה "מזרחים") ורק מאמר אחד על המהגרים מברית המועצות לשעבר? האם בחירה זו משקפת שיקולי עריכה או חושפת אמת עצובה על הסלקטיביות בנושאי המחקר האנתרופולוגיים?

אף שיש עניין רב בקיבוץ מחקרים שנערכו במגוון הקשרים היסטוריים, הרי שהאסופה מאבדת חלק ניכר מהפוטנציאל שהיה טמון בה: אילו הובאה התייחסות עדכנית של החוקרים לתובנות ולהיבטים מתודולוגיים עכשוויים, היה הספר הופך להרבה יותר מאסופת מאמרים. יכול היה להיות מרתק לשמוע את תובנות החוקרים כיום על המחקרים שלהם בראי הזמן ומתוך התבוננות עכשווית במציאות הישראלית ובדיסציפלינה האנתרופולוגית. כמו כן, נראה לי שאילו הוצגו בספר מאמרים קצרים יותר הוא היה ידידותי יותר למשתמש, ובעיקר כשקורא מתעניין יכול בקלות רבה יחסית לחזור אל האתנוגרפיות המקוריות והמלאות.

שאלה שהספר אינו עוסק בה באופן מעמיק די הצורך, לדעתי, היא הרלוונטיות של המחקר האנתרופולוגי. נראה שלמרות התובנות והעושר הרב שמייצרת המתודולוגיה האנתרופולוגית, לא הצליחה הדיסציפלינה, בארץ ובעולם, לבנות לעצמה בסיס פרופסיונלי או אפילו אקדמי איתן, ומעניין לחשוב מהן הסיבות לכך. מעניין גם מהי תרומתן של אתנוגרפיות לביסוס הדיסציפלינה, ומהי תרומתן לשיח הציבורי ולקבוצות הנחקרות.

למרות מגבלות אלו, אין ספק שחוקרי החברה הישראלית מתחום האנתרופולוגיה ומתחומים משיקים יוכלו להשתמש בספר כמקראה מצוינת. מורכבות תיאורטית ואנליטית אמנם עלולה להביא לחוסר מיקוד, אך מורכבות אתנוגרפית היא בעלת ערך חשוב לנוכח ההתעניינות הגדלה – הביקורתית בעיקרה – בחברה ובמציאות בישראל.

אני מקווה שהספר יחשוף סטודנטים וחוקרים, בארץ ובחו"ל, מתוך הדיסציפלינה ומחוצה לה, לתובנות ולדרכי המחקר האנתרופולוגיות, וכך יתרום לרלוונטיות של האנתרופולוגיה הישראלית, יפתח דיון במורכבות של המקום הזה, ואולי יישא תרומה כלשהי להפיכתה של ישראל לחברה פתוחה יותר, מודעת יותר לעצמה ומקבלת ומוקירה את המורכבות שלה.

מקס הורקהיימר. ליקוי מאורות התבונה. ירושלים: מרכז שלם. 2010. 138 עמודים
וכ"ט עמודי מבוא

אורי רם*

תרגום ספרו של מקס הורקהיימר ליקוי מאורות התבונה מעורר רגשות מעורבים. מצד אחד, הורקהיימר בעברית – נפלא. אבל בהוצאת מרכז שלם? מה למרכז שלם הניאו־שמרני שבירושלים ולמכון לתיאוריה ביקורתית שייסד הורקהיימר עם אדורנו ואחרים בפרנקפורט של שנות העשרים?

מרכז שלם הוקם בשנת 1994 "בסיועם של תורמים נדיבים מהימין האמריקאי, ובהם משפחת ברנשטיין, שלדון אדלסון, ג'ורג' רוהר ורון לאודר [...] מטרת המכון היא לייבא רעיונות ניאו־שמרניים לשיח הפוליטי והתרבותי בישראל, על פי המודל של מכוני מחשבה (think tanks) האמריקאיים" (ד"ר שרית בן־שמחון מצוטטת אצל אילני, 2009). במרכז פועל גם מכון אדלסון למחקרים אסטרטגיים בראשות נתן שרנסקי, משה (בוגי) יעלון ומרטין קרמר, שמטרתו "לפתח את האסטרטגיות הדרושות לישראל ולמערב" (שם), והמרכז שוקד על הקמת מכללה אקדמית באישור המועצה להשכלה גבוהה.

מכון פרנקפורט, לעומת זאת, הוא בית היוצר הכמעט־מיתי של המרקסיזם המערבי לדורותיו ושל התיאוריה הביקורתית, זרם שמתחיל – בהגדרה רחבה – מאנטוניו גראמישי וגיאורג לוקאץ', עובר דרך השמאל האקזיסטנציאליסטי והשמאל החדש בשנות החמישים והשישים, ומגיע עד להגותם של יורגן הברמאס ואקסל הונת בזמננו. זרם זה מתייחד בכך שביקורתו מופנית כלפי כל המשטרים החברתיים הגדולים של המאה העשרים – הפאשיזם והנאציזם, אך גם הקומוניזם והקפיטליזם – שלמרות ההבדלים המהותיים ביניהם משותפת להם, לפי אסכולת פרנקפורט, הפיכת האדם לאובייקט. אם כן, מה לאסכולת שלם ולאסכולת פרנקפורט?

אפשר להעלות שתי השערות. האחת, שהזיווג בין הורקהיימר למרכז שלם מאשש את הטענה שעוקצה הביקורת של אסכולת פרנקפורט קהה זה מכבר והיא הפכה לעלה תאנה של מה שמכונה "תרבות המערב". מכיוון שכך, אפשר לגייסה היום לקרב הרעיוני שלו שותפות ארצות הברית וישראל נגד "ציר הרשע". ההשערה האחרת היא שמרכז שלם פשוט עושה כאן שימוש ציני בהורקהיימר כאייקון תרבותי יוקרתי כדי להשביח את הדימוי הציבורי של המרכז. כך או כך, התקבלותו העברית של ההוגה הרדיקלי החשוב מקס הורקהיימר כרוכה מעתה בשמו של מרכז שלם השמרני (וייאמר לשבח שההפקה מוקפדת והתרגום של אביעד שטיר בהיר). מסתבר שגם הורקהיימר אינו יכול להימלט מרוח הזמן, אותה רוח הזמן שהוא מבקר בספרו (שפורסם לראשונה ב־1947).

הספר מכנס חמש מסות, שהעניין המרכזי המחבר ביניהן הוא הקינה על הסתתמות התבונה, ולא סתם "התבונה", אלא התבונה האובייקטיבית. זהו מושג שקשה מאוד להבין ולקבל היום. אחרוני המאמינים בתבונה אובייקטיבית בימינו הם חסידי הדת והלאומיות (או

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

המיתולוגיה), כלומר כנסייה גדולה מצד אחד, וכת קטנה של חסידי המדע הפוזיטיביסטי מצד שני. אבל אלה גם אלה הם יעדים לביקורת פוסלנית של הורקהיימר. מהי אפוא התבונה האובייקטיבית שעל אובדנה הוא מקונן?

הדיון של הורקהיימר מעוגן במסורת האידיאליזם הפילוסופי הגרמני, הנשענת מצדה על המסורת הפילוסופית ההלנית ועל זו הנוצרית הימי-ביניימית. בניגוד לאמפיריציזם המודרניסטי, המציב את התבונה אל מול המציאות, המסורת האידיאליסטית מקצה לתבונה מקום בעיצוב המציאות (הסובייקט הטרנסצנדנטלי של קאנט; רוח העולם של הגל וכיוצא באלה); התבונה אינה רק קולטת או מעבדת את המציאות, אלא מעצבת ואפילו מייצרת אותה. אך בניגוד לתיאוריות ההבניה החברתית הרווחות היום (פרגמטיזם, פוסט-סטרואקטורליזם), אין מדובר כאן במציאות רלטיבית אלא בתבונה אובייקטיבית. היפוכה של תבונה זו, אליבא דהורקהיימר, הוא התבונה הסובייקטיבית, ומבחינתו, אינדיבידואליזם ראוי לשמו מתקיים רק בזיקה לתבונה האובייקטיבית דווקא. תיאוריה של התבונה האובייקטיבית מפתחת שיטה כוללת או היררכיה של כל הישיות, ובכללן האדם ומטרותיו, "ואת דרגת התבונות של חיי אדם ניתן [...] לקבוע על פי מידת ההרמוניה שלהם עם כוליות זו" (עמ' 4). התבונה הסובייקטיבית, לעומת זאת, היא תבונה שימושית: "היכולת לחשב הסתברויות ובכך להתאים את האמצעים למטרה נתונה" (עמ' 5), אשר "ערכה התפעולי, תפקידה בשליטה על האנשים ועל הטבע, הפכו לקריטריון היחיד" (עמ' 15). במקרה כזה אין כל קנה מידה עליון להערכת המטרה. משבר התבונה מתבטא אפוא בכך שהחשיבה אינה מסוגלת ליצור מושג של אובייקטיביות או שוללת את קיומו מכול וכול.

תפיסה זאת של התבונה והפתולוגיות שלה משלבת בין תמות מרכזיות של קרל מרקס ומקס ובר. ממרקס שואב הורקהיימר את הרעיון שההתמסחרות של האובייקטים, בד בבד עם התפשטות שוק החליפין הקפיטליסטי, יוצרות היפוך בין האובייקטים לסובייקטים: האובייקטים מידמים לאוטונומיים (בחוק ההיצע והביקוש למשל), והסובייקטים מידמים להטרונומיים (בהנדסת אנוש למשל). זהו הפטישיזם של הסחורות, ההשתעבדות למוצרים מעשה ידינו. לתבונה הזאת של מרקס מצרף הורקהיימר את התבונה המקבילה של ובר, שלפיה התפשטות המודרניות כרוכה בהשתררות של רציונליות פורמלית של אמצעים על חשבון הרציונליות הסובסטנציאלית של מטרות ערכיות מוחלטות. וכך במודרניות, החיים החברתיים מתרוקנים מכל משמעות ערכית ונעשים פרקטיקה של הישרדות. זהו כלוב הכרוזל המפורסם של ובר. וחיים שמשועבדים להישרדות או לשיקולים תועלתניים הם, בלשונו של הורקהיימר, חיים נעדרי תבונה אובייקטיבית.

ודוק, לא מדובר כאן במשטר עריץ שמדכא את התבונה. אדרבה, גם האידיאל הליברלי של חופש בחירה מגלם את היעדר התבונה, משום שהבחירה אינה מעוגנת במושג אידיאלי כוללני כלשהו. לפיכך אין פלא שדמוקרטיה יכולה להידרדר בקלות לעריצות, שהרי גם גחמה של המוני אנשים אינה אלא גחמה.

בתפיסת ההיסטוריה של התבונה ושל שקיעתה משלב הורקהיימר את התובנות של הקפיטל עם אלה של האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם ושל יסודות הפסיכולוגיה הפרוידיאנית. המודרניות מגלמת "כוח-פועל מסוגף" (עמ' 73), שמתוך הכנעת הטבע מכניע גם את טבע האדם. התפתחות הציביליזציה היא התפתחות האגו והסופר אגו המצווים על שליטה עצמית. היהדות והנצרות סללו תוואי זה, והציביליזציה הרכושנית הבורגנית מרחיבה

אותו. הדיכוי העצמי הזה מעורר תגובת נגד של נסיגה רגרסיבית ומעוותת לחיק הטבעי לכאורה של הציביליזציה הקדם מודרנית. תנועה זאת מתבטאת באירופה בפאשיזם, המגייס את ההמון לרציונליות המודרנית על ידי פנייה לתחושות הלא רציונליות שלו (עמ' 83-82). אך בה בעת, גם באמריקה מגויס הטבע נגד הציביליזציה באדרת של חוקי ההישרדות הדרוויניסטיים. בתוך התהליכים האלה ניגף האינדיבידואל התבוני: "המכוננת ניצרה מעליה את הנהג, והיא מפליגה בעיוורון אל המרחב. ברגע שבו הגיעה אל הפסגה, הפכה התבונה לנלעגת ואי-רציונלית. הנושא שתקופתנו סובבת סביבו הוא השימור העצמי, אלא שאין שום עצמי שאותו אפשר לשמר" (עמ' 87).

בחפשו מוצא מההנגדה בין אובייקט לסובייקט, אך גם מהרידוד שהם עלולים לגרום זה לזה, הורקהיימר מייחס חשיבות עצומה לפילוסופיה; לא לדיסציפלינה האקדמית, אלא למחשבה התבונית, שהיא בעיניו יורשת וממשיכה של המחשבה המיתית והדתית, כלומר כזאת שתפקידה לספק ליבה של אמת לתרבות כולה. כמו קודמותיה, הפילוסופיה אמנם נוצרת בתוך נסיבות פרטיקולריות אך שואפת לעבר אוניברסליות, וכך מצליחה להביע התנגדות לשיטות החברתיות המיילדות אותה ולחשוף את הפער בין הקיים ובין האידיאולוגיה. חשיפת הפער מניעה את הקדמה ההיסטורית לעבר אוניברסליות גוברת. הפילוסופיה "מצד אחד היא סוקרת את החברה לאורם של אותם הרעיונות שהיא מכירה בהם כערכיה העליונים; ומצד אחר היא מודעת לכך שרעיונות אלו משקפים את מגעה המזהם של המציאות" (עמ' 121). אחת הדרכים להתעלות הזאת אל עבר האמת הכוללת היא השימוש בשפה כדי לתת ביטוי לדחף המימטי, כלומר לתקווה לאושר המצוי בעולם: "השפה משקפת את געגועי המדוכאים ואת שוועת הטבע; היא נותנת מוצא לדחף המימטי. המרתו של דחף זה במדיום האוניברסלי של שפה ולא במעשה הרסני, פירושה כי אנרגיות בעלות פוטנציאל ניהיליסטי פועלות למען פיוס" (עמ' 121). השפה יכולה לשמש כלי תעמולה או שופר לאמת. הפילוסופיה, קובע הורקהיימר, היא "המאמץ המודע לארוג מכל הידע והתובנה שלנו מבנה לשוני שבו הדברים נקראים בשם הנכון" (עמ' 122).

אך דומה שמתוך הניסיון להגדיר אמת אובייקטיבית שאינה גורמת לאובייקטיביזציה של הסובייקט, ומתוך הניסיון לחלץ את הסובייקט עצמו מסובייקטיביזציה כוזבת, נקלע הורקהיימר לערפול מושגי. את חילוצה של התיאוריה הביקורתית הקלאסית של מייסדי אסכולת פרנקפורט מהערפל שבו היא שרויה, ואת טיהורה מרכב המטאפיזיקה שדבק בה, קיבל על עצמו תלמידם של הורקהיימר ואדורנו, יורגן ברמאס. הרעיון בדבר "מבנה לשוני שבו הדברים נקראים בשם הנכון" יהפוך אצלו לימים לתשתית הפילוסופית של תיאוריית השחרור באמצעות הפעולה התקשורתית הבינאישית.

מקס הורקהיימר, שהיעדים העיקריים של ביקורתו הם המיתוס (הלאומי, הרומנטי, הריאקציוני, השמרני) מצד אחד, והשוק (הקפיטליסטי, הנצלני, המניפולטיבי, האינסטרומנטלי) מצד שני, גויס כאן לטייח בשפה העברית על הפגמים של הקפיטליזם ושל הקולוניאליזם בישראל. אפשר רק לקוות שהשפה הקוראת לדברים בשם הנכון תגבר על השפה הקוראת לדברים בשם הכוזב, וכך ייחלץ הורקהיימר מחיבוק הדוב המגושם של הימין החדש בירושלים.

מקורות

אילני, ע' (2009, 18 במאי). עם כסף ונחישות, מרכז שלם השתלט על הממשלה. הארץ. אוחזר מתוך www.haaretz.co.il/hasite/spages/1086278.html?more=1

תגובות

דברי תגובה לביקורת של ראובן שפירא על הספר הקיבוץ על דרכים מתפצלות,
סוציולוגיה ישראלית, יב(2), עמ' 506-510

מנחם טופל

הדיון המדעי מתקיים ומתפתח, בין היתר, באמצעות סיקור וביקורת של ספרים אקדמיים. מקובל על הכול שביקורת זו נחוצה וחשובה, ויש לתת לה מקום מעל דפיהם של כתבי עת מקצועיים. כמו כן, ברור לכול שביקורת זו היא בגדר פרשנות אישית של אנשי מקצוע המציגים את ניתוחיהם בכללים ובסגנון אקדמיים.

מקובל שאין כותבי הספרים מגיבים לביקורת זו, וכך גם נהגנו עד כה, אך הביקורת שפורסמה בגיליון יב2 של סוציולוגיה ישראלית על הספר הקיבוץ על דרכים מתפצלות, שאני שותף בכתיבתו עם פרופ' אליעזר בן-רפאל, חרגה מכללים אקדמיים מקובלים ומסגנונם, ומכאן הצורך לחרוג הפעם מהמקובל ולהגיב. אני מודה למערכת על שהבינה זאת ונתנה במה לתגובה. איני מבקש להתווכח עם הניתוחים והפרשנויות המקצועיים הפזורים בסקירה, גם אם יש לי עליהם השגות רבות, משום שאפשר לראות בהן חלק מהוויכוח המקצועי הלגיטימי. תגובתי נובעת מאותן נקודות שבהן הביקורת חורגת, ולא רק בסגנונה הבוטה והיהיר, מהכללים המקובלים. ואלה הן:

1. ביקורת ספרים אקדמית אמורה להתמקד בספר הנסקר, להציג את נתוניו ולהעמיד על בסיס זה את ההתייחסות הפרשנית של המבקר (ראו לדוגמה בגיליון הקודם את דברי הביקורת של זאבשביט, נועה אפליוגואסטר הרצוג). לחלופין, אפשר להתדיין עם הסופר על בסיס הטענות שבספר תוך כדי הצגתן (ראו לדוגמה בגיליון הקודם את דברי הביקורת של יגאל עילם). אלא שכאן עיקר הביקורת כלפי הספר היא שהוא אינו מציג את טענותיו של שפירא עצמו בכתביו, "ביקורת" שמאפשרת לו להציג באריכות את פרסומיו הוא. לראיה: מתוך 14 ציטוטים שבמאמר, 11 מובאים מכתביו של הסוקר. מספר השורות המוקדשות להצגת דברי הסוקר במאמריו ובספריו קרוב למספר השורות המוקדשות לספר הנסקר.

2. שפירא מציג "עובדות" על הספר, או מתעלם מהן, בהתאם לענייניו הוא. כך למשל הוא טוען שהספר "מתבסס על מחקרים קודמים", כשברור לקורא שהספר הוא דו"ח על מחקר מעודכן שנערך לצורך ספר זה.

דוגמה אחרת היא ההתעלמות המוחלטת של שפירא מפרק שלם שעומד במרכז הספר, "הוויות חדשות" שמו, אשר חוקר את עמדות חברי הקיבוץ עצמם. ממצאי המחקר אינם הולמים כנראה את טעמו של שפירא. העניין הוא שפרק זה, שנחקק מתודעתו, כולל גם התייחסות מפורשת למגוון צורות קיבוציות הקיימות כיום, ביניהן כמובן הקיבוץ השיתופי, התייחסות ששפירא טוען שאינה נמצאת כלל בספר. אגב, התייחסות כזאת לזרם השיתופי נמצאת גם בסיקור דיוני ועדת הסיווג וגם בחלקים נוספים של הספר.

דוגמה נוספת למגמתיות בסקירת העובדות היא תיאור ששת המאמרים שבחלק השני של הספר. כאן מופיעה הטענה שחוץ מאחד מהם, המאמרים אינם נוגעים במוקד העניין של שפירא: הארגונים הפדרטיביים (התאגדויות שמחוץ לקיבוצים או מעל לקיבוצים). בתיאור חלק זה של הספר כתוב שאלה הם "מאמרי מחקר שנועדו ללמוד על ייחודה של החוויה הקיבוצית ועל השתנותה". ואולם, לאמיתו של דבר, חמישה מתוך ששת המאמרים אינם דנים בחוויה הקיבוצית, אלא בדיוק במערכות פדרטיביות שמעל לקיבוצים ומחוץ להם, או במנהליהם כחלק מהאליטה הקיבוצית. לראיה, המאמרים הם: "שינוי אליטות בקיבוץ"; "על התנועה הקיבוצית..."; "המועצה האזורית..."; "המגזר הקיבוצי ותנועת העבודה"; "תנועות הנוער...". יש להודות שמאמרים אלה אינם טוענים כמובן את הטענות של שפירא, אלא את הממצאים ואת הטענות של החוקרים החתומים עליהם.

3. בסקירתו טוען שפירא במפורש ובמשמע – כמו בפרסומיו הקודמים – שכל חוקרי הקיבוץ התעלמו ומתעלמים מהאליטה הקיבוצית האמיתית מתוך פחד או מתוך אינטרס, וכך גם הפעם. טענה זו מופרכת בעליל כשמדובר בכותבי הספר: פרופ' אליעזר בן-רפאל הוא חוקר עירוני ששמו הולך לפניו בארץ ובעולם, והוא אינו תלוי תלות כלשהי באליטה קיבוצית מכל סוג. טענה זו מופרכת גם בנוגע אלי, שפרסמתי מחקרים ביקורתיים על האליטה הקיבוצית הן בעבר הרחוק והן בשנים האחרונות, בהם ספרי המנהלים החדשים, מחקרים ששפירא עצמו הרבה להתבסס עליהם.

פרשנות לא חדשה זו של שפירא רומזת שהחוקר היחיד שמעז לחשוף את "האמת" אינו מקבל את המקום הראוי לו רק כדי שלא "להרגיז" את האליטה. טענה כזאת היא בעייתית משום שהיא מוציאה את הדיון מהתחום המדעי והופכת את הטענה לבלתי ניתנת להפרכה: הרי כל הסבר שייטען נגדה לא יפריך אלא רק יחזק את הטענה הבסיסית שהכותב מותקף על ידי משרתי האליטה.

4. שפירא אינו מצליח לזהות את השפעת עמדותיו האידיאולוגיות על קריאת המציאות שלו, כפי שנדרש מחוקרים, ולכן מכחיש את קיומו של הקיבוץ המתחדש. זאת אף שהרוב הגדול של חברי הקיבוצים תומכים בכך, ורוב הקיבוצים נמצאים שם, וגם התנועה הקיבוצית עצמה, וכן חוקי המדינה, שהכירו בכך. מבחינתו זוהי רק "הדרך הקרויה 'מתחדשת'", במירכאות ובאירוניה. הקורא יכול להתרשם שזוהי מעין הגדרה שממציאים כותבי הספר כדי להצדיק את השימוש בכינוי "קיבוץ" למשהו שכבר אינו כזה (לפי גישתו של שפירא). אותו הדבר אמור גם בהגדרתו את השתנות הקיבוץ, שאותה הוא מתאר כ"נטישה" (של הקיבוץ ה"אמיתי", כנראה).

5. בדרך כלל, ביקורת הספרים נדרשת למה שיש בספר. אפשר כמובן להידרש למה שחסר בו, כל עוד הוא רלוונטי לנושא הנדון בספר. הפעם, הטענה המרכזית היא שהספר אינו עוסק בארגונים הפדרטיביים, נושא פרסומיו של שפירא עצמו. יש להודות ולציין שהספר אינו עוסק גם במצב האישה בקיבוץ, או במערכת החינוך הקיבוצית או בהתפתחויות במשק הקיבוצי ועוד ועוד. אפשר שחוקרים בתחומים האלה מעלים לעצמם הערות דומות. השאלה היא אם ביקורת של ספר אמורה להתבסס על נושאים שהמבקר היה רוצה לכלול בספר.

6. המבקר מגדיר את הניתוח שבספר "פונקציונליסטי". לשיטתו של שפירא, יש כנראה

במושג כדי להטיל כתם על הספר, אך אין זו קביעה סוציולוגית רצינית: הרי הניתוח מתחקה אחרי מבנה התפיסה של הקיבוץ (גישה סטרוקטורליסטית בעליל), ואין בו כדי לרמוז על חשיבה פונקציונליסטית כגון "צרכים של הקיבוץ", על תפקידים או על מציאות שיש לייצר כדי לשרת את "הקיבוץ".

סקירה ביקורתית זו והצורך להגיב עליה מעלים תהיות בדבר שיטת הסקירה של כתבי עת אקדמיים בכלל, מאחר שיתכן שיש פער בין הדרישות העומדות בפני מאמר מדעי שמוגש לכתב עת, או ספר שמוגש להוצאה לאור אקדמית, ובין הקריטריונים לביקורת עליהם. כותבי המאמר או הספר מחויבים, ובצדק, לעמוד בביקורת פנימית ובשיפוט אקדמי חיצוני אנונימי כפי שקובעת המערכת או ההוצאה לאור (במקרה של ספר זה, מוסד ביאליק ויד טבנקין). הביקורת, לעומת זאת, זוכה למקום מובטח בכתב העת. מאחר שזו השיטה, רצוי לשמור על מידה של צניעות או זהירות בניסוח הביקורת.

“Winning in the spirit of football”: The civilization process in English football

Shlomit Guy

Football has changed drastically several times in recent centuries. I describe the complex relationships between social class and cultural product, as well as the ways cultural legitimacy is granted, thereby shaping a neutral product as beautiful and worthy. In contrast to Elias's arguments about the civilization process (1978) and Bourdieu's arguments about the acquisition of 'taste' (1984), I claim that these processes do not necessarily involve social or class distinctions. Over the last 30 years, football in England has become a Western and classical cultural product, following simultaneous processes of civilization and cultural inclusion. Westernization has also been taking place in Israeli football over the last 20 years, reflecting Israel's perception of itself a European nation-state.

Jerusalem of Money: Governance, Entrepreneurship and Urban Design

Erela Ganan and Nurit Alfasi

This paper examines the relations between the recent luxurious residential projects built in Jerusalem and the sensitive, fragile urban fabric, and contemplates the extent to which governance processes actually affect the form and design of these projects. Particularly, this paper addresses two seemingly separate disciplines: the first deals with governance and planning gains, the second with gated communities and their relations with the urban environment. Based on the Jerusalem case study, we raise two claims: first we show that the relations between local government and developers are enslaved by the rationale of capital. Despite municipal government often being the stronger partner, negotiations with builders and developers adopt an economic viewpoint, apply an economic way of thinking, and as a result put price tags on common urban assets. Secondly, we show that the inner-city luxurious building has many similarities to classic gated-community buildings. Recent residential building projects keep inhabitants practically detached from the near environment, while appropriating historical and cultural assets to themselves. These findings are discussed in light of the role played by public institutions in present-day globalizing cities.

Neo-Institutional Analysis of the Rise of Light Mizrahi Music on Israeli Radio, 1995-2010

Danny Kaplan

This study presents a neo-institutional analysis of Israeli radio music following privatization reforms in the field. The introduction of a US commercial radio format by the Israeli military station and the specialization of Lev Hamedina regional radio in Israeli Mediterranean music built up mimetic pressures across the field to marginalize hardcore Mizrahi songs in favor of light Mizrahi music, which enjoys stylistic flexibility. This new category mediated with other established genres and crystallized under the label "Israeli Mediterranean pop." This entailed a series of erasures which replaced Arab-Muslim sources with a Mediterranean context. The study underscores how privatization reforms encouraged actors in the field to attain institutional legitimacy by invoking national identity through the systematic erasure of foreign sources.

The Demographic Cost: Fertility Rates and Achievements in International Tests

Yariv Peniger and Yossi Shavit

Studies show that Israeli students achieve worse than their counterparts in other developed countries. We attempt to explain this finding with reference to fertility. In Israel, fertility rates are very high in relation to developed countries. As a result, Israeli families are relatively large, and class size is high. These two variables have been known to depress students' scholastic achievement. Using PISA 2000 and PISA 2006 data we show that fertility, as indicated by the size of the young population, explains most of the gap between the scores of Israeli students and the international average. Number of siblings and mean class size mediate the effect of the size of the young population. While studies on achievement usually focus on the education system itself, this study highlights the importance of the demographic context for understanding educational outcomes of Israeli students.

Digesting the Stranger: The Ethics of the Experience of Stranger Identification on the Streets of an Israeli Metropolis

Ido Yoav

In this micro-sociological-anthropological research I discuss the **ethics** characterizing the relations of strangers in the public urban space of Israeli daily life. I analyzed more than 1000 instances of identification of strangers, which I recorded in an ethnographic and qualitative manner on shared taxi rides between Tel Aviv and Jerusalem between 2005 and 2009. After a systematic analysis of these ethnographic data, I suggest terming the ethics in the public urban space **digesting-ethics**, as opposed to the hegemonic perception asserting an **indifferent-ethics**, which "abstains" and "leaves the stranger alone." This innovative ethical reading implies a predetermined relation that tends to eliminate any experience of the stranger as "other" than the identifier's cultural order.

Empathetic Critique: A Re-Examination of the Role of the Critical Sociologist

Galit Ailon and Daniella Arieli

We initiate a discussion on critical sociology's orientation to its own "other": the criticized other. Offering a rereading of the writings of Michel Foucault and Homi K. Bhabha, we argue that poststructuralist and postcolonial approaches require a change in the culture of critique, laying the foundations for a critical writing stance resting on empathy which is not limited to a "side," or, more precisely, the construction of a "side." Introducing the concept of "empathetic critique," the paper seeks a way of overcoming the paradoxical aspect of Israeli critical discourse which seeks to deconstruct dichotomies and dualistic thinking modes, but which also reaffirms them repeatedly through its own critical practice.

The Tracking argument: A case study in 'Critical' Sociology

Avner Molcho

This paper attempts to examine Israeli "critical sociology" by focusing on one case study: the "tracking" argument, according to which educational gaps between ethnic groups in Israel developed largely due to a governmental policy in the state's early years aimed at creating a Mizrahi working class. The paper offers a thorough scrutiny of the critical literature on the subject, while also setting out a detailed economic and educational context of that era. The tracking argument proves empirically ungrounded, severely lacking in its methodology and historical presentation, and demagogic. These failures are explained as resulting from strict adherence to a moral stance that informs the critical sociology of education, and that seems to underlie other critical studies.

CONTENTS

Articles

Galit Ailon and Daniella Arieli	Empathetic Critique: A Re-Examination of the Role of the Critical Sociologist	9
Avner Molcho	The Tracking argument: A case study in 'Critical' Sociology	29
Yariv Peniger and Yossi Shavit	The Demographic Cost: Fertility Rates and Achievements in International Tests	55
Ido Yoav	Digesting the Stranger: The Ethics of the Experience of Stranger Identification on the Streets of an Israeli Metropolis	81
Erela Ganan and Nurit Alfasi	Jerusalem of Money: Governance, Entrepreneurship and Urban Design	107
Danny Kaplan	Neo-Institutional Analysis of the Rise of Light Mizrachi Music on Israeli Radio, 1995-2010	135
Shlomit Guy	"Winning in the spirit of football": The civilization process in English football	161
Book Reviews		189

Israeli Sociology

Founded in 1998, *Israeli Sociology* is published in Hebrew twice yearly. The journal serves as a platform for local studies, yet in dialogue with sociological scholarship around the world. The journal encourages a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline. It further offers a platform for debating the sociological research agenda in general and the sociological reality in Israel in particular.

The journal also includes an extensive book-review section that allows readers a wide-range view of the Israeli social scene.

Instructions for Authors:

- The journal accepts only original manuscripts.
- Submitted manuscripts are anonymously peer-reviewed.
- Manuscripts should be sent by e-mail in Word format to:
socis@post.tau.ac.il.
- Manuscripts should not exceed 9,000 words (including full bibliography & footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page indicating the title and the author's name in Hebrew and English, the author's address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself, should comply with the APA rules.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 13 No. 1

2011

π

Pardes Publishing House